

श्रीगंगासहकल्पद्रुम

[निर्णयात्मकः प्रथमस्तवकः]

सम्पत् १९५० अकाराक्ष

श्रीभाष्याचार्यपं० हरिनामदत्तशास्त्रितनय-

विद्यावाचस्पति-स्मार्त-भास्कर-राजमान्य-पं० देवीप्रसादशास्त्री

(चूत, वीकानेर)

पं० विश्वम्भरप्रसादशरणः प्रबन्धेन

विकास प्रिन्टिंग प्रेस, सहारनपुरे मुद्रितम्

प्रथम-
संस्करणम्

१९६५ वि०

मूल्यम्
रुप्यष्टद्वयम्

१	मङ्गलाचरणम्	१	३८	वेदेषु कामनयः
२	संयमननिर्णयः	१	३९	राज्यमन्थापः
३	अयननिर्णयः	४	४०	आश्विनापरपक्ष
४	शुक्रनिर्णयः	५	४१	भाद्रपदादशकवि
५	मामनिर्णयः	६	४२	एकपार्श्वार्थं द्विः
६	वैशाखाद्ययोमासाः सौराभ्यान्नावाः	४३	४३	तिलनिर्णयविधा
७	मलमासनिर्णयः	४४	४४	अन्वष्टका विधा
८	मलमासे वर्ज्यावर्ज्यानिर्णयः	४५	४५	भाद्रपदाद्यर्थः
९	अनादिदेवदर्शनविचारः	४६	४६	वेदेषु क्षादप्रतिपा
१०	द्विरापादननिर्णयः	४७	४७	पात्राणां शुद्धिप्रका
११	संक्रान्तिनिर्णयः	४८	४८	द्रव्याणां शुद्धिप्रका
१२	पक्षनिर्णयः	४९	४९	जननारौचनिर्णय
१३	दिक्सनिर्णयः	५०	५०	ग्रहणनिर्णयः
१४	तिथिनिर्णयः	५१	५१	नवरात्रकृत्यनिर्णय
१५	पूर्वाह्णपरारहविचारः	५२	५२	नवरात्रविचारः
१६	नक्षत्रप्रतनिर्णयः	५३	५३	अधिकारविचारः
१७	एकादशीप्रतं नित्यकाम्यवा	५४	५४	नवरात्रप्रताशानु
१८	दयादीनां लक्षणानि	५५	५५	लक्षणाभ्रवमविच
१९	पारणाकालनिर्णयः	५६	५६	लोहलक्षणम्
२०	पारणाविचारः	५७	५७	शस्त्रास्त्रदेवतानिरूपण
२१	शेखराश्रितप्रतविचारः	५८	५८	राजयोग्यमुल्याचल
२२	यागकालनिर्णयः	५९	५९	विष्णुभट्टकृतोविचारः
२३	कालनिर्णयः	६०	६०	कौस्तुभोक्ता व्यवस्था
२४	गोत्रप्रवरनिर्णयः	६१	६१	विजयदशमी
२५	संक्षिप्तगोत्रप्रवरनिर्णयः	६२	६२	कार्तिकमासकृत्यनिर्णयः
२६	आपदेवकृतो गोत्रप्रवरविवेकः	६३	६३	कृष्णादीनां लक्षणानि
२७	पौषमासकृत्यनिर्णयः	६४	६४	वर्ज्यपदार्थाः
२८	तैलविचारः	६५	६५	हमाद्युक्तरीपदानविधिः
२९	महत्पूर्विकाविचारः	६६	६६	वेदेषु यमवर्णनम्
३०	वैशाखकृत्यनिर्णयः	६७	६७	दीपायलीमहत्वम्
३१	ज्येष्ठकृत्यनिर्णयः	६८	६८	अमावस्याकृत्यम्
३२	सावित्रीप्रततिथिविचारः	६९	६९	पुष्यलक्षणम्
३३	आषाढकृत्यनिर्णयः	७०	७०	मार्गशीर्षकृत्यनिर्णयः
३४	श्रावणकृत्यनिर्णयः	७१	७१	भैरवाष्टमीविचारः
३५	उषाक्रमकालनिर्णयसंग्रहः	७२	७२	पौषमासकृत्यनिर्णयः
३६	भाद्रपदकृत्यनिर्णयः	७३	७३	माघमासकृत्यनिर्णयः
	वेदेषु गणेशरावर्णनम्	७४	७४	पद्मनाभम्
		७५	७५	फाल्गुनमासकृत्यनिर्णयः
		७६	७६	होलिकोन्मवः
		७७	७७	चैत्रमासकृत्यनिर्णयः
		७८	७८	

आशीर्वादः

भृभृन्मौलिमणिर्विजेतृतरणिर्विद्याग्रणीः कीर्तिमान् ।

वीकानेरपतिर्हि जङ्गलधरः सम्राट्स्थली [थली] पालकः ।
मानी मित्रकलत्रपुत्रसहितः सामात्याभृत्यान्वितो ।

गङ्गासिंहनृपो मनोभृतकृपो जीयाच्चिरं वीरुजः ॥

दाक्षिण्येन विलासयन् वसुमतीं प्रीत्या प्रजाः पालयन् ।

विद्वद्वृन्दमुखारविन्दवनिकामञ्जः समुल्लासयन् ।

धैरिध्वान्तमुदासयन् भुजबलैर्दीप्त्यादिशो भासयन् ।

वीकानेर-मही-महेन्द्रमिहिरो मह्यान्महीं शासयन् ॥

ष्वात्मीयेन वलेन भारतपतेः साहाय्यमुच्चैः सृजन् ।

योऽजैपीत्खलु जर्मनीयसमरे यौरोप भूवर्तिनि

कीर्तिं चीनरणाङ्गणेऽपि परमां योऽवाप सोऽयं नृपः ।

सर्वत्रारिमतंगजेषु कुरुतात् शार्दूलविक्रीडितम् ॥

यः शुष्कं सिक्तामयीं महमहीं पानीयपूर्णामनु-

ष्ठातुं हन्त सरिदूवरावतरणे प्रख्यातसत्पौरप

पुण्यात्प्राप्तमनोरथः स जगतीजाग्रत्कथः दम्भापतिः ।

भूमौ भातु भगीरथप्रतिनिधिः प्रज्ञासमज्ञाम्युधिः ॥

कीर्ति कन्दलयन्कुलं विमलयन् कार्पण्यमुत्कालयन् ।

कारुण्यं कलयन्कलिं विकलयन्सन्मार्गमावोधयन्
दारिद्र्यं दलयन्स्थलीं सलिलयन् प्रीत्या प्रजाः पालयन् ।

राष्ट्रं साधुनिभालयन् विजयतात् बीकाणनाथः प्रभुः ॥५॥
हेमाद्रिदाननिरतो त्वयि भूपवर्ये

बीकापुरं कनककान्तिमयं प्रजातम ॥
स्वर्णोत्सवस्य परमोज्ज्वलदीप्तिमोभिः ।

विश्वं प्रकाशमयमेव समस्तमासीत् ॥६॥
नित्यं प्रजावर्गसुखैकबुद्धिः जीव्याश्चिरं पुत्र-सुपौत्रयुक्तः ।

बीकापुरी भारतभोलेरत्नेम् संजायतां भूप भवेत्सुराज्ये ॥७॥
कल्याणं कुरुतानित्यं भगवान् कमलापतिः ।

यशश्चासतां लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥८॥
शुभाकांक्षी—

देवीप्रसाद-शास्त्री (चूरुनिवासी)

● पण्यपुष्पा ●

श्रीगणेशायनमः

श्री गङ्गासिंह-कल्पद्रुमः

सुजयतु वीणापाणिर्देवी देवैर्निरन्तरं चन्द्या
विकिरतु(जि) लोचनकलया सकलासु कलासु पाणिदत्त

सदा भक्तस्वान्तः कमलचनविद्योतनकरी
निरस्तध्वान्तौघा कविकुलमनः प्राङ्गणचरी ।
जगत्कल्याणार्थं मधुमहिषविध्यंसनकरी
सदाराध्याऽऽराध्यामुपदिशतु साध्यां सुसरणीम्

अथ संवत्सरनिर्णयः

सम्यक् वसन्त्यस्मिन् अयर्न तुमासादयः स संवत्सरः । इ
मासात्मकः । स च भासत्रैविध्येन त्रिविधः । चान्द्रः सावनः

भाष्याचार्यं गुरुं नत्वा देवीं भगवतीं तथा ।
देवीप्रसादनामाहं कुर्ये प्रमाणसंग्रहम् ॥ १ ॥
सोऽकामपत द्वितीयो मे आत्मा जायतेति स मनसा

फीति कन्दलयन्कुलं विमलयन् कार्पाण्यमुत्कालयन् ।

कास्त्रायं कलयन्कर्लि विकलयन्सन्मार्गमावोधयन्
दारिद्र्यं दलयन्स्थलीं सलिलयन् प्रीत्या प्रजाः पालयन् ।

राष्ट्रं साधुनिभालयन् विजयतात् वीकाणनाथः प्रभुः ॥

हेमाद्रिदाननिरतो त्वयि भूपवर्ये

वीकापुरं कनककान्तिमयं प्रजातम ।

स्वर्णोत्सवस्य परमोज्ज्वलदीप्तिभाभिः ।

विश्वं प्रकाशमयमेव समस्तमासीत् ॥४॥

नित्यं प्रजावर्गसुखैकधुद्धिः जीव्याश्चिरं पुत्र-सुपौत्रयुक्तः ।

वीकापुरी भारतभोलेरत्नेम् संजायतो भूप भवत्सुराज्ये ॥५॥

कल्याणं कुरुतान्नित्यं भगवान् कमलापतिः ।

यशश्चभासतां लोके यावच्चन्द्रदिवाकरी ॥६॥

शुभाकांक्षी—

देवीप्रसाद-शास्त्री-(चूरुनिवासी)

धर्मादिमाः

श्रीगणेशायनमः

श्री गङ्गासिंह-कल्पद्रुमः

सुजयतु वीणापाणिर्देवी देवैर्निरन्तरं वन्द्या ।
चिकिरतु(ञ्चि) लोचनकलया सकलासु कलासु पाण्डित्यम् ॥

सदा भक्तस्वान्तः कमलवनविद्योतनकरी
निरस्तम्भान्तौघा कविकुलमनः प्राङ्गणचरी ।
जगत्कल्याणार्थं मधुमहिषविध्यंसनकरी
सदाराध्याऽऽराध्यामुपदिशतु साध्या सुसरणीम् ॥

अथ संवत्सरनिर्णयः

सम्यक् वसन्त्यस्मिन् अयनं तु मासादयः स संवत्सरः । द्वादश-
मासात्मकः । स च मासत्रैविध्येन त्रिविधः । चान्द्रः सावनः सौर

भाष्याचार्यं गुरुं नत्वा देवीं भगवतीं तथा ।

देवीप्रसादनामाहं कुर्वे प्रमाणसंग्रहम् ॥ १ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेतेति स मनसा वाचा

कीर्तिं कन्दलयन्कुलं विमलयन् कार्पण्यमुत्कलयन् ।

कारुण्यं कलयन्कर्लि विकलयन्सन्मार्गमाधोऽधयन् ॥

दारिद्र्यं दलयन्स्थलीं सलिलयन् प्रीत्या प्रजाः पालयन् ।

राष्ट्रं साधुनिभालयन् विजयतात् वीकाणनाथः प्रभुः ॥५॥

हेमाद्रिदाननिरत्नैः त्वयि भूपवर्ये

वीकापुरं कनककान्तिमयं प्रजातम ॥

स्वर्णोत्सवस्य परमोज्ज्वलदीप्तिभाभिः ।

विश्वं प्रकाशमयमेव समस्तमासीत् ॥६॥

नित्यं प्रजावर्गसुखैक्युद्भिः जीव्याश्चिरं पुत्र-सुपौत्रयुक्तः ।

वीकापुरी भारतभोलरत्नेन संजायतां भूषं भवेत्सुराज्ये ॥७॥

कल्याणं कुरुतान्नित्यं भगवान् कमलापतिः ।

यशश्चभासतां लोके यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥८॥

शुभाक्षणी—

देवीप्रसाद-शास्त्री (चूहनिवासी)

श्रीगणेशायनमः

श्री गङ्गासिंह-कल्पद्रुमः

सुजपतु वीणापाणिर्देवी देवैर्निरन्तरं वन्द्या ।
यिकिरतु(खि) लोचनकलया सकलासु कलासु पाण्डित्यम् ॥

सदा भक्तस्वान्तः कमलघनविद्योतनकरी
निरस्तध्वान्तौघा कविकुलमनः प्राङ्गणचरी ।
जगत्कल्याणार्थं मधुमहिषविष्वसनकरी
सदाराध्याऽऽराध्यामुपदिशतु साध्यां मुसरणीम् ॥

अथ संवत्सरनिर्णयः

सम्यक् वसन्त्यस्मिन् अयर्न तुमासादयः स संवत्सरः । द्वादश-
मासात्मकः । स च मासत्रैविध्येन त्रिविधः । चान्द्रः सावनः सौर

भाष्याचार्यं गुरुं नत्वा देवीं भगवतीं तथा ।

देवीप्रसादनामाहं कुर्वे प्रमाणसंग्रहम् ॥ १ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो मे आत्मा जायेतेति स मनसा वाचा

इति । पञ्चमेति माघयः । चान्द्र, सौर, सावन, नाक्षत्र, बार्हस्पत्य-
भेदात् । हेमाद्रिस्त्वन्त्ययोर्धर्मशास्त्रेऽनुपयोगात्तिष्ठ एव विधा आह ।
चान्द्रकलावृद्धिनायप्रयुक्तप्रातपदादितिथीनां षष्ठ्यधिकशतत्रयेण
निष्पन्नो यः सः चान्द्रः । द्वादशराशिषु सूर्यसंक्रमणेर्निष्पन्नां यः
सः सौरः । सावनशब्दोऽहंरात्रोपलक्षकः । तैश्च
सावनैःषष्ठ्यधिकशतत्रयसङ्ख्यकेर्निष्पन्नोयः सः सावनः । एकषष्ठ्य-
धिकशतत्रयपरिमितोबार्हस्पत्यसंवत्सरः । अनेन बार्हस्पत्यमानेन
कदाचिदधिसंवत्सरोऽपि निष्पद्यते । चतुर्विंशत्यधिक शतत्रय
परिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः । तिलकव्रतादौ चान्द्रः । सुजन्मादि
व्रते सौरः । गोसत्रादिषु सावनः । आयुर्दायादौ नाक्षत्रिकः ।
गोदावरीस्नानादौ बार्हस्पत्यः । चान्द्रस्य षष्टिभेदाः प्रभवादि
तस्यैवान्तरभेदाःपञ्च—संवत्सरः, परिवत्सरः, इदावत्सरः, अनुवत्सरः
इदत्सरश्चेति । प्रभवादयः षष्टिपञ्चकाः संवत्सराः तेषु द्वादशपञ्च-
कानि तत्रैकैकस्मिन् पञ्चके क्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति तेषां सङ्ख्ये
गुणसंज्ञकः ।

अथुनं समभवत् तद्यद्वेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् इति
स्मात्संवत्सरः प्रधानः । अतएवादौ संवत्सरनिर्णयःक्रियते ।
वैप्रतिपन्नानां वाक्यानां परस्परं विरोधपरिहारो निर्णयः ।)

द्वादशेति—द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः । न च अस्ति
योदशमासः इति श्रुतेर्विरोध इति वाच्यम् । सौर सावनादिषु
वत् त्रयोदशत्वं नास्ति किन्त्यधिमासपाते चान्द्रस्य तत्र संव-
त्सरपदस्यानेकशक्तिकल्पनानुपपत्तेस्तत्रयोदशमासा अपि द्वादशैव
तज्ज्ञत्वात् एक एवाभ्यस्तो न पृथगेवासावित्यविरोधः
त्रयोदशमासा इत्यस्येति ।

त्रिविध इति—ब्रह्मसिद्धान्ते चान्द्रसावनसौराणां मासानां

पञ्चमेति—सौरवृहस्पतिसावनचान्द्रिकनाक्षत्रिकाः क्रमेण
स्युः मातुल ३६५ पानाल ३६१ अतुल ३६० विमल ३५४ घराङ्का
३२४ अक्षत्सराः पञ्चेतिमाधवः । अधिसंवत्सर इति तदुक्तमुत्तर-
सौरे । गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोपश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्त-
स्मिन् कारपेन्न सचत्रयम् । वर्जनीयाप्रयत्नेन प्रतिष्ठासर्वनाकिनाम् ।
स्फुटसंक्रान्तिहीनरचेत्केप्याहुरधिमासवत् । इति ।

तिलकेति—अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रो घृतादौ तिलकादिके ।
सुजन्मादौ घृते सौरो गोसत्रादिषु साधनः । ग्रयोऽप्याचार्यसेवादौ
विकल्प्यन्ते निजेच्छया । आयुर्दाये तु नाक्षत्रो बार्हस्पत्योऽधिषत्सरः ।

प्रभवादीति—प्रभषोविभवः शुक्रः प्रमोदोऽथप्रजापतिः ।
अंगिराः श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वरस्तथा । यदुधान्यः प्रमाथी च
विक्रमोऽथ घृपस्तथा । चित्रभानुःसुभानुश्च तारण्यार्थिवोऽव्ययः ।
सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः । नन्दनोविजयरथैव
जयोमन्मथदुर्मन्त्रौ । हेमलम्पी विलम्पी च विकारी शार्धरी भ्रुवः ।
शुभकृच्छ्रोभनः क्रोधी विश्वाधसुपराभवौ । भ्रुवङ्गः कीलकः सौम्यः
साधारणविरोधकृत् । परीधावी प्रमाथी च आनन्दो राक्षसोऽनलः ।
पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थोरौद्रदुर्मसी । दुन्दुभीरुधिरोद्गारी
रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः । प्रभवमारभ्य क्षपान्तेषु पष्ठिवर्षेषु द्वादश-
पञ्चकानि । त इमे बार्हस्पत्याः चान्द्रा वा ।

पञ्चेति—शुक्रयज्ञःसंहितायाम् । संवत्सरोऽसि परिवत्सरो-
सीदावत्सरोसीदत्सरोसिवत्सरोसि । (इद्वत्सरोऽनुवत्सरः)
चातुर्मास्य ब्राह्मणे तदधिष्ठातृदेवताः । अग्निर्वाच संवत्सरः
आदित्यः परिवत्सरः चन्द्रमा इदावत्सरः वायुरनुवत्सरो महेश्वर
इद्वत्सरः । इति । संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इदावत्सर-
स्तृतीयश्चतुर्थश्चानुवत्सरः । इद्वत्सरः पञ्चमस्तु तत्सङ्घोषुगसंज्ञकः ।
स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा । नान्यं यस्माद्वत्सरादौ
प्रवृत्तिस्तस्य कीर्तिता । इति संवत्सरनिर्णयः ।

इति । पञ्चमेति माघः । चान्द्र, सौर, सावन, नाक्षत्र, गार्हस्पत्य
भेदात् । हेमाद्रिस्त्यन्तरांगार्गमशाब्देऽनुपयोगात्तस्मिन् पृथक् विना आह ।
चान्द्रकलावृत्तिक्षयप्रयुक्तप्रातिपदादितिर्गीनां पृथक्धिकशतत्रयं
निष्पन्नो यः सः चान्द्रः । द्वादशराशिषु सूर्यसंकमर्गानिष्पन्नो यः
सः सौरः । सावनशब्दोऽहंगत्रोपलक्षकः । तैत्तिरीय
सावनेः पृथक्धिकशतत्रयसङ्ख्यकेनिष्पन्नो यः सः सावनः । एक्यपृथ-
क्धिकशतत्रयपरिमितोगार्हस्पत्यसंवत्सरः । अनेन गार्हस्पत्यमानेन
कदाचिदधिसंवत्सरोऽपि निष्पद्यते । चतुर्विंशत्यधिक शतत्रय
परिमितो नाक्षत्रिकः संवत्सरः । तिलकव्रतादौ चान्द्रः । सुजन्मादि
व्रते सौरः । गोसत्रादिषु सावनः । आयुर्दायादौ नाक्षत्रिकः ।
गोदावरीस्नानादौ गार्हस्पत्यः । चान्द्रस्य पष्टिभेदाः प्रभवादि
तस्यैवान्तरभेदाः पञ्च—संवत्सरः, परिवत्सरः, इदावत्सरः, अनुवत्सरः
इद्वत्सरश्चेति । प्रभवादयः पष्टिपञ्चकाः संवत्सराः तेषु द्वादशपञ्च-
कानि तत्रैकैकस्मिन् पञ्चके क्रमेण संवत्सरादयो भवन्ति तेषां सङ्गो
युगसंज्ञकः ।

मिथुनं समभवत् तद्यद्वेत आसीत् स संवत्सरोऽभवत् इति
तस्मात्संवत्सरः प्रधानः । अतएवादौ संवत्सरनिर्णयः क्रियते ।
(विप्रतिपक्षानां वाक्यानां परस्परं विरोधपरिहारो निर्णयः ।)

द्वादशेति—द्वादशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः । न च अस्ति
त्रयोदशमासः इति श्रुतेर्विरोध इति वाच्यम् । सौर सावनादिषु
तावत् त्रयोदशत्वं नास्ति किन्त्वधमासपाते चान्द्रस्य तत्र संव-
त्सरपदस्यानेकशक्तिकल्पनानुपपत्तौ त्रयोदशमासा अपि द्वादशैव
एकसंज्ञत्वात् एक एवाभ्यस्तो न पृथगेवासावित्यविरोधः
द्वादशमासा इत्यस्येति ।

त्रिविधं इति—ब्रह्मसिद्धान्ते—चान्द्रसावनसौराणां मासानां
प्रभेदतः । चान्द्रसावनसौरास्युत्थः संवत्सरा अमी ।

पञ्चधेति—सौरवृहस्पतिसावनचान्द्रिकनाक्षत्रिकाः क्रमेण
स्युः मातुल ३६५ पाताल ३६१ अतुल ३६० विमल ३५४ वराङ्का
३२४ श्रवत्सराः पञ्चेतिमाधवः । अधिसंवत्सर इति तदुक्तमुत्तर-
सौरे । गुरोर्मध्यमसंक्रान्तिहीनोयश्चान्द्रवत्सरः । अधिसंवत्सरस्त-
स्मिन् कारयेन्न सब्रजम् । वर्जनीयाप्रयत्नेन प्रतिष्ठासर्वनाकिनाम् ।
स्फुटसंक्रान्तिहीनश्चेत्केप्यादुरधिमासवत् । इति ।

तिलकेति—अब्दः पञ्चविधश्चान्द्रो व्रतादौ तिलकादिके ।
सृजन्मादौ व्रते सौरो गोसत्रादिषु सावनः । त्रयोऽप्याचार्यसेवादौ
विकल्प्यन्ते निजेच्छया । आयुर्दाये तु नाक्षत्रो बार्हस्पत्योऽधिवत्सरः ।

प्रमयादीति—प्रमथोविमथः शुक्लः प्रमोदोऽथप्रजापतिः ।
अंगिराः श्रीमुखो भावो युवा धातेश्वरस्तथा । बहुषान्यः प्रमाथी च
विक्रमोऽथ धृपस्तथा । चित्रभानुःसुभानुश्च तारणःपार्थिवोऽन्ययः ।
सर्वजित्सर्वधारी च विरोधी विकृतिः खरः । नन्दनोयिजयरथैव
जपोमन्मथदुर्मूलौ । हेमलम्बी विलम्बी च विकारी शार्यरी प्रयः ।
शुभकृच्छोभनःक्रोधी विश्वावसुपराभवौ । प्रवहः कीलकः सौम्यः
साधारणविरोधकृत् । परीधावी प्रमाथी च आनन्दो राजसोऽनलः ।
पिङ्गलः कालयुक्तश्च सिद्धार्थोऽदुर्मसी । इन्दुभीमविरोद्धारो
रक्ताक्षी क्रोधनः क्षयः । प्रमथमारभ्य क्षयान्तेषु पट्टिष्वप्येषु द्वादश-
पञ्चकानि । न इमे बार्हस्पत्याः चान्द्रा वा ।

पञ्चेति—शुक्लयजुःसंहितायाम् । संवत्सरोऽसि परिवत्सरो-
सीदायत्सरोसीदत्सरोसिचत्सरोसि । (इदयत्सरोऽनुवत्सरः)
चातुर्मास्य द्वाघ्रणे तदधिष्ठातृदेवताः । अग्निर्याव सर्वत्सरः
आदित्यः परिवत्सरः चन्द्रमा इदायत्सरः वायुरनुवत्सरो महेश्वर
इदत्सरः । इति । संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः । इदायत्सर-
स्तृतीयपरचतुर्थश्चानुवत्सरः । इदत्सरण्यमस्तुनत्स इषोपुगसंश्लक्षः ।
स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चान्द्रं संवत्सरं सदा । नान्यं यस्मादत्सरादौ
प्रयुक्तिस्तस्य कीर्तिता । इति संवत्सरनिर्णयः ।

अयननिर्णयः

अयनम्—अयते यात्यनेन श्रुतग्रयेण सूर्योदक्षिणाशामुत्तराशां चेति श्रुतग्रयमयनम् । तच्च द्विविधम्—दक्षिणं उत्तरं च कर्करांस्कान्तिमारभ्य दक्षिणं मकरसंक्रान्तिमारभ्यांत्तरम् यदुत्तरान्तदेशानान्दिनम् यदक्षिणायनं सा रात्रिः ।

उत्तरमिति—पिण्णपुराणे—अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । ततः कुम्भघर्मीनञ्च राशेरारयन्तरं दिज्ज । त्रिप्येतेष्वयं भुक्तेषु ततो यैषुयती गतिम् । प्रयाति सविता कुर्यन्नहोरात्रं ततः समम् । ततो रात्रिः क्षपं याति यद्वर्ततेऽनुदिनंदिनम् । ततरथमिधुनस्थान्ते परांकाष्ठासुपागतः । राशिं कर्कटकं प्राप्य कुस्ते दक्षिणायनम् । (एतदुत्तरायणनिरूपणं श्रौतस्मार्तादिकर्मार्थं नतु सूर्यस्य प्रथमोत्तरदिग् गमनारम्भकालज्ञापनार्थम् । उत्तरदिग्गमनं सूर्यस्य १६ ऊनयिंशतितमेऽयनांशकाले सौर पौषभासस्यैकादशतमेदिवसे आसीत् । इदानीन्तु तत्सप्तमेषाष्टमे दिवसे ब्रह्मसौरायनांशभेदात्सम्पद्यते । एवं दिनरात्र्योः समत्वं यच्चैत्रस्य दशमे दिवसे प्रतिपादितमस्ति तच्चाप्यधुनायनगतिवशादन्तरितं दृश्यते । तथापि समत्वमिदानीम्सौरचैत्रस्य सप्तमे षाष्टमे दिवसे एव दृश्यते । अतस्सायन मकरकर्कसंक्रान्तिः उत्तरदक्षिणदिक् गमनं दिनरात्रिवृद्धिकरं तथा सायनविषुवद्वयसंक्रान्तिदिनं दिनरात्रि समस्वकरं चेति लिपिः सर्वदाऽव्यभिचारिणीति प्रतीयते ।

प्रायः २५० वर्षपूर्वं एकादशदिनात्मिका स्थितिरासीत् ।)

अनयोर्विनिर्योगः । गृहप्रवेश त्रिदशप्रतिष्ठाविवाहचौलव्रतवन्द्यवर्म । सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गृहितं तत्फलं दक्षिणे च ।

रत्नमालायाम्—त्रिदशप्रतिष्ठायां निषेधे प्राप्ते निषेधप्रसवो बबिरोपे वैखानसेनोक्तः । मातृभैरवचाराहनारसिंहत्रिविक्रमाः ।

च स्याप्या वै दक्षिणायने । इत्ययननिर्णयः ।

ऋतुनिर्णयः

इयति गच्छति अशोकपुष्पविकासादि असाधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतुः । स च षड्विधः । वसन्तोष्नीष्मोवर्षा शरद् हेमन्तः शिशिर इति । हेमन्तशिशिरयोरेकीकरणेन पञ्चतन्त्रो वा । ते च चैत्रादिमासद्वयात्मकाः । मलमासे तु मासद्वयात्क एकोमासः । पुनस्ते वसन्ताष्टृतवो द्विविधाः चान्द्राः सौराश्च । चैत्रारम्भोवसन्तादिश्चान्द्रः । मीनारम्भोमेपारम्भो वा सौरः ।

वसन्तादीति—मुखं वा एतदतूनां वसन्त इति श्रुतेः ।

मासद्वयात्मक इति—श्रुतौ । मधुरश्च माघश्च वासन्तिकाष्टृतं शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्माष्टृतं नभश्च नभस्पर्शश्च वार्षिकाष्टृतं इपरचोर्जरश्च शरदाष्टृतं सहश्च सहस्पर्शश्च हेमन्तिकाष्टृतं तपश्च तपस्पर्शश्च शैशिराष्टृतं इति । (तथाच भागुरिः)—वसन्तरश्चैत्र-वैशाखौ ज्येष्ठौ तौ मधुमाघौ । ज्येष्ठापादाष्टतुर्ग्रीष्मः शुक्रशुची च तौ स्मृतौ । प्राष्टद् आषण्माद्राख्यौ नभोनभस्पर्शस्तौ । मासौ शरदिषोर्जौ च ताधार्य युजकार्तिकौ । सहसहस्यौ हेमन्तौ मार्गषोषौ च तौ स्मृतौ । तपस्तपस्यौ शिशिरौ मासौ तौ माघ फाल्गुनौ ।

एकोमासइति—आह च (त्रिकाण्डमण्डनः) चान्द्रे माने यदा चैत्रमासादिर्मलिनस्तदा । शुद्धेऽपि मलिने चैत्रे वैशाखेऽपि वसन्तता । ननु सैवेयमायाता मासत्रय वसन्तता । सत्यं गत्यन्तराभावात् सैवात्राभ्युपगम्यते । नन्वत्रापि किं विकल्पः किं तद्वशाभ्युपगम्यते । मासास्त्रयो वसन्तस्था त्यकरवाद्यमयवान्तिमम् । अत्रोच्यते विकल्पोहि सौरमासेषु युज्यते । ननु चान्द्रेषु युक्तोऽसौ मलमासानुवर्तिषु । द्वादशैव हि ते मासाः सूर्यसंप्रान्ति सम्मिताः । द्वौ द्वौ मासाविहैकैकमृतंकृत्वा तु गण्यन्ते । ऋतवस्तत्र मीनाद्या मेपाद्या वा पठेव हि । चान्द्रस्तु मलिने मासे प्राप्ते मासास्त्रयोदश । विकल्प्यन्तेऽत्र यत्किञ्चिन्मा-

मासनिर्णयः

सकागन्तं मासिति प्रातिपदिकं चन्द्रवाचि तस्यायं काल इति मासः । तदीयत्वं च पञ्चदशानां कलानां वृद्धिज्ञयद्वारेणाव-
गन्तव्यम् । यदियं मासत्वं सौरसावनयोऽनुगतं तर्ह्ययमस्तु ।
मस परिमाण इत्यस्माद्भातोर्निष्पन्नोऽयं मासशब्दः । मस्यते परिमीयते

समारभ्य युग्मनः । ऋतुषु क्रियमाणेषु मामण्डकोऽनिरिच्यते । किमसा-
धनृतुर्मासः किञ्चर्तुः मसमो भवेत् । प्रकृतर्तुषु वा कापि प्रविशस्त्विति
चिन्तयते । ऋतुश्च न कालोऽस्ति नाप्यृतुः सप्तमः श्रुतौ । तत्र
र्तुर्ऋतुनाऽप्युज्यमान इत्यृतुः शून्यता । पक्षे वा ऋतव इत्येषा
श्रुतिः सप्तमधारिका । अतः श्रुतेः स्मृतिर्याप्या षोमासावृतुरि-
त्यसौ । तस्मादधिकमासः स्यात्तेष्वेवर्तुषु कुत्रचित् । यत्रैषोऽन्त-
र्भवेन्मासः स ऋतुस्यात्त्रिमासिकः । यथा-पष्टिदिनैर्मास एक एक
एवोभयात्मकः । अतोऽपि वसन्तत्वं स्यादपरेव मासयोरिति ।

द्विविधा इति । श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वाः कुर्याच्चान्द्रमासर्तुषु ।
तदभावे तु सौरर्तुष्विति ज्योतिर्विदाममतम् । ऋतौ चान्द्रनिमित्तत्वं
मन्त्रवर्णात्प्रतीयते । ऋतूनन्योविदधज्जायते पुनरित्यतः । पुनः
पुनर्योजायते स एव विदधदृतून् । चन्द्रः पुनः पुनर्जन्मा तस्माच्चा-
न्द्रवशादृतुः । (होतृप्रकरणे) चन्द्रं प्रकृत्य ग्राह तित्तिरिः । स ऋतून्
कल्पयतीति चान्द्रोऽयं ऋतुकल्पकः इति । (विष्णुधर्मोत्तरे) सौर-
मासद्वयं राम ऋतुरित्यभिधीयते । (अन्यत्र) वसन्ताद्यु तयो द्वेधा
चान्द्राः सौराश्च चान्द्रकाः । चैत्राद्या अथ मीनाद्या मेपाद्या वा
विवस्त्रतः । तेष्वाधानादयस्तद्वत् पण्यमूर्ति व्रतपूजनम् ।

मीनारम्भइति—सौरेष्वृतुषु बौधायनेन (मीनमेपयोर्मेप-
वृषयोर्वा वसन्तः) स्यभिधानात् मीनादित्वं मेपादित्वं च
वैकल्पिकं वसन्तस्याङ्गीकृतम् । तथा तदनुसारेण उत्तरे ग्रीष्मा-
दिकल्पयन्ते । इति ऋतुनिर्णयः ।

यावत्कालेन चन्द्रवृद्धिर्ज्ञेया स चान्द्रोमासः । यद्वा—चन्द्रवृद्धि-
क्षयाभ्यां स्वयं मस्यत इति मासः । मासश्चतुर्विधः—चान्द्रः
सौरः सावनः नाक्षत्रः । पक्षयुक् चान्द्रः । सूर्यस्य राशि-
गतिर्यत्र परिमीयते स सौरः । अहोरात्राणां त्रिंशत्

मस्यनइति—तथाच (सिद्धान्तशिरोमणौ) मस्यन्ते परिमी-
यन्ते स्वकालाः वृद्धिहानितः । मास एते स्मृता मासार्द्धशतिधि-
समन्यताः ।

चतुर्विधइति—सौरः सौम्यरश्च विज्ञेयो नाक्षत्रः सावनस्तथा ।
मासरश्चतुर्विधः शास्त्रे क्रियाभेदान्मनीषिभिः इतिचान्द्रः शुक्लादि-
दर्शान्तः सावनस्त्रिंशतादिनैः । एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः-
स भास्करः । सर्वर्क्षपरित्यक्तस्तु नाक्षत्रोमास उच्यते । माने मासस्तु
नाक्षत्रे सप्तविंशतिभिर्दिनैः । परिशेषेषु मानेषु मासस्त्रिंशद्दिनैः स्मृतः ।
इति । सौरमासस्याद्यन्तौ मेपादिराशीनामाद्यन्ताभ्यां व्यवस्थितौ ।
सावने पुरुषेच्छादिनिर्णायकः । नाक्षत्रे नक्षत्रं निणायकम् ।
चान्द्रस्तु दर्शान्तः पूर्णिमान्तोवेति द्विधा । तथा च श्रूयते ।
अमावस्यया मासान् सम्पाद्याहस्तसूजन्त्यमावस्यया हि मासान्
सम्पश्यन्ति पौर्णमास्या मासान् सम्पाद्याहस्तसूजन्ति पौर्ण-
मास्याहि मासान् सम्पश्यन्ति । तथा च गर्गः—पौर्णमास्यवसानः
स्यान्मासोदेवः कृतस्तथा । दर्शान्तो मानुषोऽष्टौ विन्व्यादुत्तर-
याम्यगौ । कल्पद्रुमे आर्ष्टिपेणः । दर्शान्तो वैदिकोमासोराकान्तः
स्मार्त उच्यते । यद्यपि जयसिंहकल्पद्रुमे—कृष्णपक्षादिकं मासं
नाद्भोर्कुर्वन्ति केचन । येऽपीच्छन्ति न तेषामपीष्टो विन्व्यस्य दक्षिणे,
इति त्रिकाण्डमण्डनवचनात् शुक्लादेः मुख्यत्वम् प्रतिपादितम् ।
परं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात् कृष्णपक्षादेरपि ग्राह्यत्वम् । तथाचा-
धर्षणिकाः सृष्टिप्रकरणे । संवत्सर दक्षिणोत्तरायण सृष्टिमाग्नाय
मासपक्षसृष्टिमेव मामनन्ति—सासौ वै प्रजापतिः नस्य कृष्णपक्ष
एव रपिः शुक्लः प्राणः इति । अत्र कृष्णपक्षस्यैव प्रथमपाठः ।

मन्त्रः कृत्वात्तं नृप म मानः । मांसंमिनिन्तु मानः ।
 चन्द्रमामांशं—शुद्धादिः जयन्तीः कृष्णादिः पूर्णिमान्तः ।
 पूज्यतविवाहारी मीमासाः यज्यती मानः, पितृहारी चान्द्रः ।
 म चैत्रादि मासं च समाने ।

तथा च श्रुती माहात्म्य प्रकरणे । अश्वगुरु कृष्णपक्षे तु भाद्र-
 कार्त्तं दिने दिने । इति । यदि दर्शान्तापिपक्षेन तदा भाद्रपद-
 कृष्णपक्षे इत्युक्त्येन न स्पष्टमुक्तम् । आश्विनमासान्तर्गतस्यनित्य
 होम्यने । तत्र कृष्णपक्षादि पूर्णिमान्तस्य सम्भयति । तथा च
 जयन्ती प्रकरणे—“मासिभाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्द्धरात्रके ।
 भवेत्प्रजापते ऋचं जयन्तीनाम सास्मृता । अत्र जयन्त्या भाद्र-
 पदान्तर्गतस्य मासस्य पूर्णिमान्तस्य गमयति । शिष्टाचारविशेषोऽपि ।
 पूर्णिमान्तस्य हरयने । यति धर्मप्रकरणे ऋतु सन्धिषु यापयेत् ।
 यदि दर्शान्त विपक्षा स्यात् तदा दर्शस्यैव सन्धित्वात् तत्रैव यपनम् ।
 कुर्वन्ति च पूर्णिमायाम् । तस्मात्पूर्णिमान्तोऽपि ग्राह्यः अनुष्ठाने

शङ्करकविणं तातं प्रथम्य हरिनामकम् ।

देशप्रसादशमां ह वक्ष्ये विषयवोधिनीम् ॥

वैशाखादयो मासाः सौराख्यान्याः वेति सम्येहः उभयोरपि शास्त्रे दर्शनात्
 भारते—कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्ते प्रथमेऽहनि । अयोधरयानु तद्दृष्टं
 चतुर्दश्यां हतो नृपः । (नृपः जरासन्धः) नहि चान्द्रकार्तिकस्य अयोधशो प्रथम
 दिवसे गवति । तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्या—शिशिरावृत्तुमधुष्य माघपक्ष
 वासन्तिकावृत्तुतिर्यादि । तेषामेव च माघा । उपयामगृहीतोसि माघवेत्या
 गृह्णामि । उपयामगृहीतोसि माघवाय त्वा गृह्णामि । अत्र मधुमाघवादि पदानां
 वासन्तादि वाज्य सौर चैत्र वैशाखादि पर्यायत्वमेव । तेन तपस्तप-
 स्यादिपदानां सौरमासादि वचनत्वावधारणात् तपस्तपस्यादि पदै-
 रवभूत पर्यायमाधानां माघादि शब्दामामपि सौर नामत्वं भूतितोऽवधार्यते ।
 चान्द्रोऽपि धौतः स्मार्तः । (विष्णुपुराणे) माघासिते पञ्चदशी कदाचिदुपेति
 योगं यदि वाद्येन । श्रुतेषु कालः स परः पितृणां नहत्यपुण्यैर्नृपजभ्यतेऽसौ ।
 न चासौ सौरो माघः चान्द्रश्च सः । तथा च श्रुतिः । सा वैशाखस्यामावास्या
 न चासौ सौराख्ये तस्यामावधीत । उपस्थ पक्ष हि सत्यं

तत्तद्वचनविशेषात् मासव्यवस्थाद्वय्या । तथाहि । दर्शान्तः

भवति वृषभोग्यत्वाद्गोहिरण्याः न्तु मेपस्थे (न्तु सौर वैशाखे रोहणीयुक्ता वैशाखी
अमावस्या सम्भवति) एवम् चान्द्रसौरयोः श्रुतिस्मृतिपरिण्णीतत्वात् विनिगमना-
प्रमाणस्याभावाद्भवति माषादिपदेषु सन्देहः ।

न्तु माषादिशब्दा यौगिकाः । तथाहि । नक्षत्रेण युक्तः काल इति विहिताण
प्रत्ययेन मघायुक्ता माषीति व्युत्पाद्यसास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायामिति विहिताणन्तरेण
माषी पौर्णमास्यस्मिन्निति माषोमासश्चान्द्र एव सौर तदसम्भवान् । नहि सौराश्विन-
पौषमाषेष्वश्विनीपुष्यमघायुक्ताः पौर्णमास्यः कदाचिदपि सम्भवन्ति । तथाहि यः परो
विप्रकर्षः सा पौर्णमासीति । सूर्याचन्द्रमसोः परोव्यवधिरन्योन्यं सप्तराश्वस्थानेन
भवति । तेन कन्यास्थे सूर्ये मीनस्थेन चन्द्रेणैव पूर्णिमा भवति न मेपस्थेन । एवं धनु-
स्थे सूर्ये मिथुनस्थेन चन्द्रेणैव न कर्कटचन्द्रेण । मकरस्थे च सूर्ये कर्कटस्थचन्द्रेणैव न
सिंहस्थेन । मेपकर्कटसिंहभोग्यत्वाद्भिनीपुष्यमघानाम् । तदाहि सूर्यावष्टमराशौ चन्द्रः
स्यात् । सौर आयमपरो विशेषः (अयं वक्ष्यमाणो विशेषः न सम्भवतीति शेषः)
कार्तिकादिमासानां द्विभत्रिमत्वमुक्तम् ।

अन्योपानयी त्रिभौ शेषौ फाल्गुनश्च त्रिभोमतः ।

शेषा मासा द्विभा शेषाः कृत्तिकादिव्यवस्थया ॥

न च वृषभोग्यरोहिणीयुक्ता पौर्णमासी कदाचनापि तुलादित्ये भवति । एवं
वृश्चिकस्थे रवौ न मिथुन भोग्याश्च युक्ता ।

सर्वत्र सूर्यावस्थितराशेरष्टमराशौ चन्द्रस्यावस्थानान् परविप्रकर्षस्य पौर्णमासी
लक्षणस्यानुपपत्तेः । अन्योन्यमुभयोः सप्तराश्वस्थानेन तत्सम्पद्यते । तस्माच्चान्द्र एव
योगसम्भवान् तद्वाचकत्वमेव माषादिपदानाम् ।

४ च कृत्तिकाद्यनुपहरतीति न्यायस्यार्थ विषयः वस्तुतस्तद्विवक्षया तस्य । तदुक्तम्—

अन्धकारिका सती कृत्तिर्भवेद्योगोपहारिणी ।

कल्पनीया तु क्षमते आशान् योक्तव्यं यदा ॥

अतएव प्रोक्षणीशब्दस्य यौगिकत्वमङ्गीकृतं न रुद्धिः । अत्रोन्यते—मष्टम्योऽत्र
भवान् । योगवादी किममी पाठकादिवद् योगानुसारिप्रयोगा माषादिशब्दाः । यत्र यत्र
योगस्तत्र तत्र प्रयुज्यते । पङ्कजादिवद्वा योगानुसारे योगव्यवस्थिते प्रयोगे तत्र योग
संज्ञावाद् यौगिकः । अत्र न तावदाद्यः कल्पः । त्रिरात्रपञ्चरात्रदशरात्राद्यवच्छिन्नेषु
कालेषु सत्यपि तत्रश्रुतान्वितं पौर्णमासीयोगे माषादिपदप्रयोगादर्शनान् । अतएव
सास्मिन्निति सूत्रे जयादित्यनेन मासादमाससंवत्सराणामेव संज्ञेत्यभिधायोदाहृतम् ।
पौषोमासः पौषोर्द्धमासः पौषः संवत्सरः इति इह न भवति । पौषी पौर्णमासी अस्मिन्
दशरात्र इति । श्रुतकमासश्च न भवतीत्युक्तम् । श्रुतकमासः सावनः श्रुतिगणनार्थत्वात् ।
सावनं निषेधाच्चान्द्रसौरयोः प्रयोगोऽभ्यनुज्ञातः । अथ द्वितीयः संज्ञायामिति प्रसिद्धेषु
पसंभ्रान् । यत्रास्य प्रयोगस्तत्र योगोनिमित्तं मासादिषु चास्य प्रयोगो न दशरात्रि-

पूर्णमान्तो वा चान्द्रोसौचिप्रवैश्ययोः । सौरो राज्ञः सावनस्तु

प्यति । नैतत् सावने मासं सत्यपि योगे, प्रयोगादर्शनाभावाद् एव चेत् । द्वितीया
तृतीयांशारब्धेषु पूर्वतिथिसमापनीयेषु चान्द्रेष्वप्रयोगान् । प्रतिपदादिदर्शान्त एवमासीति
चेत् नैतत् । माषादिनक्षत्रयोगाभावे आरलेषादिनक्षत्रयुक्तपौर्णमासी सम्बन्धेऽपि दर्शा-
न्ते मासि माषादिपदभ्रवोगदर्शानान् यौगिकत्वानुपपत्तेः ।

अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ श्रेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमतः ।

शेषा मासा द्विभा शेयाः कार्तिकादिन्यवस्थया ॥

अत्र कार्तिकादिव्यवस्थेत्यभिधानात् कृत्तिकाया द्विभा मासा इति सम्भ्रम-
पाठान् कार्तिकोपक्रमगणनेनान्य आधिनः । त्रिभोरेवत्यश्विनीभरणीनामन्यतमयुक्तपौर्ण-
मासीयोगान् उपान्त्योभाद्रःशतभिषापूर्वोत्तरभाद्रपदाभिः काल्पुनश्चत्रिभः पूर्वोत्तरका-
ल्गुनीहस्तैः । इतरे तु कार्तिकादयः कृत्तिकादिनक्षत्रद्विक्रियोगेन प्रत्येतव्याः ।
कृत्तिकारोहिणीभ्यां कार्तिकः । तेन रोहिणी युक्तपि पौर्णमासी कार्तिकी भवति ।
तद्योगान्मासः कार्तिकः । एवं आर्द्रायोगान्मार्गशीर्षः । इति कथं न यौगिकः ।
नैतत् विद्विषामस्य वादस्य हास्यास्पदत्वात् रोहिणीपदादिनक्षत्रेण युक्तः काल इति
विहितेनाणप्रत्ययेन रोहिणी पौर्णमासी भवति रोहिणीपदाच्च सारिमन् पौर्णमासीति
संज्ञायामित्यन्तरेण रोहिणपदनिष्पत्तेः रोहिणः मासः स्यान्नतु कार्तिकः । एवमार्द्रायो-
गादार्द्रो मासः । इत्यादयो भवेयुः । अतो रोहिण्यादियोगान् कार्तिकादिपदानि
यौगिकानीति यदतां महायै लोकान् संवर्दयति कलम्बीत्यन्ययोरिह कृतः पुरस्कृत एव
युगान् । अथोच्यते—मासानां द्विभत्रिभत्वप्रतिपादनं तावद् दृश्यते तस्य चैतदेव
प्रयोजनम् । यन् कृत्तिकारोहिण्यन्यतरयुक्त पौर्णमासीति योगान् कार्तिकपदं यौगिकं
भवत्यु । एवमितरेष्वपि । कथं चैतत्तयान् यदि कृत्तिकादयो रोहिण्यादिकमपि लक्षयन्ति
तेन कृत्तिकारोहिण्योरन्यतरयोगेन कार्तिकपदं यौगिकं एवमन्यान्यपीति । तदयुक्तम् ।
न हि द्विभत्रिभत्ववचनं रोहिण्यादियोगेपि कार्तिकादयो यौगिका इत्याह । न च पौर्ण-
मास्याद्विभत्वादिकं । किन्तु मासानामेव । न च पाणिनिरपि रोहिण्यादियोगे-
पि कार्तिकादिपदानि पौर्णमासोपु अयोगाच्च कार्तिकादिमासेषु कार्तिका-
दि पदानि यौगिकानीति आह । न चाभिधीयमानमपि प्रमाणान्तरविरोधेन ग्रहणाद्
न च प्रकृतिपदस्य (स्वतन्त्रार्थानरच्छिन्ना यन् स्वार्थव्यावयोधने । यच्छब्दनिधयोहेतुः
महतिः सा तदर्थिका) मुख्यताक्षणिकवृत्त्यावयवेण यौगिकत्वं कथिदपि व्युत्पन्नम् ।
यदि चैवं स्यादथकारपदस्यापि रथमकुर्वन्त्यपि मोधन्वनज्जातीये रथकरणाहता लक्ष-
नया तदन्यलक्षनया वा यौगिकत्वान् त्रैवर्गिकेऽतिमत्सम्भवादप्राप्तु रथकार आदधीने-
त्यत्र त्रैवर्गिकाधिकारो दुर्वाहः स्यात् । एवं गच्छन्तीति गौरिति व्युत्पत्ती गमनमगमन-
रति लक्षयन्तीति गच्छन्त्यगच्छन्त्यपि यौगिकत्वं स्यात् । एवं प्रागादपदमपि प्रक्षेपण
लक्षणाया यौगिकत्वं स्यात् सायौगिकं किञ्चित् न स्यात् । तन्मयान् प्रकृतिपदस्य मुख्य-
योगादेष वैगिकत्वम् । नान्यथा यत्र तु मुख्यार्थं योगो नास्ति तत्र रुदिरैव ।

यज्ञेज्योतिषिके परः । अन्यत्रापि । अमावस्या परिच्छिन्नोमासः स्याद्

किञ्च कृत्तिकादिपदानां रौहिण्यादि लक्षणया यौगिकत्वेऽपि मुख्य कृत्ति-
कादियोगेन यौगिकत्वस्य शोधमवगमान् कार्तिकादिमास विहितं कर्म मुख्यः
नक्षत्रयोगस्य व्यवतिष्ठेत् न लाक्षणिकयोगे मुख्यलाक्षणिक योगनिमित्तयो-
रतुल्यत्वेन तुल्यवद्विधानं नुपपत्तेः । मुख्यग्रहणे च तस्य नित्यमप्राप्ते राभाका
इत्यादि नित्यवद्विधानं न स्यात् । न च मुख्यामावे लाक्षणिक ग्रहणार्थं वचनान्तर-
मस्तीति यौगिकत्वानुत्पादनमप्यफलं स्यात् । यदेव कृत्तिकापदस्य लाक्षणिकत्वे-
द्वयं तत्रैव कार्तिकादिपदस्य रौहिण्यादियुक्त पौर्णमासि मध्यमेमासि लाक्षणिकत्वे-
ऽपीति द्वयमेवेतन् । आपादपदमात्रं तु यौगिकं वक्तुं शक्यते । पूर्वोत्तरापादयो-
रभयोरप्यापादत्वान् । किञ्च यदा योगो निमित्तं पदानां तदा किं वृत्तनक्षत्रं योगः
वृत्तनपौर्णमास्याः अर्द्धपादादि योगोऽपि वा । तत्र वृत्तनयोगस्तावदनेकवत्तरै-
रेकस्यां कदाचिदिति न तन्नाभाका इत्यारिष्ववहारो नित्यवन् शक्यः । एकदेशयोगे
तु मासान्तरोय नक्षत्र योगस्यावश्यमभावात् मूलपूर्वापादयोर्योगे स एव चान्द्रो
व्येष्टभावादश्चेति स्यात् । उत्तरापादमध्यपयोश्च योग आगतः आवृणोति स्यात्
एवमितरत्रापि माससङ्क्रान्त कर्मणा व्यवसिधतिः स्यात् । अल्पयोगेनापि यौगिकत्वान्
भूयोऽवयवयोगादिति चेत् न उभयोस्तुल्ययोगे एकस्यापि भूयोऽवयवयोगाभावा-
द्विनामकत्वापत्तेः । किञ्च पूर्वमासीय नक्षत्रस्यैकस्यां पौर्णमास्यां भूयोऽवयव-
योगेन तन्नामग्रहृताथपर पौर्णमास्याश्च परमासीय नक्षत्रस्य भूयोऽवयवयोगेन
परमासीय नामग्रहृती मध्यमासो विद्युष्येत् । दृष्टञ्चेतन् । तथाहि चतुरस्रोत्तर-
सहस्रं शक्यं लिख्यमाने तुलास्य भास्करे अधिनीभरणीभ्यां व्याप्रा पौर्णमासी
तापदाधिनी । ततस्तत्रैव यत्नरे पृथिव्यस्य भास्करे कृत्तिका रौहिणीभ्यां व्याप्रा
पौर्णमासी तेन सा कार्तिकेव । तद् योगारब्धासी कार्तिक एव । भवतात्मने
तदनन्तरं धनुस्य भास्करे पौर्णमास्यां मृगशिरौ नक्षत्रे नास्त्येव आद्रोपुष्पात्
भूयोभिरवयवैः शेषे तु त्रयोदश दृष्टा एव परं पुनर्भूतु स्यात् । तेन सा मार्गशीर्षी
न तु पौषी अल्पयोगान् ।

मकरादित्ये च पुष्याश्लेषाभ्याम् अर्द्धद्विव्याप्रा तेन सा न पौषी न च मार्गशी-
र्यात् । भवतु वा कथञ्चिदेव द्विकदशगणननक्षत्राधिकं योगान् सा पौषी नद्
योगारब्ध पौषः । मार्गशी वा तदयोगान् माघः । अन्यतरान् विद्युष्येत् । बुध-
श्यादित्ये हि पौर्णमास्याः पञ्चदश दृष्टा एव परं मघा व्याप्रा पूर्वपञ्चग्यात् भूय-
सामयवयवानां योगान् सा वज्रगुनीति तद् योगान् स वज्रगुनः स्यात्तास्ति माघः ।
मीनादित्येन पुर्णिमात्तर वज्रगुनीहस्ताभ्यां व्याप्रा सोऽरि वज्रगुन एव द्विमेव ।
अथ प्रथमं तेन पुष्यं पुर्णिमा तेन व्यपदिश्यते तद् योगारब्ध तन्नामा मास इति
नास्ति मासलोपः । नैतदपि तस्मिन्नेवाप्ये कृष्णमासि दिने प्रथमं स्थानिपुष्यं
पुर्णिमा असौ पैत्रः इत्यपि च पुर्णिमा अनुराधा दृष्टैर्द्विकगुण्य प्रथमं तन्नामी

किञ्च सफलतिथेः कियोगोनिमित्तम् । अथ सकलभस्य योगो वा बहुयोगो वा आदौ वा
अन्ते वा योगमात्रं वा सर्वं व्यभिचरेति । इदन्तु नोपभोगिनिरवावुपक्रान्ते चतुर्दशोत्तर-
दशशतशकाब्दे कार्तिके चान्द्रे तत्पूर्णिमाधिनीभरणीभ्यां ध्याता । न च कृत्तिका-
दियुगयोगः । न च नासौ कार्तिक इति नियमात्तत्र प्रयोगस्य । तथाहि चतुर्दशोत्तर-
सहस्रशकाब्दे तुलास्यादित्याष्टमदिनोपक्रान्तस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पूर्णिमास्य-
धिनीभरणीभ्यां ध्याता कृत्तिका रोहिण्योन्यतरयोगाश्च कार्तिकः । तथा तदनन्तरितस्य
वृश्चिकदित्य सममदिनोपक्रान्तस्य प्रतिपदादिदर्शान्तमासस्य पूर्णिमा कृत्तिका रोहिणी-
भ्यां ध्याता मृगशिरश्चाद्यौघान्यतरयोगान्मार्गशीर्षः । एवं विध एव कार्तिको
द्विपञ्चाशदधिकनवशतसंख्याते शकाब्दे अन्धुकादिदर्शितवान् । न च तौ कार्तिक-
मार्गशीर्षौ न भवत एवेति घातव्यं । द्वयोरेव तुलावृश्चिकादित्यारब्धत्वाद्वा । वृश्चिकघनुः
संक्रान्तिं चिन्हितत्वाद्वा । कार्तिकमार्गशीर्षपदप्रयोगविवादान् । तत्रैव च प्रयोगेण
योगस्य यन्निवृत्तत्वात् । अनेनैव धृत्वे दर्शान्तेऽपि सावनमासेषु प्रयोगान् ॥ अतएव
(पञ्चपुराणम्)—

कार्तिक्यान्तु यदा ऋक्षमाग्नेयम्भवति क्वचित् ।

महती सा तिथिर्ज्ञेया स्नानदानादिकर्मसु ॥

यदा याम्यन्तु भवति तिथौ तस्यां नराधिप ।

तिथिः सापि महापुण्या ऋषिभिः परिकीर्तिता ॥

तस्यां कार्तिक्यां याम्यं भरणी तद् योगेऽपि कार्तिकत्वमव्या-
हृतमेयं प्रतीयते । अतएव तस्मिन्कार्तिके देवोत्थाननिर्विघ्नादम् । अन्यथा
वृश्चिके देवोत्थानं क्रियमाणं न चान्द्रे न वा सौरे कार्तिके कृतं स्यात् । तुलास्य
सूर्यसप्तमदिवसे अमावस्यायां लक्ष्मीप्रबोधस्य भूतत्वात्तदनन्तरित शुक्ले पक्षे च
देवोत्थानस्य तस्मिन् शुक्ले सदाधिप्युरिति नियतत्वात् । किञ्च फाल्गुनः त्रिभौमतः
इति पूर्वसिद्धं फाल्गुनमुद्दिश्य त्रिभौमं ज्ञेयं । विहितं त्रिभसन्वन्धादेव फाल्गुनव-
मितरंतरामयं स्यात् । नचैकतन्त्रं योगनिमित्तं फाल्गुनमुद्दिश्य नक्षत्रान्तरयोगोऽपि
निमित्तत्रयविधानमिति १ । पूर्वावधृतं निमित्तविरोधः । त्रिभपदे च विध्यनुवाद
दोषापत्तेः पूर्वोक्तविकल्पकलापस्य च पूर्णिमान्तोऽपि मास्यविरोधात्तत्रापि भौगिकत्वं
निरस्तं वेदितव्यम् ।

अस्मिन्वक्ष्यमाणे गणितज्ञेभ्यो यथोक्तकाण्डकममवगम्य विद्वद्भिः प्रदातव्यम् ।

किञ्च पूर्णिमा तोमासः कैश्चिदेव वैशाखादिपदैर्निर्दिष्टः । यस्तु धर्माग्नमात्र-
प्रयोगविषयः ॥ चान्यथा व्युत्पन्नः दर्शद्वयातिक्रमेण त्वधिमासद्विरापादत्वादिकञ्च
वदन्तो मुनयो दर्शान्तपञ्चमासे वैशाखादिपदमिति दर्शयन्ति तदन्तस्यैव सदासी
नियमेन सूर्यसंक्रान्तिं वर्जितत्वेनाधिमासत्वान् । नतिष्यन्तरान्तस्य प्रतिपदुपक्रान्त-
मासद्वयस्यैव वैशाखिसूर्योपक्रान्तत्वेन द्विरापादादिप्रयोगविषयत्वात् ॥ (तथाहि
ज्योतिःशास्त्रम्) “अमावस्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् मल्लिम्बुचः विज्ञेयः
उत्तरधोत्तमः स्मृतः । मिष्टनस्यो यदा भातुरमावस्याद्वयं स्युरोऽत्र द्विरापादः स विज्ञेयः

विष्णुः स्वपिति ककटे । तस्मान् पूर्णिमान्तो न वैशाखादिपदवाच्यो दूरे यौगिकत्वानुसारं
 (अमावास्यान्तेऽप्ययौगिकत्वमेवाह विष्णुः) मार्गशीर्षशुक्लपञ्चमस्य
 मृगशिरः संयुक्तायां चूर्णितलवणस्य सुवर्णतुलामं प्रथमेकं चन्द्रोदये जाग्रता
 प्रतिपादयेत् । पौषी चेत् पुण्यायुक्ता स्यात् तस्यां गौरसर्पपादि कर्त्तुं भगवन्
 स्नापयेत् । मार्ग्य मघायायुक्ता चेत् तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवेत् ।

अत्र चेदित्यादिपदेभ्यो नक्षत्रयोगस्य पौर्णमास्यां कादाचि कत्वावगमान्
 नित्यस्य मार्गशीर्षादिपदप्रयोगनिमित्तत्वानुपपत्तेः । अथ द्विभविभत्वात्मासानां
 नक्षत्रान्तरयोगेऽपि तत्तत्पदप्रवृत्तेऽप्येवमप्युपपत्तिरिति । तत्र आपाद्व्यामापाद
 युक्तायाम् अन्नपानदानेन तदेवाश्रयमाप्नोतीति न स्यात् आपाद्व्यामन्तरेण
 पाठीपदामवृत्तेः । आपाद्व्यामित्यभिधायापादयुक्तयामिति पुनरभिधानानुपपत्तेः ।

योगादेवापादत्वान् तथा (पञ्चपुराणम्) कार्तिक्यान्तु यदा श्वक्षमाश्वे
 भवति कचिन् । महती सा निर्विशैर्गं स्नानशान्नादि कर्तुम् । आग्नेयं कृतिका
 तदयुक्ता पौर्णमास्या एव कार्तिकीत्वान् । यदेति कचिदिति यचने न
 स्यात् तस्य तत्र नित्यसम्भवात् तस्मान् कार्तिकादि पदानि निमित्तान्त-
 रादेव न तु यौगिकानि कार्तिकीदेः पौर्णमास्यः कार्तिक्यादिका इति सिद्धम् ।

(भारतेऽपि) माससम्बन्धेनैव पौर्णमासीनां महाफलत्वावगमान् आपादे कार्ति-
 केऽपि माघ वैशाखयोरपि । पौर्णमासीषु दातव्यं महादानं युधिष्ठिर । (मात्स्ये)
 वैशाखपौर्णमास्यान्तु मह्यं चन्द्रसूर्ययोः । पौर्णमासी तथा माघे तस्यां दानं
 फलं महत् ।

तेन माघी चेत् मघायुक्तस्यादित्यादिव्यपि मन्दिग्धेषु माससम्बन्धादेव
 पौर्णमासीनां माघीत्यादिकं निर्गम्यते । (तत्र माघीपरं रुद्रिकमेव न तु यौगी-
 कमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्रायः) यलुनः पञ्चिकाक्षरमिभेः पञ्चराशरीयस्य विषय-
 शुद्धयर्थमुक्तं कार्तिकमाससम्बन्धात् विराट्पञ्चमश्रयोगीतीन्द्रमावास्याषु पञ्चभिर्वैः
 पञ्चमय्या (सृष्टान्तम सांमयाग्निरोगः धौनघातवापने २५ अ० ४ का० १ सू०
 विहितः) भवन्तीति अत्राविर्भवेन तावत्तापिषामावास्या पञ्चषु वर्षेषु न
 प्राप्यते । तथाहि विराट्पञ्चमश्रयुक्तामावास्या तुलादित्यस्याष्टरादिनेभ्यः पुरस्ता-
 देव वृश्चिकारिष्येभ्यः आश्विनदिनेभ्यः पुरस्तादेव परम्भवति । तुलायामष्टरादिनां
 चित्राश्वी गतः सूर्य इति निर्दिष्टम् । वृश्चिके तु आश्विनदिनेभ्यः पुरस्तादनु-
 राधाधेहयोरिव । अतस्तेषु दिवसेषु विराट्पञ्चमं यदा न चन्द्रः तदा कथममा-
 वास्या तस्मिन् सूर्यचन्द्रयोरद्वन्द्वशब्दव्यापननिवृत्तम् । तथा त्रयोदशोत्तराश्विन-
 शब्दार्थे तुलादिभ्यः सप्तशदिने चित्राश्वी व्यातामावास्या वृश्चिकारिष्ये
 वायुशरभेभ्यो युज्यते । तदुत्तरे तथा विराट्पञ्चमं न इत् एवातो दगां
 सैव चन्द्रोऽपि का कार्तिद्वयमुक्तेषु निर्दिष्टेन अनेनयावादिष्टेनाभियार्थं पञ्चिका-
 क्षरपञ्चमं कथम् ।

(तत्र चेयं युक्तिः) — यदि वैराग्यस्येयमिति वैराग्यी गुणने तदा वैराग्यस्येय-
पत्तिनिमित्तमण्डयमवगम्य पुनरणन्तरेण वैराग्यी प्रत्येतव्या तथाहि विराग्या-
प्रयुक्तानु एकैनेवाण प्रत्ययेनेति शीघ्रं शब्दावगनेरविच्छेदस्य त्वसन्दर्धी भूतस्यौ-
यमाप्रतोऽवगतेस्तस्य बाधयेवेति तेषामभिप्रायः । पौपी चेत् पुण्यायुक्तस्यादित्या-
चेच्छब्दान् पौपस्येति वचनार्थं अथात्राप्यविच्छेदानुरोधः । ततः संवत्सरे-
णावा आनयन्ति तारचैवोक्षणः इत्यादिवचनवृत्तान् तदा कार्तिके तदसम्भवान्-
स्येयमिति वैराग्यमावास्या प्राप्ता तस्याः प्रत्यब्दभावान् यन् पुनरेतत्साधनार्थं
मन्थुकेन मेवादित्यगतामावस्थायां वैराग्यीपदं रुद्धं नञ्प्रयुक्तयान्तु यौगिकं
नारुदितोदुर्वलमिति । तदयुक्तम् । वैराग्यस्येयं वैराग्यीति पदस्य क्लृप्तप्रयोगादेव
तत्सम्भवे समुदाय शक्तिरूपनानुपपत्तेः कथं रुद्धता । प्रोक्षणीराज्येऽप्ययमेव ।
नीया तु लभने नात्मानं योगवापत इत्युक्तवान् । ननु वैराग्यपदं मासवाचकं
म्यन्धिनी च तिथिर्नायवयवान्तरोपान्तायेनावयवराक्त्वा यौगिकत्वमर्तो रुद्धिरेव
तै । अणुप्रत्ययेन सहाययवद्वयं यद्यपि तन्न द्रव्यते तथापि वैराग्यपदमेष पञ्च-
तदसम्बन्धिर्न लक्षयति तेन प्रकृतिपदमवयवस्थाने वर्ततइति 'यौगिक'वम् । यद्वा
पदमिदं प्रथमाण प्रत्ययेन रुद्धी भूतायामपि पुनरणन्तरेणापि दीर्घस्यस्थाने
भवेतीति वदपरापिदृष्टिरण विकारस्तत्सहितं वैराग्यीपदं यौगिकं साक्ष्यगिकमेय
वैराग्यीपदं स्वसम्बन्धिनी ननु रुद्धम् । सा चेयं लक्षणा नञ्प्रेणयुक्तः कालः
मन् पौर्णमासीति संज्ञायामित्यण्डुपायगमसापेक्षत्वात्तत्रयोगमात्रेणामावास्या
पायगमः शीघ्रमिति । एव वचनार्थः स्थान् । यद्वा । परमुक्तं नञ्प्रेण युक्तः
इति नञ्प्रयुक्त पौर्णमास्येव वैराग्यादि पदेनोच्यते न कालमात्रमिति ।
वनागमम् । पौपी रात्रिः पौषमहः माषीरात्रिः माषमहः इति नञ्प्रेण युक्तः कालः
हमेनोदमन्त्रे उदाहृतवान् माससम्बन्धेनोदाहरणवानुपपत्तेः । माससम्बन्धस्याव-
त्त्यान् नञ्प्रेण युक्तयोदाहरणस्यादेयत्वात् अन्यथा पं पौर्णमासीन्वेवोदाहरेत् ।
व सूत्रेऽपि काल इति नोच्यते नञ्प्रेणयुक्त्य पूर्णिमेत्येवं द्रव्यान् सात्त्विकम्
सामानिदम् धर्मशास्त्रेषु च निवृत्तरेऽपि प्रायशः प्रयोगो दृश्यते ।

तथाप (गोभिलः) — प्रीष्ठपर्वा हमेनोपाकरणं तैषीमुस्मृजन्तीति । प्रीष्ठपदी-
तत्पनिधिरनियता तदशां हमेनोपाकरणं मात्र एव निवृत्त नञ्प्रयुक्त
योदरयादिका तैषीन्पुनरुद्वेगानामुन्मोकरणाय निधिः पौर्णमास्येन नञ्प्रयोगा-
यने इत्यन्तागमम् । यच्च वैराग्यमामय वैराग्यीनिपदं कालादृषिति ठप् प्रत्ययेन
रीति स्थान् इत्युपाध्यायपादानां दूषणं तदपि पौषीचेत् पुण्यायुक्तस्यादित्यादे ।
यान्तु यदा अशमापेयमभवति कश्चिन् — अरपञ्चत्तकाभिधानाय च प्रीष्ठ-
काम्युदय इत्यादिभिर्मुनिभिरेव ठप् प्रत्ययस्यानि यनाशिमपानाद-
। प्रयोगमूलत्वात् व्याकरणस्य तद्वाधाश्रमत्वात् शास्त्रकाराणां पक्षेवमात्रे
रानात् । सामान्यतः प्राचीन्यनोऽगिति नञ्ज्ञातः तत्रमव इत्याद्यन्वयम-
य प्रत्ययेन वैराग्यस्येयमिति निगति मग्यवान् । कश्चिदप्यतः विप्रेः पुनर्यः

प्रवर्तते इति पाणीनीयानां व्याख्यासंग्रहात् इत्थं विप्रोक्त्या प्रवृत्तेः । किञ्च
 वैशाखीयै र्मौलिकीयादि प्रयोगस्य मोंके शास्त्रे चतुर्गणानां कालादुच्यते ।
 च वैशाखादिरात्रं तु समानां चान्विशिष्टत्वेन च नाम्नोऽनुसङ्गत्वात्
 अत्रान्तरं भेदविशेषेण तु गच्छन्त्यतएव च मासाऽसामान्यस्य इत्थं प्रवर्तने मा-
 सस्य आद्यमासिकमित्येवोदाहरणम् । विशिष्टाभिनां वैशाखादिरात्रं च
 प्रयोगो नात्र येनैववधार्यते । तेन पूर्वोक्त्यनुरूपं प्रयोगा उच्यते ।

यद्यपि च वृद्धिर्यस्याचामादिमृदम् इति सूत्रेण संप्रति समुदाय उच्यते अत्र
 मास्ये यस्य वृद्धिमंशक आदिमृदम् इत्थं वृद्धमंशं भवति वृद्धमंशा च वैशाखादी-
 नापरि तेन च वृद्धाश्च इत्युच्यते च विधानान् वैशाखीयै र्वादि भेदिति चोद-
 गदपि परिहृतम् । किमुऽसामान्यमिति योऽनुसङ्गतः पूर्वसूत्रत्रयप्राप्तमज-
 संलभ्य बाधो ।

किञ्च वृद्धिर्यस्यादिमृदं वा मासभेदस्येति वृद्धमंशा वक्तव्यं वक्तव्यत्वेन च
 विशेषवाचिनः पदस्य पाक्षिकी वृद्धमंशा तेन देवदत्तस्य देवदत्तीया-देवदत्तीया-द्याः
 प्रत्ययाभ्यामेवापुदाहृतं तेन वैशाखादीनां कालविशेषनामत्वेन पाक्षिकी वृद्धमंशा अन्यो
 वैशाखस्येयमिति वैशाखीयणा सिद्धयति । अतएव लोके मासी सप्तमी मासी
 द्वादश्यादि व्यपदिश्यते ।

ननु चेदं यौगिकम् द्विभक्तिमसङ्कीर्तनं किमर्थमुच्यते स्वयमेव पृच्छन् योगान्तु
 भवतीति साधितमयगतञ्च भवता । यस्य प्रयोजनं नोपलभ्यते निरर्थकमेव । इद-
 म्चास्य प्रयोजनम् । यथाश्रयवेदगुहादिराष्ट्राणां विषयाणां च व्यवहारादीनाम् । नक्षत्र-
 कीर्तनं तथा सप्तमासीयनक्षत्रोपजातदिव्यान्तरिक्षभौमापस्फुटितशुभाशुभफलविपाक-
 शापनाय मासानामक्षत्रकीर्तनं यन्मासीयनक्षत्रं पीडयत्यनुवृत्तयति वा शुभाशुभनिमित्तं
 वा भवति तस्मिन्नेव मासि कलविपाकमवधार्य निष्ठप्रामाण्यं भूषते प्राज्ञाः
 शान्तिमादौ प्रवर्तन्ते । तथा—उपयामगृहीतोऽसि स भवेत्वा गृह्णामीत्यादि विहितमधु-
 माधवादिमासेष्वार्या सनक्षत्रो साधिदेवता इत्यन्ते इति मासानां नक्षत्रकीर्तनप्रयोजनम् ।
 अतएव मासः कार्तिकोऽभिदेवत्य इत्यादिना मासानान्देवताः कीर्तिता विष्णुना ।

तस्मान्वान्द्रे सौरे वा यौगिकत्वानुपपत्तेः रुद्धिरेव वाच्या ।

तत्र सौर एव रुद्ध्यावाच्य इति जितेन्द्रियः । सौरचान्द्रयोः श्रुतिस्मृति गृहीतत्वा-
 विशेषेऽप्यनेकराशिकल्पनागौरवापत्तेरेकत्र शक्तिकल्पनायां सकलजनप्रसिद्धेः सौर-
 विनिगमनाप्रमाणं सौर एव वैशाखादयो मुख्य्याः तदपि मनोऽनुगतमिति दीक्षितेन
 दूषितं—सर्वजनप्रसिद्धेऽपि राजपदस्य राज्यकर्तारि (राज्ञः कर्मराज्यं तत् करोतीति
 राज्यकर्ता तस्मिन्) मुख्यत्वानङ्गीकारम् । “तदुक्तं वार्तिककारपादैः” । नचाल्पत्वबहु-
 त्वाभ्यां प्रयोक्तृणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमपक्षपादादि शब्दवत् । विभीतके
 अक्षराब्द यत्स्यैः प्रयुज्यते । तथापि वाचकस्तस्य ह्ययते राज्ञराज्ञवत् । अथ राज्ञः
 कर्म राज्यमिति पाणिनिना व्युत्पादितत्वात् अप्रसिद्धे च राजनि तत्कर्मनिरूपणम् ।
 तत्र राजपदस्यार्थः इति अत्र न कश्चिद्विरोधः । नैतदत्रापि पाणिनिनैव

सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायां विशाखादिनक्षत्रयुक्तपूर्णिमायोगान् वैशाखादिशब्दानां व्युत्पादनात् सौरपु-
त्र्याधिनयोरमापेष्वधिनपुष्यमघाशु कपूर्णिमानां सर्वथैवासम्भवान् ।
चान्द्रेतु कादाचित्केनापि योगेनात्यन्तयोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवान् पाणिनिपुर-
स्काराय मेपाद्यपक्रान्ताश्च प्रतिपदादिदर्शान्ताश्चान्द्रा एव मुख्या वैशाखादयः । तथा
सा वैशाखस्येत्यादि श्रुत्या चान्द्रस्यैव वैशाखस्य निर्दिष्टत्वात् वाच्यसन्देहे यववराहादि-
न्यायेनैव तदवगम इति चान्द्रो वैशाखः । तस्मान्मान्यादितरेष्वपि तथात्वमिति न्यायान्
ज्यैष्ठ्यादयोऽपि चान्द्रा एव मुख्याः ।

सौरस्तु—मेपादित्यारब्धत्वगुणयोगाद् गौण इति चेन्नतिदूषणं । तपस्तपस्यादि
श्रुत्या सौराणां मापादिद्वादशरागासानामेव निर्दिष्टत्वात् । ननु—न ते मापादिपदैर्निर्दिष्टाः
सत्यं—तपस्तपस्यादिपदानां लोक्तः भागुरिबचनात् कोपकारस्मरणाच्च मापादिपर्या-
यत्वावधारणात् । योहि रौहिणीं लोकस्तिद्धामेव प्राजापत्यनक्षत्रयचनतामाशय चान्द्रस्य
वैशाखमाश्रय्य श्रुत्यापरिग्रहणं वदति स कथं लोकशास्त्रप्रसिद्धं मापादिपर्यायत्वं
तपस्तपस्यादीनां बाधते । भूयंसामनुरोधेन रौहिणीपदस्यैव प्राजापत्यनक्षत्रवचनत्वं
कुतो न बाधते । तस्मान्चान्द्रसौरयोरुभयोरपि त्रुतिपदं गृह्यं तस्यान् नोक्ति यववराहान्यायः ।

यपादिशब्दाः किं श्रूयानो वाच्यं स्लेच्छसाम्पत्तः ।

वीर्षदशके प्रियङ्ग्व्यासाः द्वयेऽप्यर्था विरेकस्तिताः ॥

यत्रान्या इति शास्त्रस्य प्रसिद्धिस्तु बलीयसी ।

शास्त्रीय धर्मे तेनात्र प्रियङ्ग्व्यादिर्न गृह्यते ॥

यवस्य वीर्षदशके आर्य्यव्यवहारः प्रियङ्गुपु स्लेच्छव्यवहारः वराहपदस्य शूकरे
आर्य्यव्यवहारः कृष्णशकुनी स्लेच्छव्यवहारः । अतो यववराहपदयोर्वाच्यसन्देहे
यत्रान्या औपपत्त्याद्यन्ते अयैते सीदमाना इवोत्तिष्ठन्तीति वराहगावो तुषावन्तीति
भुक्ती एव नियामिके धान्यसन्देहे नाशिके ततश्च एते यवाः सीदमानास्तिष्ठन्तीति या ये
शेषात् यवपदस्य वीर्षदशके वराह गावोऽनुषावन्तीति वाच्यशेषान् वराहपदस्य शूकरे
शक्तिग्रहस्तथा वैशाखपदस्य वाच्यसन्देहे सा वैशाख्यमाश्रयति इति भुक्ती वैशाखपद-
भुक्तेः वैशाखमात्रस्यैव निर्णये सैव अतिनिर्णायिका ।

किञ्च वैशाखपदवाच्यसन्देहे यववराहपदस्यैव वैशाखपदस्य भवति नियामिका
भुक्तिः ननु तदन्येषाम् । नह्यन्यदीप वाक्यशेषेणान्यसंशयो पनीयते तस्मान्मान्यादिति
न्यायेन च लोकशास्त्रप्रसिद्धतपस्तपस्यादि पर्यायतया मापादिशब्दानामव्युत्पत्तौ सौर-
वचनत्वबाधे यववराहादिषु स्लेच्छप्रसिद्धेषां पादयोर्कनित्यतामरकोपादिष्वपि बाधयेत् ।
तस्मात्तपस्तपस्यौ शिरिरी तौ मासी मापयस्तुनौ । तथा तपामाषेऽथ फाल्गुने स्या-
त्तपस्य इत्यादि भागुरिकोपकार स्मरणादौक्यञ्च तपस्तपस्यादिपदसमानार्थतावगतेः ।
तैश्च श्रुतावुपनीतत्वात् मापादिशब्दानामपि भुक्ति एव सौरार्थः प्राधान्येन । वृद्धनामनु-
रोधेन वैशाखादिपदस्यैव अन्यथावर्णनमुचितमिति विपरीतोऽयं यववराहशब्दान्यायो
युक्तः । न च पाणिनिपुरस्कारः तस्याप नवसु सौरपु वरोपान् मापपौषाभिन्तेषु हि
तत्पुराकारः । स चान्ययोगव्यावृत्त्यावाच्यः सौःपि न सम्भवति—एकस्या एव हि

क्याये । काशधिर्योगे नात्यन्तायोगव्यावृत्ता भवति विशेषतः । यथा विराट्पदा-
 मातृ इति यमैवद्वयत्वं न स च करमेताति विराट्पदेन विराट्पदानुसारेण
 परिभाक्तकान्तम् । अन्वया परिभाक्तकम् मामान्तरेकरद्वयोऽपि । १४. १. १. १.
 विराट्पदेनैकरद्वय इति । यत्र च कस्याश्चिच्चान्द्रव्यकौ नष्टप्रमाणे नात्यन्तं
 मान्ययोगव्यावृत्तिरयोगादेव । यस्याश्चयोगः तत्राति योऽतिमिथो न काशान्तः
 चान्द्रव्ये नैकतापाराधोऽप्यन इति चेन्न । मासान्तरिण चान्द्रव्यकौ चान्द्रव्य-
 विशेषात्तन्वदयोग्यताम्यादिति । वैशाखादिपदानामन्योन्यापराधेन मय्यन
 मेपाधाररूप प्रत्यक्षादिमासगयैकरेताम्यन्तायोगात्तत्प्रातिपक्ष्येन इति चेन्न तर्हि मेपादा-
 ररूपत्वमात्रे चान्द्रव्योत्पत्तिनामप्येकव्याप । सौरे ण्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वम्
 अप्रतिहतम् । वैशाखादिप्रयोगविषयत्वं सोऽपि हि पाणिनेरनुरागमम् । अन्यथा
 तिष्यन्तरारम्भेषु सायनेषु चाविरोधान् । मासगच्छन् वैशाखादिप्रयोगविषयत्वं
 चान्द्रव्येयावशिष्टं तमामादे तदप्यविरुद्धम् । किञ्च विशाखातत्त्वप्रयुक्तं पूर्णिमा
 कदापिदग्निमन्मासे भवतीति वैशाखपदप्रवृत्तौ पाणिनिपुरस्कारे वैशाखपदाद्यवधोपात्तस्य
 विशाखायुक्तपूर्णिमायोगस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् कथमयौगिकत्वं पदाद्यवधोपात्तस्य
 हि प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन यौगिकत्वं सम्भवतीति त्रिरुद्धीविषयः । यथा च मीमांसादर्शने-
 कादशाध्यायाश्रयपूर्वपक्षे स्वर्गकामनया अत्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वेऽपि यौगिकत्व-
 मेव स्वर्गकामपदस्य न रुद्धिः कल्पनागौरवान् । अथ व्यक्तचन्तरयोगं विनापि रथम-
 कुर्वन्ति रथकारपदस्यैव दर्शनादयौगिकत्वम् । तदाह पाणिनिः योगप्रमाणे च तदभावे
 उद्दर्शनं स्यात् । यौगिकस्य यौगाभावे अप्रयोगः स्यात् । इत्यर्थः । न चात्राप्रयोग इति न
 यौगिकत्वं तत्र—अतएव रथकरणस्यैव नात्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वमपीति कथं
 पाणिनिपुरस्कारः । कस्याश्चिच्चान्द्रव्यकौ तदयोगो नारतीति तत्पुरस्कार इति चेन्न ।
 मेपस्थसूर्यारब्धायां कस्याश्चिच्चान्द्रव्यकौ योगदर्शनादेवं सौरस्यापि मेपस्थादित्या-
 वधत्वेन समान जातीयतयात्यन्तायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वेन पाणिनि पुरस्कारविरोधान् ।
 अतएव दीक्षितेन तत्पुरस्कारप्रमाणायापि तदपरितोषेण कारणान्तरमेवोक्तम् । १. अप-
 सन्देहस्तथापि वाच्यसन्देहे यववराहादिश्रुतितोनेष्यते सा वैशाखस्याभावस्या-
 रीदृश्या सम्पद्यत इत्यन्तं तदपि च दूषितम्—उभयोरपि भौतत्वान् विपरीतोक्ता-
 यावद्विशेषः । वैशाखादयो द्वादशौव मासाः सौराः श्रौताः । चान्द्रस्तु वैशाखएव परं
 श्रौतः । तदेवं भूयसामनुरोधेन सौरवचनत्वमवधार्यते । पाणिनेस्तु प्रकृतिप्रत्ययविभाग-
 करणं स्वरमात्रप्रयोजनकम् । तदाह वार्तिककारपादाः—

यदार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

स्वरसंस्कारमात्रार्था तत्र स्यात्पाणिनिस्मृतिः ॥

किञ्च—मेपादित्योपक्रान्तत्वोपाधिना चान्द्रवैशाखो वाच्यः । मेपादित्य काल-
 एव सौरौ वैशाखः । तेन सौरावगमसापेक्षा चान्द्रावगतिर्निर्धन्या सौरान्—तत्र—तर्हि
 मेपादिरथसूर्योपक्रान्तत्वमेव । सौरचान्द्रयोरैकवैशाखादिप्रवृत्तेर्निमित्तमस्तु । उभयत्र च

(श्रुते कर्मणीति शेषः) यस्मिन् देशे यदाचारः इत्येव वचनान्मनोः

नोत्सव मदनभञ्जिकादीनामपि सौरेखेव चैत्रादित्यविधिः सिध्यति । देवशयनादां तु जपन्य चान्द्र परिग्रहः ।

तस्मात् सौरो वैशाखादिषु चो जपन्यचान्द्र इति स्थितम् ।

सा वैशाखस्यामावस्या इत्यत्र तु मुख्यस्यान्वयाभावात् अधन्यस्यापि चान्द्रस्य परिग्रह इति । मास शब्दश्च सौरसावननाक्षत्रचान्द्रेषु त्रिंशद्गुणितपट्टिनाऽवच्छिन्न कालरूपतया सर्वत्र वर्तमानो न पृथक्शक्तिमपेक्षते । चातुर्विधा एव मासाः पुराणे दर्शिताः ।

सौरः सौम्यश्च विज्ञेयो नाक्षत्रः सावनस्तथी ।

मासश्चातुर्विधः शास्त्रे क्रियाभेदान्मर्त्तापभिः ॥

तत्र पट्टिनाऽवच्छिन्नत्वे सावनमासे त्रिंशद्भागस्य नियतमेव । चान्द्रसौर-
नाक्षत्राणां त्रिंशद्भागस्य वृद्धिद्वासादीना यद्यप्यनियतं तथाप्यौत्सर्गिकं पट्टिनाऽवच्छिन्न-
स्यमादाय लक्षणकरणमतएव वृद्धिद्वासावित्युच्यते । अन्यथा वृद्धिद्वासा-
तथाविधमासस्य चार्द्धपक्षः । द्वादशमासाः सर्वस्वरः ऋतुविचारस्तु ऋतुमन्त्र-
लिखित इति सौराश्चान्द्रावेति विचारः ।

आचारप्रशंसा—करणारसरज्जिताययवैर्विद्वत्कुलविलकयमानैरनेकाचार्यैः
सकलजनधिपणासौगम्याय नाना ग्रन्थाः काले काले विरचिताः । सर्वप्यास्तिका यथा-
कालभाषि सत्तत्कर्मसु तद्वचनाप्रतिबन्धनयैव सर्वकर्मार्म्भान्कुर्वन्ति तेषां लोकद्वये
अपि शान्भवति । तत्रापि मुख्यत्वेन च कालपरत्वेन देशाचारपरत्वेन जातिधर्मादिवि-
शिष्टधर्मपरत्वेन सर्वत्रैव व्यवहारस्य सर्वजनीनत्वाद् प्रवक्तव्यत्वाच्चेत्येषां सर्वत्रैवावरः ।

(तथा च भगवान्मनुः) यस्मिन् देशे य आचारः परम्पर्व्यक्रमगतः । वर्णानां
साम्भारालानां सः सदाचार उच्यते ।

(स्मृत्यन्तरे) सौऽनुष्ठेयो भवेद्धर्मो यो लोकश्रुतिसम्मतः । शास्त्रशिष्टविरुद्धस्तु
धर्मस्त्याज्यो पुणैः सदा । कुतस्त्य देशस्य च चित्तवृत्तिर्न स्वर्गवर्णीया विदुषा कदापि ।
यः शास्त्रानुमतः ॥ धर्मो लोकोपलीयाननयोर्विरोधे ।

- (देवीभागवते) यस्याचारविहीनोऽत्र वर्तते द्विजसत्तमः । स शूद्रबद्धहिष्काप्यो
यथा शूद्रस्तथैव सः । आचारो द्विविधः श्रेष्ठः शास्त्रो यो लौकिकस्तथा । उभावपि-
प्रकर्तव्यौ न त्याज्यौ शुभमिच्छता । ग्रामधर्मा जातिधर्मा देशधर्माः कुलोद्भवाः ।
परिग्राह्या नृभिः सर्वैः नैव सांल्लपयेन्मुने । दुष्टाचारे हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
दुःखभागी च सततं व्याधितः व्याप्त एव च ।

(गीतमः) यद्यपि स्यात् स्वयं ब्रह्मा तथापि लौकिकाचारं मनस्तापि न लपयेत् ।

(तथा रत्नमालायाम्) न शास्त्रदृष्ट्या विदुषा कदापि दुल्लपनीयाः कुलदेश-
धर्माः । मूलं हि तेषां च्युत वेदशास्त्रा भूषाधर्मस्थितिः भद्रदोषः ।

(गीतमसूत्रम्) देशजातिकुलधर्मा आम्नायैरप्रतिषिद्धाः ।

(प्रमाणम्) एवञ्च सर्वकर्मसु देशकालादिव्यवस्था मुख्यतो विचारणीयेत्यलम् ।

अथ मलमासनिर्णयः

एकसंक्रान्तिविग्रहिनां मासः । संक्रान्तिद्वययुक्तो वा मासो
मलमासः । अग्न्यत्र मलिम्लुच इति संज्ञा । ज्यातिःशास्त्रे अयं
नपुंसकः । द्विसंक्रान्तिमासस्तु मलमास एव नाधिमासः ।
एयोद्विसंक्रान्तिमासः क्षयाख्यः । अयं श्वरेण कालेन यदाकदाचि-
दायति नत्येकधिमासयत् पुनः सहसा रामायति अव्यद्रिनन्द्रे ६७४

अस्मिन्देशे पूर्णिमान्तो मासः पृथगे पुनः । चान्द्रसौर सायनमासानां
मध्ये कस्यचित् कचिन् प्रशस्त्येन्योतिर्गणः । “सौरमासो विवा-
हादी यज्ञादी माघनः स्मृतः । चान्दिके पितृकार्ये च चान्द्रो मासः
प्रशस्यते ।”

मलमास इति—यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव
या । मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिशस्तमे भवेत् । इति (काठक-
गृह्ये)

मलिम्लुच इति—वसिष्ठः मासद्वयं भवेद्वयं तिथिद्वयं यदा
भवेत् । तत्रोत्तरोत्तमो ज्ञेयः पूर्वः स्यात्तु मलिम्लुचः ।

नपुंसक इति—असंक्रान्तो हि यो मासः कदाचित् तिथिद्वयद्वितः ।
कालान्तरात्समायाति स नपुंसक उच्यते ।

नाधिमास इति—राशिद्वयं यत्र मासे संक्रमेतदिवाकरः ।
नाधिमासो भवेदेव मलमासस्तु केवलम् ।

क्षयाख्य इति—असंक्रान्तिमासो ऽधिमासः स्फुटः स्याद्
द्विसंक्रान्तिमासः । क्षयाख्यः कदाचित् । क्षयः कार्तिकादित्रये
नान्यतः स्यात्तदा वर्षमध्ये ऽधिमासद्वयं स्यात् । स्पष्टो ऽधिमासः
पतितोऽप्यलब्धो यदायदा वा पतितोऽप्यलब्धः । सेकैर्निरेकैः
क्रमशोऽधिमासस्तदादिनीचः सुधिया प्रसाध्यः । तत्र परो दुष्टः
आयः शुद्धः । एकत्रमासद्वितयं यदि स्याद्वयं ऽधिकं तत्र परोऽधि-
मासः । त्रयोदशं तु श्रुतिराह वेदे चतुर्दशः कापि न चास्ति दृष्टः ।

समायातीति—(सिद्धान्तशिरोमणी) गतोव्यद्रिनन्दैर्मिते

मिते काले कश्चित् पूर्वं जातः तिथीशै १११५ मिते काले कश्चिद् भविष्यति । अङ्गाक्षसूर्य्यै १२५६ गजाक्षूग्निभू १३७८ कुवेदेन्दु १४१ गोक्षु १६ मितैर्वर्षैः कश्चिदायास्यति । त्रयोदशो मासश्चान्द्र एव न सौरः । अयं च त्रयोदशो मासः त्रिंशन्मासादूर्ध्वं पट्त्रिंशत्तमात्पूर्वं भवतीति नियमः । अनयोरेवासंक्रान्तस्य संसर्पः इति संज्ञा । द्विसंक्रान्तस्याहस्पतिरिति संज्ञा—संमर्षोऽसंक्रान्तोऽपि न मलमासः किन्तु शुद्ध तुल्यः । उत्तरएवासंक्रान्तो मलमासः ।

शककाले तिथीशैर्भविष्यत्ययाङ्गाक्षसूर्य्यैः । गजाक्षूग्निभूभिस्तथा प्रापशोऽयं कुवेदेन्दुचपैः कश्चिद्गोकुम्भिस्य । अस्मार्थः—यतुः सप्त-
त्यधिकैर्नवशतसंख्याकैर्वर्षैः परिमिते शककाले कश्चिदुक्तमास-
त्रयोपेतो वत्सरोगतः । यथोक्तसंख्या चान्ध्यत्रिनन्दैरित्यनेन पदेन विवक्षिता । अन्ध्यपरवत्वारः अत्रयः सप्तनन्दा नव—एतत्संख्या
त्रयगमका अङ्का गणकप्रसिद्धया प्रतिलोभ्येन लिखिता यथोक्त
संख्यायां पर्यवस्यन्ति । तिथीशैरित्यत्रापि—तिथयः पञ्चदश
ईशा एकादश तत्र गणकैरङ्केषु प्रक्षिप्तेषु पञ्चदशाधिकशतयुक्त-
सहस्रसङ्ख्या सम्पद्यते । तावद्भिः शकवर्षैर्मिते काले कश्चिदुक्त
मासत्रयोपेतः संवत्सरः । अङ्गाक्षसूर्य्यैरित्यत्र अङ्गानि पद्
अक्षणीन्द्रियाणि पञ्चसूर्य्यैर्द्वादश तत्राङ्केप्रक्षेपे सति पद्पञ्चाशदधि-
कशतद्रपोपेतसहस्रसङ्ख्या योपपद्यते । तावद्विर्वत्सरैर्मिते शककाले
यथोक्तमासत्रयोपेतः कश्चित्संवत्सरः ।

अस्य चोदाहरणम्—पूर्वोदाहृत ईश्वरसंवत्सरः प्राचीनोभाव
संवत्सरः तत्र हि भाद्रपदवहुलामावस्यायां कन्यासंक्रान्तिस्तत
ऊर्ध्वमक्रान्तमेकं मासमतीत्य उत्तरयोर्मासयोः क्रमेण तुला-
वृश्चिकसंक्रान्ती तत ऊर्ध्वमेकस्मिन्नेव मासे शुक्लप्रतिपदि धनुः
संक्रान्तिः दर्शे मकरसंक्रान्तिः ततः ऊर्ध्वं कुम्भसंक्रान्तिः अनन्तरे
मासे दर्शे तत ऊर्ध्वमेकमसंक्रान्तमासमतीत्य—उत्तरस्यां शुक्ल-

प्रणिपदि भोनसंक्रान्तिः । एवं सत्येकस्मिन्नेत्र वत्सरे द्वावसंक्रान्ती
मासी एकोद्विसंक्रान्तमासः इति यथोक्तमासत्रयं सम्पद्यते ।
गजाग्निभूभिरित्यत्रापि गजां अष्टौ अद्रयः सप्तः अत्रयस्त्रयः
भूरेकाः तत्राङ्कप्रक्षेपे सत्यष्टसप्त अधिक शतत्रयोपेन सहस्रसंख्या
सम्पद्यते तावद्भिर्वत्सरैर्मिते शककाले कश्चिदुक्तविधेः सम्पद्यते
वत्सरः । कुवेदेन्दुवर्षैरित्यत्र कुरेका वेदाश्चत्वारः इन्दुरेकाः तत्राङ्क
प्रक्षेपेणैकचत्वारिंशदधिकशतसंख्या भवति । एतावद्भिर्वर्षैः
क्वचिन् पूर्वोत्तरयोः क्षयमासयोर्व्यवधानं भवति । गोकुभिश्चे-
त्यत्र नपुंसक (अवर्णलवर्णयोनैर्नपुंसकसंज्ञा) वजितेषु स्वराक्षरेषु
गण्यमानेष्वोकारो नवमः सम्पद्यते कुरेका तत्राङ्कप्रक्षेपे सति
एकोनविंशतिर्भवति तावद्भिर्वत्सरैः क्वचित्पूर्वोत्तरयोः क्षयमा-
सयोर्व्यवधानं भवति ।

अत्र द्विसंक्रान्तियुक्तस्य क्षयसंज्ञायामुपपत्तिरुच्यते ।

यदा धनुस्थे रवी दर्शपूर्तिस्तदा यस्य मेघादिव्यवचनेन
मार्गशीर्षं प्राप्तम् । तथासति पूर्वोदाहृते द्विसंक्रान्ते मासे धनुः
स्थे रवी दर्शो न समाप्तः किन्तु मकरस्थे । अतः पौषमासस्य
मस्य सम्पन्नम् । तथा च मार्गशीर्षस्य तत्र लुप्तत्वात्तस्य क्षयसंज्ञा
युक्ता । अतएवैकमासप्राप्तित्वादेहसः पापस्य पतिरिति व्युत्पत्त्या
स एवाहस्यपि संज्ञयाऽपि व्यपह्रियते । स च व्यपहृतो पार्हस्य-
त्यश्वोतिर्ग्रन्थे हरयते—यस्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वय-
मेव या संसर्पादस्यानी मामायधिमासश्च निन्दिता ।

तत्र क्षयमासान् प्राचीनो योऽसंक्रान्तः स संगर्भः । असं-
क्रान्तस्येनेतराधिकमासवत्कर्मनर्हतायां प्राप्तायां तदपथादेन
हर्माहः सन् मग्नकर्मणोति संगर्भः । त्रयोऽपि विषाहादौ
नेन्दिताः । यदपमत्त्येऽधिकमासपुष्पं तन् कार्मिकादि त्रितये
इत्याख्यम् । मासत्रयं न्यायमिदं मग्ननाडु विवाहयज्ञोत्सव-
पूजेषु ।

न सार इति—अस्तित्रयोदशमासः स च अग्न्यानिगर्भः ।

असौ चान्द्रो न सौरः स्यान्नास्ति सौररचतुर्दश इति ॥

नियम इति—त्रिंशत्पदत्रिंशन्मासस्य वाष्टाभ्यन्तरयोर्द्वयोः
अधिमासो विकल्पेन चादरायणकीर्तित इति ।

संसर्पक इति—दर्शद्वयं यदैकस्मिन्सौरे संसर्पको भवेत् ।
अहर्पतिर्यदैकस्मिन्चान्द्रो द्वौ संक्रमौ तदा । संसर्पाहस्पती चेति
त्रिविधावधिमासकौ ।

शुद्धतुल्य इति—एकस्मिन्नेव घर्षे तु द्वौ मासावधिमासकौ ।
प्राकृतस्तत्र पूर्वं स्यादुत्तरस्तु मलिम्लुचः । धटकन्यागतं सूर्यं
दृष्ट्वके वाऽथ धन्विनि । मकरे वाऽथ कुम्भे वा नाधिमासो
विधीयते ।

(ब्रह्मसिद्धान्ते) चैत्रादर्वाङ् नाधिमासः परतस्त्वधिको भवेत्
इति ।

(वटेश्वरसिद्धान्ते) मासः संक्रान्तिहीनोऽधिक इति कथितः ।
शीघ्रवक्प्रचारैः । संसर्पाहस्पतिः स्यात् समविषमतया चालनं
तत् चयस्य । पूर्वेऽथन्द्रार्कयोगैरिह रविसंक्रान्तितद्वालयनं मा
स्याद्वा तस्यार्कमासो यदि न चलति चै मासयुग्मं विचिन्त्यम् ।
मलमासस्वरूपं—इन्द्राग्नी यत्र हृयेने मासादि म प्रकीर्तितः ।
अग्निपौमौ स्मृतौ मध्ये समासौ पितृसोमकौ । तमतिग्रम्य तु
पदा रविर्गच्छेत्कदाचन । आगो मलिम्लुचोऽज्ञेपो द्विनोपः प्राकृतः
स्मृतः । तस्य बीजम् दिवसस्य हरत्यर्कः पट्टिभागमृत्तौ ततः ।
करोत्येकमहरब्धेदं तथैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयाणामर्द्धा
नामधिमासकम् । प्रीप्ते जनयनः पूर्वं पश्चाच्चाः ते तु पश्चिमम् ।
अन्यत्र मध्ये विषुयतोर्भानुर्बर्दयेत् यान्यहानि तु । तैः सम्भूतौ
ऽधिकोमासः पतत्येवं त्रयोदशः इति । चान्द्रो मामोद्यमंक्रान्तौ
मलमासः प्रकीर्तितः । (वसिष्ठः)—यस्मिन् दर्शस्यान्तादर्षागे वा पत
दर्शम् । उरुलङ्घ्य भवति भानोः संक्रान्तिः सौरिमासः स्यात् ।
आगन्तदर्शयोर्मध्ये भानोरेषतपोर्षदि ।

गयायात्रादिकं तत्र पिण्डादिकं च कुर्यात् । अनित्यमनिमित्तं च महादानादिकमविपक्षनामान्नप्राशन काम्यव्रतारम्भोत्सर्जनादिकं देव-
प्रतिष्ठादिकं उपाकर्मादिकं च मलमासे विवर्जयेत् । अव्योदकादि

तद्वि तत्रैव कोर्तितम् । एकोदिष्टञ्च यच्छ्राद्धं तन्नैमित्तिकमुच्यते ।
तत्कार्यं पूर्यमासेन कालाधिक्येऽपि धर्मतः ।

(सत्यव्रतः)—जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवश्राद्धन्तथैव च ।
प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तस्मृतम् । (जातकर्मणि यत्
श्राद्धं जातकर्मनिमित्तश्राद्धम् एतच्छ्रद्धोऽगव्यतिरिक्तपरम्) यस्मिन्
राशिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्तव्या
विण्ढदानोदकक्रियाः । वर्षे वर्षे तु यच्छ्राद्धं मातापित्रोर्मृताहनि ।
मलमासेऽपि तत्कार्यं व्याघ्रस्य यवनं यथा इति तिथ्यर्द्धे प्रथमे
पूर्वोऽपरस्मिन्नपरस्तथा । मासादिति बुधैरिचन्त्यौ क्षयमासस्य
मध्यगौ । (तिथिपूर्वार्द्धजातानां मृतानां चोत्तरमासे यद्वर्द्धपनं
श्राद्धं च विधेयम् । तिथेरुत्तरार्द्धजातानां मृतानां चोत्तरमासे
यद्वर्द्धपनं श्राद्धं च विधेयम् । इति) ।

गयायात्रादिकमिति—(यायुपुराणे) गयायां सर्वकालेषु
पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधिमासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः ।
न त्यक्तव्य गया श्राद्धं सिंहस्थेऽपि गृहस्पतौ । (श्राद्धस्य यात्रा-
पूर्यकस्यादुगयां प्रति यात्रापि न निषिद्धा) अन्यत्र—अधिमासे
सिंहगुरावस्ते च गुरुशुक्रयोः । तीर्थयात्रा न कर्तव्या गयां
गोदावरी विना । इति ।

विवर्जयेदिति—अनित्यमनिमित्तञ्च दानं च महादिकम् ।
अग्न्याधानाध्यरापूर्वं तीर्थयात्रामरेक्षणम् । देवारामतडागादि
प्रतिष्ठा मौञ्जिवन्धनम् । आश्रम स्वीकृतिः काम्यवृषोत्सर्गश्च
निष्कमः । राज्याभिषेकः प्रथमस्वृद्धाकर्मव्रतानि च । अन्नप्राशनमा
रम्भो गृहाणाञ्चप्रवेशनम् । स्नानं विवाहोनामानि तथापन्नं महो-
त्सवम् । व्रतारम्भं समाप्तिञ्च काम्यं कर्म च पाप्मनः । प्रायश्चित्तान्तु

मलमासे वर्ज्यावर्ज्यनिर्णयः

द्विधिषो ऽपि मलमासे ऽनन्यगतिकं नित्यनैमित्तिकं मलमासे
मृतानां यदा कदाचित् प्रत्यादिकम् अन्यमासमृतानां प्रथमादिकम्

नित्यनैमित्तिकमिति-नित्यनैमित्तिके कुर्यान्ब्राह्मं कुर्यान्म-
लिन्तुने । तीर्थे ब्राह्मं गजघायां प्रेतब्राह्मं तथैव च । (यनस्पति
गते सोमे घाया या प्राह्मुली तदा । गजघाया तु सा ज्ञेया
विनृणां वृषामक्षयम् । (यनस्पतिरमावास्या) सैहिकेयो यदा सूर्य
प्रगते पर्यसन्धिषु । हस्तिघाया तु सा ज्ञेया तत्र ब्राह्मप्रकल्पयेत् ।
कर्तव्यानि कार्याणि कालादशं—द्वादशाहं सपिण्डान्तं कर्मग्रहण
जन्मनोः । सोमन्ते पुंसवे ब्राह्मं द्वावेनौ जातकर्म च । रोगे
शान्तिरक्षये च योगे ब्राह्मं व्रतानि च । प्रायश्चित्तं निमित्तस्य
घशात्पूर्वं परत्र या । अद्भोदकुम्भमन्वादिमहालययुगादिषु ।
ब्राह्मं दशैवहरहः । ब्राह्ममृचादिमासिकम् । मलिन्तुचान्यमापेषु
मृतानां ब्राह्ममादिकम् । ब्राह्मं तु पूर्वदृष्टेषु तीर्थेष्वेव युगादिषु ।
मन्वादिषु च यद्दानं दानं दैनन्दिनञ्च यत् । तिलगोमूहिरण्यानां
सन्ध्योपासनयोः क्रिया । पर्वहोमश्चाग्नयणं साग्नेरिष्टिरच पर्वणोः ।
नित्याग्निहोमश्च देवतातिथिपूजनम् । स्नानञ्च स्नानविधिना
अभक्ष्यापेयवर्जनम् । तर्पणञ्च निमित्तस्य नित्यस्याहुभयत्र च ।
प्रथमादिकमिति—यमः असंक्रान्ते ऽपि कर्तव्यमादिकं
प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा । मलमास-
मृतानां तु ब्राह्मं यत् प्रतिवार्षिकम् । मलमासे ऽपि तत्कार्यमिति
भागुरिभाषितम् । तथा च (पैठिनसिः)—मलमासे मृतानान्तु
ब्राह्मं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासे ऽपि कर्तव्यं

कदाचन ।

(ऋष्यशङ्कः)—अवपदकारहोमश्च
मामे तु कर्मव्यं काम्या इष्टिर्विवर्जयेत् । (मजाप.)
मलमासे तु काम्यं कर्म कथञ्चन । त्यक्त्वा

च कार्यम् । द्वयोरपि कर्माहृत्यात् । व्यवहितक्षयमासगतत्वादिकं
क्षयमास एव कार्यम् । इति । तत्रैव दर्श्याद्यापि स्पष्टीकृतानि ।
उपाकर्मोत्सर्जने श्रष्टक श्राद्धानि गृहप्रवेशश्चूडामौञ्जीवन्धविवाहा-
स्तीर्थादियात्रा वास्तुकर्मैतान्यधिवर्ज्यानि । देवप्रतिष्ठाकूपारमा-
द्युत्सर्गा नूतनवस्त्रालङ्कारधारणम् तुलापुरुषमहादानानि यज्ञक-
र्माधानमपूर्वतीर्थदेवदर्शनं संन्यासः कम्यवृषोत्सर्गः राजाभिषेको व्रता-
नि सागतिकमन्त्रप्राशनं समावर्तनमतिक्रान्तनामकर्मादिसंस्काराः ।

शुक्रास्तादावपीति—बाल्ये वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्ममुपा-
गते । मलमास इयैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । (देवदर्शनं यानादि-
देवतायाः यदाह)—अनादिदेवतां* दृष्ट्वा शुचः स्फुर्नष्टभार्गवे ।
मलिम्लुचेऽप्यमावृत्तं तीर्थस्नानमपि त्यजेत् इति ।

अन्यत्र—जीवे केशरिसंस्थिते भृगुसुते नष्टे तथा बालके
वृद्धे दर्शयुगाग्निमे रवियुते जीवे च मासे शुधः । विद्यां पार्थिव-
दर्शनं सुरगृहं कूपं मठं मन्दिरम् कुर्यान्नेव विद्याह्नश्च नगरार-
म्भन्तडागानि च । तथा—रविणासंपुते जीवे सिंहसंस्थे गुरौ
तथा । अस्तङ्गते तथा शुक्रे बाले वृद्धे तथैव च । व्रतं यानं विवा-
हश्च विद्यां पार्थिवदर्शनम् । देवतायननं कूपतडागाराममन्दिरम् ।
देवादीनां प्रतिष्ठाञ्च यागं कर्णस्थ वेधनम् । सर्वयानैव कुर्याच्च

अनादिदेवदर्शनविचारः—*पूर्वाह्णेन दर्शने दोषमात्रकीर्तनाभिप्रेषकल्पनातोऽ
नुपपन्नस्य बलवत्त्वान् त्यजेदित्यनुपपद्यते (दर्शनं त्यजेदित्यर्थः) अनावृत्तमिति च न
तीर्थस्नानमित्यनेनान्वितम् । द्वयोरपि कर्मकारकत्वात् । त्यजेदित्यनेनैवान्वयः । पर-
म्परान्वयस्त्वेक्यजति क्रियान्वयार्थः । चतुरोमुष्टिर्विपतीतिवन् । स च देवतादर्शने
ऽप्यविशिष्टः । तस्यापि त्यजेदित्यनेनैवान्वयान् । अतो वचनान्तरेषु देवतादर्शनं
देवताविलोकनमित्यादिसामान्यपदानामनामृतदर्शनपरत्वमेवानादिदेवताज्ञानार्थमेव तद-
पेक्षत्वात् । अन्यथा देवतामात्रदर्शननिषेध एव स्यात् । अस्य च विशेषवचननिर-
पेक्षत्वात् । आवृत्तदर्शननिषेधे च तावत्कालमनादिदेवतानामभूभताप्यापद्यते । विधि-
निषेधानुपालकरयैव शास्त्रतो देवपूजकत्वात् । धवलेनायुक्तं प्राथमिकानादिदेवता-
दर्शननिषेधोऽयम् । इति । (अन्यैस्तु न चिन्तितमिदम्) इति अनादिदेवदर्शनविचारः ।

द्वादशाहादि उभयप्रापि कर्तव्यम् । स्पष्टीकृतञ्च (धर्मसिन्धो)—
 सन्ध्याग्निहोत्रादिकं नित्यं ग्रहणस्नानादिर्नैमित्तिकं कारीर्यादिकं कर्त्तव्यं ।
 गृहोत्तजीवनार्थं रक्षोऽन्येष्ट्यादिकं च काम्यं मलमासेऽपि कार्यम् ।
 अयोतिष्टोमादिनित्यं जातैष्ट्यादिकं नैमित्तिकं पुत्रकामेष्ट्यादिकं
 काम्यं च मलमासेऽपि शुद्धमास्येव कर्त्तव्यम् । आरब्धकामस्य
 मलमासेऽप्यनुष्ठानम् । नूतनारम्भः समासिश्च न कर्त्तव्यः । तथा
 पूजालोपादिनैमित्तिकं पुनर्मूर्तिप्रतिष्ठां गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्तसंस्का-
 रान् अनन्यगतिकान् अत्रादिरोगशान्तिमलम्ययोगे श्राद्धं व्रतादिकं
 नैमित्तिकं प्रायश्चित्तं नित्यश्राद्धं ऊनमासादिश्राद्धानि दर्शश्राद्धं
 च मलमासेऽपि कुर्यात् । चैत्रादौ मलमासे मृतानां बहुकालेन
 कदाचित्प्राप्ते तस्मिन्नेव चैत्रादौ मलमासे प्राप्ते मलमास एव
 प्रतिसांवत्सरिकं श्राद्धं । शुद्धमासे मृतानां शुद्धमास एव कार्यम् ।
 प्रथमाब्धिकं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् (असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्धिकं
 प्रथमम् इति हारितवचनात्) द्वितीयादिकं तु शुद्ध एव । एका-
 दशाहान्तकर्म सपिण्डीकरणां च मलेऽपि कार्यम् । द्वितीयमासि
 कदापि श्राद्धं तु मले शुद्धे चावृत्या द्विवारं कर्त्तव्यम् । एवं च
 यत्र द्वादशमासिकम् अधिकमासे प्राप्ते यस्य मले शुद्धे चावृत्या
 द्विवारं कृत्वा ऊनाब्दकाले ऊनाब्धिकं च कृत्वा चतुर्दशमासे प्रथ-
 माब्धिकम् कार्यम् । यस्मिन्वर्षे क्षयाख्यो मासः तत्र शुद्धे अधिके

सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत् । उपाकर्मोत्सर्जनञ्च पवित्रदमना-
 र्पणम् । अघरोदरच हैमन्तः सर्पणां बलिरष्टकाः । ईशानस्य बलि-
 विष्णोः शयनं परिवर्तनम् । दुर्गेन्द्रस्थापनोत्थाने ध्वजोत्थानञ्च
 वज्रिणः । पूर्वञ्च प्रतिविदानि परग्रान्यच दैविकम् ।

च कार्यम् । द्वयोरपि कर्मार्हत्वात् । व्यवहितक्षयमासगतत्वादिकं क्षयमास एव कार्यम् । इति । तत्रैव चर्यान्यापि स्पष्टीकृतानि । उपाकर्मोत्सर्जने अष्टक श्राद्धानि गृहप्रवेशश्चूडामांझीवन्धविवाहास्तीर्थादियात्रा वास्तुकर्मैतान्यधिवर्ज्यानि । देवप्रतिष्ठाकूपारामाद्युत्सर्गा नूतनवस्त्रालङ्कारधारणम् तुलापुरुषमहादानानि यज्ञकर्मधानमपूर्वतीर्थदेवदर्शनं संन्यासः काम्यवृषोत्सर्गः राजाभिषेको व्रतानि सगतिकमक्षप्राशनं समावर्तनमतिक्रान्तनामकर्मादिसंस्काराः ।

शुक्रास्नादावपीति—चाल्पे वा यदि वा वृद्धे शुक्रे चास्मत्पुपागते । मलमास इधैतानि धर्जयेद्देवदर्शनम् । (देवदर्शनं चानादिदेवतायाः यदाह)—अनादिदेवतां हृष्ट्वा शुचः स्युर्नष्टभार्गवम् । मलिम्लुचेऽप्यनावृत्त तीर्थस्नानमपि त्यजेत् इति ।

अन्यत्र—जीवे केशरिसंस्थिते भृगुसुने नष्टे तथा बालके वृद्धे दर्शयुगामिभे रघियुते जीवे च मासे बुधः । विद्यां पार्थिवदर्शनं सुरगृहं कूपं भठं मन्दिरम् कुर्यान्नेव विवाहनञ्च नगरारम्भन्तडागानि च । तथा—रविणासंयुते जीवे सिंहसंस्थे गुरौ तथा । अस्तङ्गते तथा शुक्रे बाले वृद्धे तथैव च । व्रतं यानं विवाहञ्च विद्यां पार्थिवदर्शनम् । देवतापतनं कूपनडागाराममन्दिरम् । देवादीनां प्रतिष्ठान्च यागं कर्णस्य वेधनम् । सर्वधानैव कुर्याच्च

अनादिदेवदर्शनविचारः—पूर्वाद्धेन दर्शने दोषमात्रकीर्तनाभिषेधकल्पनातोऽनुपहस्य बलवत्त्वान् त्यजेदित्यनुपज्यते (दर्शनं त्यजेदित्यर्थः) अनावृत्तमिति च न तीर्थस्नानमित्यनेनान्वितम् । द्वयोरपि कर्मकारकत्वान् । त्यजेदित्यनेनैवान्वयः । परम्परान्वयस्त्वैक्यवति क्रियान्वयार्थः । चतुरोमुष्टिर्निर्वपतीतिवन् । ॥ च देवतादर्शनेऽप्यविशिष्टः । तस्यापि त्यजेदित्यनेनैवान्वयान् । अतो वचनान्तरेषु देवतादर्शनं देवताविलोकनमेत्यादिसामान्यपदानामनावृत्तदर्शनपरत्वमेवानादिदेवताज्ञानार्थमेव तदपेक्षत्वान् । अन्यथा देवतामात्रदर्शननिषेध एव स्थान् । अस्य च विशेषवचननिरपेक्षत्वान् । आवृत्तदर्शननिषेधे च सावत्कालमनादिदेवतानामपूज्यताप्यापद्येत । विधिनियेधानुपालकरयैव शास्त्रस्यो देवपूजकत्वान् । घबलेनायुक्तं प्राथमिकानादिदेवतादर्शननिषेधोऽयम् । इति । (अन्यैस्तु न चिन्तितमिदम्) इति अनादिदेवदर्शनविचारः ।

पवित्रांगानामवधनार्थं अथवा कर्म सर्वव्यादिपाकसंस्थाः शयनप-
 रिश्रमनाशुस्वपाः शक्यदिग्वादि कर्मतानि मनमामं वर्यानि । निमि-
 त्तकानि भोजोपशान्तिविधिज्ञान पुनः प्रतिप्रादानि यदिनिमित्ता-
 नन्त्यामेव क्रियते तदा न मन्त्रमामादिदोषः । कालातिपत्तौ तु शुद्ध
 एव कार्य्याणि । आग्रयणां बुभिक्षसंकेते मलमासं कार्य्यम् ।
 अन्यथा शुद्ध एव । युगादिमन्त्रादि श्राद्धानां मासद्वयंऽप्यावृत्तिः ।

करणे मरणम्भवेत् । केशरिगे सुरसगियं प्रतमुग्राह्यं धर्जयेत्
 प्राज्ञः । प्रमकरणे प्रतभङ्गः स्यात् उद्गार्ह योदिनाममरणम् ।
 बालवृद्धस्यकालम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्वेण दशाहं परिचमेन तु ।
 प्रत्युत्थाने दशाहन्तु पूर्वेण तु दिनत्रयम् । तथा—प्राच्यामस्तद्वमने
 त्रयोदश चतुर्दशान्यपरे । प्रागुदये पञ्चमिषा भृगुसुताः षडपरे
 ज्ञेयाः । अस्तकालः—द्वारिषादिवसरचास्ते जीवस्य भार्गवस्य च ।
 द्वाप्तसतिर्महत्स्यस्ते पादास्ते द्वादशक्रमादिति । भङ्गयन्तरेण ।
 पक्षं वृद्धो महास्ते तु बालस्तत्र दशाहिकः पादास्ते तु दशाहानि
 वृद्धो बालो दिनत्रयम् । (महास्तः शुक्रस्य वृहस्पतेस्तस्मास्ति)
 (ब्रह्मसिद्धान्ते)—रविणा सत्तिरन्येषां ग्रहाणामस्त उच्यते । ततो
 ऽर्धाग्वार्धकं मौढ्यादूर्ध्वं बाल्ये प्रकीर्तितम् । (वृत्ताशते)—बालः
 शुक्रो दिवसदशकं पञ्चकं चैव वृद्धः पञ्चादन्हां त्रितयमुदितः
 पक्षमग्न्यां क्रमेण । जीवो वृद्धः शिशुरपि तथा पक्षमन्यैः शिशुतौ
 वृद्धौ प्रीक्तौ दिवसदशकं चापरैः ससरात्रम् । देशभेदेन (गार्ग्यः)—
 शुक्रो गुरुः प्राक् च पराक् च बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु ससरात्रम् ।
 बह्वेषु हृणेषु च षट् च पञ्च शेषे तु देशे त्रिदिनं घटन्ति । कन्यायां
 कर्किसंस्थे मियुनहरिगृहे केचिदाहुर्दिजेन्द्राः । चापे मीने च राशौ
 दिवसकृतिगते सिंहसंस्थे च जीवे केचिदुलुसे च जीवे दिनकर-
 किरणैर्लुप्तशुक्रप्रकाशे । अस्यापवादः—वृषे मेपे भूपे कुम्भे यद्यती
 चारगो गुरुः । न तत्र काललोपः स्यादित्याह गालवो मुनिः ।

संसर्पसंज्ञके चूडाकर्मव्रतवन्धविवाहान्याधानयज्ञोत्सवमहालयराजा-
भिषेका एव वर्ज्याः नान्यानि कार्य्याणि । अथ पूर्व व्रतारम्भो व्रत-
समाप्तिश्च मलमासेन सपूर्वमाघस्तानादेः क्षवंमासेष्यारम्भसमाप्ती ।
मलमासे यानि वर्ज्यानि तानि सर्वाण्यपि शुक्लास्तादावपि वर्ज्यानि ।

अथ द्विरापाढनिर्णयः

मलमासस्यैव द्विरापाढसंज्ञको विशेषः । इयं च द्विरापाढ-
संज्ञा उत्तरभाविनि संवत्सरे हरिस्वापविवेकायोपयुज्यते । सूर्यः
पूर्वमावास्यान्त्यक्ष्णं विहाय उपान्त्यक्ष्णादौ यदा मिथुनं व्रजति
मिथुनं त्यक्त्वा सोमरहिताममावस्यां विहाय कर्कटार्षिं गच्छति
प्रतिपदादित्थौ तदा द्विरापाढसंज्ञको भवति । हरिशयनविधिस्तदा
शुद्धापाढे भवतीति ।

विद्यारम्भं विद्याहं सुरधरभयनं नैषयज्ञं प्रतिष्ठाम् । आरम्भ एव
ग्रन्थादेर्निषिद्धो न तु समाप्तिः । तदाह (कारपपः) — अक्षैकमन्दिर-
गतो यदि जीवमान् शुकोऽस्त्रगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते
ग्रतविवाहगृहप्रतिष्ठां क्षीरादिकर्मगमनागमनरथ धीरैः । नन्यधि-
मासे तत्तत्कर्मनिषेधात् पष्टिदिवसत्वाच्च तन्मासस्य पष्टिदिवसे-
ष्वेयनिषेधः स्यात् । नैतत् । पष्ट्या तु दिवसैर्मासः कथिनो
पादरापणैः । पूर्वमर्द्धं परित्यज्य उत्तरार्द्धं ग्रहस्यते ।
इति अधिमासनिर्णयः ।

व्रजतीति—व्रजति यदा मिथुनं विहाय कर्कटं त्यक्त्वा
राजयियर्जितान्तिथिञ्च सूर्यः । भवति तदा नियमं द्विरापाढः
सुरशयनस्य विधिर्द्वितीयमाप्तिः । अन्यथा—मिथुनस्यो यदा भानु
रमावस्यादप्यं स्पृशेत् । द्विरापाढः स विशेषो विष्णुः स्वपिनि
कर्कटे । इति द्विरापाढनिर्णयः ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः

मेपादिषु द्वादशराशिषु क्रमेण सञ्चरतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशौ
 उत्तरराशौ संक्रमणं प्रवेशः संक्रान्तिः अतस्तद्वाशिनामपुरःसरं स
 संक्रान्तिर्व्यपदिश्यते । राशयश्चामी—मेपवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्या
 तुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीननामकाः । तेषु द्वादशसु चत्वारि
 त्रिकानि भवन्ति—तत्रैकस्मिन्निके क्रमेण चरस्थिरद्विस्वभावात्त्रयो
 राशयः । चतुर्षु त्रिकेषु मध्ये मध्यमा वृषमसिंहवृश्चिककुम्भनामकाः
 स्थिरराशयः । तेषां विष्णुपदमितिनामशास्त्रे प्रसिद्धम् । ये त्वन्तिमा
 मिथुनकन्याधनुर्मनीनामका द्विस्वभावा राशयस्ते पडशीति मुख-
 संज्ञकाः । ये पुनर्मेपकर्कटुलामकररूपाश्चरराशयस्तेषु मेपतुलं
 विषुवसंज्ञके । कर्कटमकरावयनसंज्ञकौ—सूर्ये कर्कटे दक्षिणायनम्
 सूर्ये मकरे उत्तरायणम् । संक्रान्तिकाले दानस्य महत्पुण्यम् ।

विषुव इति—अपने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः पडशीतयः । अतस्त्रो
 विष्णुपदस्य संक्रान्तयो द्वादशस्मृताः । मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे
 तृदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेपे गोलमध्ये ततोऽपराः ।
 धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च पडशीतयः । वृषवृश्चिककुम्भेषु सिंह
 विष्णुपदो तथा । तथा च (गालयः)—स्थिरमे विष्णुपदं पडशीति
 मुख्यं द्वितनुमे । तुलामेपौ विषुवं सूर्ये दक्षिणायनं मीनं मृग
 मूर्धं इति शब्दपाठ्यो राशिः इति ।

महत्पुण्यमिति—होमस्नानादिकमन्ययव्यनिरेकान्यां शान्ता-
 नप आह । संक्रान्ती यानि दत्तानि हव्यकन्यानि दातृभिः ।
 तानि निग्यं ददाग्यकः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रथि संक्रमणे पुण्यं
 न स्नापाद्यदि मानसः । सप्तजन्मसु रोगी स्याद् दुःखभागीह
 जायते । इति ।

अथ संक्रान्तिनिर्णयः

मेघादिषु द्वादशराशिषु क्रमेण सञ्चतः सूर्यस्य पूर्वस्माद्राशौ
गतागताौ संक्रमणं प्रवेशः संक्रान्तिः अतस्तद्राशिनामपुरःसरं सा
संक्रान्तिर्न्यपदिश्यते । राशयश्चामी—मेघशृणुमिधुनकर्कटमिहकन्या-
तुलाशुभिकधनुर्मकरकुम्भमीननामकाः । तेषु द्वादशसु चत्वारि
त्रिकानि भवन्ति—तत्रैकस्मित्तिके क्रमेण चस्थिरद्विस्वभावास्त्रयो
राशयः । अतुर्षु त्रिकेषु मध्ये मध्यमा वृषमसिंहशुभिककुम्भनामकाः
स्थिरराशयः । तेषां विष्णुपदमितिनामशालेप्रसिद्धम् । ये त्वन्तिमा
मिधुनकन्याधनुर्मीननामका द्विस्वभावा राशयस्तं पडशीति मुख-
संज्ञकाः । ये पुनर्मेघकर्कटतुलामकररूपाश्चराशयस्तेषु मेघतुलं
विषुवसंज्ञके । कर्कटमकरावयनसंज्ञकौ—सूर्ये कर्कटे दक्षिणायनम्
सूर्ये मकरे उत्तरायणम् । संक्रान्तिकाले दानस्य महत्पुण्यम् ।

विषुव इति—अयने द्वे विषुवे द्वे चतस्रः पडशीतयः । अत्रो
विष्णुपदश्च संक्रान्त्यो द्वादशस्मृताः । मृगकर्कटसंक्रान्ती द्वे
तूदग्दक्षिणायने । विषुवती तुलामेघे गोलमध्ये ततोऽपराः ।
धनुर्मिधुनकन्यासु मीने च पडशीतयः । वृषशुभिककुम्भेषु सिंह
विष्णुपदी तथा । तथा च (गोलं)—स्थिरमे विष्णुपदं पडशीति
मुखं दितनुमे । तुलामेघौ विषुवं सूर्ये दक्षिणमेयनं सौम्यं मृगे
सूर्ये इति शब्दवाच्यो राशिः इति ।

महत्पुण्यमिति—होमस्नानादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां शाता-
तप आह । संक्रान्ती यानि दत्तानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
तानि नित्यं ददात्यकः पुनर्जन्मनि जन्मनि । रवि संक्रमणे पुण्यं
न स्नायाद्यदि मानसः । ससंजन्मसु रोगी स्याद् दुःखभागीह
जायते । इति ।

घासामेवसंक्रान्तीनां वारभेदेन संज्ञाभेदः । घोरा, ध्वांक्षी महोदर्या,
मन्दा, मन्दाकिनी, मिश्रा, राक्षसिका, इतिनामकः । संक्रान्तिसमयो
निमेषादपिसूक्ष्मत्वाज्ज्ञातुं दुःशक्यः यतश्च तस्मिन्काले स्नानादिकं-
कथं कुर्युः इति चेत् मुख्यकालस्यातिसूक्ष्मत्वाच्चत्सन्निहिते पूर्वस्मि-
न्परस्मिन्वाकाले स्नानादिकं कुर्युः । सच निर्णयिते । मेषे उभयतो
दशदशघटिकाः पुण्याः । वृषे पूर्वाःषोडश—मिथुने पराःषोडश—कर्के
पूर्वास्त्रिंशत् । सिंहे पूर्वाः षोडश—कन्यायां पराः षोडश—तुलायां
उभयतो दशदश । वृश्चिके पूर्वाः षोडश—धनुषि पराः षोडश—मकरे
उत्तराविंशतिघटिकाः । कुम्भे पूर्वाः षोडश—मीने पराः षोडश

संज्ञाभेद इति—(आह करयपः) । घोराध्वांक्षीमहोदर्या
मन्दामन्दाकिनी तथा । मिश्रा राक्षसिका सूर्य्य संक्रान्तिष्यर्क-
यासरात् इति ।

दुःशक्य इति—(तदाह षट्द्वयसिष्टः) संक्रान्ति समयः सुखपो
वृषिज्ञेयः पिशितेक्षुः । तद्योगाच्चाप्यथर्ध्वार्ध्वं त्रिंशद्भाज्यः पञ्च-
प्रकाः । इति । संक्रान्तिकालो (भगवतीपुराणे) सुखे नरे सुखा
सीने यावत् स्पन्दति लोचनम् । तस्य विंशतमो भागस्तत्परः
परिकीर्तितः । तत्परायुतभागस्तु ब्रुदिरित्यभिधीयते । द्रुदेः सहस्र-
भागाद्धं तत्कालं रविसंक्रमः । इति ।

पूर्वस्मिन्परस्मिन्निति—(वैवस्वतः) नाद्यः षोडशपूर्वेण सं-
क्रान्तेस्तु परेण च । राहोर्दर्शनमात्रेण पुण्यः कालः प्रकीर्तितः
(इदं सामान्येनोक्तम्) विशेषेण सप्याह । त्रिंशत्कर्कटे नाद्यो
मकरे विंशतिः स्मृताः । वर्तमाने तुलात्रये नाद्यस्तृभयतो दश ।
षडशीत्यामनीतायामष्टिरुक्ताश्च नादिकाः (अष्टिः षोडश तच्छ-
न्दसः षोडशाक्षरत्वात्) पुण्याख्य विष्णुपञ्चाशच्च प्राक्पश्चादपि
षोडश । त्रिंशत्कर्कटके पुण्ये मकरे विंशतिस्तथा । (अविष्टे)
दक्षिणे पुण्यमतीतेषोत्तरायणे ।

इति । (१) निशीथे (अर्धरात्रौ) पूर्णं संक्रान्तौपूर्वोत्तगदिनया-
 रणापूर्वार्धे पुण्यम् । अर्धरात्रात्पूर्वं संक्रमं पूर्वदिनोत्तरार्ध
 पुण्यम् । अर्धरात्रादूर्ध्वं संक्रमे उत्तगदिनपूर्वार्धे पुण्यम् । सायं-
 सन्ध्यातिरिक्तं रात्रौ मकरसंक्रमम् । परदिनमेवपुण्यम् ।
 सायंसंख्यायां संक्रमे पूर्वदिने पुण्यम् । कर्कटस्य तु प्रातः
 संध्यातिरिक्ते रात्रौ संक्रमे पूर्वदिने पुण्यम्—प्रातः संध्यायां
 परदिने एव पुण्यम् । संक्रान्तिवृत्तदयने ऽपि । पुण्यकाल
 निर्णयः । मकरे तु विशेषः ।

निशीथे इति—(वृद्धचमिष्ठः) संक्रामस्तु निशीथेस्यात्पद्यामा-
 पूर्वपरिचमाः । संक्रान्ति कालो चिज्ञेयस्ततः स्नानादिकं चरेत् ।
 अर्धरात्रादिति—(चमिष्ठः) अन्हिसंक्रमणे पुण्यमहः सर्व
 प्रकीर्तितम् । रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनार्धे स्नानदानयोः । अर्ध-
 रात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वमुदया-
 त्प्रहरद्वयम् ।

मकरसंक्रम इति—यदास्मभ्यन खेलायां मकरंयाति भास्करः ।
 प्रदोषे याधरात्रे वा स्नानं दानं परेऽहनि ।

कर्कटस्येति—अर्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणापने ।
 पूर्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नोदयते रविः । सन्ध्यालक्षणम्—
 सन्ध्यात्रिनाडी प्रमितार्कविम्बादद्बोदितास्मादधऊर्ध्वमध्र । शेषा-
 म्यसौम्ये त्वयनेक्रमात्स्नः पुण्यौ तदानीं परपूर्वधसौ ।

(पीयूषधारायां नारदः)—सूर्यस्योदयं संध्यायां यदि
 सौम्यायनं भवेत् । तदोदयादहः पुण्यं पूर्वाह्नः पूर्वतो यदि । सूर्या-
 स्तमनं संध्यायां यदि सौम्यायनं भवेत् । तदाह पुण्य कालः
 स्यात्परतश्चेत्परेऽहनि ।

अयनेऽपीति—(जावालिः) संक्रान्तिपु यदा कालस्तदीयेऽप्ययने
 तथा । अयने विंशतिः पूर्वा मकरे विंशतिः परा तथा च (माधवः)

अथ पक्षनिर्णयः

पक्षपङ्क्तिग्रह इत्यस्मादातोर्निष्पन्नः । देवकार्यार्थं पितृ-
कार्यार्थं वा पक्ष्यते परिगृह्यते यः कालविशेषः स पक्षः । अथवा
चन्द्रस्य पञ्चदशानां कलानामापूर्णाक्षयो वा यस्मिन् गृह्यते स
पक्षः । रुढो वायं पक्षशब्दः । स च द्वेधाविभक्तस्त्य मासस्यैकै-
कमर्धव्रुते सद्द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च । चन्द्रकलावृद्ध्युपलक्षितः शुक्लः
चन्द्रकलाक्षयोपलक्षितः कृष्णः । पञ्चदशस्तोमनामकेन सामसमूहेन

मकरव्यतिरिक्तेषां दश संक्रान्तिसंरन्धिनिरचयने संक्रान्ति
यत् पुण्यम् । इति संक्रान्ति निर्णयः ।

तौ च या पक्षावनुदेवानामसुराणाञ्च क्रमेण मृष्टत्याक्तपोः
पक्षयोः प्रशस्तत्वाप्रशस्त्वै । तदेतत्सर्वं होतृव्याघ्रये तैत्तिरीयाः
पठन्ति । प्रजापतिरकामयत् प्रजायेतेति स तपोऽतप्यत् स त्रिवृत्तं
स्नोममसृजत् तं पञ्चदशस्नोमो मध्यतः उदहृत्य तौ पूर्वपक्ष-
श्चापरपक्षश्चाभयतां पूर्वपक्षं देवा अन्धमृज्यन्त अपरपक्षमसुराः
ततो देवा अभवन् असुराश्च । यं कामयेन धर्मीयान् स्पादिति
तं पूर्वपक्षे याजयेत् धर्मीयानेय भवति य कामयेन पापीयान्
स्पादिति तमपरपक्षे याजयेत् पापीयानेय भवति तस्मात्
पूर्वपक्षाऽपरपक्षात् कारण्यतरः । इति धर्मीयान्वशुमत्तरः । पापीयान्
द्रव्यहीनः । कर्तृणां शुभफलप्रापकत्वेन करुणामनिरायेनार्हतीति
कारण्यतरः । अनपौरुषचिनिषोगः शास्त्रे दर्शितः—उभौ निपुक्तौ
म्वलु गृह्णौ शुभाशुभे कर्मणि तौ प्रशस्तौ । इति पक्षनिर्णयः ।

इति श्री भाष्याचार्यपं-हरिनामद्वाराक्षिप्तपञ्चमां
भाग्यरक्षप्रमान्यविद्यावाचस्पतिपं-देवाप्रभाकराभि
प्रणीतगङ्गाधिरक्षस्वदुर्मे सर्ववरादिपञ्चान्तनिर्णयः ॥

मत्वे दिवसस्य प्रिष्टस्तोमनामकस्य मामसामूहस्य पूर्वोत्तरभागभ्या-
मुत्पत्तत्वात्तयोः पूर्वोत्तरपक्षत्वम् ।

अथ दिवसनिर्णयः ।

॥ चतुर्विधः चान्द्रसौरसायननक्षत्रभेदात् । एकेन तिथिना
चान्द्रः । एकेनाहोरात्रेण सायनः । आदित्यभागभागेन सौरः ।
चन्द्रनक्षत्रभोगेन नक्षत्रः ।

अथ तिथिनिर्णयः

तिथिशब्दस्तनोतेर्द्धातोर्निष्पन्नः । तनोति विस्तारयति वर्द्ध-
मानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः ।
यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तिथयो विध्युक्तकर्मानु-
ष्ठानफलसिद्ध्यर्थं तदंगतया निर्णयन्ते—अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं हि
विधिः । स च विधिर्वेदवाक्यम्—तस्य च प्रामाण्यं सिद्धमेव—
तन्मूलत्वात्स्मृतिपुराणानामपि विधित्वेन प्रामाण्यम् । स द्विविधः—
प्रवर्तको निवर्तकश्च तिथयो निर्णेतव्याः कस्तास्तिथयः इति प्रश्ने

तन्यत इति—(तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ)—तन्यते
कलया यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः ॥

विधिरिति—विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र
चान्यत्र च प्राप्ता परिसंख्या विधीयते-इति ।

प्रवर्तक इति—अमावस्यायामपरान्हे पिण्डपितृयज्ञेन चर-
न्ति । दर्शं स्नात्वा पितृभ्योऽथ दद्यात्कुशतिलोदकमित्यादि ॥

निवर्तक इति—अमावस्यायां नाधीयीत नाध्यापयेत् । न

चतुर्विध इति—तिथिनैकेन दिवसश्चान्द्रे माने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन
सायनो दिवसः स्मृतः । आदित्यभागभागेन सौरे दिवस उच्यते । चन्द्रनक्षत्रभोगेन
नक्षत्रो दिवसः स्मृतः ।

प्रतिपदाद्याः षोडशतिथयः त्रिंशन्मुहूर्तात्मकेनाहोरात्रेण सूर्यमण्डल
सकाशान्चन्द्रस्य प्रथमकलानिर्गमे शुक्लप्रतिपद । द्वितीयअहोरात्रेण
द्वितीयकलानिर्गमे द्वितीया एवंतृतीयादयः । एवंक्रमेणपञ्चदशेनाहोरात्रेण

चिन्त्यादाद्र्ददाम्नाद्यादन्नं परस्पचेत्यादिकाः । एवमुक्तोभयविधवि-
ध्युक्त कर्मणो ऽधिकरणत्वेन तिथियोगम्—कालेहि कर्मचोद्यते
न कर्मणिकालः । तथाचोक्तम् (गर्ग्येण)—तिथिनक्षत्रवारादिसा-
धनंपुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन न स्यातन्येण ते क्षमा । इति ।

षोडशेति—(तथाचस्कान्दे) अमाषोडशभागेन दिविप्रोक्ता
महाकला । संस्थिता परमा माया देहिनो देहधारिणी । अमादि
पौर्णमास्यन्ता या एव शशिनः कला । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशीव वरानने । (श्रुतिरपि)—तस्य रात्रयः पञ्चदशकला ध्रुवे-
वास्य षोडशीकलेति । (येयमेत्युक्ता क्षयंदयर्जिता ध्रुवा
षोडशीकला तद्युक्त कालस्तिथिसामान्यम् इति)

कलायानिर्गम इति—(सोमोत्पत्तौ) प्रथमां पिबते बन्धिर्द्वि-
तीयां पिबतेरविः । विश्वे देवास्तृतीयां तु चतुर्थीं सलिलाधिपः ।
पञ्चमीं तु घण्टकारः षष्ठीं पिबति वासवः । सप्तमोऽमृत्युः दि-
व्यामष्टमीमजएकपात् । नवमो कृष्णपक्षस्य यमः प्रादनाति वै क-
लाम् । दशमीं पिबते धातुः विवस्वेकादशीं पुमान् । द्वादशीं विवरेः
सर्वे समं प्रादरन्ति भागशः त्रयोदशे घनाप्यक्षः कुशेरः विवरे
कलाम् । चतुर्दशीं पशुपतिः पञ्चदशीं प्रजापतिः । निष्पीनः कला
शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला षोडशिका यातु अपः प्रविराते
मदा । अमायां तु यदा सोम औषधीः प्रतिपद्यते । तमौषधीगन्तं
गावः पिबेत्तस्य गतं च यत् तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूतं द्विजा
तिभिः । हुतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्याधनं शशी । दिनेदिने कला-
शुद्धिः पौर्णमास्यां तु पूर्यते इति । (मिद्धान्नशिरोमणी) निध्युत्प-
त्तिः । अर्काद् विनिरग्नः प्राचो यद्द याग्यहरहः शशी । तच्चन्द्रमा
नमोऽस्तु ज्ञेया द्वादशभिस्तिथिरिति ।

मध्ये द्विजस्य त्रिवृत्स्तोमनामकस्य सामसमूहस्य पूर्वोत्तरभागाभ्या-
मुत्पन्नत्वात्तयोः पूर्वापरपक्षत्वम् ।

अथ दिवसनिर्णयः ।

स चतुर्विधः चान्द्रसौरसावननक्षत्रभेदात् । एकेन तिथिना
चान्द्रः । एकेनाहोरात्रेण सावनः । आदित्यभागभोगेन सौरः ।
चन्द्रनक्षत्रभोगेन नक्षत्रः ।

अथ तिथिनिर्णयः

तिथिशब्दस्तनोतेर्द्धातोर्निष्पन्नः । तनोति विस्तारयति वर्द्ध-
मानां क्षीयमाणां वा चन्द्रकलामेकां यः कालविशेषः सा तिथिः ।
यद्वा यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तिथयो विध्युक्तकर्मानु-
ष्ठानफलसिद्ध्यर्थं तदंगतया निर्णयन्ते—अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं हि
तिथिः । स च विधिर्वेदवाक्यम्—तस्य च प्रामाण्यं सिद्धमेव—
तन्मूलत्वात्स्मृतिपुराणानामपि विधित्वेन प्रामाण्यम् । स द्विविधः—
प्रवर्तको निवर्तकश्च तिथयो निर्णेतव्याः कस्तास्तिथयः इति प्रश्ने

तन्यत इति—(ननुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ)—

कलया गस्मात्सास्मात्तास्तिथयः स्मृताः ॥

विधिरिति—विधिरत्यन्तप्राप्ती नियमः

प्राप्त्यत्र च प्राप्ती परिसंगत्या विधीयते-इति ।

प्रवर्तक इति—अमावस्यायामपरान्ते

नित् । द्यौं स्नात्वा पितृभ्यांऽथ

निवर्तक इति—अमावस्यायां

चतुर्विध इति—विधिर्वेदेन दिवसप्राप्त्ये

नक्षत्रे विधमः स्मृतः । अद्विचक्षणभोगेन

अप्राप्त्ये विधमः स्मृतः ।

हासवृद्धिवशेन सन्देहसद्भावात् तन्निर्णयः प्रस्तूयते ॥ तिथिस्त्रेधा
 खर्वा, दर्पा, हिंसा खर्वः समंता, यतः प्रमृतिपूर्वदिने प्रारब्धा
 परदिने ॥ तावत्त्वेन समाप्तिः । दर्पा वृद्धिः । परदिने अधिककालेन
 समाप्तिः । हिंसा क्षयः । परदिनेन्यूनकालेन समाप्तिः । तस्यैतस्य
 त्रैविध्यस्य विपरिवर्तनविशेषेण तिथिः शुद्धा (सम्पूर्णा) खण्डा
 (विद्धा) चेति द्वैविध्यमापद्यते । तत्र सम्पूर्णयान्तिथौ निर्विशो-
 धमनुष्ठानम् । विद्धायां विचार्यकार्यम् । वेधस्तु सायंप्रातस्त्रिमुहू-
 र्तात्मकः । प्रातः कैश्चिद् द्विमुहूर्ताऽप्युक्तः उपवासातिरिक्ते

वृद्धिः प्रकीर्तिता हिंसा स्यात् क्षय इत्युक्तं मुनिभिस्तिथिनिर्णये ।

सम्पूर्णंति—(स्कन्दपुराणे) प्रतिपत्प्रभृतयः सर्वा उदयादुदया-
 द्रव्येः । सम्पूर्णा इति विख्याता हरिचासर वर्जिता (हरिचासर-
 पकादशी) तद्दिना विद्धा । सम्पूर्णश्च तथा खण्डास्तिथयो द्विवि-
 धा मताः । शुद्धा वृद्धाश्च सम्पूर्णास्तिथयो ऽपि द्विधामताः ।
 पष्ठिदण्डात्मिका शुद्धा वृद्धा स्याद्यत्परेऽहनि । या न्यूना पष्ठि-
 दण्डात्माहोरात्रा खण्डनाहि सा ।

वेध इति—पञ्चदशेऽपि तिथयस्तिथिं पूर्वतयोत्तराम् ।
 त्रिभिमुहूर्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽयं विधिः स्मृतः इति पैडोनसिः ।
 उदये पूर्वया तिथ्या विद्वद्यते त्रिमुहूर्तैः । सायं तूत्तरया तद्वन्त्यू-
 नया तु न विद्वद्यते । वैध्यापि त्रिमुहूर्तैश्च न न्यूना वेधमर्हति ।
 (इति माधवः) ।

त्रिमुहूर्त इति—उदिते दैवतं भानौ पित्र्ये वास्नमिते रवौ ।
 त्रिमुहूर्ता त्रिरहश्च सातिविह्वल्यकव्ययोः (इति विष्णुधर्मम्) ।
 त्रिमुहूर्तापि कर्तव्या आतिथिर्द्विषामिनो । अयं वेधः प्रातरेव ।
 मायं ॥ त्रिमुहूर्तं ॥ यां तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्नं पद्मिनीपतिः ।
 सातिविस्तदिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्तैश्च या भवेत् ।

विशेषवेधः सर्वकर्मसु स्वस्वकालव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या । एकमन्त्र-
दिनोत्तरदले मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या । मध्याह्नः पञ्चधा विभक्तदिनस्य
तृतीयः भागः । उभयदिनव्याप्ताव्याप्तौ च पूर्वा इति माधवः । उभय-
दिनव्याप्त्यभावे पूर्वा ।

विशेषवेध इति—नागोद्वाद्दशनाडीभिर्दिक्पञ्च दशमित्यर्थः
भूतोद्वाद्दश नाडीभिर्दिक्पञ्चत्युत्तरां तिथिम् ।

कालव्यापिनोति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—कर्मणो यस्य यः कालः
स्तत्कालव्यापिनोति यिः । तथा कर्मणि कुर्यात् हासवृद्धौ
कारणम् ।

एकभक्तं इति—पादो । मध्याह्नव्यापिनो ग्राह्या एकभक्त
सदा तिथिः । तथा च (वौधायनः)—उदये तूपवासस्य नक्तस्य
स्तमये तिथिः । मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या एकभक्तव्रते तिथिः ।

मध्याह्न इति—मुहूर्तवित्तयं प्रातस्तायानेव तु सङ्गः
मध्याह्नन्निमुहूर्तश्च सर्वकर्मसु गर्हितः । आतृतीयादपरान्ह
माध्याह्नरथ ततः परम् ।

पूर्येति—दिनद्वयेऽपि तदुभयासावध्यासौ चैकदेशतः । सम
ध्यासौ च पूर्येव धैर्यस्यधिकेऽप्यनाम् । (दिद्यार्थसमयेऽतीतेभ्युज्य
नियमेन यत् एकभक्तमिनिप्रोक्तमतस्तत् स्याद्विषय हि) इति ।

३. प्रमाणात् पूर्वान्दोषरान्द्विचारः—द्विधाविभक्त्यन्तः पूर्वो भागः पूर्वान्दोषरान्द्विचारः।

पूर्वेणम्यशमः श्याम् पूर्वान्हं स्वापवापयोः ।

अपरान्धं यदा गत्रौ तदहर्नियमं विदुः ॥

अथ हि पूर्वान्द्वन्द्वनान्दः पूर्वाद्द्वन्द्व्य ग्रहणम् अपरान्द्वन्द्वेन चापराद्द्वन्द्व-
अग्यथा मध्यन्तिनस्वाप्यवधारयोः नानिमित्तक्रियाकृत्यो नाभिहितः स्यात् । न
पूर्वान्द्वान्द्वन्द्वद्वयोदन्यतरन्मध्यान्द्वोपपन्नक्षयमिति वाच्यम् । विनिगमनाकारणाभावा-
त्तुल्यत्वाच्च समापादनेः । गभीरु तु स्वापारितु गत्रावुदयमावत्र इत्यनेनैवोदयमुपपन्नमी-
कद राविधानस्य निर्दिष्टत्वे तथा विनिगमः । पूर्वान्द्वे चेदमावाग्या अपरान्द्वे भवे-
दतीतद्वानि वाच्यत्वं निर्दिष्टम् ।

तथा प्रतिपत्तु त्वमावास्या पूर्वाह्णश्रापिनी यदौत्तमसदपि पूर्वाह्णे व्याप्तिमपराह्णे
 त्रिंश्व चन्द्रहो द्विधैव विभावं दर्शयति । अन्यथा मध्याह्णश्रापिनीत्युक्तं स्यात् ।
 । (कात्यायनः) - रुभाग्राने तु पूर्वाह्णे कार्याणां निर्णयं नृपः । कुर्याच्छ्राद्धप्रणीतेन
 येनामित्रकर्षणः ॥ दिवसस्याष्टमं भागमहोभागत्रयन्तु यत् । स कालो व्यवहाराणां
 ऋष्टः परः स्मृतः ॥ दिवसमष्टया विमज्ज्याष्टम प्रथमाह्नप्रहरं विहायापरभागत्रये
 ह्ररूपे कुर्यादिति दिनाह्नस्य पूर्वाह्णतां दर्शयति । तथा मनुः—यथा चैवापरः पक्षः
 श्राद्धशिष्यते । तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते । दिनस्य त्रिभाग वे पूर्वाह्ण-
 मध्याह्णव्यामपराह्णे विशिष्यते इति ब्रूयान् पूर्वापरपक्षद्वयान्ताच्च । तद्वदेवपूर्वाह्ण-
 पक्षयोरप्यवच्छेदादवधिरिति व्यवगम्यते । व्यक्तञ्च (ब्रह्माह्नपुराणे)—
 उपज्ञस्य पूर्वाह्णे श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षे पराह्णे तु रोहिण्यन्तु न लंघयेत् ।
 एषं नवमघटिका । तत्पशुपुंसां प्रहरद्वयादूर्ध्वमपराह्ण इति ज्ञापयति । अतएवोक्तं
 श्रियेण-पूर्वाह्णापराह्णौ च यद्यपि विष्णुपुराणादिषु नाहोत्रयं पूर्वापराह्नश्च तावानि-
 म् । तथापि पूर्वाह्नकृतस्य मध्याह्नं यावत् सदाकाललाघ्य एव च । अपराह्नस्य च
 न्हापराह्णानन्तरं प्रसूतस्य सूर्यानुवृत्तिं यावदिति तत्र प्रत्येतव्यम् ।
 मूर्ता च पूर्वाह्णापराह्णभ्यामपि दिनविभागादित्यन्तम् । तस्माद्वात्रेः पूर्वापराह्न-
 भागवदहोऽपि पूर्वाह्णापराह्णविभागेनेव द्विधाविभागः ।

यत्तु कचित्प्रिया विधानं तन् पूर्वापरह्णयोरेकैकदेशाभ्यां मध्यमिदं पृथक्
 रेदिष्टातिश्राद्धविधानार्थम् ।

पूर्वाह्णे दैविकं कार्यमपराह्णे तु पौरोषम् । एकोदिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हृदि
 एकम् । आसपात्रं तु पूर्वाह्णे सिद्धान्तेन तु मध्यमे पार्षणश्चापराह्णे तु हृदिभादन्तु
 एकम् । (बृहती तु कश्चिप्रातः कश्चिन्नामिदमिति विधानं तन् पूर्वागतविविधादि-
 त् प्रातः पुन्रजन्मादिनिमित्तान्तु नाग्निकमिति व्यवस्था)

पाराशरेण च पञ्चधा विभक्तमाह—लेखाप्रभृत्यधादित्ये त्रिमुहूर्तगते रषी ।
 नःस्मृतः कालोभागश्चान्दस्तु पञ्चमः ॥ सङ्गच्छन्निमुहूर्तस्तु मध्याह्नस्तत्तमः
 । तत्तत्तयो मुहूर्ताश्च अपराह्णः प्रकीर्त्यते । पञ्चमोऽयं दिनारोयः स सायान्ह इति
 । यद् यदेतेषु विहितं तत्तत्कार्यं विजानता (दिवसस्य पञ्चदशांशो मुहूर्तः)
 (बराहमिहिरः)—अह्नः पञ्चदशांशो रात्रेऽत्रैवमुहूर्त इति संज्ञा । सच विशेषस्त-
 या यत्रान्युभिर्मुक्ता ।

तैनीदयादित्यमहलरेखादर्शानान् प्रभृति मुहूर्तत्रयं यावन् प्रातः कालान्ततः परं
 । सङ्गवः । ततोऽपि परं तावानेव मध्याह्नः ॥ ततः परं तावानेवापराह्नः स च
 तनामश्राद्धक्रियायां व्यतीपातवत् बहुफलप्रदावृत्त्यात् । ततोऽपि परस्ताधानेव
 : । सोऽपिचापराह्णवयवएवाल्पफलत्वेन पृथग्दर्शितः ॥ अत एव छन्दोगपरि-
 त्यायनः । पिण्डान्याहार्यकं श्राद्धं ह्योषे राजनि शम्यते । वासरस्य तृतीयां
 न्ध्यासमीपनः । यत्र चतुर्दशीयामं तुगीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा
 द्दमिष्यते ॥ तृतीयांशोऽपराह्नः सायान्हसहितोऽन्यथा अपराह्णे श्राद्धविधौ
 बुदासो न स्यान् । तत्र च दिवसस्य चतुर्थं प्रहरञ्चतुर्दशो अनुपूर्वोऽसम्यक्

पूरयेदित्यमावास्यापरदिने क्षयगामितया व्यतीपातापरनामापराह्णां न ध्यान्नोति तदा
 परमिन्नहनि श्राद्धमिष्यते । कर्तव्यतया चतुर्थप्रहरे अमावास्याप्राप्तावपि न चतुर्थया-
 मम् अनुपश्रान् तृतीयं यामं पूरयेत् यदीति योग्यः कीयव्याख्यानमादरणीयम् । श्रुतहा-
 न्यश्रुतकल्पनापत्तेः । तुरीयमिति कर्मतया अवगम्यमानं परिहाय द्वितीयं कर्मप्रवचनीयं
 योगेनोपपदविभक्तितया वर्णयित्वा कर्मतया द्वितीयस्याध्याहारान् । अनुपूरणधामग्यक
 पूरणं लोकप्रसिद्धम् । यथोक्तं वायुपुराणे—चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते यन्द्वादं कुरुते नरः ।
 आसुरन्तद्वेद्वादं दाता च नरकं व्रजेत् । यत्त्रयमस्यपुराणम् सायान्दग्निमुद्धृतः स्यात् श्राद्धं
 तत्र तु निन्दितम् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हितं पितृ कर्मसु । अयमप्येतत्तु निन्द्यतीति
 यत् पूर्वमुद्धृतद्वयप्रशंसार्थं न तु कर्तव्यतार्थम् । तथा वायुपुराणे दिवमरयाष्टमं भागं
 मन्दीभूते दद्याकरे । वृथा श्राद्धं हि कुर्वाणो दाता च नरकं व्रजेत् । मुद्धृतद्वयार्थं यामैक-
 भागेनाष्टधा विभक्तस्यान्होष्टमभागो दिनाद्धप्रहरः । यदभिप्राययुक्तमष्टमे लोकयात्रा
 बहिः सन्ध्या ततः पुनरिति पूर्ववचनेन चतुर्थप्रहरप्राप्तिमात्र एव निषेध्यते । पुनरष्ट-
 मभागं निषेधानुपपत्तिः । ततश्चात्तरोत्तरं जघन्यार्थं वचनम् । अतएवाष्टम इत्यभिधाय
 पुनर्मन्दीभूत इति विशेषणादनिसन्ध्याममीपस्यैव निषेधः । तथा च—यनस्पतिं गतं
 सोमे छाया या पूर्वागामिनी । गजछाया तु सा प्रोक्ता पितृणां वृत्तमक्षयम् । नरस्य
 द्विगुणछाया गजछायेति कीर्तिता । अपराह्णे स्वमावास्या तत्र दत्तं न पररति ।
 शास्त्रानतिक्रमणमात्रं भवतीति । अतएव पिएडान्वाहाप्यार्थकं श्राद्धं क्षीये राजनि
 शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्या समीपतः । इति पर्युदासो न स्यात् । तद-
 प्युक्तं मत्स्यपुराणे—ऊर्ध्वं मुद्धृतान् कुतुपाशन्मुद्धृतचतुष्टयम् । मुद्धृतपञ्चकं चैतन् स्व-
 धामभवनमिष्यते । कुतुपेन सह पञ्चकम् एतन् स्वधामभवनमिति एतदपि प्राशस्त्ये
 तत्रापि पञ्चके कुतुपरीहिरयाख्यं मुद्धृतद्वयमेकोदिष्टार्थं ततः परन्तु मुद्धृतत्रयं मपराह्णस्य
 प्राशस्त्यतरमित्यर्थः । अतः पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धमपराह्णे तु पौष्टिकम् । एकोदिष्टन्तु मभ्या-
 न्दे प्रातर्द्विनिमित्तकम् । एतदपि तथैव वर्णनीयम् । अतएवजितेन्द्रियेण—रौद्रश्चैत्र-
 मैत्रश्च तथा सारभृदः स्मृतः (शालकट इति माधवीये) सावित्रीविजयश्चैव
 गान्धर्वः कुतपस्तथा । रौद्रेण्यो विरिञ्चिश्च जयोऽथ नैऋतस्तथा । महेन्द्रो वारुणश्चैव
 भदः पञ्चदशस्मृताः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तानेकैरुद्धृतपरिमितान् यावन्नियतक्रम-
 संज्ञानभिधाय दर्शितम् । ये रौद्रादयो भटान्ताः पञ्चदशमुद्धृतास्तत्र रौद्रादिरीहणे-
 रान्ताः पूर्वाह्णसाध्यदेवकार्यार्थं विहिताः । विरिञ्चिप्रभृतयश्च भटान्ताः पितृक्रिया-
 रान्—तत्रापि पार्वणपिएडान्वाहाप्यादिषु विरिञ्चिजयनैऋतमपराह्णव्यतीपातापर-
 तानकं प्रशस्तम् । यमपिष्ट्यामावास्यामपराह्णे पिएडपितृयज्ञेनाचरन्तीत्यादि श्रुति-
 स्मृतयः । यन्तु माहेन्द्रवारुणभटविमुद्धृताख्यः सायान्दः सोऽपराह्णसम्भवे सति
 निन्दितः पितृवृत्त्य इत्यन्तम् । अत्र यन्जितेन्द्रियेणोक्तं रौद्रेण्योऽपि पूर्वाह्णकार्य-
 व दत्त इति तत्परं नानुमन्यामहे । दिनस्य द्विधा त्रिधा पञ्चधा दशधा भागेषु
 िणस्य पूर्वाह्णेऽनुपविष्टव्यान् । अतएव रात्री श्राद्धं न कुर्वीत इत्यनेन रात्रिसन्ध्ययो-
 रन्तर्प्युदासः । अन्यथापराह्णविरिञ्चिना सायान्दग्निः पश्युदस्त्याद्विरित्यनर्थकं

नक्ते दिवारात्रव्यापिनीतिथिर्ग्राह्या । (नक्तं दिवारात्रि-
व्रतम्) अलाभे प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । संख्याकालं वर्जयित्वैव

दिवारात्रव्यापिनी इति—(स्कान्दे)—दिवारात्रिव्रतं यच्च
एकमेव तिथौ स्मृतम् । तस्यामुभयव्यापिन्यां कुर्यादेव व्रतं
व्रती ।

प्रदोषव्यापिनीति—प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते
सदा । एकादशीं चिना सर्वाः शुक्ले कृष्णे समाः स्मृताः । (एका-
दशयुपवास प्रतिनिधिरूपं तु नक्तमेकादशयुपवासदिन एव कार्यम्
न तत्रैकादश्याः प्रदोषव्यापित्वापेक्षा) इति । प्रदोषपरिमाणं
(स्कान्दे)—उदयात्प्राक्तनी संख्या घटिकाग्रयमिष्यते । सायं

स्यात् । ततश्च सायान्दस्य नातिनिन्दितत्वम् । किन्तु व्यतीपातनाम्नः सकाशान्, रात्रि-
सन्ध्ययोस्तु सर्वधैवेति विशेषः । तथान्युक्तेनापि परमार्थतस्तु त्रिधाविषयं विभज्य यः
पूर्वभागः स पूर्वाह्णे मध्यो मध्याह्णे ऽन्यो ऽपराह्ण इत्यभिधाय वक्तुमपराह्णस्य
पूर्वभागे आह्नकरणे शक्नो सत्यां परभागस्य निन्दितत्वम् । प्रमादादिना तु तत्राकरणे
परभागोपरोपहत्यर्थः । एकोदिष्टन्तु मध्याह्ण इत्युक्तम् । स च गन्धर्वकुतुपरीहिण्येयैस्त्रिभिः
तत्रापि रौहिणेयस्य प्राशस्त्यम् । यथा वायुपुराणोक्तम्—एवं यत्र गोपतिर्गोभिः
कात्स्न्येन तपतिक्षणे । स फालः कुतपो नाम पित्राणां दत्तमक्षयम् । तथा च भविष्य-
पुराणे—विषंसायाष्टमे भागे मन्त्रीभूते च भास्करे । सः कालः कुतपो श्रेयः पितॄणां
दत्तमक्षयम् । तमाचापरतन्वः—सप्तमान् परतो यस्तु नवमान् पूर्वतः स्थितः । उभयो-
रपि मध्यस्थः कुतपः न उदाहृतः । अराक्षी तत्रारम्भः । तदाह गौतमः—आरभ्य
कुतपे आह्नं कुर्यादारौहिण्यं युधः । विधितो विधिमाश्रय्य रौहिणन्तु ॥ तंपयेदिति ।
याज्ञवल्क्यः—मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिस्वत्सरञ्चैवमाद्यमे-
कादशोऽहनि । अत्र प्रतिस्वत्सरमिति श्रुतेः मृताहनि मृततिथावधयस्य कर्तव्यता प्रतीतेः
नित्यवत् कुतपादिकालस्याप्रवृत्तेः तद्विरोधेन कुतपादौपत्यभूयस्त्वमेव वाच्यम् । आह
सत्यव्रतः—यस्मिन् रात्रिगते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्तव्या
पिण्डदानोदक क्रियाः । तथा प्रपेताः—प्रेतमासस्य यः पञ्चः तत्तिथौ प्रतिघत्सरम् ।
यावन् स्मरति पौत्रोऽपि एकमुद्दिश्य दापयेत् । कार्तिकादिमासपटके च कुतपादि
व्यभिचारस्य बहुधाः दर्शनान् प्रतिस्वत्सरं श्रुतिविरोधान् । न च पतितत्वेन कालान्तरे
तन् क्रियापाताभावात् विहितकालप्राप्ते मृतकादिनाऽधिकरणे पातो भवति । अन्यथा
नेत्यं पातापत्तेः । अतएवाह । आह्नविघ्ने समुपज्जे मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां
मुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत इति विवेकान्तर्गतं पूर्वाह्णपराह्नविचारः ॥

तत्रापि भोजनं कार्यम् । भोजनान्नं भोजननिर्णयः । यदा नक्त
 तिथिः पूर्वापर्याप्तः प्रदोषं व्याप्नोति तदा परैवग्राह्यः । (दिवा-
 रात्रिप्रातित्वम्) यन्निनिगुत्रविर्गुत्रविधवाभिध नक्तं सायन्त
 व्यापिन्यो दिनाष्टमभागे कार्यम्, एवं मोग्ननक्तमपि सायन्तव्या-
 पिन्या दिव्यं कार्यम् । अथाग्निने तु दिग्गवचनाभावात् उपवासं
 कृते उपवासवन्निर्णयः । न विद्यते रात्रिर्नयस्मिन्नभ्यवहारे तदयं चिन्तं
 नाम । अहोरात्रं याचिनाक्षं न भोज्यं इत्येवं रूपः संकल्पः । अस्य
 चापवासवदहोरात्रसाध्यत्वादयाचितनिर्णयदिवा रात्रियांगत्वं तस्या-
 मेवानुष्ठानम् । दिवा रात्रिघटं यत्न इति स्कान्दवचनात् । यदा

सन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरिभास्यतः । प्रदोषस्त्रिमुहूर्तः स्याद्र-
 वायस्तंगते सति । तथा च (विश्वादर्शः)—प्रदोषोऽस्तमपादूर्ध्व
 घटिकात्रयमुच्यते । नक्तस्य कालद्वयं (भविष्यपुराणे)—मुहूर्तोऽनं
 दिनं नक्तं प्रवदन्ति मनीषिणः । नक्तत्रदर्शनाक्षक्तमहं मन्यं
 नराधिपं । (अधिकारिभेदेन कालद्वयव्यवस्थामाह देवलः)—नक्तत्र
 दर्शनाक्षक्तं गृहस्थस्य बुधैः स्मृतम् । यतेर्दिनाष्टमे भागे तस्य
 रात्रौ निषिध्यते । स्मृत्यन्तरे—नक्तं निशायां कुर्वीत गृहस्था
 विधिसंयुतः । यतिश्च विधवा चैव कुर्यात्तत्स दिवाकरम् । स
 दिवाकरं तु तत्प्रोक्तमन्तिमे घटिकाद्वये । निशानक्तं तु विशेषं
 यामार्धे प्रथमे सदा ।

भोजननिषेधादिति—(मार्कण्डेयपुराणे)—चत्वारिमासि
 कार्याणि संध्यायां परिवर्जयेत् । आहारं मैथुनं निद्रां स्वाध्यायं
 च चतुर्थकम् ।

परैवग्राह्येति—(जाबालिः)—यदि स्यादुभयोरन्तोः प्रदोष-
 व्यापिनी तिथिः । तत्रोत्तरत्रयं नक्तं स्यादुभयत्रापि सायतः ।
 अन्यत्रापि—प्रदोषव्यापिनी नक्ते तिथिर्व्याप्तिर्दिनद्वये । अत्र्या-
 सिर्वाथवांशेन व्याप्तिः स्यात् सर्वयोत्तरा । इति ।

तु. तिथिरेकस्मिन् दिने दिवैव अन्यस्मिन्नाश्रावेव । त
हव्यापिन्येव ग्राह्या शहः सु तिथयः पुण्याः इति जावालिवचनः

वत्सोक्तं प्रदोषपरिमाणम्—प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिका
मिप्यते इति । गौडास्तु इत्यारभ्य—अस्य सन्ध्यायन्दनाति
त्वादित्यन्तं (निर्णयसिन्धुकारोक्तं) तद्वा प्रागल्भ्य विजृम्भितं ।
शिवपूजने नक्तभोजने च य सोक्तप्रदोषस्यैव सर्वत्र विहितं त
यच्च (मदनरत्ने) नक्तस्येत्यारभ्य हिंसनस्यादित्यन्तं (निर्णयसि
कारोक्तम्) तत्सर्वं विधिस्पष्टे निषेधानवकाशादिति मीमांस
घोषविरोधात् घटिकात्रयत्रयप्रदोषप्रतिपादक माघवादि
विरोधाच्चोपेक्ष्यम् (कालतत्त्वविवेचने) घटिकात्रयसंध्याग्रहं
यैष नक्तभोजने नक्षत्रदर्शनानन्तरं घटिकात्रयमध्येऽपि क्रिय
न दोषः । तद्विषयत्वं तु विधिप्राप्ते निषेधप्रवृत्तौ विहितनिये
नाष्टदोषदुष्टविकल्पापत्तेरिति अनेनैव न्यायेनादित्यचारसंक्रा
दिषु रात्रिभोजननिषेधस्य रागप्राप्तविषयत्वादष्टम्यादिनक्त
रचिचारादियोगेऽपि रात्रावेव कर्तव्यमिति रत्नाकरः ॥ य
पिधवा चैव कुर्यात्सदियाकरम् । सदियाकरं तु तत्प्रोक्तमा
घटिकात्रयं । निशानक्तम् तु विज्ञेयं यामार्धे प्रथमे सदा इति
सौरनक्तमिति—अमुहूर्तसंग्रहेवान्हि निशिचैतावती ति
तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्पेक्षतु भोजनम् । (अविष्णुपुराणे)
त्यादित्यदिने ब्रह्मभक्तं कुर्वन्ति मानवाः । दिनान्ते ते तु शु
रशिपेधाद्रात्रिभोजने ।

उपवासवदिति—अयाचिते तु तिथयः स्वीकार्या उप
वत् इति । प्रसङ्गादन्याः कारिकाः । सोदयग्रिमुहूर्तायां कुर्या
प्रतानि च । (उदयेन सहितास्त्रयोमुहूर्ता यस्याम्) उ
तयात्वे तु पूर्वयुस्तदनुष्ठितिः । परत्रैव तथास्य चेत् पूर्वयु
तिथिचये । तिथिः साम्ये च वृद्धौ च गृहानां तिथिरुत्तरा । अ
थैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव गृहानाम् । एकादित्ये न यामार्धे

अथाविनाश लाभे तु दिवागर्त्री या अनिष्टद्वयान्ने मङ्गलोद्भवं
वर्ज्यम् । अलाभे तुपवासे एव । नत्र भोजनद्रव्यं पार्थिवमयत्नो-
पनीतम् इति ।

नक्षत्रव्रतनिर्णयः

सूर्यास्तमय कालव्यापिनि नक्षत्रं नक्षत्रम् । यदा अत्य-
न्तक्षयगामि नक्षत्रं दिनद्वयंऽप्यस्तमयकालव्यापि न भवति तदा-
र्धगत्रादर्थक्यं चन्द्रेण युक्ते नक्षत्रे कार्यम् नक्षत्रोपवासं या-
तिथिः सैव नक्षत्रविहितनक्षत्रैकमक्त्यांगपि ग्राह्या ।

प्रतिपत्तिर्णयः—शुक्लप्रतिपत्तु पूर्वापरांगहव्यापिनी ग्राह्या
तदभावे सायान्हव्यापिनीति भाषवः । कृष्णप्रतिपत्परा—उपवासं

स्यादेकमक्तयत् । एकदेशसमव्याप्तौ क्षये पूर्वाऽन्यथोत्तरा ।
कुतपाद्यपराहान्तां व्याप्तिराब्दिफउत्तमा । तदभावे ऽपराहस्य
व्यापिका गृह्यतां तिथिः । क्षये पूर्वोत्तरा वृद्धौ व्याप्तिरचेदपरा-
णहयोः । न ग्राह्य तिथिगौ वृद्धिचयावृद्धतिथेस्तु तौ । साम्ये तृर्द्ध
तिथेर्ग्राह्या परविद्वैय वृद्धिघत् । न स्पृशेदपराणहौ चेत् पूर्वा स्यात्
कुतपो वृथा । वैषम्येणैकदेशस्य व्याप्तौ ग्राह्या महत्त्वतः । साम्येन
चेत् क्षये पूर्वा परास्याद्वृद्धिसाम्ययोः । वृद्धि साम्यक्षया ग्राह्या
तिथिगानोर्द्धगा इह—इति ।

प्रतिपदिति—तिथीनां प्रवरा यस्माद्विषयस्य समुदाहृता ।
प्रतिपद्यापदे पूर्वे प्रतिपत्ते न सोच्यते इति । (मदनरत्ने)—प्रति-
पत्संमुखी कार्या या भवेदपराणहिकी । (संमुखीसायान्हव्यापि-
नीति निर्णयामृतोऽक्तोर्थः प्रामादिकः हेमाद्रिचिरोधात् सम्मुखी
पूर्वविद्धा—सापि यदा पञ्चधा विभक्तस्यान्हश्चतुर्थभागव्यापिनी
तदैव पूर्वविद्धा ग्राह्या—अन्यथा सायान्हव्यापिनीति भाषवः)
तदभावे तु सायान्हव्यापिनी परिगृह्यताम् इति ।

कृष्णप्रतिपदिति—कृष्णा तत्तरतोऽखिला इति दीपिका ।

कृष्णापि पूर्वा बलिपूजने गोपूजनोदौ पूर्वविद्धा दिनद्वये सायान्द-
न्यापित्वे परा । चन्द्रोदयनिपेधाच्चन्द्रोदयदर्शने सा न ग्राह्या ।
नारीनीराजनमङ्गलमालिके तृदये घटीमात्रापि द्वितीयायुता ग्राह्या ।
पूर्वविद्धानिपेक्षात् इति ।

द्वितीयानिर्णयः—उपवासे द्वितीयापरा ग्राह्या यमद्वितीया

उपवास इति—(ब्रह्मचैवर्ते)—प्रतिपत्पञ्चमी भूत सावित्री
वटर्षिमा । नक्षमी दशमी चैव नैवोप्याः परसंयुताः । तथा च
(जाबालिः)—प्रतिपत्पञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वं संयुता ।

बलिपूजन इति—बल्युत्सवं च पूर्वेषुरुपवासवदाचरेत् ।
आवणी दुर्गनक्षमी दूषा चैव हुतारानी । पूर्वविद्धैव कर्तव्या
शिवरात्रिर्वैलेदिनम् ।

गोपूजनादाविति—प्रतिपददर्शयोगे पूजनं तु गद्यांमतम् । पर-
विद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः । इति बृहस्पतः ।

परेति—(पुराणसमुच्चये)—वर्द्धमानतथौ नन्दा यदि सायं
धियामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्वादुत्तरा तत्र चोच्यते इति ।

चन्द्रोदर्शन इति—गवां फ्रीडादिने यत्र रात्रौ हरयेत
चन्द्रमाः । सोमो राजा पश्यन्ति सुरभीः पूजकांस्तथा ।

द्वितीयायुतेति—(ब्रह्मपुराणे)—कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानं
द्वितीयं भवेत् । नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका । अथ
चैत्प्रतिपत्स्वरूपा नारीनीराजनं भवेत् । द्वितीयायां तदा कुर्यात्
सायं मङ्गलमालिकाम् । लभते यदि वा प्रातः प्रतिपदं घटिका-
दपम् । तस्यां नारीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका । तथा च
(देवीपुराणे)—प्रातर्घा यदि लभ्येत प्रतिपदं घटिका शुभा ।
द्वितीयायां तदा कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् । आश्विनान्ते
पदा दर्शे नारीनीराजनं भवेत् । नारीणां तत्र वैद्यं देशदुर्भि-
न्मेव च ।

द्वितीयापरा इति—सा द्वितीया परोषोप्या पूर्वविद्धातत ५

प्रतिपद्युतांगो ह्येति निर्णयामृतः । मध्यान्हव्यापिनीति हेमाद्रिः ।
 उभयदिने मध्यान्हव्यापित्वे तदभावे परेति रामकौतुकः । इयं
 कर्म कालव्यापिनी ग्राह्या इति सिद्धान्तः ।

तृतीया—रम्भातिरिक्ता परा इति ।

चतुर्थी—गणेशव्रतातिरिक्ता परा गणेशव्रते तु तृतीययुता
 मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या—परदिने सत्वे परा दिनद्वये सत्वे पूर्वा
 इति दिव्योदासः । दिनद्वये मध्यान्हव्यापिनी परैवेति माधवः ।

न्यथा । युग्मविधिर्यथा—युग्माग्निभूतानां पण्डुन्योर्वसुरन्ध्रयोः ।
 रुद्रेण द्वादशयुक्ता चतुर्दस्या च पूर्णिमा । प्रतिपद्यमावास्या
 तिथ्योर्युग्मं महाफलम् । इति पूर्व्येचुरसमी प्रातः पूर्व्येचुस्त्रिमुहूर्तगा
 सा द्वितीया परोपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽपरा (इति माधवः) ।

कालव्यापिनीति—(बृहस्पतिवचनः)—कर्णयो यस्य यः कालः
 तत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्यात् ह्यसंबृद्धी न
 कारणम् । (स्कन्दपुराणे)—यस्मिन् काले तु यत्कर्म तत्काल व्या-
 पिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्यात् ह्यसंबृद्धी न कारणम् ।
 पौर्णान्तिकास्तु तिथयो देवकार्ये फलप्रदाः । माध्यान्तिकास्तथा
 नृणां पित्र्ये चैवापरान्तिकाः । यमपूजापरान्ते इति घचनादपरा-
 न्तव्यापिनी ग्राह्याति दिक् ।

तृतीया-रम्भातिरिक्तेति—रम्भातृतीया पूर्वा स्याद् उत्तरा
 स्याद् व्रतान्तरे । परेहि नास्ति चेन् पूर्वविद्धाऽप्यस्तु व्रतान्तरे ।
 इति । रम्भाव्यां यजयित्वा तु तृतीयां द्विजसत्तम । अन्येषु मर्ष-
 कार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते (गणयुक्ता चतुर्थीयुता) इति ।

चतुर्थी गणेशव्रतातिरिक्तेति—(ब्रह्मवैवर्ते)—गणेशगौरी बहूल
 व्यातिरिक्ता प्रकीर्तिता । चतुर्थः पञ्चमीविद्धा देयनान्तरयोगतः ।
 तथा च (बृहस्पतिः)—चतुर्थी गणनापस्य मातृविद्धा प्रशस्यते ।
 मध्यान्हव्यापिनी चेत्स्यान्तरनक्षत्रेति ।

संकटाभिधा कृष्णचतुर्थी चन्द्रोदयव्यापिनी । दिनद्वये सत्वे पूर्वा
तदभावे परा इति ।

पञ्चमी—पूर्वा नागव्रतेपरा

षष्ठी—स्कन्दव्रतातिरिक्ता परा ।

सप्तमी—पूर्वव ।

अष्टमी—कृष्णापूर्वा शुक्लोत्तरा । शिवशक्त्युत्सवे कृष्णापि
परा । जन्माष्टमीव्रते निशीथव्यापिनी । दुर्गाष्टमी पूर्वविद्धा ।

पूर्वेति—प्रतिपत्पञ्चमी चैव उपोष्या पूर्वसंयुता । तथा च
(भाष्यः)—सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा प्राक्षा स्कन्दव्रते परा ।

नागव्रतइति—पञ्चमीनागपूजायां कार्या षष्ठी समन्विता
तस्यां तु तुपिता नागा इतरा सचतुर्थिका इति ।

परेति—(स्कान्दे)नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन
सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी धर्मार्थचिन्तकैः । (अत्रवेधः पण्डु
हर्तकः) नागविद्धास्कन्दषष्ठी सा निषिद्धा व्रतान्तरे । उत्तरस्य
अलाभे तु पूर्वविद्धैव गृह्यताम् । यिन । द्वादशनाडीभिर्नागवेधो
वोपकृत् इति ।

पूर्वेवति—(स्कान्दे)—सप्तमी पूर्वविद्धैव व्रतेषु निखिलेष्वपि
षष्ठ्यायुता सप्तमी चैत्कर्तव्या तात सर्वदा ।

कृष्णापूर्वेति—व्रतमात्रेअष्टमी कृष्णापूर्वाशुक्लाष्टमी परा
दूर्वाष्टमी तु शुक्लापि पूर्वविद्धा विधीयते ।

शिवशक्त्युत्सवे इति—पञ्चदशेऽप्युत्तरैवशिवशक्तिमहो
त्सवे ।

निशीथव्यापनीति—दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चन्द्रोद्दि
फला । रात्रिपुक्तां प्रकुर्वीत विशेषणैन्दुसंयुताम् (इन्दुसंयुतामर्धर
व्यापिनीम्) यदा कदाचिद्रोहिणिकाकलापिनहिस्पृशेदष्टमिव
तदा तु । निशीथकाले किल वर्तमानां जन्माष्टमां तां मुक्तापोषदन्ति
विविधप्रमाणप्रदर्शनपुरस्सरं (भाषवाचार्येण) नामभेदात्तन्निमित्तम्

नवभेदाः । एवमेव विद्याया नव । एवमष्टादशभेदाः ।

तथाहि, शुद्धसमाद्वादशीसमा, शुद्धसमाद्वादशीन्यूना, शुद्ध-
समाद्वादशयधिका, शुद्धन्यूना समाद्वादशिका, शुद्धन्यूनान्यूनद्वादशी,
शुद्धन्यूनाधिकद्वादशी, शुद्धाधिकासमद्वादशी, शुद्धाधिकान्यून
द्वादशी, शुद्धाधिकाधिक द्वादशी । विद्धसमासम द्वादशी विद्ध-
समान्यून द्वादशी विद्धसमाधिक द्वादशी विद्धन्यूनासमद्वादशी
विद्धन्यूनान्यून द्वादशी विद्धन्यूनाधिकद्वादशी विद्धाधिकासमद्वादशी
विद्धाधिकान्यून द्वादशी विद्धाधिकाधिक द्वादशी । समत्वं नामपटि-
टिकात्मकत्वम् । न्यूनत्वेन्यूनत्वम् । आधिक्ये अधिकत्वम् ।

वैष्णवैरुणोदयवेधवती त्याज्या — भानूदयात् प्राक्

श्रीकृष्णवर्णनं ऋग्वेदे—४।७।१६ कृष्णं त एपश्चानः पुरो-
भारधरिष्णवर्चिर्धनुषामिदेकम् यद् प्रवीता दधतेदगर्भं सद्यधि-
ज्जातो भवासोदुदृतः इति ।

सर्वापूर्वेति—नयमी पूर्वयिद्वैष पक्षपातभयोरपि । मध्यान्हे
रामनयमी पुनर्यसुसमन्विता । प्राद्या नैषाष्टमी युक्ता सनक्षत्रापि
यैष्णवैः । (स्कान्दे)—कुर्यान्नयमी ताम दशम्पां तु फदाचन ।
कृष्णापूर्वोत्तरा शुक्ला दशम्येवं व्यवस्थिता । इति (माधवः) आप-
स्तम्बः) दशमी तु प्रकर्तव्या मङ्गुर्गादिजसत्तम इति ।

अष्टादशभेदा इति—शुद्धा विद्धा दशम्या कचिदपि च ततो
द्वैषमैकादशीयं प्रत्येकत्र त्रिधासी पुनरपि समतान्यूननाधिक्य-
योगात् । पक्षाः प्रत्येकमिष्टाः पुनरपि षट्सी द्वादशीन्यूननायैः
संबन्धादेवमष्टादश खलु मिलिताः कल्पनाः सम्भवन्ति ॥

यैष्णवैरिति—यैष्णवलक्षणं (स्कन्दपुराणे)—परमापदमा-
पतो हर्षे वा समुपस्थिते । नैकादशी त्यजेद्यस्तु यस्य दोषास्त्रि
यैष्णवी । समात्मा सर्वजीयेषु निजाधारादधिष्णुः । विष्णवर्तिना

चनस्यापि शिवाः चरुणां दयः । अतः सूर्यादयः पूर्वदिग्दश
दशी शुद्धा चान्यथा विद्या । (पञ्चाङ्गादपि शिवाः चरुणां दयः
दशमी प्रवेगं विद्या) विद्या मयैव त्याज्या । शुद्धा मयैव
मममाष्टमननमपत्तेः । पर्यवसाना-चान्येषु पूर्वा ।

विनाशकारः स हि भेष्याय उच्यते ।

अरुणोदय चैव त्रयोनि-दशमी चैव मन्दुक्तो
षोदयः । नैषोषोऽयं चैव त्रयोनि तस्मिन् तादृशी प्रपन्न ॥ अतः
येनेति पदान् पश्यन्तेषां चैव त्रयोनि परिहर्तव्याः ।

चनस्यापि शिवाः चरुणां दयः—(एकादशे) उदयात् प्राक्
नादिका अरुणोदयः ॥ (प्रत्ययैव त्रयोनि)-बहुप्रकारा
प्रभोऽस्यारम्भा प्रदर्शिताः । तथा हि ।

कोट्यस्तु भवेदेषो योगो विम्रेन्द्र कोट्यः । योगैव
चैव याम्यां दुष्टमुपोषणम् । चतस्रो घटिकाः
निश्चयः । चतुष्टय विभागो ऽत्र चैवादीनां किलोदितः ।
दयवेधः स्यात् सार्धन्तु घटिका त्रयम् । अतिवेधो
प्रभासन्दर्शनादवेधः । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यते ऽर्को न
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति ॥ इति ॥

य एते वेधातिवेधमहावेध योगाख्यदोषाः पूर्वमु
सस्वेकादशी सम्पृक्तः स एव सप्तम्यु
हियते । ता एताः सम्पृक्तादयश्चतस्रोऽपि त्याज्या इति
वादयः । (तथा च गोमिलः) अरुणोदय चैलायां दशमी

सम्पृक्तैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुः । (गारुडे)
प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्यैकादशी यदा
वर्ज्यं धर्मं कांचिभिः ।

उदयात् प्राक् शुद्धतानव्यापिन्यैकादशी यदि
कादशी नाम वर्जयेद्दर्मवृद्धये । आदिस्पोदयवेलायाम्

(स्मार्तैः सूर्य्योदयवेधवती त्याज्याः)—स्मार्तमते—सूर्य्योदये
 राशोसद्भावे विद्वा । अन्यथा शुद्धा । शुद्धाभेदेऽप्यु शुद्धसमादि-
 त्पूर्वैवापोप्या इति सर्वसम्मतम् । तृतीयपट्टपक्षयोः सर्वैरप्युत्तराग्रा-
 रेति (हेमाद्रिः) । एतद्वैष्णवविषयम् इतिकमलाकरादयः । सप्तमाष्ट-
 भेदयोगृहस्थैः संकामैश्च पूर्वा । यतिवानप्रस्थविधवानामुत्तरा ।
 षट्मभेदे विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति (कमलाकरहेमाद्री)
 व्रमपक्षे सर्वेषां परैव । दशमैकादशयोः पक्षयोगृहस्थैः पूर्वा
 तीनामुत्तरा । द्वादश पक्षे सर्वेषां परैव । त्रयोदशपक्षे पूर्वा—मुमु-

ष्टेनाडिकाः । सङ्कोर्णैकादशानाम् स्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ।
 त्रींश्च प्रवृद्धयर्थं द्वादशयामुपवासयेन् तत्र क्रतुरातं पुण्यं त्रयो-
 पान्तु पारणम् । कपालवेधस्तु न ग्राह्यः (इति माधवादयः)
 रक्षयवर्तेशीनकाः—अर्द्धरात्रे तु केषांचिदशम्यावेधञ्च्यते ।
 तालवेध इत्याहुराचार्या ये हरि प्रियाः । नैतन्मममतं पस्मा-
 र्यामारात्रिरिष्यते इति ।

सूर्य्योदय वेधवतीति—अरुणोदय वेधोऽत्र वेधः सूर्य्योदये
 । उक्तां द्वौ दशमी वेधी वैष्णवर स्मार्तयोः क्रमात् । अतिवेधा
 वेधा ये वेधास्त्रिपुरस्मृताः । सर्वेभ्यवेधा विज्ञेयाः वेधः सूर्य्यो-
 मतः । (तथा च कण्वः)—उदयोपरि विंदातु दशम्येकादशी
 । दानवेभ्यः प्रीयनायै दत्तवान् पाकशासनः । (स्मृत्यन्तरे)-
 म्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन सृष्टं हरिदिनं
 जन्मासुरायतु । सर्वाश्चेत्तारश्च त्रियय उदयोदय संस्थिताः ।
 इति विनिश्चयः पट्टिर्नाड्योहि वै तिथिः । तथा च (नारदीये)
 त्स्योदयं वेलापामारभ्य पट्टिर्नाडिका । या निधिस्तातु
 स्यात्सर्वतिथ्योक्त्यर्थं विधिरिति । अतश्च सूर्य्योदयमारभ्य
 सूर्य्योदयपर्यन्तं स्थिता तिथिः शुद्धा । दिवसस्यादावन्ते
 तिथियुक्ता विद्वा । पूर्वापरयोर्विचारे सम्मनिष्ठोक्ताः ।

अन्योपपत्तिरुपपत्तिरुपपत्तिः । अतः मुख्योदयात्पूर्वदिनपूर्वार्धे प्रविष्टं
 यथा शुद्धा अन्यथा विद्वा । (पश्चाच्चाराद् पश्चिमानन्तरं कम्
 वरामी प्रवेशे विद्वा) विद्वा मयैव त्याज्या । शुद्धा भोगे वर्तते
 सतमाष्टमनमपत्तेः पर्यायान्या-अन्येषु पूर्वा ।

विज्ञापारः स हि वैष्णव उच्यते ।

अरुणोदय येन वनोति—दरापी येन संपुस्तो यदित्यादि
 णोदयः । नैवोपोदयं वैष्णवेन तदिनैकादशोद्यतम् ॥ अथ येन
 वेनेति पदात् एषवेनो वैष्णवैः परिहर्तव्यः ।

अन्योपपत्तिरिति—(स्कान्दे) उदयात्प्राक् अरुणो
 नादिका अरुणोदयः ॥ (ब्रह्मवैवर्ते)—बहुप्रकारा अरुणोदयानां
 प्रभोसाराभ्यां प्रदर्शिताः । तयोहि ।

(स्मार्तैः सूर्योदयवेधवती त्याज्याः) — स्मार्तमते — सूर्योदये
मीसद्भावे विद्वा । अन्यथा शुद्धा । शुद्धाभेदेऽप्यु शुद्धसमादि-
पूर्वोपापोप्या इति सर्वसम्मतम् । तृतीयपक्षयोः सर्वैरप्युत्तराग्रा-
ति (हेमाद्रिः) । एतद्वैष्णवविषयम् इतिकमलाकरादयः । सप्तमाष्ट-
दयोर्गृहस्थैः सकामैश्च पूर्वा । यतिवानप्रस्थविधवानामुत्तरा ।
मभेदे विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति (कमलाकरहेमाद्री)
मपक्षे सर्वेषांपरैव । दशमैकादशयोः पक्षयोर्गृहस्थैः पूर्वा
नामुत्तरा । द्वादश पक्षे सर्वेषां परैव । त्रयोदशपक्षे पूर्वा — मुमु-

नाडिकाः । सङ्कोर्णैकादशोनाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः ।
तीर्थप्रवृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् तत्र कृतुशतं पुण्यं त्रयो-
नान्तु पारणम् । कपालवेधस्तु न प्राज्ञाः (इति माधवादयः)
प्रवर्तते शीनकाः) — अर्द्धरात्रे तु केषांचिद्दशम्यावेध उच्यते ।
कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरि प्रियाः । नैतन्मममतं यस्मा-
त्त्रयोमारात्रिरिष्यते इति ।

सूर्योदय वेधवतीति — अरुणोदय वेधोऽत्र वेधः सूर्योदये
तथा । उक्ता द्वौ दशमी वेधौ वैष्णवसंमतयोः क्रमात् । अतिवेधा
तद्वावेधा ये वेधास्तिथिपुस्तृताः । सर्वेष्वेधा विज्ञेयाः वेधः गृह्या-
ये मतः । (तथा च कण्वः) — उदयोपरि विद्वातुं दशम्येकादशी
दि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः । (स्मृत्यन्तरे)-
शम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन स्पष्टं हरिदिनं
तं जम्भासुरायतु । सर्वाह्ये तारश्च तिथय उदयादुदय संस्थिताः ।
द्वा इति विनिश्चेयः पष्टिर्नाड्योहि वै तिथिः । तथा च (नारदीये)
दिद्योदयः चेलायामारभ्य पष्टिः नाडिका । या निथिस्तातु
द्वा स्यात्सर्वतिथ्योऽष्टयं विधिरिति । अतश्च सूर्योदयमारभ्य
सूर्योदयपर्यन्तं स्थिता तिथिः शुद्धा ।

चतस्रो घटिका अरुणोदयः । अतः सूर्योदयात्पूर्वं द्विनुहूर्ता प्रविष्टः
दशमी शुद्धा अन्यथा विद्वा । (पञ्चम्याशद् घटिकानन्तरं कलया
दशमी प्रवेशे विद्वा) विद्वा सर्वथैव त्याज्या । शुद्धा भवेत्तु तृतीया
सप्तमाष्टमनवमपक्षेषु परीधोपाज्या—अन्येषु पूर्वा ।

शिलाधारः स हि वैष्णव उच्यते ।

अरुणोदयं वेधवतोति—दशमी वेधसंयुक्तो यदि स्याद
णोदयः । नैत्रोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशोन्नतम् ॥ अत्र वैष्ण
वेनेतिपदात् पपवेधो वैष्णवैः परिहर्तव्यः ।

चतस्रो घटिका इति—(स्कान्दे) उदयात्प्राक् चतस्रस्र
नादिका अरुणोदयः ॥ (ब्रह्मवेधतै)—बहुप्रकारा अरुणोदयवेध
प्रश्नोत्तराभ्यां प्रदर्शिताः । तथाहि ।

कीदृशस्तु भवेद्बोधो योगो विमेन्द्र कीदृशः । योगवेधौ ममा
चक्षुषाभ्यां दुष्टमुपोषणम् । चतस्रो घटिकाः प्रातररुणोदय
निश्चयः । चतुष्टयं विभागो ऽत्र वेधादीनां किलोदितः । अरुणो
दयवेधः स्यात् सार्धन्तु घटिका त्रयम् । अतिवेधो द्विघटिक
प्रभासन्दर्शनाद्वेधः । महावेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्को न दृश्यते ।
तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सति ॥ इति ॥

य एते वेधातिवेधमहावेध योगाख्यदोषाः पूर्वंमुक्तास्तेषु
संस्वेकादशौ सम्पृक्तः सन्दिग्धसंयुक्तसङ्कीर्णनामभिर्व्यव-
हियते । ता एताः सम्पृक्तादयश्चतस्रोऽपि त्याज्या इति (भाष-
वादयः ।)

(तथा च गोमिलः) अरुणोदय वेलायां दशमी यदि सङ्गता
सम्पृक्तैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुः । (गारुडे) उदयात्
प्राक् त्रिघटिका व्यापिन्यैकादशी यदा सन्दिग्धैकादशीनाम
वर्ज्यं धर्म काङ्क्षिभिः ।

उदयात् प्राक् शुद्धतानव्यापिन्यैकादशी यदि । संयुक्तै-
कादशी नाम वर्जयेद्दर्मवृद्धये । आदिस्पोदयवेलायामारभ्य

॥ (स्मार्तैः सूर्योदयवेधवती त्याज्याः) — स्मार्तमते—सूर्योदये दशमीसद्भावे विद्धा । अन्यथा शुद्धा । शुद्धामेदेषु शुद्धसमादि-
पटपूर्ववोपोप्या इति सर्गसम्मतम् । तृतीयपटपक्षयोः सर्वैर्युत्तरांग्रा-
ह्येति (हेमाद्रिः) । एतद्वैष्णवविषयम् इतिकमलाकरादयः । संसर्गाष्ट-
ममेदयोगं हस्त्यैः सकामैश्च पूर्वा । यतिवानप्रस्थविधेयानामुत्तरा ।
अष्टममेवे विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्यमिति (कमलाकरहेमाद्री)
नवमपक्षे सर्वेषां परैव । दशमैकादशयोः पक्षयोगं हस्त्यैः पूर्वा
यतीनामुत्तरा । द्वादश पक्षे सर्वेषां परैव । त्रयोदशपक्षे पूर्वा—मुमु-

पष्टिनाडिकाः । सङ्कोर्णैकादशीनाम त्याज्या धर्मफलैस्तुभिः ।
पुत्रपौत्र प्रवृद्धयर्थं द्वादश्यामुपवासयेत् तत्र क्रतुरातं पुण्यं ग्रयो-
दस्यान्तु पारणम् । कपालवेधस्तु न ग्राह्यः (इति माघवादयः)
(ब्रह्मवैवर्ते शौनकः) — अर्द्धरात्रे तु केषांचिदशम्पावेध उच्यते ।
कपालवेध इत्याहुराचार्या ये हरि प्रियाः । नैतन्मम मतं यस्मा-
त्त्रिषोमारात्रिरिष्यते इति ।

॥ सूर्योदय वेधवतीति—अरुणोदय वेधोऽथ वेधः सूर्योदये
तथा । उक्तां द्वौ दशमी वेधौ वैष्णवस्तर्तपोः क्रमात् । अतिवेधा
महावेधा ये वेधास्तिथिपुस्तृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेयाः येषः सूर्यो-
दये मतः । (तथा च कण्वः) — उदयोपरि विद्वातु दशम्येकादशी
यदि । दानवेभ्यः प्रीणनार्थं दत्तवान् पाकशासनः । (स्मृत्यन्तरे)-
दशम्याः प्रान्तमादाय यदोदेति दिवाकरः । तेन सृष्टं हरिदिनं
दत्तं जन्मासुरायतु । सर्वाह्ये तारच तिथय उदयोदय संस्थिताः ।
शुद्धा इति विनिश्चयः पष्टिर्नाड्योहि वै तिथिः । तथा च (नारदीये)
आदित्योदय वेलायामारभ्य पष्टि नाडिका । या तिथिस्सातु
शुद्धा स्यात्सर्वतिथ्योक्त्यर्थं विधिरिति । अतश्च सूर्योदयमारभ्य
पुनः सूर्योदयपर्यन्तं स्थिता तिथिः शुद्धा । दिवसस्यादायन्ते
चान्यतिथिपुक्ता विद्धा । पूर्वापरयोर्विचारे सम्मनिष्ठाकाः ।

चूणां पुत्रवर्ता परा । चतुर्दशपक्षे पूर्वा । पञ्चदशपक्षे पूर्वा । षोडश
पक्षे सर्वेषां पूर्वा—भाष्यवृत्ते गृहीणां पूर्वान्येषां परा । सप्तदशपक्षे
मोक्षपक्षयविष्णुभीतिकर्मैर्यतिवानप्रस्थविषयाभिः परा । ग्राह्या ।
गृहिणां पूर्वा । अष्टादशपक्षे सर्वेषामुत्तरा । इति । वैधयुक्तैकादश्यु-
पवासे अंशोतिविद्विप्रतिपत्तौ परा ग्राह्या इति कैश्चित् । एतद्वैष्णव-
विषयमिति कमलाकरादयः एवं निर्णयसम्पन्ने एकादशीदिने उपवासः

शुद्धा यदा समाहीना समाजीणाधिकोत्तरा । एकादशीमुप-
वसेत् शुद्धां वैष्णवीमिति (वैष्णवी द्वादशी) सम्पूर्णैकादशी यत्र
प्रभाते पुनरेव सा । पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा ।
(यत्र कामो निष्कामपदाभ्यां गृह्यतीत्युच्यते; प्रायेण गृहिणां
सकामत्वाद्यतीनां निष्कामत्याज) । एकादशी प्रवृद्धाचेच्छुक्ल-
कृष्णे विशेषतः । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात्पूर्वामुपवसेद् गृही ।
(पुराण समुच्चये) —दशमी मिश्रिता पूर्वा द्वादस्यां च विलुप्यते ।
एकादस्यां तदा ब्रह्मन्नुपवातः कथं भवेत् । शुद्धैव द्वादशी राज-
न्नुपोष्या मोक्षकाञ्चिभिः । सकामैर्गृहिभिः पूर्वा विद्यापीति
विनिश्चयः । कलाद्वेनापिविद्धा स्यादशम्येकादशी यदा । तदाप्येका-
दशीत्युक्त्या द्वादशी समुपोषयेत् । एकादशी न लभ्येत स
कला द्वादशी भवेत् । उपोष्या दशमी विद्धा अविबुद्धालकोऽभूतीत्
तथा च (अप्यशृङ्गः) —सर्वत्रैकादशी कार्य्या दशमीमिश्रिता-
नरैः । प्रातर्भवतु मा वामूद्यस्मिन्नित्यमुपोषणम् इति । मुमुक्षूणां
परा अन्येषां पूर्वैति (मदनरत्ने) —पारणाहे न लभ्येत द्वादशी
कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्धाऽनुपोष्यैकादशीतिथिः इति
एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्यात्
पुत्रपौत्रसमन्वितः । दशम्येकादशीविद्धा द्वादशी च चयंगता ।
क्षीणा सा द्वादशी शेषा नक्तं तु गृहिणः स्मृतम् । इति (वृद्ध-
....) । वैधयुक्तैकादश्युपवासे प्रायश्चित्तं कार्य्यम् । तथा

कार्यः । स च द्वेधान् निषेधपरिपालनात्मको व्रतरूपश्च । पुनर्व्रत-
रूपोऽपि द्वेधा नित्यः काम्यश्च ।

(हेनादिः) — ब्राह्मणान्भोजयेत्त्रिशङ्को च दद्यात्सवत्सकाम् ।
रणस्यार्थकं देयं तिलद्रोणमयापि वा इति ।

निषेधपरिपालनात्मक इति — न शब्देन पिबेत्तोयं न खादेत्कु-
सकरो । एकादस्यां न भुञ्जीत पक्ष्योरुभयोरपि । अत्र न
दत्तं कर्मशूकराविद्यादिनिश्चितनिषेधसमभिव्याहृततया एका-
स्यां न भुञ्जीत पक्ष्योरुभयोरपि इत्यादेर्निषेधपरतैवाध्यवसीयते ।
चैतेषु चाक्षेपेषु पर्युदास करणं व्रतशब्दसामानाधिकरण्यादि
यते — अतो भोजननिषेधा इमे । (पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रो-
रपदेन नञ् इति) तथा च नारदीये स्कान्देऽपि एकादस्यां न
भुञ्जीत महाविघ्नेऽप्युपस्थिते — न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते
रथासरे । इति ।

व्रतरूप इति — [पूज्यवैवर्ते] — प्राप्ते हरिदिने सम्यग्विधाय
परमं निशि । दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्व्याद्वैष्णवं व्रतमिति ।
नित्य इति — पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादस्यामुपोषणम् ।
दश्या सदोपोष्या पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । एकादस्यां न भुञ्जीत
अचिदपि मानयः । इत्यादिवचनादित्यत्वम् ।

काम्य इति — ये द्वादश्यामुपवसन्त्यनिलाश्विभर्या ये वाङ्मनः
सुमैर्हरिमर्चयन्ति । ते धीतपाण्डुरप्योनिधिराजहंसाः संसार-
रजलस्यतरन्ति पारम् । यदीच्छेद्विपुलान्भोगान्मुक्तिं यात्य-
लभाम् । । एकादस्यामुपवसेत्पक्ष्योरुभयोरपि इत्यादिवचना-
त्त्वम् ।

(निर्णयामृतकारः) — इदमेकादशीव्रतं नित्यत्वविधायकं वाक्यश्रवणादकरणे
यश्रवणात् नित्यं किंवा काम्यत्वविधायकं वाक्यश्रवणात्काम्यमिति — यत्र
ह — नित्यकाम्यमिति — सन्न मुक्तिसदं यदैव नित्यं तदैव काम्यमिति कर्मधार्य
स्याथः — स नोपपद्यते — नित्यत्वं नामफलानपेक्षत्वं — काम्यत्वं नाम फलोपेक्ष-
नक्षोक्तस्यैव फलोपेक्षत्वं तदनपेक्षत्वं नोपपद्यते — आवाभाषयोः समानाधिकरेण्या-

(आधिकारनिर्णयः)—अष्टवर्षादारभ्य अश्वत्थं च नृदंशं च
 दारभ्य अशीतिवर्षपर्यन्तम् एकादशीवर्षेऽधिकारः । सवर्षा
 पिप्राद्यनुज्ञां विनापवासनाधिकारः । अशक्तानां नक्तं हविष्यं
 दिप्रहणं चाधिकारः गृहस्यस्य शुद्धायामेवापवासविधानम् शयनीं
 धिनीमाभ्यगतायां कृष्णेकादश्यां तु किञ्चिद्भक्ष्यं कल्पयित्वाधिकारः
 रजोदर्शनेऽपि स्त्रीणां मतेऽधिकारः परन्तु शुचिनाकर्मकर्तव्यम् इति
 यचनात् तद्धतेऽपत्यादिद्वारा कारयितव्यम् । पतितपात्रशिङ्गनास्तिकारः
 सम्भाषणनृत्तारलीलादिकमुपवासदिने धर्जयेत् दन्तधावनादिकं
 धर्जयेत् । स्त्रीणान्तु दन्तधावनादिकं न दुष्टम् । सूतकादिप्राप्तौ उपवास
 कृत्वा पूजादिकं ब्राह्मणद्वारा कार्यम् । तत्र 'त्यक्तं' दानादिसूतः

अष्टवर्षादारभ्यन्ति—अष्टवर्षाधिको मर्त्योः शशीतिन्यूनव
 त्सरः एकादश्यामुपवसेत्पक्षपोरुभयोरपि । इति (कात्यायनः) ।
 अष्टवर्षाधिक इत्युपनयनोत्तरत्वस्योपलक्षणमिति (हेमाद्रिप्रभृतयः)
 यस्तु तस्तु अष्टवर्षाधिकमष्टवर्षस्योपलक्षणत्वे प्रमाणाभावः । उपल-
 क्षणेन नियतसम्बन्धाभावात् । किन्तु विवक्षितमेव । परन्तु शक्त-
 ज्ञानवक्षिण्यत्वेन व्यवस्थितम् । अशक्तस्याज्ञस्यैकादशवर्षोत्तरं
 सूतादावधिकारः ।

भावान् ॥ अतश्चैकादश्यां नित्यं काम्यं चेति त्रतद्वयं विधीयते । नन्वेकैकस्मिन्नेका-
 दशीरूपे काले त्रतद्वयस्य विधानमशक्यमिति चेन्न कर्तृभेदेन शक्यत्वात् । तथा च—
 पूर्वामुपवसेत्कामी निष्कामस्तूत्तरां सदा इति व्यवस्था एकमतत्वे दिनद्वयविधानं
 कदाचिन्नोपपद्यते । तथैकादशी त्रतद्वयनियमेऽपि जह्याद्भुक्तद्वयं नित्ये काम्ये भुपत्या
 चतुष्टयं इति च भेदः एकीकृतः । अतश्च निष्कामो नित्यविधिना नित्यैका-
 दशीव्रतं कुर्यात् । सकामस्तु काम्यविधिना काम्यैकादशीव्रतं कुर्यादिति
 सिद्धम् । माधवाचार्यस्तु प्रत्याषावजनकाभावः प्रतियोगिकृतिविषयत्वस्य
 नित्यत्वस्य कामनोपाधिकर्तव्यत्वस्य काम्यत्वस्य च भावाभावरूपत्वाभावेन संयोग-
 पृथक्त्व न्यायेन चैकस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं चाविकटम् । ततश्च विविदिषाधिकरण-
 न्यायेन (विद्यार्थमाश्रयार्थं च द्विप्रयोगोऽव्यासकृत् प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि
 विविदिषे श्रुत्यार्थक्यालक्षिः स्याद्विद्यार्थेनाश्रयस्तथा । अनित्यनित्यसंयोगः ॥ इति ॥

कान्ते देयम् एकादश्यां सांवत्सरिकदि श्राद्धे संप्राप्ते पितृशेषं
समाधायोपवासं कुर्यात् । तेन श्राद्धकर्तुर्विहितं भोजनमेकादश्यां
विहितमभोजनञ्च कृतं भवति ॥ इति ॥

अपूर्णैकादशाब्दस्य चतुर्वर्षाधिकस्य च । प्रायश्चित्तं चरेन्माता
अन्ये चाप्यस्य बान्धवाः । इति दीक्षितीये प्रायश्चित्तसारे यमचर्येन
एकादशवर्षपर्यन्तमकरणप्रायश्चित्तादौ साक्षादनधिकारस्योक्त-
त्वात् । तत्राप्यसामर्थ्ये चतुर्दशवर्षोत्तरमधिकारः ।

॥ अदुक्तं मणिमाण्डव्यसंवादे महाभारते—मर्यादां स्थापया-
म्यद्यः लोकधर्मफलोदयाम् । आचतुर्दशकावर्षाद्य भविष्यति
पातकम् । परतः कूर्चतामेव दांषं एवं भविष्यति ॥ इति । अष्ट-
वर्षाधिको मर्त्य इत्यत्र मर्त्यग्रहणात् सर्वपात्रेवानुलोमप्रतिलोमा-
दीनामप्राधिकारः । इति । (रत्नाकरदीक्षितः) ।

संध्यानामिति—पत्नी जीवति या नारी उपोष्यव्रतमाचरेत्
आयुष्यं हरते भर्तुर्नरकं चैव गच्छति । तथा च (कात्यायनः) ।
भार्यापत्युर्मतेनैव प्रतादीनामचरेत्सदा । (मनुः)—नास्ति स्त्रीणां
पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् । पतिं शुश्रूषते यत्तु तेन स्वर्गो
महीयते । तथा च (मार्कण्डेयः)—नारी स्वस्वननुज्ञाता भर्त्रा-
पिशसुतेन वा । निष्फलन्तु भवेत्तस्या यत्करोति व्रतादिकम् ।

अशक्तानामिति—तथा च (स्मृतिः)—उपवासे त्वशक्तानाम-
शीते कूर्चजीविनाम् । एकभक्तादिकं कार्यमाह वीधायमोमुनिः ।
(भविष्यपुराणे)—एकादश्यामुपवसेन्नक्तं वापि समाचरेत् ।
(शायबीये)—उपवासे निषिद्धे तु भक्ष्यं किञ्चित् प्रकल्पयेत् । न
दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं लभेत् । नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा

सादिरेमतः) सद्यदेवानुष्ठितकाम्यप्रयोगेण प्रसङ्गाच्चित्य सिद्धिरिति वक्ष्यामि वभूव ।
कालतत्त्वविवेचने तु—व्रतं संयोगपृथक्वाद्बुभुक्ष्यं नित्यं काम्यं च । तस्य चोभयरूप-
स्यापि निषेधस्य पैकुदिने प्राप्तीकाम्यप्रवृत्तानुष्ठानेनैव नित्यप्रयोगवन्निषेधपरिपालनत्वादि
सिद्धिः । तथाचोक्तं (कालादर्शादिषु)—सिद्धिस्तस्यार्थतो व्रत इति ।

फलनिगताः श्रीरमयास्तु भाग्यम् ॥ गत्यप्रगर्भं यदि चाविद्यापु
प्रशस्तमप्रोक्तमुत्तरम् ।

गृहस्थस्येति (कूर्मपुराणे)-एकादश्यां न भुञ्जीत पच्यो-
ग्भगोरपि । वानप्रस्थां यगिरन्धं शुक्रामेव मदा गृही ।
(स्मृतिमीमांसायाम्)-एकादश्यां न भुञ्जीत पच्योग्भगोरपि ।
वनस्थ यतिधर्मोऽयं शृङ्गलायामेव सदा गृही । (शायुपुराणे)-इन्दु-
क्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरं । उपवासं न कुर्वीत पुत्र-
पन्धुधनक्षयात् । तथा च (कात्यायनः)-एकादश्यां कृष्णास्तु
रयिसंक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपरागे च न कुर्यात् पुत्रधान् गृही ।
(कूर्मपुराणे)-संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रयिशुक्लदिने तथा । एकादश्यां
न कुर्यात् उपवासञ्च पारणम् । (गौतमोऽपि)-आदित्येऽहनि
संक्रान्त्यामसितैकादश्यां च । व्यतीपाते कृते आदौ पुत्रीनोपवसेद्
गृही । (अथ पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतोपिशेषप्रदर्शनार्थम्) । तथा
च (पद्मपुराणे)-संक्रान्त्यामुपवासेन पारणेन युधिष्ठिर । एका-
दश्याञ्च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनरयति । (नारदीयेऽपि)-इन्दु-
क्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरं । उपवासं न कुर्वीत
यदीच्छेत् सन्ततिं धुवाम् ॥

शयनीवोधिनीमध्य इति-शयनीवोधिनीमध्ये या कृष्णै-
कादशी भवेत् । सैथोपोष्पा गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ।
(पुत्रीनोपवसेद्गृहीति पुत्रवतो गृहस्थस्य कृष्णैकादश्यामुपवास-
निषेधात्सोऽपि कृष्णैकादशी किञ्चिद् भक्ष्यं कल्पयित्वावोपवसेत् ।
उपवासलक्षणं (विष्णुधर्मोत्तरे)-उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो
गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जित इति । अष्टौ
गुणाः दयादान्तिः अनसूयाशोचम् अनायासः मङ्गलम् अकार्पण्यम्
अस्पृहा इति ।

(बृहस्पतिः)-परे वा वन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टि वा सदा । आ मवद्वर्तितव्यं हि
दयैषा परिकीर्तिता । दाह्ये चाप्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते तथा । न कुप्यति न वा
हन्ति सा क्षमा परिकीर्तिता ॥ न गुणान् गुणित्वे हन्ति, स्तौति मन्दगुणानपि ।

रजोदर्शनेऽपि—एकादस्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि
संप्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादसीजनम् ।

पत्यादिद्वारेति—रजस्वला तु या नारी भर्तारं पुत्रभागिनी
भ्रातरं वा प्रार्थनया पुत्रं वापि विनियोजयेत् । दक्षिणां दत्त्वा
ब्राह्मणं वा स्वयं च न भुञ्जीतेति (माधवः) । (पैठीनसिः)—भार्या-
पत्युर्धत्तं कुर्व्याद्भार्यायापतिव्रतम् । असामर्थ्ये परस्ताभ्यां
भूतभङ्गो न जायते । (स्कन्दे) पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीभ्रातर
तथा । एवामभावएवान्य ब्राह्मणं वा विनियोजयेत् (अन्यत्रापि)
भ्रातरं भगिनीं शिष्यं पुत्रं वा विनियोजयेत् । तदभावे तूपयासं
कारयेत् ब्राह्मणादिभिः । (स्मृत्यन्तरे) पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूगुर्या-
दिभूभुजाम् । अदृष्टार्थमुपोषित्या स्वयञ्चफलभाग्भवेत् पितृमातृ
स्पृष्टभ्रातृगुरुर्ध्वं च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्यात् पुण्यं ज्ञातगुण
लभेत् । दक्षिणा नात्र दातव्या शुभ्रूपा विहिता च सा । नारी च
पतिमुद्दिश्य एकादस्यामुपोषिता इति । (ब्रह्मयैवते)—उपवासा-
समर्थरश्चेदेकं विप्रं तु भोजयेत् । तापदनादि वा दद्याद्यद्भक्ताद्
द्विगुणं भवेत् ।

धर्जयेदिति—(विष्णुपुराणे) तस्मात्पात्रपिडभिः पापैराक्षयः
स्पर्शनं त्यजेत् । विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौद्यापि दीचिनः ।
(अन्यत्र) उपवासव्रती दन्तधावनं हिंसनानृतम् । असकृ-
ज्जलपानं च सकृत्सामूलमक्षणम् क्रीसंपोषां दियास्यापं मांसं
च धर्जयेत्सदा । दन्तधावनानुकरूपोव्यासेनोक्तः । अलाभेदन्त-
काष्ठानां निषिद्धाणां तिषाथपि अपां द्वादशगण्डपैः पत्रैर्वा
दन्तधावनम् । न दुष्टमिति—(स्त्रीधर्मप्रकरणे) (मनुः) पुष्पा-

नागदोषेषु रमणे सान्मय्यो धर्मेतिता । यमस्य परिहारस्तु संसर्गोभाष्यनिन्दितः ।
रक्षभे च व्यवधानं शौचमेतत्तर्षणीतम् । शरीरं पालयते येन यदुभेनापि यमस्तु ।
आयन्ते तत्र कर्तव्यमनायामः सा उपयते । प्रशान्तापवदन्ति यमप्रशान्तदिव्यं यम् ।
एतद्विमलज्योत्स्नगुणितकलदृशिभिः । शोकादि प्रशान्त्यमरिणोन्मत्तगमना ।
अहन्वादि विद्विष्यत्कर्षणं हि तन्मृदम् । यथोपमं न मन्त्रोपः कर्तव्योऽहन्वादिगुणं
परस्मादिभ्यः पञ्चार्थं साऽहन्वा परिधीयता । इति

पारणाकालनिर्णयः—

कलयापि द्वादश्या अभावे त्रयोदश्यां पारणं कार्यम् ।

मध्याह्नोर्ध्वं द्वादशी चेत्तदा प्रातर्मुहूर्तत्रयमध्यएव पारणं कार्यम् ।

द्वादश्याः प्रथमः पादः हरिवासर संज्ञितः तं वर्जयित्वा पारणं

लङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्त-
धावनमञ्जनम् ।

सूतकान्तइति—(मत्स्यपुराणे)—सूतकान्तः नरः स्नात्वा
पूजयित्वा जनार्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन धृतस्य फलमश्नुते ।

समायेति—उपवासो यदा नित्यः आद्यं नैमित्तिकं भवेत्
उपवासं तदा कुर्यादाध्याय पितृसेवितमिति । तथा च (श्रुतिः)—
अवघ्रेयमेवं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितमिति । उपवासश्चतुर्विधः
सताम्बूलमताम्बूलं सभोजनमभोजनम् । साहारश्च निराहारं
चतुर्विधमुपोषणमिति । यथा मांसकृतान्त्रिको न स्यादावधार्य-
यते हरिम् । तावदश्नाति तान्बूलं सताम्बूलं तदुच्यते । पूजयि-
त्वाच्युतं पूर्वं पूर्णभुक्त्या भुनक्ति यः । भद्रामुक्तौ पुनर्भुक्तौ
तत्सभोजनमुच्यते । आद्यं कृत्वा पितृस्तर्प्य संतर्प्य जाति-
यान्पयान् । सार्वयणिकमाभोज्य सपत्नीपूज्यभोजने । समुपाध्याय
पित्राह्नं गोभ्यां दद्यात्प्रयत्नतः । न्यूनोपवासनिषेधे तत्सहारं
प्रकीर्तितम् । इति ॥

एते उपवासभेदा देशविशेषविषया अधिकारिविशेषविषयाः ।

कलयेति (वायुपुराणे)—कलाप्येकादशी यत्र परतो द्वादशी
न चेत् । पुण्यं कतुरातस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणम् । कलयापि
द्वादशी चेत्तदा द्वादशीदिने पारणं विहितम् । (कूर्मपुराणे)—एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं स्मृतम् । त्रयोदश्यां न तत्कुर्यात्
द्वादशद्वादशीषयादिनि ।

शान्तरिति—मर्षेणामुपशमानां शान्तरेव हि पारणम् ।

प्रथमपाद इति—द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः ।

कार्यम् । संकटे त्रयोदशी आरुप्रदोषादौ जलेन पारणं कार्यम् ।

श्रवणार्क्षयुक्ता चेद् द्वादशी तदा शक्तस्योपवासद्वयम् अशक्तस्य तन्त्रेणोपवासः । विशेषस्तु श्रवणद्वादशी प्रकरणे वक्ष्यामः ।

समतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः । विष्णुतत्पर इति यच्चनात् वैष्णवपरमितितत् ।

संकटेति—संकटे विषमे प्राप्ते द्वादस्यां पारयेत्कथम् । अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् इति ।

एकादशीमुपोष्यैव द्वादशी समुपोपयेत् ।

अशक्तस्येति—एवमेकादशीत्यक्त्वा द्वादशीं समुपोपयेत् पूर्ववासरजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्यसंशयम् । इति वैष्णवाः ॥ इत्येकादशीनिर्णयः ।

पारणं कर्मसमाप्तौ इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः पारण शब्दः—वद्यप्यसौसमाप्तिमात्रमभिधीयते तथाप्युपवाससमाप्तावेव लोक शास्त्रयोः प्रयोगात्पङ्कजादिशब्दवर्णरूढो द्रष्टव्यः । (यस्य शब्दस्थावयवराक्तिलभ्योऽर्थः समुदायराक्तिलभ्यश्चाथोऽस्ति सोऽयं योगरूढः । पङ्कज पदस्य हि पङ्कजनिष्ठरूपोऽर्थोवयवराक्तिलभ्यः समुदायराक्तिलभ्याश्चाथः पद्मम् । एवं पारणशब्दस्यापि समाप्तिमात्रमवयवराक्तिलभ्योऽर्थः समुदायराक्तिलभ्यश्चोपवाससमाप्तिः)

तथा च योगरूढोपवासस्य परमाङ्गं भोजनमभिधत्ते । अङ्गत्वञ्चोपवासविधिवाक्येषु तिथिमान्ते च पारणम् इति विधानाद्व्यगन्तव्यम् । न च रागप्राप्तस्य भोजनस्थानेन वचनेनोपवासाङ्गतिथिनश्चतुरशोऽपि निषेधः क्रियते नतु पारणनामकं किञ्चिदङ्गं विधीयते इति शङ्कनीयम् । तथा सति पारणशब्दप्रयोगानुपपत्तेः—रागप्राप्ते हि अग्न्यवहरणे भोजनशब्दः तत्र पारणशब्देन रागप्राप्तभोजनविवक्षायां मुख्यार्थोवाहितः स्यात् किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिदिनविधानं नोपपद्यते—तद्विधानञ्च द्वादशीप्रस्तावे (दिवलेन) स्मर्यते—संकटे विषमे प्राप्ते द्वादस्यां पारयेत्कथम् । अङ्गिस्तु पारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोषकृत् । इति (अतएवादित्यपुराणे) पारणान्तं घृतं श्रेयं प्रदान्ते तद्विभोजनम् । असमाप्ते घृतेपूर्वं नैव कुर्याद् घृतान्तरम् इति तत्र पारणमुपवासदिनात्परदिने पूर्वाह्णे कर्तव्यम् । उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदिति सामान्यतः पूर्वाह्णे पारणशब्दो कश्चिदुपवासादयतिथिमान्ते च पारणमित्यभिधीयत इति पारणविचारः ॥

द्वादशीनिर्णयः—सर्वत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या । उत्तरावि
ग्राह्या । अष्टौमहाद्वादश्यः शुद्धाधिकैकादशीयुक्ता द्वादशी उन्म
द्वादश्येव शुद्धाधिकावर्तते सा वज्जुली । सूर्योदये एकादशी
द्वादशीद्वितीयदिने त्रयोदशी तदा त्रिस्पर्शा दर्शस्यपूर्णमास
दिनवृद्धिस्तदा पक्षवर्धिनी ।

त्रयोदशीनिर्णयः—शुक्लापूर्वा कृष्णोत्तरा कृष्णप
पारविद्धा न लभ्यते चेत्तदा पूर्वविद्धाऽपि ग्राह्या । अनङ्गत्रयं

पूर्वविद्धेति—(स्कान्दे)—द्वादशी च प्रकर्तव्या एकादश्य
विभो । सदा कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैरिति
उत्तराविद्धेति—(वृद्धवांसिष्ठः)—द्वितीया पञ्चमीवैशाख
च त्रयोदशी । चतुर्दशो चोपचासे हन्युः पूर्वोत्तरे तिथी ॥

महाद्वादश्यइति—शुद्धिं वृद्धिसुपैतिचेद्वरिदिनं सन्म
सोन्मीलिनी भद्रैर्वाप्यधिकान् हर्षहरिषं वज्जुल्यभीष्टासता
नन्दादित्यजयान्वये तु महती स्यात्त्रिस्पर्शाद्वादशी पूर्वपक्षा
निर्गते परदिने स्यात्पक्षवर्धिन्यपि ॥

(धीरमर्चस्वे)—एकादशीयुताग्राह्या युग्मातु द्वादशीतिथि
मा यदि श्रवणोपेता बुधवासर संयुता । शुक्ला या यदि
कृष्णा ततः शतगुणा भता । उपोष्यद्वादशीमेतां त्रयोदश्य
तु पारणम् । इति ॥

शुक्लेति—शुक्ला पूर्वात्रयोदशी पूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी
अलाभे मापि पूर्वैव पूर्वाऽनङ्ग त्रयोदशी । या शुक्ला गृह्यते पू
गृह्यतां नाऽपराहिकी (स्कन्दपुराणे)—त्रयोदशी प्रकर्तव्या य
भवेदपराहिकी । (यमिष्ठः) एकादशी तृतीया च पक्षी चैव त्रयो
दशी । पूर्वाविद्धा तु कर्तव्या यदि न स्यात्परेऽहनि । तथा
(.) कृष्णाष्टमो वृहस्पति मावित्री यदपैतृकी । अनङ्गत्रयोदशी
उपोष्याः पूर्व संयुताः ।

पूर्वाविद्धा शतभिषा शनियुता मेघुकृष्ण त्रयोदशी महावारुणी
त्रयोदश्यां प्रदोषव्रतम् ।

चतुर्दशीनिर्णयः—सर्वमते कृष्णापूर्वा शुक्लोत्तरा शिवरात्रि-
व्रते निशीथव्यापिनी ग्राह्या । मास शिवरात्रिव्रते प्रदोषव्यापिन्यपि
ग्राह्या । दिनद्वयेऽपि निशीथव्यापिनी तदा पूर्वाग्राह्या परा त्याज्या ।

महावारुणीति—मधुकृष्ण त्रयोदश्यां शनौ शतभिषा शुभे ।
महामहेति चित्प्राप्ता वारुणी जान्हवी जले । शनिवारं चारुणी
महायावारुणोडुनि । महामहावारुणीस्याच्चतुर्भयंगयुताहि सा ।
सर्वथापरदिने प्रदोषव्याप्यभावे पूर्व्वेति(पुरुषार्थचिन्तामणी)—
चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्ण चतुर्दशी । उदये त्रिमुहूर्ताऽपि-
प्राह्याऽनन्तव्रते तिथिः । शुक्लाऽपि रात्रियुक्तास्याच्चैश्वराघण-
मासयोः शुक्लासर्वाऽपि पूर्व्वेव यदित्यादपराण्हिकी । सर्व्वव्रतसि-
पिद्धे हि व्रततिथ्योस्तु पारणं । शिवरात्रौ चतुर्दश्यां पारणं तु
महाफलमिति ।

निशीथव्यापिनीति—(नारदसंहितायां)—भवेद्यत्र त्रयोद-

१. शिवरात्रिप्रवृत्तिविचारः—शिवरात्रिप्रवृत्तिरिति यद्विषये चिद्धकिः स्वस्वसिद्धान्तानुसारं
याप्रतिपादितं सत्तद्वृत्त्या यथापि सम्मानार्हं तथापि महति मतभेदे भ्रमनिवारणाय
विभिन्नपक्षमप्युद्घातपुरस्सरं स्वकीयाभिमतं प्रकाशयते । तत्र तावन् कानुनदृष्ट्याचतुर्द-
शयामधरात्रे तिद्धाविभाज्यकाल इति यदिनेऽधरात्रे चतुर्दशी भवेत् तस्यैव शिवरात्रीति
पुराणेषु वार्यते परं दिनद्वये यदा चतुर्दशीनिरीयव्यापिनी तदा पूर्वा प्राज्ञा परायेत्येव-
विदुषां कृते रणस्यलम्बस्वरूपावहति । पूर्वा प्राज्ञा एतच्छब्दसमर्थनं निर्णययोषित्वा
कालनिर्णयटीपिडाविवरणे, कृत्यरत्नावल्यां, राघवसुष कटे, रामकल्पद्रुमे, निर्णयविन्दु-
ग्रन्थे, निर्णयसारेस्मृतिकौस्तुभे, प्राज्ञचन्द्रिकायां, कीर्तिप्रकाशे, स्कन्दपुराणे, अग्नि-
पुराणे, पद्मपुराणे, हेमाद्रौ, मदनमल्ले, शिवाग्रज्ज्ञानाण्डवे, शिवविद्यातत्त्वप्रकाशिका,
प्रभृतिषु ग्रन्थेषु सम्प्रपन्नं । जगद्युक्तप्रसारतां शिवरात्र्यापुरस्कार्येज्यायोगो यदा
भवेत् । पूर्वविद्धेव वसव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः । इन्द्रप्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या संसृतीतिवि-
धौ अन्येषु जनवत्स्येषु परायणमुपावसेत् इति पञ्चपुराण ब्रह्मवैवर्ते च कामादिद्धातः परमा
प्रसारस्य वर्णितम् । अमायुक्त्यायाम् स्कन्दपुराणे—महतामपिपापानां इत्यादि वचनैः
शिवरात्रिप्रवृत्तकाले महन् नैककृत्यं प्रदर्शितम् ।

पूर्वमानिर्णयः—यदसावित्री व्रतमन्त्रेण सर्वव्रतेषु परा ।
 श्राद्धे पूर्वविद्वानि ग्राह्या ।

अमावस्यानिर्णयः—उपशान्तप्रतिपद्युता ग्राह्या । श्राद्धे
 साग्निकैस्त्रेधा विभक्तदिनस्य मध्यमागोऽपरागहस्तद् व्यापिनी
 ग्राह्या । दिनद्वयेऽपरागहं सत्त्वं पूर्वा । अपरागहव्याप्त्यभावे श्राद्धं
 व्याप्तौ च तिथिज्ञेयं पूर्वा । दिनद्वये अपरागहव्याप्तादत्रिनुहतां
 येत्पूर्वा । निराग्निकैस्तु कुतपकालव्यापिनी ग्राह्या । अपरागहव्यापिनी
 सर्वेषां मुख्या । तिथिसाम्ये सति वृद्धौ परा—ज्ञेयपूर्वा—वैषम्येऽधिका
 दिनद्वयेऽपरागहस्पर्शं कुतपव्यापिनीति माधवः । दिनद्वयंकुतपव्याप्तौ
 परा । कुतपस्तु पञ्चदशधा विभक्तदिनस्याष्टमोभागः ॥

स्यां भूतव्याप्ता महानिशा । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं
 तथा माघकृष्णचतुर्दश्यामादिदेवो यदानि शि । शिवलिङ्गनयोऽमृत-
 कोदिसूर्यप्रभान्वितः तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
 तथा च (ईशानसंहितायाम्)—लिङ्गाविर्भावकालं तु व्याप्ता ग्राह्या
 चतुर्दशी । तदूर्ध्वोऽधोऽन्विता भूता सा कार्या व्रतिभिः तदा ।
 ममप्रियकरीछेपा माघकृष्णचतुर्दशी । महानिशान्विता या ॥
 तत्र कुर्यादिदं व्रतम् । इति । प्रदोषव्यासिग्राहकाणि रात्रिग्यासि-
 ग्राहकाणि च वचनान्यप्युपलभ्यन्ते । तानि सामान्यमासशिव-
 रात्रि विषयाणीति प्रायो निर्णायकग्रन्थेभ्य एव प्रतीयते । पूर्वा
 ग्राह्येति । भवेद्यत्रयोदश्या इत्यादि बहुधा क्यैर्जया युक्ताया
 विधानात् ।

परास्याज्येति—महतामपि पापानां दृष्ट्वा वै निष्कृतिः पुरा
 न दृष्टा कुर्वतां तेषां कुह्युक्तां तिथिं स्विमाम् । इति स्कन्दपुराण-
 वचनेनामावस्यायुक्तायानिषेधात् इति ।

शिवपुराणेऽपि कामवारयुता सा स्यात्त कुहसंयुतापि चेति पूर्वैव स्वीकृता ।
 परा ग्राह्या एतन्मतप्रतिपादकानामपि संख्या न न्यूना । माघयकमलाकरमयूखकार-
 निर्णयामृतकारतिथिनिर्णयसारकारनिर्णयभास्करकारतिथिनिर्णयकारभट्टोजिदीक्षित-

पूर्णिमेति-(ब्रह्माण्डपुराणे)राकाचानुमतिश्चैवपूर्णिमाद्रिविधास्मृता
पूर्णदिते कलाहोने पौर्णमास्याज्जिहोकरे । पूर्णिमानुमतिर्ज्ञेया या
चास्तमितभास्करा । यस्मात्तामनुमन्यन्ते पितरो दैवतः सह-
तस्मादनुमतिर्नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता । यदा चास्तमितं सूर्यं
पूर्णचन्द्रस्य उदुगमः । रश्मिनाच्चैव चन्द्रस्य राशेति कवयो विदुः ।

सावित्रीव्रतमन्तरेति-(ब्रह्मवैवर्ते)-भूतविद्धा न कर्तव्या दर्श-
पूर्णा कदाचन । चर्जयिष्या मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्तमम् । तथा
च (माधवः) । पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशीतिथिः । नाख्यो
ऽष्टादशः भूतस्य स्युरचेत्तत्र परेऽहनि । व्रतान्तराणि सर्वाणि परे
ऽहन्येष सर्वदा ।

पूर्वविद्धेति-(नारदीयपुराणे)-दर्शं च पौर्णमासं च पितुः
सांख्यस्तरं दिनम् । पूर्वविद्धमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति । श्राद्धं
च पौर्णमास्यामपि पितामहेनोक्तम् । अमावास्याव्यतीपातपौर्ण-
मास्यष्टकासु च विद्वान् श्राद्धमकुर्वाणः प्रापश्चित्तोपते हि सः ।
इति ।

प्रतिपद्यतेति-अमावास्या तृतीया च ता उपोष्याः परा-
न्विताः । (पद्मपुराणे)-पञ्चमि तया दर्शः कृष्णपक्षे त्रयोदशी ।

संमहकारलेषुप्रताफकारदेवतासंप्रकाशकारद्वेतनिर्णयकारजयसिंहकल्पद्रुमकारवाचस्पति
धर्मतत्वकारनारायणभट्टपुरुषार्थचिन्तामणिकारनिध्यालोककारैः अन्यैश्चमाधवमेत-
समर्थकैः तत्प्रमाणेषु यथादरैः परस्याः समर्थनं विहितम् । कामिकप्रभृति वचनानि
च परामृतपोषकत्वेन निवेश्यन्ते । स्वभावतो विचित्रकवयो विविधसिद्धान्तानुयायि-
नश्च लोका यथाभिमतं व्रतं सम्पादयन्तु । अस्माकं चारस्यं तु जयायुक्ते शिवरात्रिव्रत
एवं । पुत्रपुत्रायाः सर्वत्र निषेधान् । प्रमेदशीमुतैव सर्वत्र प्रशस्ता । मुख्यकालव्यापिरेव
परमावश्यकौ सा च पूर्वमिहहनि सुतरां सम्प्रत्यये चेन् उपस्थितं परित्यज्यानुपस्थिते
कल्पनायामानांभावात्किं किं न प्राह्य । शिवरात्रौ चतुर्दश्यां पारणं तु महाफलम् ।
इति वचनेन पूर्वायामेवगृहीतायां सुसम्पन्नं भवति । प्रदोषव्यापिनं ज्ञापकवाक्यानां
अन्यथा च मासशिवरात्रिव्रतेषु चारिताभ्यान् इति न कोविदोक्तः पूर्वोपहृष्टे । यातु दिन
द्वये तादृशी सा परेति माधवः पूर्वैवेत्यन्ये इति नागोजिमहर्षः माधव इत्येकवचनेन
अन्ये इति बहुवचनेन चोत्तरपक्षे यद्वा नान्यकाराणां युक्त्यां च पक्षपात इत्येव
नागोजिमहर्षनामारायः ॥ इति शिवरात्रिव्रतविचारः ॥

यागकालनिर्णयः

यागकालस्तुः पर्वणश्चतुर्थभागः प्रतिपदाद्यभागत्रयं च तत्र

भूतविद्याप्यमावास्या न प्राच्या मुनिपुङ्गव । उत्तरोत्तरविद्यास्ताः
कर्तव्याः काठकश्रुतेः । इति

आर्द्धीयामावास्यां निर्णये सम्मतिः श्लोकाः—पिण्डान्वाहार्यकं
आर्द्धं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्या
समीपतः । यदा चतुर्दशीयानं तुरीयमनुकल्पयेत् । अमावास्या
क्षीयमाणा तदैव आर्द्धमिष्यते । त्रिमुहूर्ता च कर्तव्या पूर्वा खर्वा
च बहुद्वयैः । कुहूरध्वयुग्मिः कार्य्या यथेष्टं सामगीतिभिः । यस्यां
सन्ध्यागतः सोमोमृणालमिव दृश्यते । अपराणहे तु या तस्यां
पिण्डानां करणं ध्रुवम् । (हारीतः) भूतविद्याप्यमावास्या प्रतिप-
न्मिश्रितापिवा । पित्र्ये कर्मणि विद्वद्भिः कार्य्या कुतपकालिकी ।
(स्मृत्यन्तरेऽपि)—तिथिचये सिनीवाली तिथिवृद्धौ कुहूर्मता ।
साम्येऽपि च कुहूर्जेया घेदघेदाक्षवेदिभिः । कुहितिको किलेनोक्तं
यांयत् फालः समाप्यते तत्कालसंज्ञिता चैषा अमावास्या कुहू-
स्मृता । (चतुर्दशोमिश्रासिनीवाली प्रतिपन्मिभा कुहूः) (ध्यासः)—
दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता । अमावास्या तु पाहि-
स्यादपराणहययेऽपि सा । चये पूर्वा परा वृद्धौ साम्येऽपि च परा
स्मृता । स्मृत्यन्तरे । अपराणहययव्यापिन्पमावास्या यदा भवेत्
तत्रावस्थामहत्त्वाम्यां निर्णयः पितृकर्मणि । (माधवः)—आर्द्धे
उपराणहकालीनो दर्शआन्दिक्कयन्मतः । दिनमयेऽप्येकदेशेष्टशीमाशो
महत्त्यतः । मुख्यत्वं चैकदेशे चये पूर्वोऽन्यथाशरः । कृत्स्नव्याप्ती
दयोरन्तर्द्वारमिविद्वद्भिः । माग्न्यनग्नियवस्थास्याप्तस्याग्ने-
दपराणहयोः पूर्वतः माग्निकः कृष्णादुत्तरेऽरुनग्निक इति ।

पर्वणश्चतुर्थभागइति—(वृद्धशालागणः)—पर्वणोपधतुर्थाश
वासाः प्रतिपदस्त्रयः यागकालः सविज्ञेयः प्रातस्तोमनीपिमिरिति
(अथ प्रातरिति विशेषणान् मृष्योदपस्यापरि मुहूर्तत्रयं यागकालः)

मध्यान्हे तत्पूर्वं वा प्रतिपदोः सन्धौ तदहर्यागः । अत्रान्हो द्वेधा विभागः । मध्यान्हादूर्ध्वं सन्धौ परेन्हियागः । प्रतिपदिसायं द्वितीया त्रिमुहूर्तस्पर्शं चतुर्दश्या मन्वाधानम् । वाजसनेर्यानां सन्धिदिने अन्वाधानं परेन्हियागः । तैत्तिरीयाणां चन्द्रदर्शनेऽपियागः । एवं स्मार्तस्थालीपाकेऽपि । पिण्डपितृयज्ञस्तु कात्यायनानां यागदिनात् पूर्वदिने आश्वलायनानां शेषपर्वणि खण्डतिथौ पूर्वाहसन्धौ पूर्वदिने केवलं पार्वणं पर्वान्ते स्थालीपाकं कृत्वाऽपराह्णेऽपि पिण्डपितृयज्ञः अपराहसन्धानन्वाधानोत्तरं दर्शश्चद्विंशतिपितृयज्ञयोरैकग्रन्थात् व्यतिसङ्गः ।

प्रतिपदश्चतुर्थ्यानिषेधमाह (कात्यायनः) न यष्ट्यं चतुर्थे यागेः — प्रतिपदोः कश्चित् । रचांसि तस्मिन्नुप्यन्ति अग्निरेषा सनातनी ।

तदहर्प्यागइति—(गोभिलः)—आयर्तने यदा सन्धिः पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्प्याग इष्येतपरतरत्रेपरेऽहनि । पर्वप्रतिपदोः सन्धिरर्थागापत्तनाशदि । तस्मिन्नहनि यष्ट्यं पूर्वेषु स्तदुपक्रमः ।

परेन्तीति—आयर्तनात् परः सन्धिर्पदि तस्मिन्नुपक्रमः परेषु रिष्टिरित्येव पर्वप्रत्ययिनिश्चयः । (आयर्तनमन्त्रोमध्यभागः) तथा च (लौगाचिः)—पूर्वाण्डे वाऽथ मध्यान्हे यदि पर्वसमाप्यते उपोष्य तत्र पूर्वेषु स्तदहर्प्याग इष्यते । अपराण्डेऽथवा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्वोमूने याग इष्यते (गणपथनेषु मध्यान्हादिशब्दा योगिकाः । न तु पञ्चादिभागमाश्रित्य प्रवृत्ताः तथा मत्पन्त्रोमध्योमध्यान्ह इति द्युपरोरापनं मध्यान्हशब्देनाभिधीयते) अनगवावर्तनशब्दप्रयुक्तः आनातपेनापि मध्यम शब्दः प्रयुक्तः । पूर्वाण्डे मध्यमे वापि यदि पर्व समाप्यते । तदोपशामः पूर्वेषु स्तदहर्प्याग इष्यते । (मन्त्रः पूर्वाभागः पूर्वाण्डः अहोऽपरोभागोऽपराण्डः अनस्ताभ्यां शब्दा-

कालनिर्णयः ।

देवकार्ये पूर्वाह्नः कालः । अतिथिसत्कारादौ मध्याह्नः ।
 पितृकार्ये अपराह्नः । देवकार्ये पूर्वाह्निकास्तिथयोप्राद्याः ।
 एकभक्तनक्तयोरेकस्मिन्दिने यदा प्राप्तिस्तदा क्रमेणानुष्ठेयम् ।
 असम्भवे स्वयमेकं कृत्वाऽन्यदुप्रादिद्वारा कारयेत् इति यत्रैकभक्ता
 दिना भोजनं विहितम् तन्निषेधश्च । तत्रैकभक्तादेवैधत्वादिवैव
 भोजनम् । तच्चानुकल्पेन कार्यम् । एवं शिवरात्रिग्रतपारणाया
 अपि वैधत्वादिवैव भोजनम् । यत्र अष्टम्यादौ दिवा भोजननिषेधः
 रात्रौ संक्रमे च निषेधद्वयं तत्रोपवास एव कार्यः । पुत्रिणा
 उपवासनिषेधेऽपि तत्र किञ्चिद्भक्षयित्वोपवासः कार्यः ।

भ्यामाद्यर्तनात् पूर्वोत्तरभागाद्यभिधीयते । आ आद्यर्तनात् आङ्-
 मर्यादायाम्—तेन सूर्योदयमारभ्याद्यर्तनं मर्यादीकृत्य पूर्वाह्न
 इत्यर्थः (माधवीये)—मध्यंदिनात्स्यादहनीह यस्मिन् प्राक्पर्यणि
 सन्धिरियं तृतीया । सा खर्विका वाजसनेयिमस्या तस्यामुपोप्याथ
 परेषु रिष्टिरिति । (कालादर्यो)—आद्यर्तनादधः सन्धिर्यदान्वधाय
 तद्धिने । परेषु रिष्टिरित्याहुर्विप्रायाजसनेयिनः इति (एतद्वचनं
 पौर्णमासीपरमिति मदनरत्ने)

चन्द्रदर्शनेऽपीति—(तैत्तिरीयब्राह्मणे)—एषाद्यैरुमनानामेष्टि-
 र्यजमानं पर्याचन्द्रमा अभ्युदेत्यस्मिन्नेवास्मैलोके उर्द्वकं भयति
 इति (येयनिष्टिरचन्द्रदर्शनजदिने क्रियते मेयमिष्टिः सुमनः शब्द-
 याच्या तादृशमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन्नेवदिने
 पर्याचन्द्रमा उदेति भस्नेयजमानाय अस्मिन्लोके समृद्धिर्भय-
 तीति ।

पिण्डपितृयज्ञ इति—पूर्वोपाह्वयान् पिण्डपितृयज्ञ इति-
 ॥ ८५ ॥ यथाकामं च कर्त्तव्यं पूर्वोपाह्वयान् पिण्डपितृयज्ञो

यत्तु निर्णयसिन्धौ—चान्द्रायणमष्टये एकदिश्यादौ तु भोजनं
 र्यमेव चान्द्रायणस्य काम्यत्वेन नित्यत्वबाधकत्वात् इत्युक्तम्
 मृग्यम् । फलाद्यशनेनापि चान्द्रायणव्रतसंपत्तौ एकादश्यां
 तननिषेधवाक्यानाम् बाधानौचित्यादितिरत्नाकरः ।

अथात् कुतः अङ्गत्वादिति । (सूत्रकारः)—अमावास्यायाम-
 ण्हे पिण्डपितृयज्ञ इति ।

पूर्वाण्ह इति (दक्षस्मृतिः)—देवकार्याणि पूर्वाण्ह मनुष्याणां
 ण्यमे । पितृणामपराण्ह तु कार्याण्येतानि यत्नतः इति ।

देवकार्य इति—(याज्ञवल्क्याः)—पूर्वाण्हिकास्तु तिथयोदेव-
 फलप्रदाः । भूताष्टम्योर्दिघा भुक्त्वा रात्रौ भुक्त्वा च पर्यणि ।
 दश्यामहोरात्रं भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेदिति ।

इति श्री

भाष्याचार्य्यपं० हरिनामदत्तराक्षितनयस्मा० भा० रा० मा० विद्यावाचस्पति
 पं० देवीप्रसादराक्षिप्रणीते श्रीगङ्गासिंहकल्पद्रुमे

सामान्यविधिनिर्णयः

अथ गोत्रप्रवरनिर्णयः

पुरा विन तद्वत्प्रवराभ्यनताः मातृभूतव भृगुः अगिताः मरीचिः इति । एवंमेव भृगुर्गर्भं गतिसिद्धयेति । अगिता मरुतो भविष्यन्तश्च द्वितीयः । गणेश भृगोः कुले जगद्भिन्नमिति । अद्वितीयो वीतमभरुद्धात्तेः । मरीचिः अथ गणितगण्यः अत्रेव विधायितः न ये वदन्मन्त्र्यः केचनोपदेशेन नैव प्रादुर्गतां सन्ताननिशानभूताः जगद्भिन्नगीतमभरुद्धात्तेः अथ गणितगण्यविधायितः । अत्रेष्टमा गोत्रभागः । एषामष्टानां सन्तानि निर्दिष्टानां सन्ति केचिद् प्रादुर्गता इत्युच्यते । तेषां च मूलपुरुषाः केचिन्मन्त्र्यमानमन्त्र्यः प्रमादाभिनिधायितः । अथिगतप्रादुर्गतायाः । इमे मन्त्र्यमानाः अथिगतप्रमाणया अथि भृङ्गारुद्धिर्गोत्रे यथायथं पञ्चमरिभियन् । इति ।

तेषां ये भृगोः पञ्चमाभिगाले केवल भागंश्च इत्याद्यायन्ते । अत्रैतसः पञ्चमाभिगालकेवलाङ्गिरसाः । अतः भृगुप्रवरैरङ्गिरःप्रवरैश्चाङ्गिरा निरापाया स्वमन्त्र्ये तु नैवान्योन्यं विद्याद्योग्यता स्वैरन्तः एकैस्तानान्तःपातिन्वान् । तत्र केवल भागंश्चाश्वत्थारः वीतद्वयः मित्रयुः शुनकः पार्यः केवलाङ्गिरमाश्च षट् रथीतरैः मुद्गलैः विष्णुवृद्धः हरितः कण्वः संश्रुतिः । तत्र वीतद्वयोर्बेदेहापरमात्मनो जनकस्य सन्तति जातो ब्रह्मर्षिर्भवदिति महाभारते आनुरासनिके पर्वणि त्रिशोऽध्याये विज्ञायते । तथा पुदरवस्सन्ततिजरशुनकः । दुष्यन्तसन्ततिमवाशिष्यमुद्गलकण्वश्च ब्रह्मर्षिनाम-यापुरिति हरिश्चरो एकोनत्रिंशद्वात्रिंशाभ्याययोः प्रत्यपादि । तथैव च विष्णुवृद्धहरित-रथीतरा ब्रह्मर्षिभावमन्त्र्यभूवन्निति विष्णुपुराणादौ प्रतीयते । इति ।

कन्यामूढ्या स्वगोत्रप्रवरपुरुषजां मातृवदोपदण्डः ।

प्रायश्चित्तादिभाष्याजनयति च सुतं जातिचण्डालमस्याम् ॥

अज्ञात्वाद्वोपगम्य प्रतिगमनमहत्वेन्दवं सा च भाष्या ।

गर्भश्चेत्याददुष्टस्स मुनिभिरुदितः कारययोगोत्रविद्धिः ॥

कृत्वा चान्द्रायणानि प्रतिहतदुरितो मातृवत्पुत्रवच—

प्यन्योन्यं मन्यमानौ सह परिचरतां दम्पती यावदायुः ॥

अज्ञात्वा अन्य स्वगोत्रप्रवरमुनिगणान्प्रत्यधाये पतन्तः ।

स्युज्ञात्वा अन्य स्वगोत्रप्रवरमुनिगणान्ब्रह्मलाके वसन्ति ॥ २

(गवते शब्दायते पूर्वपुरुषान् यत् 'तद्गोत्रम्') । आपस्तम्बः)—सगोत्राय

दुहितरं न प्रयच्छेत् । (तथा च गौतमः) असमानपवरैर्विवाहः । सखि सयो न सगोत्रासु स्तुषायां गवि च गुरुवत्पसर्गं गमनम् । (वीधायनोपि) सगोत्रां गत्वा चान्द्रायणं कुर्यात् ।

(यमः) आरूढपतितापत्यं प्राज्ञाण्यां यश्च शुद्रजः ।

सगोत्रोदासुतरचैव चाण्डालास्त्य ईरिताः ॥

(स्मृत्यन्तरे) आरूढपतितापत्यं प्राज्ञाण्यां यश्च शुद्रजः ।

चातुर्भौ विद्धि चाण्डालौ सगोत्राचार्य जायते ॥

समानगौत्रप्रवरान् कन्यामूढबोधगम्य च ।

तस्यामुत्पाद्य चरदालं ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥

यतस्ततोऽहं प्रवरान् गौत्रैस्तवैस्तदाधुना ।

यस्यै ब्राह्मण्यरक्षार्थमित्याचार्य्योऽप्रवीदिमान् ॥

अथाङ्गिरसः—तेत्र त्रिविधाः गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरसस्वेति ।

तत्र गौतमानो दशगणाः—आयास्याः शरद्वन्तः कौमण्डाः दीर्घतमसः

औरानसाः कारेणुपालयः राहूगणाः सोमराजकाः यामदेवाः बृहदुक्थाः इति । औतकथः

औशिर्जरच द्वौ रौ तमाविति केचित् । काक्षीवता अर्पित्याश्रलायनः ।

तत्र (आयास्याः) श्रोणिबेपकः वासुः मूढरथः सत्यकिः स्वदेहः कौमारथ्यः

तारिडः धर्मिः देवकिः सात्यमुदीकः वाह्यः बौभ्यः नैकरिष्टिः स्तैपकिः विलालिः कारेणिः

फठोरः कासीकः काक्षिवः पार्थिवः । इत्यायास्यास्तेषां त्रयः प्रवराः—आङ्गिरसायास्य

गौतमेति ।

(शरद्वन्तः)—अभिजितिः रौहिण्यः क्षीरकरन्धः सौमुधयः सौयामुनः औप-

विन्दुः राहूगणः गणिः भार्पेयः इति । एषां त्रयः अङ्गिरस गौतम शरद्वन्तेति बोधायनः ।

कात्यायनोक्तौतध्याः—तौलेयः अभिजितः नैपकिः लौकाक्षिः करगोषयः

क्षीरकरण्डः कङ्ककरः सैन्धवः गतयः साहूरः सौमनिः पौष्यारिडः भागलः तुण्डः

कुण्डेयः कारोटः कारवारिः उपविन्दुः माऽधर्यः रोहितायनः शोष्यकाणिः पार्थिवः मैद-

हायनः स्कान्नः सार्वः कौटिल्यः नरोहित्यः नीचिर्वा समूलिर्वा सपुष्पिर्वा सपूपः कायाक्षिः

क्षपोवारयिः करेलिः करालिः इति ।

(भास्त्ये)—उत्पथ्यः गौतमः बौधिः नगः सुगोमाक्षिः क्षीरः ऐकिः वाहुकणिः

सौपुरिः कैरातिः सामलोमकिः प ष्कजितिः भागवितिः पादालकः सुतपाः पीरः सुरेपिणः

रौहिणः निचोराणिः कोष्ठः आरुणायनिः सोमदायनः कासोरः कौशिल्यायनः रोधिमुलिः

वासुः पुष्पयान् विश्वन्तः विश्वः सात्विकारेविः इति ।

कैश्चिदेतेषुक्ताः—औपमन्यः ऐटिकिः शौनतिः रालापिः स्वरिडुः नैकपिः तौदेवः

वास्त्योदः । एषामौतध्यानाम् आङ्गिरस औतथ्य गौतमेति त्रयः प्रवराः इति (कात्याय-

नाश्रलायनौ) आङ्गिरसौ तथ्यौशिजेति वेति भास्त्ये (कौमण्डाः) यामन्धरेयणः मासु-

राशः काष्टरेभिः आजायनः वायनः मासुरेपिः वासिरिः तेषां पञ्चप्रवराः । आङ्गिरसौ-

तथ्यकाक्षीवगौतमकौमण्डेति । एत औशिजास्तेषां आङ्गिरसौशिजकाक्षीवेति (आप-

स्तम्बः) एतेषां आङ्गिरसायास्यौशिज गौतम काक्षीवतेति पञ्चप्रवरा इति (कात्यायनः) ।

एते काक्षीवतास्तेषां पञ्चचाङ्गिरसौतथ्य गौतमौशिज काक्षीवेति आश्रलायनः ।

(दीर्घतमस) आङ्गिरसौतथ्यकाक्षीवत गौतमदीर्घतमसेति पञ्चपेति बोधायनः ।

आङ्गिरसौतथ्यदीर्घतमसेति त्रयोवेत्याश्रलायनः । (औरानमः) दिश्यः प्ररास्तः मुरुपाक्षिः

महोरः विक्रन्तः सुबोध्यः निदितः इत्येतेषां त्रयः प्रवराः आङ्गिरसगौतमौरानमेति

बोधायनः ।

(कारेणुपालिः) वास्त्यः श्वेतीयः पौशिष्टः औदाजायनः मापुश्वरः अजगनिपः

[illegible]

एतौ गर्भेणामविवाहः—गौतमानां गर्भेणामविवाहः इति वीजयनोक्तं । यस्या-
भलायनेन वृषदध्याः अस्याभ गौतमेषु पाठिनाः स्याति वृषदध्यानां केवलाङ्गिरोमेव
व्यापकस्यादिभिः रभीतरेषु पाठाग्नौ अस्यामां भारद्वाजेषु पाठाग्नौ च महाविवाहः ।
गौतमेषु भवापेक्ष विवाह रतिनारायणनृपो प्रवरमज्ज्यां भोगम् । इति गौतमसं-
ह्यः ।

‘गीतगानां न सर्वेषां विद्याहोऽग्नि परम्यम् ।

ममोद्वन्धाच्च वाक्यान्त्य बांधावन मुनोद्वगतात् इति ॥

नमस्कार मष्टाङ्गमष्टे गुरुणागृभिणामनिप्रमथ्यै प्रयुज्य ।

भरद्वाजकण्ठस्य गङ्गा द्विगोत्रभेदप्रयक्ष्ये भरद्वाजकाण्डम् ॥

अथ भरद्वाजाः—भ्राताः (भरद्वाजाः) भरद्वाजः काम्यायणः मङ्गदः देवाश्वः उद्बन्धः प्राग्वंशी वाहलभ्यः वासः गोवामीनः स्तुदेहः आश्वः आश्वामूरिः परिणद्धः पंरारयः शीद्विः उरुदः सारिमीविः औपसिविः ययोश्चिमेदः अग्निधरयः शठः गौरिः पायनः पेलंकः स्तनेकणः शृश्वः माणिभिषः कादोबभेकः स्वोम्वालिः बेलः स्वाम्दः देवीः भरुडेयः भद्राधिः सौरभः शङ्गः देयमतिः इपमतः औदमेधिः प्रवाहण्यः कल्मापः राजस्तम्भिः सधोपकृतिः पहारिः करभीकिः रुद्राङ्गपथः शालाहारिः वेदवेलः महावेलः नृत्यायनः धान्यायनः शालानिः शार्दूलिः कक्षलः याष्कलः सैहिकेयः कौण्डायनः कौण्डिन्यः व्रक्षस्तम्भः आग्निस्तम्भः वायुस्तम्भः सूर्यस्तम्भः पद्मस्तम्भः इन्द्रस्तम्भः आपस्तम्भः येषान्येस्तम्भरतम्भ शब्दान्ताः । अरुणः सिन्धुः कुमुदगन्धिः शिक्षायणः धात्रेयायणः मामन्यः धूमगन्धिः कुक्षः कौकात्तिः नैसुतिः दाभिः श्यामेयः मत्स्यकाथः कारुणायनः कारुपथिः कारुपायणः कावस्य इतिबोधायनोत्पन्नः ।

कात्यायनोक्ताः अन्येऽपि—मार्कण्डिः बालिरायणिः सौमित्रः सौगेयः
नारायणः बाहिः साजिः तूष्णकर्णः आश्वलायनिः वाताङ्गिरयः कार्मणः मैथुनमतिः
वज्रङ्गिः काचकिः कायनः प्रेतुर्णिहः धौताम्बकिः सामस्त्यः ब्रह्मस्तम्बिः वैपुः गोद्वेपी
मालहिः वालुहिः संचुङ्गिकः परेपमतिः देवाणरिः देवस्थानिः हरिकर्णः भागविः
नीगयः सा यमुभिः मातस्यक्षीपः मालोहरः हालोहरः गङ्गादकिः कौरुक्षेत्रिः द्रौणिः
त्रिः जैत्रलायनः कारयविजलिः आपस्तम्बिः सौजष्टिः पौलिः स्वांशलायनः इति
कः ऊर्जायनश्च आपस्तम्बोक्ता । अन्येऽपि मातस्य—शिलातलिः चिबीर्पिः घाराहिः
गण्डलिः सौदिः प्रवाहिः लघायनिः बाह्यगधिः दशदकिः सारमावी व्यादाकिः भाज-
भिः गोश्वपिगलिः पैलः शाकलायनः सौबधः विविधिः जैत्रलायनः लघायनः चेलारुक्षः
लक्ष्मगौरिवः सौयधः घोरिः कुलकिः किक्काजः कुपितः श्रीपधः निद्रागधधः शैलेयः
गधूकर्णः कारदण्यः आंबेयः स्वारणदिः त्र्यम्बकः मापायनः शाकलाजः कामकायनः

शिन्धवः एषां त्रयः प्रवराः आङ्गिरस चार्हस्पत्य भारद्वाजाः ।

द्वितीयाः (गर्गाः) — साम्भरायणः सावीनः गान्धरायणः वाहुलकिः भ्रष्टकः
भाष्टुविदुः क्रोष्टकिः सौयामुनिः भ्राजिताङ्गिः हात्रायविः सात्यायनिः जायावतः वाटः
शास्त्रायनिः सांभ्रह्मन् तुल्यः वैलहानि साह्रतः कारिराचिः कैवास्यः राज्ञिः पौलिः
कालायनः केषरिः वत्सतरायणः ऐन्द्राक्षिः शालङ्कायनः कौलाक्ष्यः क्रियाश्चः कौवः
कालकृन् मातुलेयः यावक्तिः भाग्यविः औपमर्कटिः प्रेथङ्गः पौग्लावनः श्यामावनः
गाम्यः सापरिथारः साभारः काण्वायनः मांन्यायनः कानायनः कैवलायनः वात्स-
तरायणः भ्राष्टुकृन् विदुः नैद्राक्षिः लावचकालविन् गाविः मर्कटिः म्कन् रघवः
कौलङ्कायनः भारमतः प्रेशङ्गः पेरिवकायनः विरवकायनः कौलाक्षिः मधुरावः बलाकि
शाकलायनिः साह्रि मधुरः बटुलोपकृन् भाग्नकृन् वासायनः श्यागयणः श्यामायमानः
वामी भाङ्गी कारी आरमी श्वकिः कीरायः रानः कौजविः श्यामः । एषां गर्गाणां आ-
ङ्गिरसचार्हस्पत्यभारद्वाजशैन्यगाम्येति पञ्च बौधायनः । आङ्गिरस शैन्यगाम्येति त्रयो
वा आश्वलायनः । अन्ययोर्व्यस्ययो वा भारद्वाजगाम्यशैन्येति चेति हिरण्यकेशिमूत्रे ।
तित्तिरिः कंभिः भूमिः श्वन्दि तः खल्लितः गर्गः इत्यनेषां गर्गभिदानां आङ्गिरसशैन्यं
गाम्येति त्रय इति कात्यायनः । आङ्गिरसवैतिरिप्यापि भुवेति मात्स्ये तृतीयाः (गौत्रा-
यणः) कपिलः शबलः शिपिलः शिपिलम्बिः त्रिभिष्टिः कौधमः अग्निजिह्वः कर्णसुग
इति (मात्स्योक्ताः) । गौत्रायणानां आङ्गिरसचार्हस्पत्यभारद्वाजबान्धनमातृवधसेनि
त्रयो इत्यापस्तम्बः । चतुर्थः कपिः तरिः स्वातरिः विदुः दायङ्गः शक्तिः पतञ्जलिः
भूयसीः तवरन्धिः चैतकिः अष्वातुः राजिकेरी कलसी कण्ठरिः अमाश्यायनः
कान्यायनः (इति कात्यायनोक्ताः) । चैतलः ऐतिशामनः तारिङ्गनः भोजसी कासरयः
करमिन्दरः मैपीतकिः सागरः पीष्ठिः इति बौधायनोक्ताः । नरम्बान तिलः विदुः
शाङ्गुः इन्द्रकीः जलन्दुः इति (हिरण्यकेशिमूत्रे) कपेतरः स्वैदतरः जलमिन्धकिः
ऊकंसुः कुमीदः गदिः सौजरिः मासविमहिन्नः क्षपेपः कावः धान्यायनिः मादग्यायनिः
एषां कर्षानामाङ्गिरसआमहीयवओरुक्षयसेत्याश्वलायनः । अत्र यद्यपि कपि केवला-
ङ्गिरोमये पठितः । तथापि आपस्तम्बेन भरद्वाजपाठान् विष्णुपुराणमवादाच्च
भरद्वाजैरविवाहपदेति प्रवरमञ्जरीकारः । अस्वरिः भरद्वाजः आन्मभवः मन्त्रवरः
एषां पञ्च आङ्गिरसचार्हस्पत्य भारद्वाज मन्त्रवरान्यभवेति एषां सर्वेषामविवाहः ।

एषामविवाह इति बौधायनोक्तेः । स्मृत्यनुसारं वि—

भरद्वाजात्मकपयो गर्गा गौत्रायणा इति ।

चत्वारोपिभरद्वाजा गौत्रैक्याग्रान्यमुर्मिधः ॥

गोत्रप्रवरनिर्णये तु कर्षा रवतन्त्रास्वतन्त्री कपिनी ।

नैतन्त्रवतन्त्रास्वतन्त्री द्वौ कर्षा कथितौ यतः ।

स्वतन्त्रम्य कथितत्र भरद्वाजैस्महान्वयः ॥

अत्र चत्वारणां पृथग्धानां च सगोत्राद्यभावाद्गोत्रमैः भवत्येव विवाह इति
प्रवरमञ्जरीकृत् ।

अथ संक्षिप्तगोत्रप्रवरनिर्णयः ।

भृगवः मत्सः नम्र जामदग्न्यभृगवः, वस्मो, विदा, आर्ष्टिपेणा,
यस्का, मित्रयवः वैन्गः धुनकाः । (वत्सानां पञ्चप्रवराः) भार्गव
क्यायनाप्रयानीर्वजामदग्न्य (त्रयो वा) भार्गव, और्व,
जामदग्न्य ।

विदानां पञ्च—भार्गव, क्यायन, आप्रयान, और्व, वेद
(त्रयोवा) भार्गव और्व, जामदग्न्य, । (आर्ष्टिवेपानां पञ्च) भार्गव,
क्यायन, आप्रयान, आर्ष्टिवेण, अनूप, (त्रयो वा) भार्गव, आर्ष्टि-
पेण अनूप, इति । एतेकात्यायनोक्ताः एषां त्रयाणां परस्पर-
मविवाहः । सूत्रान्तरोक्ताः । (वस्मपुरोधमयोः पञ्च) भार्गव,
क्यायन, आप्रयान वात्स पौरावस, (वात्स्यानां त्रयः) भार्गव
क्यायन आप्रयान (अजामदग्न्यवत्सानां त्रयः) भार्गव, क्यायन,
आप्नवान, (अवाक्यानां त्रयः) भार्गव, क्यायन, अवाक्य, (वैज-
वनी मनयोः पञ्च) भार्गव क्यायन, आप्रयान वैजन, नैमयित ।
वस्म । दिवैजवान्नामां परस्परमविवाहः केवल भार्गवाः (यस्कानां
त्रयः) भार्गव, यैतहक्य, सार्धतस । (मित्रयूनां त्रयः) भार्गव,
देवोदाम, वाच्यश्व, (एकोवा) वाच्यश्वेति । (वैत्यानां त्रयः)
भार्गव, वैन्य, पार्थ, (शौनकानमकः) शौनक, इति गात्स मद्
इति द्वौ वा (त्रयो वा) भार्गव शौनहोत्र मात्समद्, (अथवा)
भार्गव शौनक गात्समद् इति । (वेदधिश्वज्योतिषां त्रयः)
भार्गव वेदधिश्व, ज्योतिष, (शाठरमाठरयास्त्रयः भार्गव शाठर-

एषां केवलाङ्गिरसां स्वगणं विहाय सर्वेविवाहो भवति ।

(प्रयोगवारिजते)—गौतमादिगणा ह्यष्टौ यद्यप्यङ्गिरसाङ्गः ।

नयाऽप्येषां गणातां च विवाहः स्यात्परस्परम् ॥

तत्रापि इरितानां कुत्सानां च न विवाहः । द्विप्रवरैकत्वान् । पञ्चकुत्सानां विष्णु-
पृक्षानां च न विवाहः । इति केवलाङ्गिरसः ।

अत्र पूर्वोक्तेषु यानितुल्यानिनामानि तत्र गोत्रप्रवरभेदादपि भेदं ज्ञात्वा विवाहः
कार्यः । अन्यगोत्राणां विचारः प्रवरमन्त्रप्रवरदण्डगोत्रप्रवरनिर्णयादिग्रन्थेष्व-
वलोकनीयः विस्तृतिभयाञ्चात्र लिखितः ।

माठर-इति ॥ यस्कादि माठरान्तानां केवल भार्गवाणां स्वस्वगणं
अधिवाहः इतरैः मर्धैर्विवाहः । इति भृगुगणाः ॥

अथाऽङ्गिरसः—गौतमाः भरद्वाजाः केवलाङ्गिरमश्चेति (ननु
दशगौतमाङ्गिरसः) आयास्याः शरद्वताः कौमण्डाः दीर्घतमसाः
औशनसः कारेणु पालेयः, राहुगणाः सोमराजकाः, वामदेवाः,
बृहदुक्क्याः (आयास्यानां त्रयः प्रवराः) आङ्गिरस, आयास्य गौतमः,
इति । (कौमण्डानां पञ्च) आङ्गिरस, औतथ्य, काक्षीवित, गौतम,
कौमण्ड, इति (वामदेवानां त्रयः) आङ्गिरस, गौतम, शरद्वत,
इति (कारेणुपालानां त्रयः) आङ्गिरस, गौतम कारेणुपालेति
(औशनसानां त्रयः) आङ्गिरस औशनस, गौतमेति (शरद्वतां
त्रयः) आङ्गिरस गौतम शरद्वतेति । (दीर्घतमसां पञ्च) आङ्गिरस,
औतथ्य, दीर्घतमसेति (औशिजनाम् त्रयः) आङ्गिरस औशिज
काक्षीवतेति । (सोमराजकानां त्रयः) आङ्गिरस सोमराज गौत-
मेति (आयास्यौशिजानां पञ्च) आङ्गिरस आयास्य, औशिज
गौतम काक्षीवतेति । (बृहदुक्क्यानां त्रयः) आङ्गिरस
बृहदुक्क्या गौतमेति । (औतथ्यानां त्रयः) आङ्गिरस
औतथ्यगौतमेति (राहुगणानां त्रयः) आङ्गिरसराहुगणगौतमेति
(काक्षीवतां पञ्च) आङ्गिरस, औतथ्य, गौतम, औशिज काक्षी-
वतेति ।

आयास्यादि काक्षीवदन्तानामाङ्गिरसगौतमानां परस्परविवाहः ।

आपदेवकृतो गोत्रप्रवरविवेकः ॥

गणनार्थं नमस्कृत्य गणनामपुरस्सरः । असगोत्रं सगोत्रं वि विवेकः प्रहापते ॥
वीधायनोत्तरपवित्रमौत्तमोत्तमानुस्संस्मरणापदेशान् । त्रयोमि पाणिग्रहं ननुयाय
सूत्रान्तरोक्तवपि चान्यपथैः । (अथ भृगव इति) तत्रादौ जामदग्न्यभृगवः । वत्सा
वदा भार्गव जामदग्न्याग्नयाष्टिपेणाः परभार्गवाभ्याः । गोत्रार्पसाभ्यान्न मिथो
ववाद्याः कुर्वन्तु मयै मम सुप्रभातम् । सूत्रान्तरे वत्सपुरोधसाभ्यां वात्स्याश्च परमाव
प्रजामदग्न्याः । सगोत्रिणो वत्सपुरोहितेभिः स्युः कुर्वन्तुः । अन्येऽपि सूत्रान्तरगा
ये वैत्रवा नैमधिताः सगोत्राः । वत्सादिभिः पूर्वमितः प्रणीतैः कुर्वन्तुः ।

धत्वारो भरद्वाजा (अङ्गिरसः)—भरद्वाजाः गर्गाः, रौक्षा
यणाः कपय इति । (तत्र भरद्वाजानां त्रयः प्रवराः) आङ्गिरस
बार्हस्पत्य भरद्वाजेति । (गर्गाणां पञ्च) आङ्गिरस बार्हस्पत्य
भारद्वाजसैन्यगार्ग्येति । (त्रयोवा) आङ्गिरससैन्यगार्ग्येति ।
भारद्वाजसैन्यगार्ग्येति वा । आङ्गिरसतैत्तिरकापिभुवेति वा ।
(रौक्षायणानां पञ्च) आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजयान्दनमात
यचसेति । (कर्षीनां त्रयः) आङ्गिरसआमहीयवभौनक्षयसेति ।
आङ्गिरसबार्हस्पत्यभारद्वाजेति वा । आङ्गिरसबार्हस्पत्य
कापेयेति वा । भारद्वाजादि कप्यन्तानां परस्परमविवाहः ।

अथ केवलाङ्गिरसोभेदाः—हरिताः विष्णुवृद्धाः रथीतराः
मुद्गलाः कण्वाः कुत्सा पृषदश्वाः इति । [अत्र हरितानां त्रयः
प्रवराः) आङ्गिरस, अम्परोप, यौयनाश्व । मांघाताम्बरोपयौव-
नाश्वेति वा । (विष्णु वृद्धानां त्रयः) अङ्गिरसपौनक्त्यसद-
स्पव इति । (रथीतराणां त्रयः) आङ्गिरसवैरूपरथीतर इति
आङ्गिरसवैरूपपार्षदश्वेति वा (मुद्गलानां त्रयः) आङ्गिरस,
भाभ्याश्व, मौद्गल्य इति । अङ्गिरसतादृषमौद्गल्ययेति ।
कमलाकरः । (कण्वानां त्रयः) आङ्गिरमआजमीठकाण्वेति ।
अङ्गिरसघोरकाण्वेति वा । हरितादिकण्वान्तानां केवलाङ्गिरसां
स्वस्वगणे अविवाहः ।

(कुत्सानां त्रयः) अङ्गिरसमांघातृकौम्सेति । (एषां हरितैर
विवाहः) (पृषदश्वानां त्रयः) आङ्गिरस पार्षदश्ववैरूपेति । अष्टादंष्ट
पार्षदश्ववैरूपेति वा । एषां रथीतरैरविवाहः । इत्यङ्गिरसगणाः ।

अथ अत्रिगणाधत्वारः—अत्रेयः गवष्टिराः मुद्गलाः
वाद्भुतकाः । इति । कचित्तु अन्येष्वुक्ताः धनंजयाः अतिथेयः सुम
ङ्गलारवेति । तत्र (अत्रीणां त्रिप्रवराः) अत्रेय, आचनानस रयाचारव ।

(केवलभार्गवाः (परस्वामिषामित्रयवश्च वैत्याः सशौनकाः केवलभार्गवाख्याः । स्वस्व
गणप्रोक्तं परैर्विवाहाः कुर्वन्तु । कचिन्निष्ठकाः खलु वेदविश्वयोतिः प्रथाः शाठर-
माठराश्च । भृगोर्गणाः सप्तद्वये निरुक्ताः कुर्वन्तु ।

(गविमिश्राणां ग्रन्थः) अत्रेण, आर्षनाम, गविमिश्र । आर्षं
गविमिश्र भीर्वाणि । इति वा । (सुहृन्नामां ग्रन्थः) आर्षं आर्ष-
नाम भीर्वाणि । [वाङ्मनामां ग्रन्थः] आर्षं, आर्षनाम वा-
गक इति । (पर्वजानां ग्रन्थः) आर्षं आर्षनाम पार्वज ।
(अनिर्भीनां ग्रन्थः) आर्षं आर्षनाम अनिर्भीनि । (सुमहृन्ना-
मां ग्रन्थः) आर्षं सुमहृन्, वगाकार इति । [अन्त्यादिमुहृन्ना-
मां ग्रन्थः] सर्वात्रिणोमानां परस्परमभिधाः । इत्यत्रिगणाः ।

अथ दशविश्वामित्राः— विश्वामित्राः इन्द्रकौशिकाः कता-
रोहिताः रौघकाः अजाः अघमर्षणाः कुशिकाः धानंजयाः पूरणाः
कामकायनः इति एतेषीषाधनोक्ताः । कमपकाः सुवर्णरेतमः शाल-
कायनाः साहुलाजकुशिकाः हिरण्यरेतमः हर्षश्वादयः घृन्कौशिकाः
कपोतरेतमः वेणयः रोहिणाः । एतेऽपि मत्स्यपुराणादिपुक्ताः ।
(विश्वामित्राणां ग्रन्थः) विश्वामित्रदेवरान्, औदल, इति । (इन्द्र-
कौशिकानां ग्रंथः) विश्वामित्र इन्द्रकौशिक इति । (कतानां ग्रन्थः)
विश्वामित्र कात्य कील इति । (रोहिणानां ग्रन्थः) विश्वामित्र

तत्राक्षी गीमतः—(अङ्गिरसः) आयास्य कीमदक यामदेवाः कारेणुपास्वी-
रानसाः शरद्वान् । स्युर्गीतमा दीपतमाः सगोत्राः कुर्वन्तु ॥ ८८॥ सूत्रान्तरं स्वैरिज
सोमराजः यासौ राजाख्या बृहदुक्ककाश्च । आयास्यपूर्वः सहुलाः पुरोक्तैः कुर्वन्तु ॥
११९॥ सगोत्रिणोऽन्ये परसूत्रजाता औतप्थराहृणकक्षीधन्तः स्युर्गीतमेराङ्गिरसः
समपैः कुर्वन्तु ॥ १२०॥ अथ भरद्वाज (अङ्गिरसः) अथोभरद्वाजमुक्खोङ्गिरोजायेत
भरद्वाजमुताश्च गर्गाः । रौक्षायणाख्याः कपयः सगोत्राः कुर्वन्तु ॥ १२१॥ अयं केवलाङ्गि-
रसः । स्युः केवला आङ्गिरसाः सगोत्राः स्वस्वेगणे हारितविष्णुवृद्धाः रथीतराः
मुद्गलाख्य संज्ञाः कुर्वन्तु ॥ १२२॥ क्वचित्तु कुत्सेहेरिताः सगोत्राः रथीतराख्यैः वृषदश्च
संज्ञाः । उक्ता अमी आङ्गिरसाः समस्ताः कुर्वन्तु ॥ इत्याङ्गिरसगणाः ॥ १२३॥
अत्रिगणा इति—अथात्रिणाविद्विर मुद्गलाख्यवाद्भूतका अत्रिगणाश्चतुर्धा ।
गोत्रैक्यतोऽमीन भियो विवाद्याः कुर्वन्तु ॥ १२४॥ अन्ये इति—अन्येऽत्रयः स्युस्त्रिमिताः
क्वचित्तु धनंजयाश्चातिथयस्तथैव । सुमहृला अत्रिसमानगोत्राः कुर्वन्तु ॥ १२५॥ विश्वामित्रा
इति—विश्वामित्रत इन्द्रकौशिककताख्यालौहितागौक्षकाअजाख्याअघमर्षणाअकुशिका
धानंजयाः पूरणाः । वर्गाः स्युर्दश कामकायनयुताः सर्वे सगोत्रामिथः कुर्वन्तु ॥ १२६॥
स्मृतितो मुनीश्वरसमूहाः कमपका इति—विश्वामित्रगणाः क्वचित्तु कयकाः सौवर्णरेतो-
भिधाः शालह्वयन साहुलाजकुशिका हिरण्यरेतोभिधाः । हर्षश्चघृन्कौशिकाख्यमुनयः
कपोतरेतोभिधावेणुरोहिणका इमेपि खलु स्युः सुमहृल ममा १७॥ काश्यपा इति—अथ-

अष्टक लौहित इति । (रौचकाणां त्रयः) विश्वामित्र रौचकरैवण
इति । विश्वामित्र गाधिन रेवणेति वा । (आजानां त्रयः) विश्व-
मित्रमाधुछन्दस आजेति । (अधमर्षणानां त्रयः) विश्वामित्र
अधमर्षण कौशिकेति । (कुशिकानां त्रयः) विश्वामित्र देवरात
औदलेति । (धानजयानां त्रयः) विश्वामित्रमाधुछन्दस धानजयेति
विश्वामित्र माधुछन्दस अधमर्षणेति वा [पूरणानाम् द्वौ] विश्व-
मित्र पौरणेति । [कामकायनानाम् त्रयः] विश्वामित्रदेवश्रघस
दैवनरसेति । [कथकानाम् त्रयः] विश्वामित्रकाथक काथकेति ।
[सुवर्णरेतसाम् द्वौ] विश्वामित्रमौयर्णरेतसेति । [शालंकायनानाम्
त्रयः] विश्वामित्रशालंकायन कौशिकेति । [साहुलानाम् त्रयः]
विश्वामित्रसाहुलमाहुलेति [अजकुशिकानाम् त्रयः] विश्वामित्र
अशमरध्य माहुलेति । हिरण्यचेतसाम् द्वौ] विश्वामित्रहैरण्यरेत-
सेति । [हर्षरवादीनाम् त्रयः] विश्वामित्र गाधिनरैवणेति ।
[धृतकौशिकानाम् द्वौ] विश्वामित्र धृतकौशिकेति । [कपोतरेतसं
द्वौ] विश्वामित्र कपोतरेतसेति । (वेणूनां त्रयः) विश्वामित्र
गाधिनवेणवेति । (रोहिणानां त्रयः) विश्वामित्र माधुछन्दस
रौहिणेति ।

इन्द्रकौशिकादिरौहिणान्तानां सर्वेषां विश्वामित्राणां परस्पर-
रमविवाहः इति । इति विश्वामित्रगणाः ।

अथ त्रयः कारयपापपक्षेति निर्णयसिन्धुकारः । वैधु वा शाण्डिला
रैमा कारयपां लोगाक्षयः (तत्रवैधुवाणां त्रयः प्रवरा) कारयपा अघ-
त्सार वैधु घेति । [शाण्डिलानां त्रयः] कारयपस्त्रायरसार शाण्डिल्य
इति । कारयपअघत्सारदैवल इति वा । कारयपअघत्सार असितेति

त्रिधा कारयपजालयगारसेनेध्रुवाः शाण्डिलरेमसंज्ञाः । गोत्रैकपतोऽन्योन्यमनन्वयाः
स्युः कुर्वन्तु ० । १८ । वासिष्ठेति—अथो वसिष्ठाअवतुर्मिताः स्युर्वसिष्ठकौशिकन्यपराशराश्च ।
तथोपमन्युः समगोत्र जाताः कुर्वन्तु ० । १९ । अगस्त्या इति—अथेभवाहाद्वसोभवाहा
ससोमवाहाभिधयज्ञवाहाः । अगस्त्योऽमी सकुलावतुर्धा कुर्वन् ० । २० । सूत्रान्तरेपाणिन-
पौर्णमासाया दूर्ध्वाहा शुक्लसंक्रायाः । पुनस्त्यजत्वाद्य एकगोत्राः कुर्वन्तु ० । २१ ।

या । कश्यप असित दैवलेति या (ग्री या) देवल असितेति ।
(रैभ्याणां त्रयः) काश्यप अवत्सार रैभ्येति । (कमलाकरोक्त-
काश्यपानां त्रयः) काश्यप अवत्सार असितेति । (लोगाक्षिणामपि
त्रयः) काश्यप अवत्सार वासिष्ठेति । इति कश्यपगणाः । सर्व
कश्यपानां परस्परमविवाहः ।

अथ वसिष्ठाश्चत्वारः पञ्च ति या—वसिष्ठाः कुण्डिनाः उप-
मन्यवः पराशरः जातुकर्ण्यश्च । (तत्र वसिष्ठानामेकः प्रवरः)
वासिष्ठः । वसिष्ठ इन्द्रप्रमद आभरदसु इति कमलाकरः । (कौण्डि-
यानां त्रयः) वासिष्ठ मैत्रावरुण कौण्डिन्येति । (पराशराणां) त्रयः
वाशिष्ठ शाक्य पराशर्येति । (उपमन्यूनां त्रयः) वाशिष्ठ
इन्द्रप्रमद आभरदसु । जातुकर्ण्यानां वासिष्ठ अत्रि जातुकर्ण्य-
ति । इति वासिष्ठगणाः । सर्ववशिष्ठानां परस्परमविवाहः
इति । अथ चत्वारोऽगस्त्याः—इध्मवाहाः साम्भवाहाः सामवाहाः
यज्ञवाहा इति । (इध्मवाहानां त्रयः) आगस्त्य दाढ्यच्युत, इध्मवाहः
इति । (एको घ) आगस्त्येति । (साम्भवाहानां त्रयः) इध्मवाहः
दाढ्यच्युत साम्भवाहेति । (सामवाहानां त्रयः) आगस्त्य दाढ्य-
च्युत सामवाहेति । (यज्ञवाहानां त्रयः) आगस्त्य दाढ्यच्युत
याज्ञवाहेति । पाणिकाः पौर्णमासाद्याः पुलस्त्य क्रत्यादयः । एतेऽपि
सूत्रान्तरे उक्ताः । (तत्र पाणिकानां त्रयः) आगस्त्य पैनाके पाणि
केति । (पौर्णमासाद्यानां त्रयः) आगस्त्य हैचर्षि हैभोगोके इति ।
(पुलस्त्यः क्रत्यादीनां त्रयः) आगस्त्य, माहेन्द्र सापोमुचेति ।
इत्यगस्त्यगणाः । इध्मवाहादि पुलस्त्य क्रत्याद्यन्तानां मर्याग-
स्त्यानां परस्परमविवाहः ॥ अथ द्विगोत्राः—कपिलाः कताः

द्विगोत्रा इति—मातृ भ्रातृजगणेश विधामित्रे द्विगोत्राः कपिलाः कताश्च ।
नो शौद्रशिरामिषा विवाहाः कुर्वन्तु ॥ २२ ॥ कपिलानां कतानां शौद्रशिरा-
मिषा च भारद्वाजे विधामित्रे च मातृ भ्रातृजगणेश नोऽपि विवाहाः कुर्वन्तु ॥ २३ ॥ नो देवराणां
वमदग्नि विरवामित्रे द्विगोत्राः कन्यास्तु वैधम् । षट्पदमात्रः शत्रु मंत्रविष्टाः कुर्वन्तु ॥ २४ ॥
नराविश्वे च वसिष्ठर्षे जैमिनिः मंहतिभिर्विवाहाः । नो जातुकर्ण्यां न च याम-

द्वा शैशिर्यभिधाः लोगाक्षयः देवराताः पनसाः जातुकर्ण्याः
मरथ्याः जातुकर्ण्याः मांकृतयः पूतिमायाः । धनंजयाः । (कपि-
नां पञ्च) आद्विरसवार्हस्पत्यभारद्वाजवादनमानवचसेति ।
तानामुक्ताः) (शौङ्गशैशिरीणाम् पञ्च) आद्विरसवार्हस्पत्यभार-
तकात्यकीलेति । आद्विरसवार्हस्पत्यभारद्वाजशौङ्गशैशिरिति
(त्रयो वा) आद्विरसकात्यकीलेति । भारद्वाजकात्यकीलेति
(लोगाक्षीणामप्युक्ताः) एतेऽहर्वमिष्टाः निशिवाशिष्टस्थाने
यपः । (देवरातानाम् त्रयः) विश्वामित्रदेवरानथौदलेति ।
तत्र पनमानाम् । (जातुकर्ण्या यामरथ्याश्चोक्ताः) (संकृतीनां
) आद्विरमगौरयोतसांकृत्येति । शाक्यगौरवोतिसांकृत्येति
। पूतिमायाणां सर्वं संकृतिवत् । धनंजयानामप्युक्ताः ।
दिगोत्राः ॥

दत्ताकृत कृत्रिम स्थयंदत्त पुत्रिकापुत्रादीनाम् उत्पादक-
योः पित्रांगोऽप्रचराः चर्ज्याः । अममानापंगोऽप्रजामुद्भेत् ।

कुर्यं ॥ २५ ॥ स्वर्कायधनेः सकलैवमिष्टं लोगाक्षिभिः । संकृति पूतिमायाः ।
कर्मण्यपि सारिणोऽस्मी कुर्यं ॥ २६ ॥ धनंजयाण्याः सक्तलात्रिविश्वामित्रैर्न
गैरिणः स्युः । दिगोत्रिणोऽस्मीगतिताः समस्ताः कुर्यं ॥ २७ ॥ इति दिगोत्राः ।
दत्त्वा प्रवरः स्वयंशतृप्तप्रणीतैरमगोत्रपुत्रान् । गोत्राणि तेष्वथ विनिर्गुवं च
पदान्करसमहार्थम् ॥ २८ ॥ गोत्र्यदिनोपदिजपुत्रकेन गोत्रे पितुः सप्रवरं विश्व-
वार्हस्पतिबाहितायास्तनयेन वार्यम् । गोत्रद्वयं सप्रवरं स्वयंभ्यामियुज्यन्तो
समस्ताः ॥ २९ ॥ इत्यापदेवमादिनं मुनिपुंगवानां समिगुये शिवमगोत्रमगोत्र-
न्यं पठेदुपमि वा परमादरेण नम्येष्टवामनिवदाः सक्त्या भवेयुः ॥ ३० ॥
सकृत्येति—(धर्मनीयायां)—सापिद्विमुक्तं इदं दत्तकमेवं स्वतानर्थोःपि च
सद्वैरपालकतानमातृवंशं क्रमां सममपत्तमानम् । इति ।
मातृवत् इति—(समुपयमारं)—इत्थं मगोत्रमगोत्रपुत्रादिवःसविपदेभिवने ।
तानतानां वन्यामूढांपगच्छति । गुरुन्यप्रतापुद्वयं दृग्भस्त्राप्रोऽन्यतां
गततां पतिवत्त पातयेज्जननीनिव । कस्तानादन्तैः सुदृष्टं शिनिर्गमं
पितृवत्पुत्राति । सातुः पितृवत्पुत्रः पुत्राः सातुनां पुत्रवत्पुत्रः पुत्राः । सातु-

(अपेरिदमार्पे गोत्रप्रवर्तकस्य मुनेर्व्यावर्तकः प्रवरः । आर्पे च गोत्रं च आर्पेगोत्रे स्वसमाने आर्पेगोत्रे यस्य सः समानार्पेगोत्रः । तस्माज्जाता या न भवति ताम्) सप्तानामृषीणामगस्त्याष्टमानां यदपत्यं तद्गोत्रम् स च गोत्रोद्वाहदोषः । पितृस्वसुताम् मातृस्वसुताम् मातुलसुताम् मातृसगोत्राम् समानार्पेयीं विवाहचान्द्रायणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवद्विभृयात् । मातृगोत्रे विवाहमाहमनुः-असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः । सा प्रशस्ताद्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने । अत्र हि मातृपत्ने सापिण्ड्यमात्रे विवाहनिषेधात् मातृगोत्रे विवाहोऽभ्यनुज्ञायते । अन्यथा असगोत्रा च या मातुरित्येवावक्ष्यत् । इति । (मातृगोत्रेऽपि निर्घमाह शतातपः) मातुलस्य सुतामूद्वा मातृगोत्रां तथैव च समानप्रवातां चैयत्यक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् । इति । सगोत्रमातुरप्येके नेच्छन्त्युद्वाहकर्मणि । जन्मनाम्नोरविज्ञानेऽप्युद्वाहे शक्ति इति व्यासोक्तेः मातृगोत्रविवाहस्य पाक्षिकत्वम् । याया प्रवरेषु एक एव अपि स्तायत् समानगोत्रत्वमिति ।

॥ इति संचित्तगोत्रप्रवरविचारः ॥

मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः मातृवान्धवाः । पितुः पितृप्यसुः पुत्राः पितुर्मातृप्यसुः सुताः पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृवान्धवाः ।

समानगोत्रत्वमिति—एक एव अपि र्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रम् मूनेरुवद्विरोगशादिति ॥

इति श्री भाष्याचार्यं बलिङ्गनहरिनामद्वयराशि-
तन्त्राभासं भास्कररात्रमाय्यविद्याचार्यवनि-
षेधैर्ब्रह्मसूत्राधिपतीने श्रीमद्गुण्डिकानन्द-
मक्षिप्रगोत्रप्रवरनिर्णयः

॥ अथ चैत्रमासकृत्यनिर्णयः ॥

चैत्रमामस्य मितप्रतिपदि—व्रजपूजाकार्या । सा च उदयव्या-
पिनी ग्राह्या । दिनद्वये व्याप्तौ अव्याप्तौ च पूर्व्वेन । चैत्रेमलमासे
सति तस्मिन्नयं संवत्सरारम्भ इति निर्णयसिन्धुकारः । मलमास-
स्यागमित्रपान्तः पातित्वात् ॥ वत्सरफलश्रवणं निम्नपद्माशनं
ध्वजारोपणादिकं शुद्ध एव कार्यम् । वत्सरारम्भ निमित्तकं तैला-

(व्रजपूजेति)—अधिष्ये—तस्यामादौ च सम्पूज्यां ब्रह्माक-
मलसम्भयः ॥ संवत्सरादौ संवत्सररूपायाः प्रजापतिप्रतिमायाः
पूजनं—अधर्षयेदे— । ३ । ६ । १० । संवत्सरस्य प्रतिमां पां त्यां
राष्ट्रपुपास्महे । सा न आयुष्मति प्रजा रायस्पोयेण संसृजः ॥
इति—अस्य विवरणं च शतपथे ११-१-३-१३ स ऐक्षेत प्रजापतिः
इयं धात्मनः प्रतिमाममृचीषम संवत्सरमिति तस्मादाहुः प्रजापतिः
सम्पत्सरः इत्यात्मनो स्तेनं प्रतिमाममृजत पदेव चतुरक्षरः
सम्पत्सरश्चतुरक्षरः प्रजापतिस्तेनाहं वामैष प्रतिमा । इति विनि-
गमकात् श्रीमर्ष्यादापुरुषांस्तमरामचन्द्रस्य अयोध्यां प्रवेशदिन-
स्यात् घमोः सम्माननिधिम्याच चैत्रशुक्लपतिपदायां महोत्सवः ॥

(उदयव्यापिनीति)—हेमाद्रिः—चैत्रेमामि जगदुग्रामा ममर्ज
प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे ममर्षं ॥ तदा मृष्योदयेमति ॥

(पूर्व्वयेति)—ज्योतिर्निबन्धे—चैत्रेमामिप्रतिपदि यां चारोऽर्को-
दये म यर्षेराः । उदयद्वितये पूर्व्वो नोदययुगलेऽपि पूर्व्वः स्यात् ॥
तथा च (शृद्धयमिष्टः)—वत्सरादौ वसन्तादौ वलिराज्ये तथैव च ।
पूर्व्वपिद्वये कर्तव्या प्रतिषत्सर्षेणायुधैः ॥ दिनद्वयेऽप्युदय मम्य-
न्याभाये संपत्सरारम्भ प्रयुक्तं कार्य्यलोपप्रमत्तापिदं पथनं
पूर्व्वपिद्रामाहवम् ॥

तैलावधारः—तैलपदेन विप्री वा निषेधे वा निष भव्यं तैलम् इति योगेन
तिल भव एव स्नेहविशेषोऽभिधीयते न तु स्नेहादिमनुशयशक्तिरन्यदुपरन्तः

भक्त्याऽपि शुद्धमात्रं प्रतिपद्येयं कर्तव्यं । न च भवेत् द्वितीयायुता ।

(मृद्वमात्र)-इति-पञ्चांगं दिव्यमैर्मात्रः कर्माणां यादवगणः ।
पूर्यमर्द्धं परिष्कृत्य कर्मण्या गोसारक्रिया । इति यचनादुत्कृष्टा-
सारगणं कर्तव्यम् । मधरात्रगमनयस्यादिगदिनि ।

द्वितीयायुतेति । (द्वितीयायुते)-अमायुता न कर्मण्या प्रति-
पद्यितव्यं । मुहूर्तमात्रा कर्मण्या द्वितीयादिगुणान्विता । तथा

बीजप्रभवस्नेहसामान्याभिधानं दि तत्र वाच्यम् । न च सामान्येन गौः मग्भव इति ।
अनप्य यौगिकैः शब्दैर्यत्किञ्चिदभिधीयते । इत्यत्र गान्ताजानीयवीजमग्भवा-
परस्परं भिद्यते । न चैक इत्येकयोगेऽप्यन्तायोगाभ्यामुक्त्या व्यक्तमन्तरेऽपि यौगिकत्वम्-
वधाकारपरस्याप्येकस्यामेव व्यर्थं योगेन सर्वत्र यौगिकापत्तेः । मनु तैलपदस्य यौ-
गिकत्वे गौतुकादिष्वपि प्रयोगः श्याम-स्नेहस्यगुणोपेक्षितं चेन्न उपाधिकत्पना चेद्वरं सत्-
दायशक्तिरेव कल्प्यताम् । बीजप्रभव स्नेहमात्रे प्रयोगदर्शानाम् उच्यते । रुद्धिवादिनां
बीजप्रभवत्वस्योपाधरेयं श्याम-अन्यथा प्राणिभवं स्नेहोऽपि प्रयोगापत्तेः-अतोऽत्र
यौगिकत्वमेव उपाधितो युक्तं न रुद्धिः न च बीजप्रभवमात्रेऽपि निरुपपद तैलप्रयोगः ।
कारञ्जैरगद्वैलादिव्यपि दर्शानाम् सारपेऽस्तीति चेन्न तथाप्युभयप्राथं गतैकरूपाभा-
वान् अन्यैकार्थतापत्तेः । योगस्तु तिलसम्भवस्नेहस्थानं प्रचुरमादृश्यान् सारपेऽपि
प्रयोगोवर्णनीयः-सोपपदप्रयोगस्य च प्राणिभवस्नेहेऽपि शिशुमार तैलमिक्लिशस्य
तैलमिन्यादिषु दर्शनाद् दुग्धमग्भव स्नेह सामान्यवचनत्वमेव कुतो नाङ्गी क्रियते ।
किञ्चनारिकेलादि बीजसम्भवेऽपि स्नेहेतैलशब्दो न प्रयुज्यते किन्तु नारिकेलस्य
पूतमिति कथं बीजसम्भव स्नेहवचनताभवनम् । किञ्चतैलपदस्य योगानपेक्षस्य सर्प-
पादिव्यपिमुग्यत्वे सारपस्यतैलं सर्पपतैलमितिसिद्धे यदेतन् सिद्धयर्थं स्नेहेतैलमिति
वक्तव्यं कात्यायनेस्य तदेतदुक्तं स्यात् यौगिकत्वे सारपतैलमितिकलायस्य भक्तशरी-
रमितियद्विरोधाच्चार्थं तलवत्प्रत्ययार्थं शासनमुपपन्नम् । तेन सारपतैलमित्यस्य पदस्य
तैले न च प्रत्ययान्तस्यैकदेशस्तैलशब्दः सर्पपादि स्नेहेषु एकदेशि लक्षणया प्रयुज्यते
उक्तं मन्यमाना च निष्ठमाना विष्टेत्यत्र क शब्दो निवकारा लक्षणः ननु तिलभवतैल-
मिति यत् साधितं तदेव वा गौणम् । तस्मान् सर्वत्रतैलविधौ निषेधे च तिलभयः स्नेह-
तैलपदेनोपादेयः-तस्यापेक्षयैव निषेधः । अमावस्यायां नै गच्छेत्तु प्राप्तकालमिति-
स्त्रियम् । तैलञ्च न ह्यशुद्धां वृक्षादंश्लेखयेन्नतु । एवम् कुड्मपूणेन्दु संक्रान्त्यां चतुर्दश्य-
ष्टमीषु च-इत्यत्रापि तैलपदमपक्वपरमिति पूर्ववचने आमामिति विशेषणात् तथा
पट्वित्राश्मन्तम् । सूर्यशुक्रादिवारेषु निषिद्धासु तिथिष्वथ । स्नाने वा यदि वा स्नाने
पक्वतैलञ्च दुष्यति । सारपतैलामेऽपि निषेधो निषेधाविषयत्वादिति सर्वं सुस्थमिति
दिक् ॥ इति ॥

तिपद् ग्राह्या । अस्यां तैलाभ्यङ्गो वत्सराधिपूजा निम्बपत्रभक्षणं
वत्सरकलशत्रयणं प्रपादानादिकं कार्यम् अस्यां ब्रह्मपूजापि कार्यम् ।
प्रद्योतभ्य तिलकव्रतम्, आरोग्यव्रतम्, विद्याव्रतम् । इयं श्वेत-
हल्पादिः । अरुन्धतीव्रतारम्भः ।

ग्राह्ये । निम्बोद्येताः पराः प्रोक्तास्तिथयः कुम्भनन्दन । कार्ति-
काभ्युजोर्मासोश्चैत्रेमासि च भारत । इति ।

तैलाभ्यङ्गगते—वत्सरादौ वसन्तादौ बलिराज्येताभ्यै च ।
तैलाभ्यङ्गमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति (ज्योतिर्नियन्त्रे) ।

वत्सराधिपूजेति—यश्चैत्रशुक्ल प्रतिपदिने धारो नृपोहि-
तः । तस्य पूजा विधातव्या पताकानोरणादिभिः ॥ प्रतिगोहं ध्व-
जाकर्म शक्यस्या ब्राह्मणतर्पणम् । निरीक्षणं च कर्तव्यं शकुनानां
शुभेष्पुत्रिरिति ।

निम्बपत्रमिति—(भविष्ये)—चैत्रेमासि महाबाहो पुण्या या
प्रतिपत्परा । अस्यां चै निम्बपत्राणि प्रारय संशृणुयात्तिथिम् ॥

प्रपादानमिति—नत्रैव—अमीने कालगुणे मासि प्राप्ते चैत्र-
महोत्सवं । पुण्येऽग्निं विप्र कथिते प्रपादानं समारभेत् ।

तिलकव्रतमिति—ललाटपट्टे तिलकं कुर्याद्यन्दनपङ्कजम् ।
नमः प्रभृत्यनुदिनं तिलकालङ्कृतं मुखमिम्यादि । आरोग्यव्रत-
मिति—संयम्यरापमानं तु पञ्चदश्यामुपोषितः । ग्रामः प्रतिपदि-
स्नात्वा कुर्याद्व्रतमनन्यथाः । विद्याव्रतमिति—चैत्रशुक्लमथारभ्य
मोषयामो जितेन्द्रियः । सदा प्रतिपदं प्राप्यशुक्लपक्षस्य पादय
इत्यादि ॥

श्वेतकल्पादिरिति—हेमाद्रौ—अथ कल्पादयः पुण्याः कथ्यन्ते
तिथयः शुभाः । षामुद्भादेऽनेनृतिः पितृणामक्षयो भवेत् । चैत्र-
शुक्ल प्रतिपदि श्वेतकल्पाः पुराऽभवन् । तस्यशुक्ल त्रयोदश्यामु-

वृद्धगार्यं—अधिकांशं कालं विनश्यति शरीरं भूमितन्त्रे कृति लक्ष्मीं चान्द्रि-
युरपीशुर्विलहरणम् । विपतिं हेतुनां गुरुरयिन् भोगानुभवन् नृणां तैलाभ्यङ्गा-
मापदि ब्रह्मे सुखदत्तः ॥ इति वैकुण्ठिकारः ॥

चैत्रशुक्लद्वितीया—अस्यामुमापूजा शिवपूजाग्निपूजा च
कार्या । सिजारेति देशाचारे । बालेन्दुव्रतम् नेत्रव्रतम् ।

चैत्रशुक्लतृतीयान्दोलनतृतीया—एतद्देशे गनगौरेति प्रसिद्धा ।
अस्यामुमासहितमोश्वरं सम्पूज्यान्दोलयेत् एतस्यां रामचन्द्र-

दानः समजायत । कल्पस्तु नारसिंहाख्यः कृष्णायां प्रतिपद्यन्त
अथ कृष्ण त्रयोदश्यां गौरीकल्पोऽप्यकल्पयत् । वैशाखस्य द्विती-
यायां शुक्लायां नीललोहितः । चतुर्दश्यां तु शुक्लायां प्रवृत्ता
गारुडाभिधः । समानस्तु द्वितीयायां कृष्णायामुदयधन । महेश्वर-
श्चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समागमत् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायां वामदेव-
स्य सम्भवः । पौर्णमास्यां तु तस्यैव कौर्मः प्रवृत्तं नृप । कृष्णपक्षे
तृतीयायामग्नेयः समगच्छत् । पञ्चदश्यां तु कृष्णायाः पितृकल्पः
समागमत् । शुक्लां चतुर्थीमापादे प्राप्य रथन्तरोऽभवत् । चतु-
र्थ्यां तस्य कृष्णायां सोमकल्पः समापनत् । आषाढे शुक्लपञ्चम्यां
रावणः समवर्तत । तस्यैव कृष्णपञ्चम्यां मानवः प्रत्यपगत ।
षष्ठौ प्रौष्ठपदे शुक्लां प्राप्य प्राणाभिधोऽभवत् । सितेतरायां
पण्ड्यां तु तस्य तत्पुरुषाह्वयः । बृहत्कल्पस्तु सप्तम्यां शुक्लाया-
माश्विनस्य तु । कृष्णायामपि वैराजो विरराज महामनाः । इति
त्रिंशदमी कल्पास्तिथयः परमेष्ठिनः । आरम्भतिथयस्तास्तु शुक्लाः
पुण्यतमाः मनाः । तास्तु श्राद्धे कृते पुण्यमाकल्पस्थापि कल्पयत
इति ॥ नयरात्रनिर्णयस्तु शारदीयनवरात्रप्रकरणे लेखिष्यामः ॥

पूजेति—(अविष्ण्यान्तरे)—चैत्रशुक्ल द्वितीयायामुमापूजा शि-
वार्थिभिः । शिवपूजाग्निपूजा च कर्तव्या मुनिसराम ॥ तथा
(देवीपुराणे)—उमां शिवं हृन्नाथं च द्वितीयायां प्रपूजयेत् । अवि-
षमस्तु नैवेद्यदेयं गन्धार्चनान्धनम् । पलमाप्नोति विघ्नेन्द्र मय-
वतुगमुद्रम् ॥ इति

बालेन्दुव्रतमिति—चैत्रशुक्लद्वितीयायां सम्प्राप्य मृगमानयः ।
दिनापस्ताने कुर्यात् शम्भुव्रतार्थं वर्दाजकम् ।

नेत्रव्रतमिति—चैत्र शुक्ल द्वितीयायां मोक्षवामो जिते-
न्द्रियः । मामस्यां देवमित्रजो व्रतयेन्नयनः शुचिरिष्पादि ॥

दीनोत्सवोऽपि कार्य्यः । एषा तृतीयामुहूर्तमात्रापि पत्रा कार्य्या ।
चतुर्थीयुतोयां वैधृत्यादियोगेऽपि सैव कार्य्या द्वितीयायोगनिषेधस्य
प्रलवत्वात् । अत्रारभ्यं सौभाग्यशयनव्रतम् कालोत्तरोक्तम् गौरी-
व्रतञ्च । इयं मन्वादिः मन्वादयः शुक्लाः पौर्वाणिहकाः कृष्णाः अप-

आन्दोलयेदिति—(देवीपुराणे)—तृतोयायां यजेद्देवीं शङ्करेण
समन्वितम् । आन्दोलयेत्ततो घत्स शिवोभातुष्टये भदा ॥

रामचन्द्र—इति—(रामार्चन चन्द्रिकायाम्) मधो शुक्लतृती-
यायां जानकीरमणं प्रभुम् । राजोपचारैः सम्पूज्य मासमान्दोलये-
त्कलौ । इति ॥

परिति—मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रतं प्रिये । शुद्धाधि-
कायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् । तथा चापस्तम्बाः । चतुर्थी
संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा । अवैधव्यकरन्त्रीणां पुत्र-
सौभाग्यदायिनीति ॥ ब्रह्मचैवतं—रम्भाख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां
द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्य्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते । इति ।

योगनिषेधस्येति—द्वितीया शेषसंयुक्तां या करोति विमो-
हिता । सा वैधव्यमवाप्नोति प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

सौभाग्येति—(मत्स्यपुराणे)—वसन्तश्रुतमासाद्य तृतोयाय
जनप्रिये । सौभाग्याय सदास्त्रीभिः कार्य्यं पुत्रसुखेप्सुभिरिति ॥
गौरीव्रतमिति—गौरीव्रतमधो घट्टे सर्वसौभाग्यवर्द्धनम् । चैत्र-
शुक्लतृतीयायां गौरीव्रतं समाचरेत् । स्थण्डिले हस्तमात्रे तु कर्तव्यं
गन्धमण्डलम् । कुङ्कुमेन्दुसुशोभितेन चतुर्लं परिवर्तयेत् । तत्रमध्ये
पूजितव्या प्रतिमा हेम सम्भवा । मधुजा तदभावेतुपुराकेनापि
निर्मिता । रक्तचन्दनजा वाथ कर्तव्या सा प्रमाणतः । पञ्चवृत्ताय-
चापूज्यातत्रमासविधानतः । (पञ्चवृत्तापञ्चपिण्डमयीम्)

मन्वादिरिति—अश्वयुक् शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिकेसिता ।
तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य च । आचरे चाष्टमी कृष्णा

गान्धर्वः । ईशान्मनुजदागणनं दूरातहं श्रद्धाभुजुनामन्तः
पराभार्यापन्ना विद्या । नित्यतया । अत्र विगडहितं श्रद्धं
कार्यम् । इयं मह्यजगन्ती । चैत्रशुक्लपञ्चमस्तन्यं । आठ-
शुक्लमेवादर्शित्यगरे । इयं च मन्वाहृत्प्राणिनीप्राणा । कान्त्य-
पिनीत्याम् ।

पौषे चैकादशी तथा । तथायादृश्य दशमी माघमामस्य मसमी ।
आषाढे चाप्यमायास्या ज्येष्ठे पञ्चदशी तथा । आषाढी कार्तिकी
माघा चैत्री चैव विशेषतः । एता मन्वाङ्गः प्रोक्ता मुनिभिः पूर्व-
दर्शितभिरिति । अमायास्याष्टमी व्यक्तिरिक्ता द्वादशगिष्यः शुक्लाः ।
अनेकधा तथा पदोपारणस्य शुक्लपञ्चममन्वाङ्गार्थत्वात् उपक्रमो-
पसंहारयोरथ शुक्लकीर्तनात् ॥ अमायास्यामयोग्यत्वात् अष्टम्यां
कृष्णेभ्यस्त्रिभानात् न शुक्लान्वयः । इनरास्तु शुक्ला एव ग्राह्याः ।
कार्तिकीफाल्गुनीरथत्र सितापञ्चदशीति न पदद्वयस्यानुपपत्तिः ।
पूर्वस्थितञ्च पूर्णिमापदमेवानुपज्यते । एवं बहूनाम् शुक्लात्वात्
सन्दिग्धतिथिष्वपि शुक्लास्त्यग्रदणमिति ।

पौर्वाण्हिका इति—(पाञ्च)-पूर्वाणहे तु सदा ग्राह्याः शुक्ला
मनुयुगादयः । दैवे कर्मणि पिश्ये च कृष्णे चैवापराण्हिकाः ।
अपराण्हव्यापिनीति—कालादर्शेत्थपराण्हव्यापिस्थं मन्वा-
दिपूर्कमिति तत्स्थयुक्तमिति (कमलाकरः) स्नानादाधुसरेति
षचनादपराण्हव्यापिनी ग्राह्येति रत्नाकरः ।

नित्यत्वादिति—अमायुगमनुक्रान्ति व्यतीपात महालयाः ।
अन्वष्टक्यं च पूर्वेषु पण्णवस्यः प्रकीर्तिताः ।

पिण्डरहितमिति—(पुलस्त्यः) अयनद्वितये आदौ विपुषद्
द्वितये तथा । युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वापणादते । अन्यत्र-
विपुषायनं संक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु । विहाय पिण्डनिर्वापं
सर्वं आदौ समाचरेदिति ।

शुद्धेऽपीति—प्रतिमासे मृताहे च आदौ यत्प्रतिवासरम् ।

चैत्रशुक्लचतुर्थी (लङ् कचतुर्थी) सा च तृतीयायुता ग्राह्या ।
अस्यां लङ् कादिभिर्गणेशमर्चयित्वा सर्वान्कामान्प्राप्नुयात् । अस्यां
आश्रमव्रतं चतुर्मूर्तिव्रतञ्च ।

चैत्रशुक्लपञ्चमी (श्रीपञ्चमी)—अस्यां श्रीपूजनङ्कार्यम् ।

मन्वादौ च युगादौ च तन्मासोरुभयोरपि । इति (मदनरत्ने)
फलभूयस्त्वं (मात्स्ये) कृतं आढं विधानेन मन्वादिषु युगादिषु ।
हायनानां द्विसाहस्रं पितृणाम् तृसिदं भवेदिति ।

मत्स्यजयन्तीति—(पुराणसमुच्चये)—मत्स्योऽभूद्भूतमुग्दिने मधु-
मिते कूर्मो विधौ माधवे वाराहो गिरिजासुते नभसि यद्भूते
सिते माधवे । सिंहो भाद्रपदे सिते हरितिथौ श्रीवामनो माधवे
रामो गौरितिथावतः परमभूढामो नयम्पां मधोः । कृष्णोऽष्टम्यां
नभसि सितपरे चाश्विने यदशम्याम् बुधः कल्की नभसि सम-
भूच्छुक्लपष्ठम्यां क्रमेण । चैत्रशुक्लपञ्चमीति—चैत्रस्य शुक्ल-
पञ्चम्याम् भगवान्मीनरूपधृगित्यादि । अपरे इति (कौटिल्याः)
आपादे शुक्लपञ्चमे पञ्चादरयाम् महातिथौ । जयन्ती मत्स्यनाम्नी-
ति तस्याम् कार्य्यमुपोषणम् । अत्र निर्णये कल्पभेदेन न्ययस्था ।

तृतीयायुतेति—(ग्रहयैवते)—चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया
फलप्रदा । चतुर्थी च तृतीयायाम् महापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या
व्रतिभिर्वत्स गणनाथ सुतोषिणी । (गणनाथं सुतराम् तोष-
यतीति गणनाथचतुर्थी) लङ् कादिभिरिति—(देवीपुराणे)—गणेशे
कारयेत्पूजाम् लङ् कादिभिरादरात् । चतुर्थ्यां विघ्ननाशाय
सर्वकामसमृद्धये । इति । आश्रमव्रतमिति—चैत्रस्यामले एते तु
सोपवासो जितेन्द्रियः । चतुर्थ्यां वासुदेवस्य कृत्वा सम्पूजनं
शुभमित्यादि । चतुर्मूर्तिव्रतमिति—चैत्रशुक्लचतुर्थ्यान्तु सोप-
वासस्तु पूजयेत् । देवेशं चतुरात्मानं वित्तशक्त्या नराधिपः ।
इत्यादि ।

श्रीपूजनमिति—(मत्स्यपुराणे)—शुक्लायामथैः पञ्चम्याम्

तथा इत्यपश्यमीवतम् चन्द्रपूजनम् । पूर्वोक्तं
श्रीगणेशाय नमः दद्यात् । एषा चतुर्थीयुता क
अत्रापि गन्धादिवलिर्णयः ।
चैत्रशुक्लपक्षी (स्कन्दजयन्ती) । चैत्र
कुमारव्रतम् ।

चैत्रे मामि शुभानना । श्रीगणेशाय नमः ।
इत्यादि । इत्यपश्यमीति—(पद्मपुराणे)
रंहा-मनोजयः । उच्चैः श्रवाः पूजनीयः

चन्द्रपूजनमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)-पञ्चम्याम्
चन्द्रमसोनरः । आयुश्च विपुला लक्ष्मी सर्वव्यय
पञ्चम्याम् पृथिवी-देवी-तथा संपूजयेन्नरः ।
गानात्रोक्त्या विचारणा । नागान्निति (देवीपुराणे)

प्रक्रमे- पञ्चम्याम् पूजयेन्नागानन्ताद्यान्महोरगात् ।
नैवेद्यं देयं सर्वसुखावहम् । इति । चतुर्थीयुते-
ब्रह्मणो या दिनादर्याक् कल्पस्यादिः प्रकीर्तिता ।
यायाम् कृष्णायाम् फाल्गुनस्य च । पञ्चमी-चैत्रमासस्य
न्या तथा परा । शुक्ला-त्रयोदशी-माघे कार्तिकस्य तु
नवमी मार्गशीर्षस्य मल्लैताः संस्मराम्यहम् ।

चैत्रे पञ्चमी चैत्रमासास्येति कृष्णा माघत्रयोदशी
मार्गशीर्षे नवमी चैत्राः शुक्लाः इति (हेमाद्रिः) चैत्रशुक्लपक्ष
प्राये निररुनाकरः ।
स्कन्दजयन्तीति—(पद्मपुराणे)-जातः स्कन्दश्च पञ्चमा
यलायाम् चैत्रनामनि । मेनापत्येऽभिषिक्तश्च देवानां-ब्रह्मण
यम् । इति । कुमारव्रतमिति—(मदनरत्ने)-चैत्रशुक्लाग्रामा
य व्रतार्थमपुनोच्यते । उपोष्य पिपिना पञ्चमां पिरोपात्यणु
यं यजेदिति ।

चैत्रशुक्लसप्तमी—अस्यां दमनकादिभिः सूर्यपूजा कार्या । अस्या-
मेवानोदनसप्तमीव्रतम् । नामसप्तमीव्रतम् । सूर्यव्रतम् ।

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्युत्पत्तिः । अष्टमी नवमीयुता ग्राह्या ।
अत्र दिने भवानीयोत्रा । अस्यामेव पुनर्वसुयुताचामष्टावशोक
कलिकाः प्राश्याः अस्यां ब्रह्मपुत्रस्नानेन ब्रह्मपदप्राप्तिः । अत्राप्या-
श्विनशुक्लाष्टम्यामिव देव्या महापूजा कार्या । एतद्देशेदधिमयी-
पूजा ।

दमनकादिभिरिति—(देवीपुराणे)—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां
दमनकादिभिः । कृत्वा प्राप्नोति भोगादोन्निगता रिर्महापशाः ।
इति । अनोदनसप्तमीति—शुक्लपक्षे तु चैत्रस्येत्यादि । नामसप्त-
मीति—(भविष्यत्पुराणे)—चैत्रात्प्रभृति कर्तव्या सर्वदा नाम
सप्तमी । सूर्यव्रतमिति । चैत्रशुक्लपक्षे तु सम्यक् पठयामुपोषितः ।
सप्तम्यामर्च्यनं कुर्याद्देशदेवस्य गोपतेः । इति । नवमीयुतेति—
(माधयः)—पक्षद्वयेऽप्युत्तरैश्च शिवशक्ति महोत्सवे । (ब्रह्मचैवर्ते)—
अष्टमी नवमी युक्ता नवमी चाष्टमीयुता । इति । भवानी यात्रे-
ति—(काशीखण्डे)—भयानीपस्तु परयेत शुक्लाष्टम्यां मयौ नरः ।
न जातु शोकं लभते मदानन्दमयो भवेत् । प्राश्या इति—(लिङ्ग-
पुराणे)—अशोक कलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि
सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुरिति । ब्रह्मपुत्रस्नानेनेति—(कालि-
कापुराणे)—चैत्रमामि सिताष्टम्यां योनरो नियतेन्द्रियः । स्नाया-
त्तलौहित्यं तापेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ (लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः)
महापूजेति—(मार्कण्डेय पुराणे)—शरत्काले महापूजा क्रियते या
च यार्षिकी । तस्यां भूमैरन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिममन्बिनः । या
च यार्षिकीत्यनेन मन्वत्सरस्यादौ चैत्रशुक्लं प्रतिपद्यन्माष्टमी-
पर्यन्तं क्रियमाणा पूजाभिधीयते । अनन्त शरदमन्मयोस्तुल्य एव
दुर्गात्मकः कार्प्यः ।

तथा हयपद्मगीतम्, चन्द्रपूजनम् । पूर्वापूजनम् । नागान् स
 चोऽमृतनैवेद्यं दद्यात् । एषा चतुर्थीयुता कार्या । इयं कल्याण
 यथापि मन्त्रादिवर्जिणीयः ।

चैत्रशुक्लपञ्चमी (स्कन्दजयन्ती) । चैत्रशुक्लपञ्चमीयामा
 युमाग्रतः ।

चैत्रे मामि शुभानना । श्रीगङ्गाधरलोकान्मानुष्यं संप्राप्ता केशवाक्ष
 इत्यादि । हयपद्मगीतम्—(पद्मपुराणे)—अश्वराष्टमृताज्जातो पा
 रंहा मनोजयः । उच्यते श्रयाः पूजनीयः पञ्चम्याम् चैत्रशुक्ल
 चन्द्रपूजनमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे) पञ्चम्याम् पूजनं कृत्वा त
 चन्द्रममोनरः । आयुश्च विपुला लक्ष्मी सर्वैश्वर्यं च विन्दति
 पञ्चम्याम् वृद्धिर्षी देवी तथा संपूजयेन्नरः । तानेवामोत्पयस्ते
 नात्र कार्या विचारणा । नागाभिति(देवीपुराणे)—चैत्रमामति
 प्रथमे—पञ्चम्याम् पूजयेन्नागान्नन्ताद्यान्महोरगान् । क्षीरसर्पि
 नैवेद्यं देयं सर्वसुखायहम् । इति । चतुर्थीयुतेति—(स्कन्दपुराणे)
 ब्रह्मणो पादिनादर्घ्याक् कल्पस्थादिः प्रकीर्तिता । वैशाखस्य तृत्
 याम्याम् कृष्णायाम् काल्शुनस्य च । पञ्चमी चैत्रमासस्य तत्रैवा
 न्त्या तथा परा । शुक्ला त्रयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी
 नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तैताः संस्मराम्यहम् । कल्पानामादय
 स्ते तादस्योत्पयकारकाः । अन्त्या अमावस्या वैशाखे तृतीया
 चैत्रे पञ्चमी चैत्रामावास्येति कृष्णा माघत्रयोदशी कार्तिकसप्तमी
 मार्गशीर्षे नवमी स्ते ताः शुक्लाः इति (हेमाद्रिः) चैत्रशुक्लपञ्चमी
 ग्राह्येतिरत्नाकरः । स्कन्दजयन्तीति—(ब्रह्मपुराणे)—जातः स्कन्दश्च पष्ठ्यान्तु
 शुक्लायाम् चैत्रनामनि । सेनापत्येऽभिषिक्तश्च देवानां ब्रह्मणा
 स्वयम् । इति । कुमारव्रतमिति—(मदनरत्ने)—चैत्रशुक्लात्समा
 रभ्य व्रतार्थमधुनोच्यते । उपोष्य विधिना पण्डितां विशेषात्पण्डु
 र्गं यजेदिति ।

चैत्रशुक्लसप्तमी—अस्यां दमनकादिभिः सूर्यपूजा कार्या । अस्या-
मेवानोदनसप्तमीव्रतम् । नामसप्तमीव्रतम् । सूर्यव्रतम् ।

चैत्रशुक्लाष्टम्यां भवान्युत्पत्तिः । अष्टमी नवमीयुता ग्राह्या ।
अत्र दिने भवानीयात्रा । अस्यामेव पुनर्वसुयुतावामष्टाशोक
लेकाः प्राश्याः अस्यां ब्रह्मपुत्रस्नानेन ब्रह्मपदप्राप्तिः । अत्राप्या-
नशुक्लाष्टम्यामिव देव्या महापूजा कार्या । एतद्देशेदधिमयी-
ता ।

दमनकादिभिरिति—(देवीपुराणे)—भास्करस्य तु सप्तम्यां पूजां
रनकादिभिः । कृत्वा प्राप्नोति भोगादीन्विगतारिर्महापशाः ।
ते । अनोदनसप्तमीति—शुक्लपक्षे तु चैत्रस्येत्यादि । नामसप्त-
मि—(भविष्यत्पुराणे)—चैत्रात्प्रभृति कर्तव्यां सर्वदा नाम
सप्तमी । मूर्ध्वव्रतमिति । चैत्रशुक्लपक्षे तु सम्यक् पष्ठयासुपोषितः ।
सम्यामर्चनं कुर्याद्देवदेवस्य गोपतेः । इति । नवमीयुतेति—
(पञ्चवः)—पञ्चदशेऽप्युत्तरैव शिवशक्ति महोत्सवे । (ब्रह्मवैवर्ते)—
अष्टमी नवमी युक्ता नवमी चाष्टमीयुता । इति । भवानी यात्रे-
ति—(काशीखण्डे)—भवानीयस्तु परयेत शुक्लाष्टम्यां मधौ नरः ।
जातु शोकं लभते मदानन्दमयो भवेत् । प्रारया इति—(लिङ्ग-
पुराणे)—अशोक कलिकाश्चाष्टौ ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि
सिताष्टम्यां न ते शोकमवाप्नुयुरिति । ब्रह्मपुत्रस्नानेनेति—(कालि-
ङ्गपुराणे)—चैत्रमामि सिताष्टम्यां योनरो निधतेन्द्रियः । स्नाया-
लौहित्य तोषेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ (लौहित्यो ब्रह्मपुत्रः)
होवापूजेति—(मार्कण्डेय पुराणे)—शरत्काले महापूजा क्रियते या
। वार्षिकी । तस्यां ममेतन्माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिसमन्वितः । या
। वार्षिकीत्यनेन संबत्सरस्यादौ चैत्रशुक्लं प्रतिशु पक्षम्याष्टमी-
त्यन्तं क्रियमाणा पूजाभिधीयते । अतश्च शरदमन्तयोस्तुत्य एव
गोत्सवः कार्यः ।

चैत्रशुक्लनवमी रामनवमी—नवमी द्विधा—शुद्धा विद्वाच ।
 शुद्धापि समान्यूनानाधिका चेति त्रिधा । नक्षत्रसंयोगवियोगाभ्यां तु
 षड्विधा । एवं द्वादशधा । इयं तिथिद्वये या मध्यान्हव्यापिनी सैव
 ग्राह्या । दिनद्वये मध्यान्हव्यापित्वे मध्यान्हव्याप्यभावे वा या पुन-
 र्वसुयुता सैव ग्राह्या । यदा उभयत्र पुनर्वसुयोगः एकत्रमध्यान्हो-
 रध्रमध्यान्हं विहाय तदा मध्यान्हो पुनर्वसुयुता ग्राह्या जन्मकाले
 योगस्य-लाभात् । यदा परदिने मध्यान्हो नवमीपुनर्वसुयोगः यदा
 वा दिनद्वयेऽपि पुनर्वस्वभावः तदाचरैव ग्राह्या । यदि तु दशम्या
 हासंश्रयेण पारणादिने स्मार्तानामेकादशीव्रतप्राप्तिस्तदा स्मार्तरष्टमी-
 विद्वापोष्या । वैष्णवैर्मुहूर्तत्रययुता परैवोपोष्या । शुद्धाया नवम्या
 अलाभेमुहूर्तत्रयन्यूनत्वे वा सर्वैरष्टमी विद्धैवोपोष्या । इयं मल-
 मासेनोपोष्या । अस्यां नवम्यां मातृकाव्रतम् भद्रकालीपूजनञ्च ।

चैत्रमासे नवम्यां तु जातो रामः स्वयं हरिः पुनर्वसुव-
 संयुक्ता सा तिथिः मर्यकामदा । (रामार्चनं चन्द्रिकायाम्)-
 उच्यते ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने कर्कटके
 पुनर्वसुपुने मेघंगले शूषणि । निर्दग्धं मकलाः पलाशगमिधोमध्या-
 द्योष्यांर्येगविभ्रंनममूलपूर्वविभयं गम्किजिदेकं महः । नवमी
 द्विधेति—शुद्धाविदेति भेदेन नवमी सा द्विधास्मृता । रामान्यु-
 नाधिकायेति शुद्धापि नवमी त्रिधा । पुनर्वसुसंयोगविभागाभ्यां
 तु षड्विधा । ममादिमर्चभेदादिभेदैर्विद्वापि षड्विधा । एवं
 द्वादशधाभिरा नवमी नव त्रिगुणः । मध्यान्हव्यापिनीति । चैत्र-
 शुद्धाया नवमी पुनर्वसुयुतागदि । मध्यान्हव्याप्यभागेन महापुण्य-
 तमा भवेत् । इति । पुनर्वसुयुतेति—(अगम्यमहितायाम्)-
 पुनर्वसुसंयोगः स्वस्त्योर्न यदि हरये । चैत्रशुद्ध नवम्यां तु
 मा नवमा मर्चकामदा । इति । उच्यते—कैवलापिमादोषोष्या

चैत्रशुक्लदशमी—देवीपुराणे चैत्रमासतिथिकृत्यप्रक्रमेदशम्यां यमपूजनम् ।

चैत्रशुक्लकादशी—अस्यां स्त्रीभिः रुक्मिणीपूजा कार्या

नवमी शब्दसंग्रहात् । तस्मात्सर्वात्मना सर्वैः कर्तव्यं नवमी व्रतम् । विद्वैवचेद्वच्युताव्रतं तत्र कथं भवेत् । विद्वानिषेधश्रवणान्नवमी चेति वाक्यतः । नवमी चाष्टमी विद्वात्प्राज्या विष्णुपरायणैः उपोषणं नवम्यां तु दशम्यांचैव पारणम् । विद्वोपोष्येति—दशम्यादिषु वृद्धिरचेद्विद्वात्प्राज्यैव वैष्णवैः । तदन्वेषां च सर्वेषां व्रतं तत्रैव निश्चितम् । दशम्यां पारणायाश्च निश्चयान्नवमीक्ष्ये । विद्वोपि नवमी ग्राह्या वैष्णवैरप्यसंशयम्—इति (हरिविलासे) । नक्षत्ररहितापि मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्येति माधवाः॥ वीरमर्चस्ये—चैत्र शुद्धातु नवमी पुनर्वसुयुता यदि । सैव मध्यान्हयोगेन महापुण्यतमा मता । द्वयोर्मध्यान्हयुक्ता चैत्रोपोष्या पूर्व संयुता । परविद्वैव कर्तव्या मध्यान्हव्यापिनी यदि । न कार्ष्येति—(माधवीये)—भुजसमप्यजन्तं स्यान्नोपवासः कृतोभवेत् । न कुर्व्यान्मलमासे तु महादानव्रतानि च । ननु रामनवमी व्रतस्य नित्यत्वादेकादशावन्मलमासेऽपि कर्तव्यता स्यादिति चेदत्र व्रतमः । नैकादश्युपवासस्य व्रतत्वेन प्राप्तिः । किन्तु एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोक्तभयोरपि इत्यादि निषेधस्य वैष्णवैर्मलमासेऽपि पालनीयत्वात् ॥ इति रामनवमीनिर्णयः ॥ (मातृकाव्रतमिति)—चैत्र शुक्लनवम्यांतु मातृव्रतमथाचरेदित्यादि । (भद्रकालीति) चैत्र नवम्यां शुक्लायां भद्रकालीमहायला । योगिनोनां तु सर्वांसामाधिपत्येऽभिषेचिता । तस्मात्तपूजयेत्तत्र मोषवासो जितेन्द्रियः विचित्रैर्वलिभिर्भक्त्या सर्वासु नवमीपुजेति ॥

यमपूजनमिति—धर्मराजं दशम्यां तु पूजयित्वा सुगन्धकैः । विगतारिर्निरातङ्क इहचान्तं परम्पदम् । इति ।

रुक्मिणीपूजेति—एकादश्यां ततः स्त्रीभिर्देवीपूज्या च

अथ गणेशपूजा शशी मन्त्रमर्चां चतुर्दशः सोत्तममन्दोत्तरी
 चैत्रशुक्लद्वादशी दमनोत्सवः—शिवमत्तादिभिस्तु च
 नंद्यां कार्प्यम् । अस्यामेव मदनद्वादशीमनम् । भद्रद्वादशी
 चैत्रशुक्लप्रवादशी—अस्यामेव द्वावनम् । तान् पूर्वा मन्त्र
 न्हव्यापिनी । उभयदिने मध्यान्हव्यापित्यं तदव्यापित्यं च पूर्वा

शक्तिमर्णा । पुष्पालङ्कारपूषामवस्त्रप्राप्त्यर्पणः । वास्तुपूजति
 तत्रापराण्डं वास्तुरण चरपानां चरपारकः । अर्घ्यमौषधैश्च यत्नैः
 पूज्यैरङ्गैः सुगन्धितैरिति । आन्दोलनीय इति—चैत्रमास
 शुक्लापामेकादश्यां तु वैष्णवैः । आन्दोलनीयांदेवेशः सकलमी
 महोत्सवैरिति ।

दमनोत्सव इति—द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दमन
 स्मयः । धौघायनादिभिः प्रोक्तः कर्तव्यः प्रतिवत्सरमिति । (पाद्म
 ऊर्जव्रत मधोदोला श्रावणे तन्तुपूजनम् । चैत्रे च दमनारोप
 कुर्वाणां प्रजस्यथः । चतुर्दश्यामिति—स्वस्वदेवप्रतिष्ठायां मन
 संग्रहणे तथा । पवित्र दमनारोपे ग्राह्या तत्तत्तिथिष्वैः । (निधय
 ज्योतिः प्रकाशः)—चतुर्थी गणनाथस्य दुर्गाया नवमी तथा
 विष्णोस्तु नवमी पुण्या तथैव द्वादशी शुभा । त्रयोदशीश्वरस्यैव
 अष्टारण्य निवासिनः । भैरवस्यैकवीराया ज्येष्ठा भूताफलप्रदा ।
 पूर्णिमासर्वदेवानां अष्टादमनकार्पण इति—मदनेति—चैत्रे मासि
 सितेपक्षे द्वादश्यां नियतव्रत इति । भद्रद्वादशीति—वसन्ते
 शुक्लपक्षस्य द्वादशी या भवेच्छुभा । तस्यामुपोष्य विधिधत्स
 श्रीकं हरिमर्चयेदिति ।

अनङ्गव्रतमिति—(हेमाद्रौ)—चैत्रोत्सवे सकललोकमनोनिवा
 स काम त्रयोदशदिने च वसन्त्युक्तम् । परम्या सहार्चपुरुष
 प्रवरोऽथपोषित्सौभाग्यरूपसुतसौख्ययुतः सदास्यात् । मध्या
 न्हव्यापिनीति—मध्यान्हे पूजयेद्भक्त्या भक्त्यैर्गन्धैः स्रग्भरैरिति

चैत्रशुक्लचतुर्दशी—सा च पूर्वा प्राज्ञा । रात्रिव्यापिनी-
ग्राह्येति माघवः । रात्रिव्यापिनीत्येतत्पूर्वविद्धा परमिति मयूखे ।
पूर्वदिने साय त्रिमुहूर्ताभावे परेति (कमलाकरः) ।
अस्यामेव चतुर्दश्याम् कर्पूकुङ्कुमागुरुचन्दनादिभिर्दमनकेन च
शिवपूजा कार्या । लिङ्गपुराणे कश्चिद्विशेषोऽप्युक्तः ।

चैत्रशुक्लपूर्णिमा—त्रिमुहूर्तसत्वे परा । रात्रिमन्दयुत चैत्र्या
स्नानदानादिभिरश्वमेधजं फलम् । अस्यां सर्वदेवानां दमनकेन
पूजा । निकुम्भपूजा । एषा हनुमज्जयन्तीति लोके प्रसिद्धा ।
कार्तिककृष्ण चतुर्दशीति उत्सवमिन्धुकारः अत्रापि कल्पभेदेन
व्यवस्था । माससंज्ञक ऋते गुरुचन्द्रयोगश्चेत्पूर्णिमायां तदा सा
महत्पूर्विका । एषैव यननपूर्णिमा ।

स्यादिषचने मध्यान्हस्य पूजाकालस्याभिधानात् । पूर्वैति—शुक्ला
त्रयोदशीपूर्वा परा कृष्णा त्रयोदशी । अलाभे सापि पूर्वैव
पूर्वानङ्ग त्रयोदशी । मघी शुक्लत्रयोदश्यां मदनं चन्दनात्मकम् ।
कृत्वा सम्पूज्य यत्नेन बीजयेद् व्यजनेनचेति । पूर्वाग्राह्येति—
(स्फन्दपुराणे)—चतुर्दशी तु कर्तव्या त्रयोदश्या युगादिभ्यो । मम
भक्तैर्महाबाहो भवेद्या चापराहिकी । रात्रिव्यापिनीति—(वीधा-
पनः)—मघोः श्रावणमासस्य शुक्ला या तु चतुर्दशी सा
रात्रिव्यापिनीप्राज्ञा नान्या शुक्लाफदाचनेति । शिवपूजेति—
(देवीपुराणे)—चतुर्दश्यां तु कर्तव्या कर्पूरागुरुचन्दनैरिस्पादि ।
अन्यत्रापि—मधुमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी । प्रोक्ता
दमनपूजेति सिद्धिदा तु महोत्सवे इति । परेति । मूलविद्धा न
कर्तव्या दशपूर्णा कदाचन । धर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्रीव्रतमुत्त-
ममिति । अश्वमेधजफलमिति—मन्देवार्कं गुरौ वापि वारं प्वेतेषु
चैत्रिका । तत्राश्वमेधजं पुण्यं स्नानश्राद्धादिभिर्लभेत् । सर्वदेवा-

ज्येष्ठयान्तु विशेषः) । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । ऐन्द्रे-ज्येष्ठानक्षत्रं प्राजापत्यं रोहिणी एवं लक्षणं प्रकीर्तिता । प्रकरणवती कथिता । फलभूयस्त्वात् । महत्यन्तु साधारणलक्षणं देव यस्तु पठति (बृहस्पतिः) । पौर्णमास्यां सितपक्षे ज्येष्ठे मामि गुरोर्दिने । वृषादित्ये शशीचन्द्रे महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । (अत्रापि गुरुवारवृषादित्याभ्यां फलभूयस्त्वम्) ।

। १. १. वृषादित्यव्याकरोति—प्राजापत्येऽथ सौम्येऽर्के ऐन्द्रे जीविनिशाकरी । पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । ऐन्द्रे शशी सुराचार्यश्चन्द्रे धातरि वा । रविः । पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । (सौम्य चन्द्रपदाभ्यां मृगशिरोभयने) धातातु—रोहिणीचन्द्रे धातरि वा रविरित्यमवच्छिन्नदर्शनं वृषादित्यमात्रं फलभूयस्त्वम् प्रयोजकं भवति । महत्यन्तु ज्येष्ठानक्षत्रे गुरुचन्द्रयोरवस्थानमात्रेणैव प्राजापत्ये रविस्तथेति च तत्तांऽपि फलालिङ्गार्थं । अन्यथा महाज्येष्ठया बहुतरं लक्षणं स्यात् । इदपि पठन्ति—वृश्चिकस्थो यदा जीवो वृषश्चरचयश्च रविः । पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । (पूर्णिमासेन्दुशक्येति तृतीयपदं वचनान्तरं) तच्च वृश्चिकपदे ज्येष्ठापरं सर्वकथाकथयान् वृषपदे फलभूयस्त्वार्थं—यथा—मासाख्यसंचन्द्र गुरुतत्पञ्चदशके रविः पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महच्छब्दश्रान्वितातिथिः मासाख्यसंचन्द्र गुरुतत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । अत्र तत्पञ्चदशके रविरिति विध्यायां ज्येष्ठानक्षत्राचतुर्दशान्यात् रोहिण्यास्तत्रादित्यं न स्यात् । न च तत् फलभूयस्त्वार्थम् रोहिण्यामपि फलभूयस्त्वात् । अत्र चतुर्दशे प्रातित्येवा भवति तदा पञ्चदशकमविशोपक्रमम् । ततः पञ्चदशकपर्यन्ते रवौ न पञ्चदशके आर्द्रायामपीत्यर्थः । तथा ऐन्द्रे शशी सुराचार्यो वृषे आग्नेऽथवा रवौ । पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । आग्नेसिधुनेतेनार्द्राभ्येऽपि रवौ प्रसक्तिः । तन्निराकरणार्थं पञ्चदशकपर्यन्ते भवति न पञ्चदशक इति तात्पर्यम् ज्येष्ठतः आर्द्रायाः पञ्चदशकत्वात् । ननु चतुर्दशकत्वं रोहिणीनक्षत्रस्यापि निवृत्तिः तस्य विधानात् । यानि तु वचनानि ऐन्द्रे मैत्रे यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक चन्द्रेण महाज्येष्ठोतिथिस्तदा । प्राजापत्येऽथ सौम्येऽर्के ऐन्द्रे शशी गुरुस्तथा मैत्रे वा पूर्णिमा युक्ता महाज्येष्ठी प्रकीर्तिता । वृश्चिकस्थो यदा जीवोनक्षत्रं द्वितये भवेत् । ऐन्द्रे शशी महाज्येष्ठी वृषे पुनश्च वा रवौ । ऐन्द्रे मैत्रे च गुरौ यदि महाज्येष्ठोऽस्यात् तदा तत्पञ्चदशकविशेषणानुराधाम्ये जीवो रोहिण्यामेष रवौ न मृगशिरसि ज्येष्ठानक्षत्रं गुरौ मृगशिरस्येव रवौ न रोहिण्यामिति स्यात् एतच्च प्राजापत्ये रविस्तथेति सर्वसम्मतबेदादवचनं विरुद्धम् । तस्मात्तत्पञ्चदशके रविरित्यनेनैवाकुलितत्वात् मूलस्य चानुपलम्भात् द्वादशभिर्बचनैः । ऐन्द्रेत्याद्यगुरौ महाज्येष्ठोतिथिपादनात् महाज्येष्ठोलक्षणस्य च भेदापत्तेः तस्य चान्यायत्वाच्चिद्व्यभिचारालिखितत्वात् पौर्णमास्यन्तरेषु च भासमानं ज्ञानक्षत्रेण गुरुचन्द्रकयोर्मेलकेन महत्वं दर्शनादत्रापि तथात्वस्यैव युक्तत्वादित्यनाकराणि । यदि पुनः मैत्रवचनान्याकाराद्या न्येव तदा नास्ति वचनस्यातमार इति न्यायात् सर्वं पूर्वोक्तं वृषजमदूषणमेव किन्तु गुरुवारस्तदा न योग्यः यथापरं वचनम्—मेघपृष्ठे यदा सौरिः सिद्धे च गुरुचन्द्रमाः । भास्करे भवणामध्ये महाभाषीति सा स्मृता । भवणामध्ये हि भास्करोमकरे भवति—

वैशाखकृत्यनिर्णयः

मेपसंक्रमणे वैशाखस्नानम् । चैत्रशुक्लैकादशीमास्य पौर्ण-
मासीमास्य वा स्नानम् । ज्येष्ठ वा स्नायात् । (त्रयोदश्यां चतु-

स्नानमिति—(पाद्मे) तुलामकरमेपेषु प्रातः स्नानं विधीयते ।
विष्यं द्रव्यचर्यं च महापातकनाशनम् ॥ एकादशीमास्येति—
(पाद्मे) मधुमासस्य शुक्लायामेकादश्यामुपोषितः । पञ्चदश्याम्
वा भो घोर मेपसंक्रमणे तु वा ॥ प्रपादानमिति—(स्कान्दे)—प्र-
पाकार्या च वैशाखे देवे देया गलन्तिका । (गलन्तिका सन्ततप-
द्धारसुदकपात्रम् (भाषायामभिपेकपात्रम्) उपानहयजनघ्नः
वृद्धमवासांसि चन्दनमिति ॥ गन्धादिदानमिति—(वायुपुराणे)-
गन्धमाल्यानि च तथा वैशाखे सुरभीणि च । दद्यानि द्विजसु-
येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥ कुम्भदानमिति—ददाति पोहि मेपादौ

च मकरस्यादित्ये पौर्णमास्यां सिंहे चन्द्रः सम्भवति—कुम्भस्थादित्यं तत्सम्भ-
वापि भास्करे अवणामध्यङ्गि विरोधान् तस्मात् पौर्णमासी व्यतिरिक्ततिथ्यन्तराभि-
यम् । (ब्रह्माण्डपुराणे)—पौर्णमासीन्यतिपातोयदेशेतां परस्परम् । तस्मिन्काले
नौ स्यातां तौ व्यतीपात गद्य मः । तौ चन्द्रबृहस्पतीयदाकाशे समौ एकनक्षत्रावस्थाने
सयोगाकाशे समता । तथा—तत्रैव चन्द्रमास्यैव देवाचार्यान्तयैव च । वसति
दशाब्दान्ते तन्महत्वं तिथेः स्मृतम् । तथान्या अपि तिथयो महत्यः । दुर्गोत्थानस्य
मी विष्णुत्थानस्य द्वादशी वसिष्ठस्वापस्य धृष्टी च महत्यो मापसप्रमी (केचिन्महा-
मीत्युच्यते) । इति । (ब्रह्मपुराणे)—मेपरत्नी यत्र सौरिः सिंहे चन्द्रबृहस्पतिः ।
भस्करः अवणस्यैव्यान्महामापीति सा स्मृता । शालग्रामे महापेशी कृता पुंसां महा-
ता । गंगायां चैव वैशाखां ज्येष्ठी चैव पुरुषोत्तमे । आपादां चैव कनकले केंदारे भावणी
महाभाद्रा बदर्या च कुन्तायामेव चाग्निनी । पुष्करे कार्तिकी (रम्या) कान्य-
कुब्जे मार्गशीर्षी तथा । अयोध्यायां महापौषो कृतास्तुः सुमहाप्रताः । महामापीप्रयागं
मेमिवे पञ्चगुणी तथा ॥ इति धर्मरत्ने महत्पुत्रिकाविचारः ।

दश्यां वैशाख्यां वा दिनत्रयम्) । अत्रमासे प्रपादानम् । गन्धा-
दिदानम् । पूर्णकुम्भोपरिसक्तुपूर्णशरावं धृत्वा दानम् । अस्मि-
न्मासे तुलस्यर्पणेन मुक्तिः । अश्वत्थसेचनं तत्प्रदक्षिणं च कार्यम् ।
गोकण्डूयनेनसद्गतिप्राप्तिः । कान्ति व्रतम् । ज्ञानावाप्ति व्रतम् ।
एकभक्तव्रतम् । मासपर्यन्तं स्नात्वा उद्यापनञ्च कार्यम् । उद्यापने-
ऽशक्तश्चेत्कृसरं भोजयेत् । यदा तु वैशाखो मन्ममासो भवति तदा

सक्तूनम्बुघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य धिमेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
इति । मुक्तिरिति—(पाद्म)—तुलसी कृष्णगौराख्या तयाभ्यर्च्य
मधुद्विपम् । विशेषेण तु वैशाखे नरो नारायणो भवेत् । माघं
सकलं मासं तुलस्या योऽर्चयेन्नरः । त्रिसंध्यं मधुहन्तारं नास्ति
तस्य पुनर्भवं । इति । अश्वत्थसेचनमिति—योऽश्वत्थ मूलमा-
सिज्वेत्सोयेन घट्टुना सदा । कुर्यात् प्रदक्षिणं तंतु सर्षदेवमयम्
तत इत्यादि । गोकण्डूयनेनेति—कण्डूय पृष्ठतो गां तु स्नात्वा
पिप्पलतर्पणम् । कृत्या गोविन्दमभ्यर्च्य न दुर्गतिमवाप्नुयुः ।
कान्तिव्रतमिति—(धामनपुराणे)—वैशाखे पुष्पलवणं यर्जयित्वा
च गोप्रदः । मुक्त्वा पिप्पलपदे कल्पम् स्थित्वा राजा भवेदिदम् ।
एतत्कान्तिव्रतम् नाम कान्तिसौभाग्यदायकमिति । ज्ञानावाप्ति-
रिति—वैशाख्यां कनकं दद्यात्त्रिराश्रोपोपितो नरः । ज्ञानावाप्ति
प्रदं ह्येतद्व्रतम् शुद्धिपियर्दनम् । एकभक्तव्रतमिति—(महाभारते)
निस्तरेदेकभक्तेन वैशाखम् यो जितेन्द्रियः । नरो वा यदि वा
नारी शोतीनाम् श्रेष्ठताम् व्रजेदिति । उद्यापनमिति—(धामन-
पुराणे)—मासमेवं घट्टिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले । एकादश्यां
च द्वादश्याम् पीर्णमास्थामथापि वा । उपोष्य निपतो भूत्वा
कुर्यादुद्यापनम् पुनः । कृसरं भोजयेदिति—(वायुपुराणे) वैशा-
ख्यां विधिना स्नात्वा भोजयेद्वाद्ययान् दश । कृसरं सर्वपापे-
भ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥ काम्यानामिति—न कुर्यादधिकं

यस्यैव मन्त्रमात्रे मन्त्रानिर्निर्माणमन्त्रमात्रमन्त्रा मात्रद्वयं स्त
तत्तियमात्र नुष्टेयाः । चन्द्रगणितिकं मन्त्रमात्रं द्वय मन्त्रमात्रं
कुम्भभगुर्ग मन्त्रादिसंज्ञकं कुम्भयोगः । सिंहं गुर्ग मन्त्रादिसंज्ञकं
अर्द्धकुम्भयोगः । अथ दृष्टिरे मन्त्रास्त्रानाम् कार्याम्
यथास्त्रनुवर्तकृष्णनयभ्यांभगिडकापूजनं ।

यथाचतुर्वर्ण्यं (यथाचतुर्वर्ण्यं) । इयं विष्णुपूजा होम-
दानादिषु पूर्वगृह्यापिनी प्राप्ता । गौरीधनं कलाकाष्ठादियुक्तायु-
क्तं फलं । (यदा चतुर्वर्ण्यं न लभ्यते तदा गौरीधनं विमुक्तं)

मासि काम्यं कर्म कदाचन । मलं यदग्नि-कालस्य मासं कालः
पिदोषिकम् । न कुर्यादधिकं मामि कर्माकर्म कथञ्चन । मुख्या
नैमित्तिकं कर्म तद्विनश्यैव कोशितम् ॥ समापयेदिति—दीपिका-
याम्—नियमत्रिशद्दिनस्यान्धुमेमास्यास्य समापयेत् । मलिनमा-
सोपथासप्ततम् इति । कुम्भहनि—पश्चिमीनायकमेव कुम्भस्थं च
बृहस्पतौ । गङ्गाद्वारे भयंयोगः कुम्भनामातदोत्तमः । सिंहस्थं च
बृहस्पतौ अर्धकुम्भाद्यभिधायकम् ।

चण्डिकापूजनमिति—(निर्णयामृत) यशाखे मासि राजेन्द्र
नक्षत्रा पक्ष्याष्टयाः। उपवासपराभक्त्या पूजयानस्तु चण्डिकाम्।
हसकुन्दहसकाशस्तजसा ध्रुवसन्निभः। विमानचरमारुहो देव-
लोकं महायत ॥

अक्षयतृतीयेति—(भविष्ये)—यत्स्वपा—कुर्याद्दलं वशाखे
तु महातिथिः । तृतीयासाक्ष्यालाकेर्गोर्वाणेरभिनन्दिता । यत्कि-
ञ्चिदीयते दानं स्वरूपं वा यदि वा बहु । तत्स्वमेजयः यस्मात्तन-
यमेजयास्मृता । इति—पूर्वाह्न्यापिनोति—पूर्वाह्णे तु सदा कार्याः
शुक्लामनुयुगादयः । देवकणि पित्र्य च कृष्ण चेवापराह्निकाः ।
(भविष्यात्तर)—इ शुक्ले इ तथा कृष्णे युगाद्याः कथयो विदुः ।
शुक्ल पूर्वाह्निके कार्ये कृष्णे चेवापराह्निके । अन्यत्र अथो

लाभे द्वितीयाविद्धाऽपि ग्राह्या । एकादशीतृतीयेति । वचनादिति
 रत्नाकरः) अस्याम् श्रीसहितविष्णुपूजा कार्या । गङ्गायां स्नात्वाऽ
 त्रदिने यवैर्होमः । यवैर्विष्णुम् पूजयित्वा यवान्प्राशयेत् । इयं च
 त्रेतायुगादिः । कृतयुगादिगिति केचित् । वैशाखे मलमासे सति
 तत्रैव युगादिः कार्य्य इति कमलाकरः । मासद्वयेऽपि कर्तव्यमिति

युगादि मन्वादिकर्मतिथयः पूर्वाह्निकाः । स्युः सिते विज्ञेया अप-
 राह्निकाश्च बहुले । रोहिणी धुधयुक्तापि पूर्वविद्धा चिबर्जिता ।।
 भक्त्याकृतापि मान्यातः पुण्यं हन्ति पुराकृतम् । गौरीविनाय-
 कोपेता रोहिणी धुधसंयुता । विनापि रोहिणी योगात्पुण्यकोटि-
 प्रदा सदा । इति । विष्णुपूजति—(भविष्योत्तरे)—वैशाखस्य
 तृतीयायां ओसमेतं जगद्गुरुम् । नारायणं पूजयेथाः पुष्पधूपवि-
 ज्ञेयैरिति । स्नात्वेति नङ्गातोयेत्तरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषः ।
 तस्यां कार्य्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् । यथान्दयादु
 विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवानिति । त्रेतायुगादिरिति—माघे
 एकादशी कृष्ण नभस्ये च त्रयोदशी । तृतीया माघये शुक्ला
 नवम्युजै युगादयः । (भविष्योत्तरे)—नभस्यां श्रुतपक्षस्य कार्तिके
 निरगात्कृतम् । त्रेतासिततृतीयायां वैशाखे ममपयत । द्रष्टुं
 माघमासस्य प्रवृत्तं दापरं युगम् । कलिकृष्णत्रयोदस्यां नभस्ये-
 मासि निर्गम इति । केचिदिति—(ब्रह्मपुराणे)—वैशाखेमासि
 शुक्लायां तृतीयायां जनार्दनः । ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामयः
 तारयत् । यवानुत्पादयामासयुगं पारव्ययान्कृतमिति नक्षत्र-
 भेदेन ययवस्थाप्यमिति (निर्णयामृते) नत्रैव युगादिरिति (श्रुत्यश्रुतः)
 दशहरासु नाहर्कर्मभूतुर्षु च युगादिषु । उपाकर्मणि पौंसर्गे एतेन
 दिष्टं पदादित इति । मासद्वयेऽपीति—(स्मृतिचन्द्रिकायां)—पौगादिकं
 मासिकं च भाद्रं चापरपाचिकम् । मन्वादिकं नैर्घिकं च कृष्णा-
 मासद्वयेऽपि चेति । तथा च मरीचिः—प्रतिमासं मृताहे च आदौ
 एतन्निवासरम् । मन्वादौ च युगादौ च तन्मासं कर्मयोरपीति ।

स्मृतिचन्द्रिकाकारः । युगादिषु युगान्तेषु श्राद्धम् कार्यम् । तच्चापि
 यडकमनुष्ठेयम् । श्राद्धे युगादितिथिगपराग्रहव्यापिनी ग्राह
 षस्यां तृतीयायां सक्त्वादिदानेन तथा धर्मघटदानेन पुण्यप्राप्ति
 षस्यां रात्रिभोजने कृते तथा श्राद्धाकरणे प्रायश्चित्तम् । १
 समुद्रस्नानं प्रशस्तम् । भविष्यपाद्यवचनादत्र देशीयाः पापवि
 चनार्थं वैशाखशुक्लतृतीयायाम् घृतयुक्तकृशारभोजनं कुर्वन्ति कार
 न्ति च अन्यदेशे सकतुभक्षणम् । कृषीवल्लारचास्याम् कृष्य
 शकुनान् पश्यन्ति । तान्दृष्ट्वा सुभिक्षदुर्भिक्षं च निर्णयन्ति । अ
 वेदाध्ययननिषेधः ।

श्राद्धमिति—(ब्रह्मपुराणे)—युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमचप्य
 ष्यत इति । प्रकरणायुगान्ता अपिकथ्यन्ते—(ब्रह्मपुराणे)
 सूर्यस्यसिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु । अथ वृश्चिकसंक्रान्त्य
 मन्तस्त्रेतायुगस्य तु । ज्येष्ठस्तु वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्तु संवत्सर
 तथा तु कुम्भसंक्रान्त्यामन्तः कलियुगस्य तु ॥ (आदित्यपुराणे)
 दिनचै रेवती पत्रगमनचैव राशिषु । युगान्तदिवस विदितप्रदान
 मनन्तकम् । ग्रहणे विषुवे चैव सौम्येवा मिहिरो यदि । सप्तमी
 शुक्लकृष्णा वा युगान्तदिवसं विदुरिति । (सौम्ये उदगयने) ।
 अपिण्डकमिति—विषुवायनसंक्रान्ति मन्वादिषु युगादिषु । वि
 हाय पिण्डनिर्वापं सर्वं श्राद्धं समाचरेत् । तथा च (पुलस्त्यः) ।
 मनयद्वितीये श्राद्धं विषुवद्वितीये तथा । युगादिषु च सर्वापि पि
 ण्डनिर्वापणादते । इति । अपराण्डव्यापिनीति—अपराण्डः पितृणां
 । अपराण्डे तु पैतृकम् । अपराण्डे पितृक्रिया इत्यादि पथनैरपरा
 ण्डकालामिधानात्कर्मणो यस्येतिवचनान् श्राद्धेऽपराण्डव्यापि
 याण्यं ग्राह्यम् । गोमिलादि वचनं पूर्वाण्डव्यापिनी विषयकं
 तर्पणविषयकम् । तर्पणामिधानं च शास्त्रे । पानीयमप्यत्र ति
 र्तिर्दिमिन्नन्दयान् पितृभ्यः प्रपतो मनुष्यः । श्राद्धं कृत्वा तेन समा-

पूर्वैव तृतीया परशुरामजयन्ती—एषा जयन्ती प्रदापव्यापिनी
ग्राह्या । दिनद्वये तद्व्यासावशतः समव्याप्तौ च परा । अन्यथा
पूर्वैव ।

वैशाखशुक्लसप्तमी—अस्याम् गङ्गोत्पत्तिः सा च मध्यान्ह
व्यापिनी ग्राह्या शिष्टाचारादिति कमलाकरः । पूर्वागहव्यापिनी
ग्राह्येति रत्नाकरादीक्षितः दिनद्वये तद् व्याप्तौ अव्याप्तौ एकदेश-
व्याप्तौ वा पूर्वा । अस्यामेव कमलासप्तमीव्रतम् । निम्बसप्तमी-
व्रतम् । शर्करासप्तमीव्रतम् ।

सहस्रं रहस्यमेतत्पितरो वदन्ति । इति । सवत्यादिदानेनेति—
(भविष्ये)—उदकुम्भान्सरसकान्साधान्सर्वरसैः सह । येषगोघूम
वणकान्मत्स्यन्दध्योदनं तथा । ग्रैष्मिकं सर्वमेवाथ सस्यदाने प्रश-
स्यते । (दंडोपुराणे)—तृतीयायां तु वैशाखे रोहिण्यर्क्षे प्रवृज्य च ।
उदकुम्भप्रदानेन शिवलोके नदीयत इति । प्रायश्चित्समिति—
(अग्निधने)—रात्रौ मुहुक्ते वत्सरे तु मन्वादिषु युगादिषु । अ-
भिष्यवृष्टिं मन्त्रं च जपेद्दशनपातकम् । न यस्य वाचा मन्त्रं च
यत्तवारं तदा जपेत् । युगादयो यदान्यूनाः कुरुते नैव चापि यः ।
इति । समुद्रस्नानमिति—(सौरपुराणे)—युगादौ तु नरः स्नात्वा
विधिबलवणोदधौ । गांसहस्रप्रदानस्य कुरुचेन्नेफलं हि पत् । तत्फलं
लभते मर्त्यो भूमिदानस्य च ध्रुवमिति । वेदाध्ययननिषेध इति—
नारदीये—युगादिषु च सर्वासु तथा मन्यन्तरादिषु । अनध्यायं
प्रकुर्वीत तथा सोपपदास्वपि । इति । सितज्येष्ठे द्वितीया च
आश्विने दशमीसिता । चतुर्थी द्वादशी माघेष्टमाः सोपपदाः स्मृताः ।
जयन्तीति—वैशाखस्य सितेष्टे तृतीयायां पुनर्षमौ । नि-
शायाः प्रथमे यामे रामाख्यः समये हरिः । स्थोषगैः पद्महैर्युक्ते
मिथुने राहुसंस्थिते । रेणुकायास्तु योग्योदवतीर्णो हरिः स्वपम् ॥
इति । (ननु पुराणसमुच्चयचनस्य का गतिः तत्तत्कल्पभेदेन व्य-
-

यैशाखशुक्लपक्षमी—अस्यानुयाय आद्यकृत्तसंन स्नताः
पगजिताख्यां श्रेयो मांसीयानकशक्तिभिः स्नायित्वा सम्भूय शक्यं
गर्भीर्नवेय नृत्या नवय्यां तदेव आद्यमान् कुमारगणं भोजयित्वा
पारणं कुर्यात् ।

यैशाखशुक्लजनयमी—अस्यामपि चण्डीपूजनम् कार्यम् ।

यैशाखशुक्लदशमी—शङ्करजयन्ती ।

स्थपमिति । परंति—शुक्ला तृतीया शुद्धोषोप्यादिनक्षत्रे । नि-
शायापूर्ययामेवेदुसारान्यत्र पूरिका । इति ।

जन्तुः सिरिति—(ध्याये)—यैशाखे शुक्लमसम्यां जन्तुना
जान्दयापुरा । कोभात्पीना पुनस्त्यक्ता कर्णरन्धान् दक्षिणात् । तां
तत्र पूजयेद्देवीं गङ्गां गंगनमेखलामिति । पूर्वति—पष्ठया युता
सप्तमी च कर्तव्या तात सर्पदा । पष्ठ्या च सप्तमी यत्र तत्र सप्त-
हिता हरिः । कमलसप्तमीति—(पाद्य)—यसन्तामलसप्तम्यां स्नात-
सन्गौर सर्पपैः । तिलपात्रे तु सौवर्ण निधाय कमलं शुभमित्या-
दि । निम्बसप्तमीति—(निर्णयामृतं)—तृतीयां सप्तमीं धीर तच्छृ-
णुष्वामृतोमम । निम्बपत्रैः स्मृता यातु पापघ्नीशोकनाशिनीति ।
शकरासप्तमीति—(पद्मपुराणे)—शकरासप्तमीवक्ष्ये सर्वकल्मषना-
शिनीम् । आयुरारोग्यमैश्वर्यं ययानन्तं प्रजायत इत्यादि ॥

—स्नात्वेति—(देवीपुराणे)—सहकारफलैः स्नानं यैशाखेष्टमी
दिने । आत्मनो देवतां स्नात्वा मांसी मालकवारिभिः । लेपनं
फलकर्पूरं धूप दीपं सुगन्धिकमित्यादि ।—(सूक्तसरप्रदीपे)—देव्याः
जाया प्रकुर्वीत कृतक्या स्वप्नकेन च । शकराक्षीरनैवेद्यः कन्या
वेषेषु भोजनम् । आत्मनः पारणं तददक्षिणां शक्तितो ददेत् ।
यन्मोक्षमिषेकं तु अनेनाप्नोति भार्गव इति । शङ्करजयन्तीति—
मयिनागे भवन्त्यन्दे ३३६ विभवे मासि माघवे । शुक्रेतिथौ
शम्यां तु शङ्कराष्टोदयः स्मृतः इति (जगद्गुरुपरम्परातोत्रे) ।

वैशाखशुक्लैकादशी—माहिनी ।

वैशाखशुक्लद्वादशी—अस्यां मधुसूदनपूजनेन सोमलोका-
प्राप्तिः । वैशाखशुक्लपक्षीयहस्तनक्षत्रयुक्तद्वादश्यां मेषं सूर्ये
सिंहराशिस्थौगुरुभूमिपुत्रौ यदि स्यातां तदा व्यतिपातयोगः ।
अस्मिन्योगे वस्त्रादिदानेन महत्पुण्यम् ।

वैशाखशुक्लत्रयोदशी—अस्यामारभ्य कामदेवव्रतम् । सा
च पूर्वा ।

वैशाखशुक्लचतुर्दशी—नृसिंहजयन्तीति । सा प्रदोषव्या-
पिनी ग्राह्या ।

माहिनीति—(कूर्मपुराणे)—वैशाखस्य मितेपक्षे माहिनी नाम
नामनः एकादशीव्रतं तस्यां कुरु महाकथनोदितः । इति ।

मधुसूदनपूजनेनेति—वैशाखमासे द्वादश्यां पूजयेन्मधुसूदनं ।
अग्निष्टोममवाप्नोति सोमलोके च गच्छति । व्यतिपातयोग इति-
पञ्चाननस्थौ गुरुभूमिपुत्रौ मेषे रविः स्याद्यदि शुक्लपक्षे । पारा-
भिधानां करमेणयुक्ता तिथिर्व्यतीपात इतीदृयोगः । अस्मिन्
गोभूमिहिरण्यवस्त्रदानेन सर्वं परिहाय पापम् । सुरन्वनिन्द्रत्वम-
नामपत्वं मर्याधिपत्यं लभते मनुष्यः । इति ।

कामदेवव्रतमिति—(मदनरत्ने)—शुक्लपक्षे महाराज अयो-
दस्यामुपोषितः । पूजयेत्कामदेवंतु वैशाखात्प्रभृति प्रभो इत्यादि ।
पूयन्ति—शुक्ला अयोदशी पूर्वा परा कृष्णा अयोदशी ।

नृसिंहजयन्तीति—(ब्रह्मपुराणे)—शुक्लपक्षे चतुर्दश्याम् माम्नि-
माधवसंज्ञके । प्रादुर्भूतो नृपञ्चास्यस्तस्मात्तां मनुषोपशेदिनि ।
प्रदोषव्यापिनीति—(नृसिंहपुराणे)—वैशाखे शुक्लपक्षे च चतुर्द-
श्यां निशामुन्ने । मज्जन्मसम्भवं पुण्यं व्रतं पापप्रणाशनम् । यपे
यपे तु फलं न्यम् मम संतुष्टिकारणम् । वैशाखशुक्लपक्षस्य चतुर्द-
श्याम् विवस्वति । अस्तंगामिनि मर्वेषाम् पुरतः साम्भमप्यत

समव्याप्तौ परा उभयत्र सत्त्वासेत्वयोः परैव । असमव्याप्तौ
अधिका ग्राह्या । स्वातिनक्षत्रशनिवारादियोगेऽतीव श्रेष्ठा । अस्या-
माङ्कारेश्वरायात्रा । कालोत्तरलिङ्गव्रतस्य ।

वैशाखपौर्णमासी—सा च उपवासादौ परा ग्राह्या ।
अस्याम् श्रुताज्ञसहितोदकुम्भदानम् कार्यम् । कुंशं च
भोजयेत् । स्वर्णतिलयुक्तद्वन्द्वशोदकुम्भदानम् । कृष्णाजिनदानञ्च

इत्यादि । तथा (टोडरामन्दे)—वैशाखस्य चतुर्दश्याम् सोमवारेऽनि-
तर्चके । अघंतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजा इति । परेति—
व्यासः—शुक्ल चतुर्दशी ग्राह्या परविद्धा सदा व्रते । शुक्ल (कैश्वि-
कृतम्) पूर्णदिने प्रदोषकाले चतुर्दशोत्तरदिने प्रदोषका-
लास्पृशेऽपि उत्तरविद्धा ग्राह्या । अनङ्गेन संमयुक्ता न सोपोष्या
चतुर्दशी । घनापत्यैर्वियुज्येन तस्मात्तां परिवर्जयेदिति घञेन
एव विद्वानिवेधात्—नक्षत्रगतचनस्य हेमाङ्गादिग्रन्थेष्वल्लिखित-
चैनानाकरत्वादिति संनांकरः । अतीवश्रेष्ठेति—स्वातिनक्षत्रसं-
योगे शनिवारे महाद्वन्द्वम् । मिद्वियोगस्य संयोगे षण्णिजे करणे
तथा । पुंसां सौभाग्ययोगेन लभ्यते दैवयोगत इति । आङ्कारे-
वरयात्रेति—(काशीमण्डे)—राधेशुक्लचतुर्दश्यामपि क्षेत्रयासि-
त् । नत्र यात्रां प्रकुर्वन्ति महात्मवपुः सरा इत्यादि । लिङ्गव्रत-
मेति—चतुर्दश्यां शुक्लपक्षे वैशाखस्य प्रपन्नतः । शिवं पूज्य
पेयानेन महात्मनः पूर्यकमिषादि ।

परेति—(ब्रह्मवैवर्ते)—भूतविद्धा न कर्मण्या दशगणां कदाचन
वृत्तात्मिनि—(जायालि)—श्रुताग्रमुदकुम्भं च वैशाख्यां च वि-
पन्नः । निर्दिश्य धर्मराजाय गोदानकलमाप्नुयादिति । कृशार-
मेति—वैशाख्यां विधिवत्स्नात्वा भोजयेद् ब्रह्मणान् दश । कृशारं
तर्वापेभ्योमुत्पन्नं नात्र भक्षणं इति । द्वादशोदकुम्भदानमिति-
मविष्णे—कृष्णान्धश्चक्षुःशैः कृष्णान्धिराग्रममन्त्रितान् । वै-
शाख्यां द्वादशोदकुम्भं न शोचति कृष्णान्नमिति । कृष्णाजिनदान-

कार्यम् । तिलस्नानं, तिलहोमः, तिलपात्रदानं, तिलतैलेन दीप-
दानं, तिलैः तर्पणं, तिलदक्षिणा च दातव्या । वैशाखस्नानोद्यापन-
दानानि च कार्याणि । अस्यामेव सप्तम्यः पञ्चम्यो वा ब्राह्मणेभ्यः
क्षौद्रयुक्तांस्तिलान्दत्त्वा तैः स्वस्ति वाचयीत । जलस्थं जगदीश्वर-
मस्यां पूजयेत् । सोमव्रतञ्च कार्यम् । रवित्राग्दिने आसमाईपूजा ।

मिति—(निर्णयामृते)—वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु विशाखासु वि-
शेषतः । यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात्सखुरं शृङ्गसंयुतम् । तिलैः प्रद्या-
द्यवासोभिः सर्वशस्त्रैरलङ्कृतम् । स समुद्रगुहातेन सशैलवनका-
नना । सप्तदीपान्विता दत्ता पृथिवी नाथ संशय इति । तिल-
स्नानमिति—(आदित्यपुराणे)—वैशाख्यां पौर्णमास्यां तु गृष्टाः क-
मलघोनिना । तिलाः कृष्णाश्च गावश्च तृप्तये सर्वदेहिनाम् ।
तस्मात्कार्यं तिलैः स्नानं तत्राग्नौ जुहुयात्तिलान् । निवेदितव्यं
विधिवत्तिलपात्रं तु विष्णवे । तिलतैलेन दीपाश्च देवा देवेभ्य एव
च । सौदकैश्च तिलैः सार्धं कर्तव्यं पितृतर्पणम् । सतिलैर्मधुभि-
र्युक्तं ब्राह्मणेभ्यश्च तर्पणम् । दातव्या दक्षिणाश्चापि तिलैर्मधु-
युतैरपि । इति । स्वस्तिवाचयीतेति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—वैशाख्यां
पौर्णमास्यां तु ब्राह्मणान्सप्तपञ्चवा । क्षौद्रयुक्ततिलैः कृष्णैर्वाचये-
द्यदिचेन्नरः । प्रीयतां धर्मराजेति यद्वा मनसि वर्तते । पावज्जीव
कृतात्पापास्तच्छृणादेव मुच्यते इति । (जाबालिः) सुवर्णतिल-
युक्तैस्तु ब्राह्मणान्सप्तपञ्च च । तर्पयेद्दुदपात्रैस्तु ब्रह्महत्यां व्यपो
हति । जलस्थमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—वैशाखे पौर्णमास्यां वै
जलस्थं जगदीश्वरम् । पूजयेद्दृष्ट्वा मक्तया कृत्यांसाहं मुदान्वित
इत्यादि । सोमव्रतमिति—(भविष्यपुराणे)—प्राच्यांसमुद्गते सोमे-
प्रतीच्यां गते रवौ । पौर्णमास्यां तु वैशाख्यां गृष्टपात्रं शिवाग्रतः
प्रीयतां मेमेहादेवः सोममूर्तिर्जगत्पतिरित्यादि ।

॥ अथ ज्येष्ठकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे जलस्थहस्मिन्ननेन तापनिवृत्तिः । पिष्टेन व्रतं
मूर्ति विधाय तत्पूजनं सूर्यलोकाप्राप्तिः । जलधेन्यादिदानं
त्रिविक्रमप्राप्तिः । मासवर्त्यन्तमेकभक्तव्रतद्वार्यम् । श्रीप्रातिव्रत
कार्यम् ।

ज्येष्ठकृष्णाष्टमी—अस्यां त्रिलोचनपूजा कार्या ।

ज्येष्ठकृष्णोकादशी—अपरा ।

तापनिवृत्तिरिति—(धामनपुराणे)—तस्माज्ज्येष्ठे सदा भूष
तोयस्थं योऽर्चयेद्भरिम् । धीततापो नरस्तिष्ठेद्याद्यदाभूतसंश्रयम् ।
इति । सूर्यलोकाप्राप्तिरिति—(भविष्योत्तरे)—पिष्टेन पङ्कजं कृत्वा
ज्येष्ठे मासि स घेदकम् । पुष्पैः सम्पूज्य गन्धाद्यैर्नानावस्त्रवि-
भूषणैः । वर्षकोटियुगं साग्रं सूर्यलोके महीयत इति । त्रिवि-
क्रमप्राप्तिरिति—(धामनपुराणे)—उदकुम्भाम्बुधेनुरच तालघृतं च
चन्दनम् । त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासे चेति । एक-
भक्तव्रतमिति—(महाभारते)—ज्येष्ठमूलात् स वै मासमेकभक्तेन
यः क्षिपेत् । ऐश्वर्यमतुलं श्रेष्ठं प्राप्नुयात् स न संशय इति ।
(पुमान् स्त्री वाभिजायत इति हेमाद्रौ पाठः) तथा च (विष्णुधर्म-)
कृष्णार्पितमना ज्येष्ठमेकभक्तेन यः क्षिपेत् । अहिंसा सर्वभूतेषु
वासुदेवपरायणः । नमोस्तु वासुदेवायैत्यहश्चाष्टशतं जपेत् । अ-
तिरात्रस्य यज्ञस्य समग्रं फलमाप्नुयात् । इति । श्रीप्रातिव्रतमिति-
(विष्णुधर्मोत्तरे)—यैशाख्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्व-
वत्पूजयेद्देवं श्रीसहायं दिने दिने । इत्यादि ।

त्रिलोचनपूजेति—(भविष्योत्तरे)—ज्येष्ठमासि द्विजश्रेष्ठ कृष्णा
ष्टम्यां त्रिलोचनम् । यः पूजयति देवेशमीशलोकं व्रजेन्नरः ॥

अपरेति—(ब्रह्माण्डपुराणे)—अपरां समुपोष्यैव पूजयित्वा
त्रिविक्रमम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं व्रजेन्नरः । इति ।

ज्येष्ठाकृष्णत्रयोदशी—अस्याम् वटसावित्रीव्रताम्भः । अत्र अमा-
वास्यानुरोधेन यथा त्रिरात्रिसंपत्तिर्भवति तथा ग्राह्या ।

ज्येष्ठाकृष्णामावास्या—अस्याम् सावित्रीव्रतकार्यम् । सा तु

व्रतारम्भइति—(स्कान्दे)—ज्येष्ठेमौसि सितेपक्षे द्वादश्यां
रजनोमुत्से । अतंत्रिरात्रमुद्दिश्येत्काम्यान्ते उपसंहृतमिति । अशक्तौ
तु अयोदश्यां नक्तं कुर्याद्व्रतेन्द्रियः । अयाचितं चतुर्दश्याममायां
समुपोषणमिति ।

सावित्रीव्रतमिति—(भविष्ये)—अमायां च तथा ज्येष्ठे वट-
मूले महासती । त्रिरात्रोपोषिता नारी यिधिनान्तेन पूजयेत् इति ।
तथा च (पराशरः) मेवेवाहुपभे वापिसावित्रीं तां विनिर्दिशेत् ।
ज्येष्ठकृष्णचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः । वटमूले सोपपासा
न ता वैष्वानराप्नुयुरिति । पूर्वपिदेति । मृतविद्धा न कर्तव्या अ-
मावास्या च पूर्णिमा । वर्जयित्वा नरश्रेष्ठ सावित्री व्रतमुत्तमम् ।
(माधव इति) पूर्वविद्धैव सावित्रीव्रते पञ्चदशी तिथिः । नाह्योष्टा-
दशमूनस्य स्युरचं परेऽहनि । व्रतान्नराणि मर्त्याणि परेऽह्न्येषमवे
दा इति । (वीरसर्वस्व) चतुर्दशोयुताग्राह्या सावित्रीव्रतकं तिथिः ।
एषोष्टादशनाहोभ्योऽधिकासां स्याद् विशेषतः । भूतोष्टादशनाहो-

सावित्रीव्रततिथिविचारः

माधवग्रन्थेन यथाश्रुतः परस्परव्यापानादयोपक एव । तथाहि । यदा तु
चतुर्दश्यष्टादशनाहिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र परिग्राह्यम् । भूतोष्टादश-
नाहोभिर्द्वयोयुक्तरां तिथिम् इति स्मृतेरितिमाधवोपग्रन्थादष्टादशनाहो चतुर्दशीमन्वे
सावित्रीव्रतमयुक्तरविद्यायां कर्तव्यमिति प्रतीयते । तन्वीकारे सावित्रीव्रतं पूर्वं
विद्यायां व्रतान्तरमुक्तरविद्यायामिति व्यवस्थापनियमादयवग्रन्थे उक्तरग्रन्थस्य संगतः
स्मृत्युपलब्धीकारे मध्यमग्रन्थोऽवस्यतः । एवं व्यापानादयोपकस्वभावात् तत्परिहाराय
मेकस्य यथाश्रुतार्थपरत्वग्रन्थस्य यथा कथंविप्रयत्नमिदं कदाचिदाप्येव । अत्र निरा-
मधाकाङ्क्षायां व्यवस्थायामनेकवाक्यानुपहादिरिति विद्वद्भ्रममवधारणे भूतमां श्रुत-
संगमत्वमिति न्यायाद् व्यवस्थाग्रन्थ एव यथाश्रुतार्थक इति निश्चययोग्यं यदा तु
चतुर्दश्यष्टादशनाहिका भवति तदा सावित्रीव्रतमपि तत्र स्वाग्रमेतदर्थे हिमुन-
प्रधान्तरमिति शेषपूरणेन कैमुतिकन्यायिनः सावित्रीव्रतविप्रयत्नविषयत्वेनैव शोभते

पूर्वविद्धा ग्राह्या । अष्टादशघटिका यदा चतुर्दशी तदा परेति
माधवः । कुर्वन्ति चैतत् पूर्णिमायां दक्षिणात्याः ।

ज्येष्ठशुक्लप्रतिपद—अस्याम् करवीरव्रतम् । अपराह्वयपितृ-

भिर्दूषयत्युत्तरां तिथिमिति पूर्णिमायामिति—ज्येष्ठे मासि सिते
पञ्चे पूर्णिमायां तथा व्रतम् । चोर्णपुरां महाभक्त्या कथितं ते मया
वृत्तः । तथा अनायां तथा पूर्णिमायामपि ॥
करवीरव्रतमिति—(भविष्योत्तरे) ज्येष्ठे मासि सिते पंच
प्रथमेऽर्द्धे दिनोदये । देवोद्यानं भवं दृश्यम् करवीरम् समिञ्चयेत्

एवं सति मयैव चैतः मयैव निरूप्येत् माधवस्यैव वाक्यता भवतीत्यत्रैवार्थः माधव
नाशयामिति बोध्यम् । पूर्वविद्धेयः परेऽहनि इति माधवस्य महावाक्येऽपि भूतस्या-
ष्टादश नाक्षत्रेष्वेव युक्त्यापि परेऽहनि सावित्रीमतेऽष्टादश विहित इष्टे पूर्वेऽह-
नीत्यर्थः । पराशरस्येष्टपरस्वस्यापि विप्रतिपदे परमिति सूत्रे महाभाष्ये उक्त्याम् ।
ननु वृत्तपां तथा रम्भा मावित्री यत् वैत्रिकी । कृष्णाष्टमी च भूताश्च कर्तव्या समुत्पत्ति
निधिरित्यादि हस्तद्वारा नामुत्पत्तिरुक्त्या भूतोऽष्टादशानां विप्रतिपदस्यापि
कल्पनया माधवव्रतस्य बोधकत्वं सूचयन्नेव । अतएव पूर्वविद्धयोः पञ्चदश्यां
व्रतव्यवहारोक्तमपि सावित्रीव्रतं नैव मुद्रितं न तु शोचिष्यते । कर्तव्यं भूतोऽष्टादश
नाकां विप्रतिपदं वक्तव्यम् इति माधव इति कालतन्त्रविशेषज्ञादिनवीनप्रस्थाः । सति च
इति चेत् । हस्तद्वारा नाम प्रतिपदवाक्यत्वेन भूतोऽष्टादशानां सामान्यवाक्यमया
व्रतव्यवहारोक्तस्य माधवेन वक्तुमशक्यत्वात् । नच प्रतिपदवाक्यानां माधवे
नामुपन्यासाश्रयणमिति शङ्कम् । सावित्री व्रतस्याप्युत्तरविद्यायां स्वीकारे प्रष्ट
वेवार्थस्य स्यादप्युक्त्या सम्भवेन परस्पर विरोधे सति या स्यादप्युक्ता सा प्रष्ट
वर्तिते न प्रष्टव्य प्रतिपदवाक्यमावासेति शङ्कं सावित्राव्रतारविप्रतिपदमिति प्रष्टव्य
भाष्यज्ञानात् । तस्मात्प्रष्टव्यवाक्यानां हेमाद्रिमाधवादीनां वैकृत्यकरणेन सावित्री
व्रते पूर्वविद्धा व्रतान्तरवर्तिनि निर्णयः सिद्धः । एतेन वदभूतव्रतं निधि वृत्तपति
माष्टादशानां विप्रतिपदस्य पूर्वविद्धा निधिदा नैवैवार्थं निरोधवर्ति । इति पूर्वविद्धा
व्रतव्यवहारोक्तस्य शेषो माधवादिनि सावित्रीव्रतव्रतस्य प्रवृत्तिर्न युक्तः । इति व्रतप्रत्येक-
दिनोत्पत्तिरुक्त्या नामुत्पत्तिरिति वाच्यं । विप्रतिपदोऽहनि माधववृत्तस्य प्रवृत्तिः । माधवना-
कादीनां व्रतव्यवहारोक्तस्य वैकृत्यम् । अतएव हस्तद्वारा नामुत्पत्तिर्माधवे सावित्रीमते माध-
वव्रतव्यवहारोक्तस्य वैकृत्यम् । अतएव विप्रतिपदो माधवव्रतव्यवहारोक्तमिति निर्णयः ।
माधवव्रतव्यवहारोक्तस्य वैकृत्यम् । अतएव हस्तद्वारा नामुत्पत्तिर्माधवे सावित्रीमते माध-

पूर्वा । तदभावे सायान्हव्यापिनी ।

ज्येष्ठशुक्लद्वितीया—इयं सोपपदा । अत्रापि वेदाध्ययननिषेधः ।

एषा कल्कीजयन्ती ।

ज्येष्ठशुक्लतृतीया—अस्यां रम्भाव्रतम् । पतिपुत्रफलार्थिनी

नारी सूर्योदये स्नात्वा सती व्रतनियमं गृहीत्वा चतसृषु दिक्षु

कुण्डेषु स्थण्डिलेषु वाग्नीन्संस्थाप्य पञ्चमो भास्कर इति पञ्चाम्नि-

मध्ये वेदिकायां रम्भास्तम्भोपशोमितां पुष्पमण्डपिकां कृत्वा तत्र

सर्वशक्तिमयीं देवीमावाह्य तस्याः सम्मुखी पूर्वाभिमुखी बोधिरय

सर्वापचारैर्देवीं नमोन्तैर्नाममन्त्रैः सम्पूज्य सूर्यास्तमयपर्यन्तम्

तिष्ठेत् । ब्राह्मणाञ्च प्रणयादिभिर्नमोन्तमन्त्रैः सौभाग्यद्रव्याणि

इत्यादि । स्नानारम्भ इति—(काशीखण्डे)—ज्येष्ठे मासि सिते

पक्षे प्राप्य प्रतिपदम् तिथिम् । दशम्यमेधिकं स्नात्वा मुच्यते सर्व

पातकैः । एवं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः । आशुक्लपक्ष-

दशमी प्रतिजन्मायमुत्सृजेदिति । अपरान्हव्यापिनीति—(स्कान्दे)

प्रतिपत्सम्मुखी कार्थ्या या भवेदपरान्हिकी । तदभावे तु साया-

न्हव्यापिनी परिगृह्यतामिति ।

सोपपदेति—सिताज्येष्ठद्वितीया च आश्विन दशमी सिता ।

चतुर्थी द्वादशी माघे एताः सोपपदाः स्मृताः इति । कल्की जय-

न्तीति—ज्येष्ठशुक्लद्वितीयायाम् षोडशः कल्की भविष्यति । नम-

स्ये च द्वितीयायाम् चलमद्रोऽभवत्तदेति ।

रम्भाव्रतमिति—(भविष्ये)—भद्रं कुरुष्व पत्न्येन रम्भाख्यं

पुनमुत्तमम् । ज्येष्ठशुक्लतृतीयायाम् स्नाता नियमतत्परेत्यादि ।

एषावदेति—वृहत्तया तथा रम्भा तृतीया वटपेयिकी । कृष्णाष्टमी

च भूता च कर्तव्या सम्मुखी तिथिः । तया च (पद्मवैपत्तं) रम्भा-

ख्यां वज्रपिता हा तृतीयायाम् विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु

गणपुक्ता ग्रहस्पते ।

तेष्वग्निषु जुहुयुः । ततो द्विजदाम्पत्यं चतुर्थ्या भोजयित्वा यथा
शक्त्याचार्याय गृहदानादिकं दद्यादिति (निर्णयामृते) । सा सर्वमा
पूर्वविद्धा ग्राह्या ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्थी—उमाजयन्ती एतस्यां पार्वतिपूजा कार्या ।

ज्येष्ठशुक्लष्टमी—अस्यां शुक्रादेयी पूज्या ।

ज्येष्ठशुक्लनवमी—अस्यां ब्राह्मणीनाम्नीमुमां सम्पूज्य ब्रा-
ह्मणीः कुमारीश्च भोजयेत् ।

ज्येष्ठशुक्लदशमी—अस्यां गङ्गावतारः । इयं दशहरा ।

अस्यां गङ्गाजलेस्थितो दशवारान्स्कन्दपुराणोक्त दशहरास्तोत्रपाठ-
पूर्वकम् स्नात्वा दानादिकं कार्यम् । गङ्गाया अलाभे अन्यस्या-
वपि सरिति स्नानं कार्यम् । एषा कतिपययोगवती पूर्वाह्नव्या-

पार्वतीपूजेति—(भूतपुराणे)—ज्येष्ठशुक्लचतुर्थ्यान्तु जाता
एवमुमासती । तस्मात्तस्मात्तत्र सम्पूज्याः किरितिः सौभाग्यप्रदये ।
गङ्गारैश्च विविधैर्गीतनृत्योत्सवादिभिः । होमैः प्रसोमिर्वस्त्रं च
अपूपसुगन्धिभिरिति ।

शुक्रादेवीति—(भूतपुराणे)—शुक्राष्टम्याम् गुराजाता शुक्ला-
वी भद्राशतिः । यथापदानयेन्द्राणां शुक्लपक्षे ततोपजेदिति ।

उमा सम्पूज्येति—(भविष्योत्तरे)—उपवासपरो भक्त्या
वस्याम् पूजयद्भुमाम् । ब्राह्मणीत्येति वै नाम्नी इत्येतरूपेण
वपिणीम् । ज्येष्ठमामि नृपश्चेष्ट शृत्वा नक्तस्य वै विधिम् ।
तत्पक्षं पयसोपेतं स्वयं सुप्रीतवाग्यतः । कुमारी भोजयेत्पापि
इत्यक्तया ब्राह्मणीतया ।

गङ्गावतार इति—(वाराहे)—दशमीशुक्लपक्षे तु ज्येष्ठे मासि
जेष्ठहनि । अवतारो यतः स्पर्गाद् इत्युच्यते च मरिचरा । हरते
ए पापानि तस्मादशहरा स्मृता । तस्याम् स्नानं प्रकुर्यात् दानं
च विद्येयम् इति । दशहरेति—(स्कन्दपुराणे)—ज्येष्ठस्य शुक्ल-

दशमी संवत्सरमुखी स्मृता । तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव
विशेषतः । यां काचित्सरितं प्राप्य दद्याद्भूमतिलोदकम् । मुच्यते
दशभिः पापैः स महापातकोपमैः । दशमीज्यैष्ठशुक्लस्य संवत्सर-
मुखी स्मृता । हरते दशपापानि तस्मादशहरा स्मृता । (भविष्य-
पुराणे)-ज्यैष्ठशुक्लदशम्याञ्च भवेद्भौमदिनो यदि । ज्ञेया हस्तर्क्ष-
संयुक्ता सूर्यपापहरा तिथिः । (स्कन्दपुराणे)-दशहरायां दशयोगा
उक्ताः । यथा—ज्यैष्ठे मासि१ सिते पक्षे२ दशम्याम्३ बुध-
हस्तयोः४ व्यतीपातते५ गरानन्दे६ कन्याचन्द्रे६ वृषे रवौ१० ।
इति (अथ वाराहपुराणे कुजवारयोगउक्तः । स्कन्दपुराणे बुधवार
योग इति विरोधः स च कल्पव्यवस्थया परिहरणीयः) यथा अथ-
तोर्णा सरिदरेति—अस्यां दशम्याम् गङ्गावतारतिथित्वात्कस्मि-
न्निचत्कल्पे भौमवारयुक्तायामवतीर्णा—कस्मिन्निचत्कल्पे बुधवार-
युक्तायामित्यपिरोधः । स्तोत्रपाठपूर्वकमिति—(स्कन्दपुराणे)-
तस्यान्दशम्यामेतच्च स्तोत्रं गङ्गाजले स्थितः । यः पठेदशकृतव-
स्तु दरिद्रो यापि बाह्वमः । सोऽपि तत्फलमाप्नोति गङ्गां सम्पूज्य
पन्नत इति । अन्यस्यामपीति—यां कश्चित्सरितम्.....महापा-
तकोपमैरिति । कतिपययोगवतीति—कश्चिद्वचने केबला दशमी
कश्चित् हस्तर्क्षसंयुता कश्चित् हस्तर्क्षभौमवारयुक्ता । तत्रतत्रो-
त्तरं फलभूयस्तथम्मन्तव्यम् । केबलाशदमीस्थल्पफला-हस्तर्क्षयुक्ता
तदधिकफला । भौमवारहस्तर्क्षयुक्ता महाफलेति । कमलाकरः
इति)—योगवाहुल्यादिति निर्णयसिन्धौ । पाठादेव दशत्वे सिद्धे
पुनर्दशयोग इति कीर्तनं कीर्तितानाम् दशानामेव पुण्यकालत्व-
ज्ञापनार्थम् । पत्कौश्चिदुक्तम् । दिनद्वये कतिपययोगसत्त्वे यत्रैव योग-
भूयस्त्वं तत्रैव स्नानादिकार्यं तच्चिन्त्यं । दशमीव्यतीपातयोर्यो-
गान्तरनिरपेक्षयोः पुण्यकालत्वलाभेऽपि बुधवारनन्दादीनां योगा-
न्तरनिरपेक्षाणाम् पुण्यकालत्वे मानाभावात् । अतो दिनद्वये क-
तिपययोगवतीदशमी सत्त्वे गङ्गापूजनादौ देवकर्मणि पूर्वाह्नस्य
पुण्यकालत्वात्तद्व्यापिनीः दशमी ग्राह्येति कौस्तुभकारः । दर्शन-

पिनी प्राजा । (दिनद्वये पूर्वाङ्गहत्यापिनी चेत् गङ्गावाहुस्त्वर्गो
प्राजा) इयं च यत्रैव गङ्गावाहुस्यं सैव प्राजेति कमलाक्षः ।
अस्यां दशाश्वमेधदर्शनं कार्यम् । अंशुशुक्लदशमीदिने श्रीमन्-
यतारामेण संयुग्धरामेश्वरप्रतिष्ठा कृता । अतोऽस्यां विशेषेण पूजा
कार्या ।

अंशुशुक्लैकादशी—एषा निर्जना—अस्यां निर्जलोपोषणेन
द्वादशाष्टकादशीफलं । उपोष्य त्रिप्रेम्यः सशर्करान् जलकुम्भान्दद्यात् ।
जलधेनुदानम् घृतधेनुदानम् । राघवद्वादशीव्रतम् ।

अंशुशुक्लद्वादशी—अस्याम् त्रिविक्रमपूजनम् ।

मिति—(काशीखण्डे)—लिङ्गं दशाश्वमेधेशं दृष्ट्वा दशहरा त्रिधौ ।
दशजन्मार्जितैः पापैस्त्यज्यते नात्र संशयः । इति मिशाजागरणा-
देकं यत्नात्र विहितं तत्कृत्यप्रकरणे लेखिष्यामः । रामेश्वरप्रति-
ष्ठेति—(स्कान्दे)—ज्येष्ठे मासि कृते पक्षे दशम्यां पुष्यहस्तयोः ।
रानन्दे व्यतीपाते कन्याचन्द्रे वृषे रवी । दशयोगे सेतुमण्ये
लेङ्गरूपधरं हरम् । रामौ चै स्थापयामास शिवलिङ्गमनुत्तममिति ।

द्वादशीकादशीफलमिति—(ब्रह्मवैवर्ते)—उदयायुदयं पांचद्वर्ज-
पेत्वोदकं ततः । अयत्नात्समवाप्नोति द्वादश द्वादशीफलमिति ।
जलकुम्भाक्षिति—ज्येष्ठे मासि नृपश्चैष्ठ याशुक्लैकादशी शुभा ।
निर्जलं समुपोष्यात्र जलकुम्भान् सशर्करान् । प्रदाय विप्रमुख्ये-
रो मोदते विष्णुसन्निधौ इति । जलधेनुदानमिति—(हैमाद्री)—
लघेनुं प्रवक्ष्यामीत्यादि । घृतधेनुदानमिति—तिलाभावे तथा
घादं घृतधेनुं यत्नव्रत-इत्यादि । राघवद्वादशीति—ज्येष्ठे
सिद्धप्रेषमेव संकल्पविधिना नरः । अर्चयेत्परमं देवं पुष्पैर्नाना-
घैरित्यादि ।

त्रिविक्रमपूजनमिति—(महाभारते)—अहोरात्रेण द्वादश्याम्
ज्येष्ठे मासि त्रिविक्रमम् । गधामयनमाप्नोति अप्सरोभिरच

ज्येष्ठशुक्लत्रयोदशी—अस्यां दुर्गन्धिदौर्भाग्यनाशनव्रतम् ।

ज्येष्ठशुक्लचतुर्दशी—अस्याम् सर्वस्मिन्दिने पञ्चतपाः सायं शिवप्रीतये हेमधेनुम् दद्यात् ।

ज्येष्ठशुक्लपूर्णिमा—दाक्षिणात्यानाम् सावित्री व्रतम् । अथ साध्यं सावित्रीव्रतम् । विल्वरात्रिव्रतम् । तिलदानं क्षत्रोपानहादि दानञ्च । अस्यामारभ्य पुत्रकाव्रतम् । इयमेव योगविशेषेण महा-
ज्येष्ठी इयं मन्वादिः ।

मोदतइत्यादि ।

दुर्गन्धिदौर्भाग्यनाशनमिति—(भविष्योत्तरे)—ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे त्रयोदश्यां युधिष्ठिर । गत्वा पुण्यनदीतोषे पूजयेच्छुभ-
देशजम् (स्वेतार्कं करवीरं मोध्वमिति शेषः) ।

हेमधेनुमिति—(मात्स्ये)—ज्येष्ठे पञ्चतपाः सायं हेमधेनुप्रदो-
दिवम् । पाति शुक्लचतुर्दश्याम् रुद्रव्रतमिदं स्मृतमिति ।

सावित्रीव्रतमिति—ज्येष्ठमासे तु संप्राप्ते पौर्णमास्यां पति-
व्रता । स्नात्वा चैव मुचिर्भूत्वा घटं सिञ्च्य बहूदकैरित्यादि ।
विल्वरात्रिव्रतमिति—(स्कान्दे)—ज्येष्ठे मासे तु संप्राप्ते पौर्णमा-
स्यां छिजोत्तम । ज्येष्ठाकुजदिने कुर्यात्सिद्धार्थः स्नानमुत्तमम् ।
श्रीवृक्षं चिन्तयेत्परश्चाद्गन्धपुष्पैश्च पूजयेत् । यत्सरं त्वेकमक्तं तु
हविष्यान्नेन कारयेदिति । तिलदानमिति—(आदित्यपुराणे)—
ज्येष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः । अश्वमेधस्य यत्
पुण्यम् तत्प्राप्नोति न संशयः इति । तथा च (चिण्णः) ज्येष्ठी
ज्येष्ठापुता चेत्तस्यां क्षत्रोपानत्प्रदानेन नरोनराधिपत्वमाप्नोति
इति । पुत्रकाव्रतमिति—(पद्मपुराणे)—ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पू-
र्णिमायाम् घृतव्रतः । स्थापयेद्व्रणं कुम्भं सिततण्डुलप्ररितमित्या-
दि । महाज्येष्ठीति—अस्या विचारोमहावैशाखादिविचारं लिखितः ।

॥ अथ आपाढकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकभक्तकृते धनधान्याद्यवातिः । अत्र विश्व-
रूपधरं हरिं पूजयेत् । वामनप्रीत्यै उपानत् छत्रलवणामलकानि
देयानि ।

आपाढकृष्णैकादशी—एषा योगिनीनाम्नाप्रसिद्धा । अस्याश्च
पुण्डरीकाक्षनामविष्णुपूजनम् ।

आपाढशुक्लद्वितीया—अस्यां रामरथोत्सवः । सा च पुण्य-
युता केवला वा ग्राह्या ।

आपाढशुक्लपष्ठी—एषा स्कन्दपष्ठी पञ्चमीयुता ग्राह्या । अत्र
पञ्चम्यामुपोष्य पष्ठ्यां स्कन्दं पूजयेत् ।

एकभक्तइति—(महाभारते)—आपादमेकभक्तेन स्थित्या मा-
समतन्द्रितः । बहुधान्यो बहुधनी बहुपुत्रश्च जायतइति । हरिं पूज-
येदिनि—(विष्णुधर्मोत्तरे)—ज्यैष्ठ्यां तु समतीतायाम् प्रतिपत्त-
मृत्तिक्रमात् । पूर्ववत्पूजयेद्देवं विश्वरूपधरं हरिमिति । वामनप्री-
त्यै इति—(वामनपुराणे)—उपानशुगलं छत्रं लवणामलकानि च ।
आपादे वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तियोगेति । योगिनीति—
आपादस्यामिते पक्षे योगिनीनाम नामतः । एकादशीरुपश्रेष्ठ
महापातकनाशिनीत्यादि । रामरथोत्सवइति—(स्कान्दे)—आपाद-
मितपक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां रथे रामारोप्य रामं चै-
व भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रयस्यापि प्रीणयेत् विजान्यहृत्पतिः ।
केवलेति—(निधिनख्ये)—अद्याभाये तिथौ कार्प्या यात्रागौ मम
पुण्यदा इति ।

स्कन्दपष्ठीति—(वराहपुराणे)—आपादे शुक्लपट्टौ तिथि
कीमार्तिरिति स्मृता । कुमारमर्षयेत्तत्र पूर्वैर्वापोष्य चै दिनइति ।
पञ्चमीयुतेति—(स्कन्दपुराणे)—कृष्णाष्टमी स्कन्दपट्टी शिवरात्रि-
रक्षतुर्दशी । एताः पूजयुताः कार्प्याग्निध्वजं पातयन् भवेदिनि ।

आपादशुक्लमसमी—अस्यां विवस्वोन्नाम सूर्यो जातः
तं वर्तुलमण्डलस्थितं धूपदीपादिभिः सम्पूज्य नैवेद्यम् दद्यात्
एषा पष्ठीयुता ग्राह्या ।

आपादशुक्लाष्टमी—अस्यामुपोष्य हरिद्रातोयेन स्नात्वा महि-
पत्नीनाम्नीं देवीं हरिद्रातोयेन स्नापयित्वा पूजयेत् । अत्र देवीपु-
राणे दीपमालाविधानात्प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या ।

आपादकृष्णशुक्लनवम्योरैन्द्रीपूजा एषा भादलीनवमी मरुदे-
प्रसिद्धा ।

आपादशुक्लदशमी—इयं मन्वादिः ।

आपादशुक्लैकादशी—एषा देवशयनी अस्यां हेमादिनिर्मित-
भगवत्प्रतिभांशेषपर्यङ्के सुप्तां कृत्वा रात्रौ जागरणाद्युत्सवं कुर्यात्
स्मार्तैर्वैष्णवैश्च स्वस्वैकादशीदिने द्वादशीदिने वा शयनं कारयित-

विवस्वान्निति—(ब्रह्मपुराणे)—आपादशुक्लसप्तम्यां विवस्वा-
न्नामभास्करः । जातः पूर्वं तु तस्मात् तत्रोपोष्य जपेत्सदेति
पष्ठीयुतेति—(भदनरत्ने)—यच्छायुता चेत्सप्तमी कर्तव्या तात-
सर्वदा । पष्ठी च सप्तमी चैव यत्र सन्निहितोहरिरिति ।

हरिद्रातोयेनेति—(निर्णयामृते)—अष्टम्यां च तथापादे निशा-
तोयेन स्नापयेत् । स्वयं स्नात्वा च कर्पूरैश्चन्दनैस्तां विलेपयेदिति ।

ऐन्द्रीपूजेति—(भविष्योत्तरे)—उपवासपरोभक्त्या नवम्यां
पक्षयोर्दपोः । आपादे मासि राजेन्द्र प्रकुर्प्यान्नक्तभोजनम् । पूज-
येच्चन्द्रया दुर्गामैन्द्रीं नाम्नीं । नामतः । ऐरावतगतां सुध्रूँ श्वेत-
रूपेणरूपिणीम् । स ऐरावतमारुह्य इन्द्रस्यानुचरोभवेदिति ।

देवशयनीति—एकादश्यां तु शुक्लायामापादे भगवान्हरिः ।
सुजङ्गशयने शेते क्षीरार्णवजले सदा । तथा (पुराणसमुचये) आ-
पादस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः । स्वापयेत्प्रतिमां विष्णोः

ध्यम । आपादशुक्लद्वादश्यां मंत्राणां गहिनाणां पाणं कुर्यात् ।
 अगमने मंत्रस्य प्रथमार्धं त्यजेत् । (मंत्रांशुगण) इदं मनमामं
 न कार्यम् । अस्यामेकादश्यां कर्णसंक्रान्ती पूर्णिमायां वा चातु-
 र्मान्यमनसं कुर्यात् । समाप्तिम् कार्तिशुक्लद्वादश्याम् ।
 आध्यात्मो अस्तादायाशीवादी च न कार्यम् । द्वितीयाह्नं तु
 न दोषः । (सामार्चनेचन्द्रिकायाम्) अथैव तत्तमुद्राध्यागं लिखितं ।
 तच्च विषयाभलायनादिवचनाद्व्यंदादिश्रुतीनां तु धर्मादिस्तुति-
 परत्वात् अन्यश्रुतीनां च तथाविधानुपालम्भादुदाहृतपादवचनस्य
 चाकरग्रन्थेषु अनुपलम्भाच्चक्रादिधारणं शुद्धविषयकमिति (निर्णय-
 सिन्धुकारः) । चातुर्मास्यव्रते शार्कं दधिपयोद्विदलं श्रावणादिमासेषु
 क्रमेण सन्त्यजेत् । अस्यामेव विभूतिद्वादशीव्रतम् । वासुदेवद्वा-
 दशीव्रतम् ।

शङ्खचक्रगेदांधरमित्यादि । (टोडरानन्देऽपि) आपादशुक्लैकादश्यां
 कुर्यात्स्वापमहोत्सवंम् । द्वादशीदिने इति—आमाकायेषु मा-
 सेषु मिथुने माघवस्य च । द्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रत्यापावर्तनो-
 त्सयाः इति । (सामार्चनेचन्द्रिकायाम्) आपादशुक्लद्वादश्याम्
 क्षीराब्धिशयनोत्सवः । कार्याऽन्यथात्वेनावृष्टिर्भवेत्पौराण्यवाक्यत
 इति । (द्वादश्यामित्यत्र पारणाहोमात्रं विवक्षितम् । पारणाहे पूर्व-
 रात्रे घण्टादीन्वादयेन्मुहुरिति तत्रैवोक्तेः) तथा (नृसिंहचर्यायाम्)
 यद्यपि आपादस्य सिते पक्षे एकादश्यामुपोषितः नियमं व्रती ।
 कार्तिके शुक्लपक्षस्य एकादश्यां समाहितं इत्यादिवचनैरेकादश्या-
 मेवानुष्ठेयतां गम्यते । तथापि इयं द्वादशी देवेति प्राप्तेस्तवेयं
 द्वादशी कौमुद्यारभ्येति मन्त्रलिङ्गानुगृहीतत्वात् द्वादश्यामप्यनु-
 ष्ठेयतां निर्धार्यत इत्युक्तम् । यच्च ब्रह्मपुराणोदावेकादश्यामुत्था-
 प्येदित्युक्तं तच्च एकादशीद्वादश्योरभेदापेक्षया उपवासाद्यभिप्रा-

येणेति दिक् । अत्रैकादशीद्वादशयोर्दशभेदेन व्यवस्येति (कम-
लाकरः) । पुष्करपुराणे तु-यस्य यस्य तु देवस्य यन्नक्षत्रं तिथिश्च
या । तस्य तस्य तु देवस्य तस्मिंस्तु शयनावर्तकमिति । यद्वाद-
स्यां शयनादिकमुक्तं तन्मिथुनार्कएवेति (रत्नाकरदीक्षितः) ।
मिथुनस्थोपदाभानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विरापादः सविज्ञेयः
विष्णुः स्वपिति कर्कटे । इति (हेमाद्रिः) तच्च मलमासाभिप्राये-
णेति-(वैष्णवदासः) । मैत्रयोगरहितायामिति-आभाकासितपक्षे-
षु मैत्रश्रवणरैवती । संगवे नहि भोक्तव्यं द्वादशद्वादशीर्हरेदिति धव-
नेन संगवाख्ये पारणनिषेधात्संगबोत्तरसप्तममुहूर्तादौ संगवात्प्रा-
चीनतृतीयमुहूर्ते वा पारणं कार्यमिति । प्रथमपादमिति—
(विष्णुधर्म) मैत्राश्रपादे स्वपितीह विष्णुः अतश्च मध्ये परिवर्त-
मेति । पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासश्चतुष्टयेनेति ।
न कार्यम् । (कालादर्श) अथरोहश्च हैमन्तः सर्पाणां बलिरष्टकाः ।
ईशानस्य बलिर्विष्णोः शयनं परिवर्तनम् । एतानि मलमासे
वर्जयेत् । चातुर्मास्यव्रतमिति—आपादस्य सितेपक्षे एकादश्या-
मुपोषितः । चातुर्मास्यव्रतं कुर्याद्यत्किञ्चिन्नियतो नरः । पूर्णिमाया-
मिति—(निर्णयामृते) (सनत्कुमारः)—एकादश्यां तु गृण्हीयात्सं-
क्रान्तौ कर्कटस्य वा । आपाद्यां वा नरोभक्त्या चातुर्मास्योदितं
व्रतमिति । समाप्तिरचेति (भारते) चतुर्धा गृह्य वै चीर्णं चातुर्मा-
स्यव्रतं नरः । कोर्तिकशुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेदिति ।
द्वितीयारम्भ इति—न शैशवं न भौढ्यञ्च शुक्लशुक्लोर्नवा तिथेः ।
खण्डस्वं चिन्त्येदादौ चातुर्मास्यं विधौ नरः । इति (हेमाद्रौ)
निषिद्धस्यास्तादेः सामान्यतः प्रतिप्रसवे गौरवाद् द्वितीयारम्भपर-
त्यम् । अशौचमध्येऽपि द्वितीयारम्भे न दोषः । (स्कान्दे) अशुचि-
र्वा शुचिर्वापि यदि स्त्री यदि वा पुमान्-॥-व्रतमेतन्नरः कृत्वा
मुच्यते सर्वपातकैरिति । तथा च (विष्णुः) आरम्भे सूतकं न
स्यादनारम्भे तु सूतकमिति । सन्त्यजेदिति—(भविष्ये) आचणे
वर्जयेच्छाकं दधिमाद्रपदे तथा । दुग्धमाश्वयुजे मासि कार्तिके

आपादशुक्लचतुर्दशी—अस्यां शिवपूजनेन सर्वसंस्मरतिः
अत्र चतुर्दशीपूर्वविद्धा ग्राह्या ।

आपादपूर्णिमा—चतुर्दश्यामुपोष्यास्यां हरिपूजा कार्या । अस्यां पूर्वापादनक्षत्रयुक्तायामन्नपानादिकं दद्यात् । एतस्यामंवागमकोकिलाव्रतम् । अस्य नक्षत्रतत्त्वात्सायान्हव्यापिनी ग्राह्येति (कमलाकरः) । यस्मिन्वर्षेऽधिकापादस्तस्मिन्नेव वर्षे शुद्धापादे व्रतं कुर्यादित्याचारः । स निर्मूलइति (काशीनाथः) । अस्यामेवाभ्युदयव्रतम् । अत्र शिवशयनोत्सवः । शिवशयनोत्सवे रुद्रव्रततत्त्वात्पूर्व-

द्विदलं त्यजेदिति । (शक्यतेऽशितुमनेनेति शाकइतिक्षीरस्वामी) चर्ज्यपदार्थानिपद्धतिप्रकरणे लेखिष्यामः । विभूतिद्वादशीव्रतमिति—(मत्स्यपुराणे) विभूतिं द्वादशीं नाम सर्षामरविभूषितम् । कार्तिके त्वथ वैशाखे मार्गशीर्षे तु फाल्गुने । आपादे वै दशम्यां तु शुक्लायां लघुशुक्लरइत्यादि । वासुदेवद्वादशीव्रतमिति—(वाराहपुराणे) आपादेऽप्येवमेवं संकल्प्य विधिना नरः । अर्चयेत्परमं देवं गन्धपुष्पैर्विधानतः ।

वामनपूजनेनेति—आपादे मासि द्वादस्यां वामनेति च पूजयेत् । नरमेधमवाप्नोति पुण्यं च लभते फलमिति ।

शिवपूजनेनेति—(ब्राह्मे) आपादे मासि भूतायां शिवं सम्पूज्य मानयः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वसम्पदमाप्नुयात् । पूर्वविद्धेति—(ब्रह्मवैवर्ते) रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखी तिथिः । अन्येषु व्रतकल्पेषु यथोद्दिष्टमुपावसेदिति ।

हरिपूजेति—चतुर्दश्यामुपोष्याथ पौर्णमास्यां यजेद्हरिमिति । अन्नपानादिकमिति—(निर्णयामृते) (विष्णुः) आपाद्व्यामापादयुक्तायामन्नपानादिदानेन तदेवाक्षय्यमाप्नोति । कोकिलाव्रतमिति—(भविष्ये) आपादपूर्णिमायां तु सन्ध्याकाले ह्युपस्थिते । संकल्पयेन्मासमेकं आयणे प्रत्यहं । द्वादशमित्यादि । अभ्युदयव्रत-

विद्या ग्राह्या । इयं प्रदोषव्यापिनीति (कर्मलाकरः) । अस्यामेव भारभूतेश्वरायात्रा कार्य्या । तत्र पौर्वाश्विकी ग्राह्या देवकार्य्यत्वात् । एतस्यां संन्यासिनां क्षौरं मासचतुष्टयं मासद्वयं वा एकत्रावस्थानं व्यासपूजा च । अत्र औदधिकीत्रिमुहूर्ता ग्राह्या अस्यामेवाचाराद् गृहस्था अपि स्वस्वगृहं पूजयन्ति तत्राचारमेव मूलम् । केनचि-
दस्यामेपि विष्णुशयनमुक्तम् । अस्यां गजपूजा विहिता । इयं मन्वादिः निर्णयस्तु युगादिवत् । अस्यां वायुसन्नागेऽपि द्रष्टव्यः ।

मिति—पौर्णमास्यामापादस्य विधिवत्पूजयेच्छिवाम् । सोऽश्वमेध-
मवाप्नोति विष्णुलोके महोयत इति । शिवशयनोत्सव इति—पौर्ण-
मास्यामुमानाथः स्वपते चर्मसंस्तरे । वैषाखं च जटोभारं समुद्र-
ग्रध्याह्न्यर्पणा । यात्रेति—(काशीखण्डे)—उदीच्यां भारभूतेश-
मापादेशं समर्चयेत् । आपाढ्यां पञ्चदश्यां चै न पापैः परितप्यत-
इति । क्षौरमिति—(मेघातिथिः) आपाढ्यां पौर्णमास्यां च कारये-
दपनं यतिः । चातुर्मासस्य मध्ये तु वर्जयेदपनं यतिः । चातुर्मासं
दिपासं वा सदैवैकत्र संवसेदिति । व्यासपूजेति—(पतिधर्म-
समुच्चये) देवं कृष्णं मुनिं व्यासं भाष्यकारं गुरोर्युक्तम् । गुरुं
देवगणाध्यक्षं दुर्गां देवीं सरस्वतीमिति । पूजयेदिति शेषः । त्रिमुह-
र्तेति—त्रिमुहूर्ताधिकं ग्राह्यं पर्वक्षौरप्रणामयोरिति । विष्णुशयन-
मिति—(पमः) क्षौराब्धौ शेषपर्य्यङ्के आपाढ्यां सविशेद्धरिः । निद्रां
त्यजति कार्तिक्यां तयोस्तं पूजयेत्सदा । इति । अत्र आपादी-
कार्तिकीपदे आपादस्येयं कार्तिकस्येयं व्युत्पत्त्यैकादशीपरे । नच
वृद्धिर्नस्याचामादिरिति वृद्धसंज्ञायां छः आपादीयमिति स्यादिति
वाच्यम् । कचिदपवादविषयेऽप्यौत्सर्गिकप्रवृत्तिरिति न्यायेन अण्य-
त्ययेनेष्टसिद्धिरिति लक्ष्मीधरभट्टः । गजपूजेति—(हेमाद्रौ)
एवमस्तिवति देवेशस्तमुवाच मतङ्गजम् । आपाढ्यां च सचन्द्रायां
समभ्यर्च्य गजाधिप । तवपूजां करिष्यन्ति दत्तोह्ये पंचरस्तवेति ।

॥ अथ श्रावणकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकभक्तकृतं वाजपेययज्ञफलप्राप्तिः शिवविश्वं-
रभिपेकेण पूजने ज्ञातिवृद्धिः । श्रीधरप्रीत्यै घृतादीनि दिने दिने
दातव्यानि । प्रतिपत्प्रभृतिमासपर्यन्तं धर्मावाप्तिव्रतस्य कार्यम् ।
श्रावणशुक्लपक्षे अर्धश्रावणीव्रतम् ।

श्रावणकृत्याद्वितीया—एषा बृहत्तया—अशून्यशयनद्वितीया ।
पूर्वविद्धाग्रहोति केचित् । मदनरत्नाद्युदाहृतस्मृतिसंग्रहेनन्द्रोदय-
व्यापिनीग्राह्या । पूर्वदिने तद्व्याप्तौ पूर्वा । दिनद्वयं तत्र सत्वेऽसत्वे
वा जयया तु फलाधिकमित्युक्तत्वात्परा । [श्रावणः शुक्लान्तोग्राह्योव्रते]

वायुसञ्चारइति—(ज्योतिःशास्त्रे) आपाह्यां भास्करास्ते सुरपति-
निलये घातिवाते सुवृष्टिः सस्यार्धं संप्रकुर्ष्याद्यदिदहनदिशोमन्द-
वृष्टिर्यमेन नैश्वस्यामन्ननाशो वरुणदिशि जलं वायुः कोणे प्रवायुः
कौबैर्या सस्यपूर्णा सकलघसुमति तद्वदीशानवायौ । इति ।

इत्याषाढकृत्यनिर्णयः ।

यज्ञफलप्राप्तिरिति—(विष्णुधर्म)—क्षपयेच्चैकभक्तेन श्रावणं
विष्णुतत्परः । वाजपेयस्य यज्ञस्य समग्रं फलमश्नुते इति । अभिपे-
केति—(महाभारते)—श्रावणं नियतोमासमेकभक्तेन यः क्षिपेत् ।
यस्तत्राभिपेकेण पूजयेदज्ञातिवर्द्धन इति ॥ दिनेदिने इति—(वा-
गनपुराणे)—घृतं च क्षीरकुम्भांश्च घृतपक्वफलानि च । श्रावणे
श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि दिने दिने । धर्मावाप्तिव्रतमिति—(वि-
ष्णुधर्म)—आपाह्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिफलात् । पूजयेत्पु-
नरेवं धर्मविग्रहं धारिणमित्यादि ॥

अशून्यशयनेति—चतुर्विंशतपक्षेषु मासेषु श्रावणादिषु ।
अशून्याख्यं व्रतं कुर्याज्जयया तु फलाधिकमिति—(संवत्तः)—शु-

श्रावणकृष्णतृतीया—श्रावणयुतायामस्यां गोविन्दपूजनेन
तुष्टिप्राप्तिः । दिनद्वये श्रावणयुता चेदुचराग्राह्या ।

श्रावणकृष्णचतुर्थी—एषा संकष्टचतुर्थी । सा चन्द्रोदय-
ध्यापिनी ग्राह्या । चन्द्रोदयस्य कर्मकालत्वात्पूर्वदिन एव तद्व्याप्तौ
पूर्वा । दिनद्वयेतद्व्याप्तावव्याप्तौ च परा । भाद्रकृष्णचतुर्थी
संकष्टचतुर्थीति कृत्यरत्नावल्याम् ।

श्रावणकृष्णपञ्चमी—एषा मरुस्थले नागपञ्चमी ।

श्रावणकृष्णनवमी—उभयपक्षे श्रावणनवम्योः कुमारीपूजा ।

पञ्चाष्टमी बृहस्पतिं सावित्री षट्पैतृकी । कामग्रपोदशी रम्भा
उपोष्पाः पूर्वसंयुता इति । चन्द्रोदयध्यापिनीति—चन्द्राय सा-
ध्यो दातव्यो दध्यक्षतफलादिभिरिति चन्द्रार्घ्यविधानात् । एकभक्ते-
दिवाभक्ते निशि चन्द्रोदये व्रते । तिथिस्तात्कालिकी ग्राह्या पारणे-
त्त्वपरातिथिरिति । परेति—जयंयां तु फलाधिकमिदं त्युक्तत्वात् ।
वर्षदशौ परी पूज्याविति दर्पतिथेः परयुतांषाः पूज्यत्वादितिदिक् ।

तुष्टिप्राप्तिरिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—तृतीयां श्रावणे कृष्णां
यास्याच्चवण संयुता । तस्यां सम्पूज्य गोविन्दं तुष्टिमंश्र्यां च
विन्दति । रम्भाख्यां यर्जयित्वेतिवचनादुत्तरा ग्राह्या ।

संकष्टचतुर्थीति—(स्कान्दे)—श्रावणे बहुले पक्षे चतुर्थ्यां च
विषूदये । गणेशं पूजयित्वा तु चन्द्रायार्घ्यं प्रदापयेदिति ।

नागपञ्चमीति—(अविष्यपुराणे)—पञ्चमी दयिता राजन्
नागानां नन्दवर्द्धिनी । पञ्चम्यां स्नपयन्तीह नागान्क्षीरेण ये नराः ।
तेषां कुले प्रपन्नन्ति अभयं प्राणदक्षिणाम् । इति ।

कुमारीपूजेति—(अविष्योत्तरे)—श्रावणे मासिराजेन्द्र पः
हृष्यान्नक्त भोजनम् । क्षीरपष्टिकभक्तेन सर्वभूतहिते रतः ।
गणेशसूतो वापि नवम्यां पक्षयोर्द्वयोः । कुमारीति चैनाम्नी-
वन्दिकां पूजयेदित्यादि ।

श्रावणाकृष्णोकादशी—कामिनी ।

श्रावणाशुक्लतृतीया—एषा मधुश्रवा गुर्जदेवं प्रसिद्धा ।
परयुता । अस्यां स्वर्णगौरीव्रतम् । कर्णाटके भाद्रशुक्लतृतीया
केचित्स्वज्जलीवतेऽपि स्वर्णगौरीव्रतमाचरन्ति ।

श्रावणाशुक्लपञ्चमी—एषा नागपञ्चमी । सा नागपूजायां प
विद्धा ग्राह्या । अस्यां द्वारस्थोभयतांगोमयेन नागान्विलिख्य दंष्ट्रि
दूर्याङ्गनपुष्पोपहारादिभिः संपूज्य ब्राह्मणान्भोजयेत् अस्यामेव सर्
विषापहपञ्चमीव्रतम् ।

श्रावणाशुक्लसप्तमी—अस्यां पापनाशिनीव्रतम् । अथ

कामिनीति—श्रावणेकादशीकृष्णा कामिका नाम नामनः
अस्यां श्रावणमात्रेण वाजपेयफलं लभेदित्यादि ।
मधुश्रवेति—(दिवोदांसः)—आद्या मधुश्रावणिका कज्जली
हरितालिका । चतुर्थीमिश्रिता स्त्रोभिर्दिवानक्ते विधीयते ।
तृतीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका स्मृता । भाद्रस्य कज्जली
कृष्णा शुक्ला च हरितालिका । स्वर्णगौरीव्रतमिति—(स्कान्दे)—
स्वर्णगौरीव्रतं नाम सर्वसंपत्करं नृणामित्यादि ।

नागपञ्चमीति—श्रावणे पञ्चमी शुक्ला संश्लोक्ता नागपञ्चमी ।
तां परित्यज्य पञ्चम्यश्चतुर्थी सहिताः स्मृता इति । विलिख्येति—
(भविष्योत्तरे)—श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे नराधिप । द्वार
स्थोभयतो लेख्या गोमयेन विषोल्बणा इत्यादि—(तत्रैव)—तथा
भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां श्रावणान्वित इत्यादि । सर्वविषापहरेति—
स्कन्दपु०—श्रावणे मासि पञ्चम्यां शुक्लपक्षे चरानने । द्वारस्थो
भयतोलेख्या गोमयेन विषोल्बणा इत्यादि ।

पापनाशिनीव्रतमिति—(हिमाद्रौ)—शुक्लपक्षस्य सप्तम्यां यदेवं
तु कुरु भवेत् । तदास्यास्सुमेहापुण्यां सप्तमी पापनाशिनी । तस्यां
सम्पूज्य देवेशं चित्रभानुं दिवाकरम् । सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते

सप्तमीव्रतम् । अस्यां रविसंङ्क्रमणे सूर्यवरेसति पञ्चकोयोगः ।

श्रावणशुक्लाष्टमी—अस्यां दुर्गाव्रतम् ।

श्रावणशुक्लैकादशी—एषा पुत्रदा । अस्यामेव दामोदर-
द्वादशीव्रतम् । बुद्धद्वादशीव्रतम् ।

श्रावणशुक्लद्वादशी—अस्यां शाकव्रतस्य सांगतार्थं शाकदानं
कृत्वा दधिव्रतारम्भः कार्यः । विष्णोः पवित्रारोपणम् । चतुर्दश्यां
देव्याः । चतुर्दश्यामष्टम्यां पौर्णमास्यां वा शिवस्य पवित्रारोपणम् ।
घनदादीनां प्रतिपदादिषु विधेयम् । तत्तत्तिथिष्वसंभवे सर्वदेवानां
श्रावणपौर्णमास्यां कार्यम् । तत्राप्यसंभवे कार्तिक्यवधिर्गौणकालः

पञ्च संशय इति । अयं च योगः प्रायः श्रावणेणैव भवति । अन्य-
सप्तमीति—(भविष्योत्तरे)—श्रावणे मासि सप्तम्यां देवाग्रयम्
सिंवाहनम् । शुक्लपक्षे समभ्यर्च्य पुष्पधूपादिभिः शुचिरिति ।
अक—इति—शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा सङ्क्रमते रविः । महाजया
दा स्याद्वि सप्तमी भास्करप्रिया । पृथ्वीसप्तमी संयोगे चारश्च दे-
मालिनः । पञ्चकोनाम योगोऽयं सहस्रार्कग्रहैः समः ॥

दुर्गाव्रतमिति—(दे०पु०)—देव्याव्रतं प्रवक्ष्यामि सर्वकामप्रसाध-
र । श्रावणे शुक्लपक्षे तु अष्टम्यां वायुभोजन इत्यादि ।

पुत्रदेति—(भविष्यपुराणे)—श्रावणे शुक्लपक्षे तु पुत्रदानाम
श्रुता । एकादशी चास्ति तदा कुरुष्व तद्व्रतं जना इति ।
मोदरद्वादशीति—(निर्णयामृते)—काञ्चनं देवदेवं तु दामोदर
गमकम् । प्राग्यत्तं ब्राह्मणे दद्याद्देवदेदाङ्गपारमे इति । बुद्ध-
शीति—एवमेव श्रावणे मासि संकल्प्य द्वादशीव्रतं । अर्चयेत्
देवं गन्धपुष्पनिवेदनैः । बुद्धायपादौसम्पूज्येति—पवित्रा-
णमिति—(विष्णुरहस्ये)—श्रावणस्य सिते पक्षे कर्करस्ये
पारे । द्वादश्याम् वासुदेवाय पवित्रारोपणम् स्मृतम् इति ।
स्याम् श्रावणे वापि पञ्चम्यामथवादिजं । आनुकूल्येपु

श्रावणशुक्लचतुर्वशी—अस्यां शिवे पवित्रारोपः । सा च
पूर्वविद्या प्राज्ञा ।

श्रावणशुक्लपूर्णिमा—यजुर्वेदिभिरस्यां श्रावणयुक्तामयुक्तायां
ग्रहणसंक्रान्त्यदृपितायां पूर्वाग्रहं उपाकर्म कार्यम् । इयं पद्मद्वीपा-
यन्दिनीरौदयिकीप्राज्ञा । रौदयिकीचेन्दीनास्यात्तदा चतुर्दशीमिश्रिता
प्राज्ञा । दिनद्वयं पूर्वाग्रहव्यासौ तैत्तिरीयव्यतिरिक्तैः पूर्वा । तैत्तिरीयकै-
रौदयिकी प्राज्ञा । ग्रहसंक्रान्तिदोषसत्त्वं श्रावणस्य शुक्लपञ्चम्यां हस्त-

कर्तव्यं पञ्चदश्यामथापि या । देव्या इति—(म० रत्ने० दे० पु०)-
पवित्रं कारयेद्यस्तु तस्य पुण्यं फलं शृणु इत्यादि । चतुर्दश्यामिति-
(म० पु०)-पौर्णमास्यां तथाष्टम्यां शिवं सम्पूज्य यत्नतः । उपवीतं
शिवे दद्याच्छिवभक्तांश्च भोजयेत् । पुनरेव च कार्तिक्यां पूज्य
शम्भुं क्षमापयेदिति । धनदादीनामिति—(तत्त्वसारसंहितायाम्)-
प्रतिपद्मनदस्योक्ता द्वितीया च त्रयोमता । तृतीया पार्वतीदेव्या-
श्चतुर्थी विमलहारिणः । पञ्चमी शशिनः प्रोक्ता षष्ठी प्रोक्ता गृहस्य
तु । सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी मता । मातृणां
नवमी प्रोक्ता धर्मस्य दशमी स्मृता । एकादशी मुनीनां तु द्वादशी
चक्रपाणिनः । त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी । पूर्णिमा-
सी सुरश्रेष्ठपितृणां कथिता तिथिः । देव्यास्त्रिपुरभैरव्याः कथिता
च चतुर्थिका । अन्येषामपि देवानामष्टमी नवमी स्मृतेति । श्रावण-
पौर्णमास्यामिति—(शिवरहस्ये)-पवित्रं विधानतः । श्रावण्यां प्रौ-
ष्ठपण्यां वा पवित्रारोपणं बुध इत्यादि । गौणकाल इति—(दीपिका-
याम्)-पवित्रारोपणं विद्याच्छावणे न भवेद्यदि । कार्तिक्यपवि-
शुकास्ते कर्तव्यमिति नारद । विधिरचकृत्यप्रकरणे लेखिष्यामः ।

अस्यामिति—(गृह्यसूत्रे)-अथातोऽप्यापोषाकर्म औपचीनां
प्रादुर्भावे पौर्णमास्यां श्रावणस्य पञ्चमी हस्तेनवेति । औप-
चीनामपामार्गादीनां उत्पत्तौ सत्यां श्रावणेन युक्तायां श्रावणस्य

शुक्लेपञ्चदश्यां कुर्यात् । अत्र पौर्णमास्या एव प्राधान्यात् विशेष-
 णाभावेऽपि तत्पौर्णमास्यां भवतीति—(हरिहर रेणुकौ)—अथवा
 औपधीप्रादुर्भावे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा कुर्यात् । अत्रापि
 हस्तयुक्ता तद्रहिता वा ग्राह्येति—(हरिहरः)—तथा च—(याज्ञव-
 ल्क्यः)—अथोत वेदोपाकर्म आवण्यां अवणनेन च । हस्तेनौपधि-
 भावेवा पञ्चम्यां आवणस्यत्विनि । अदूषितायामिति—(हेमा-
 द्रौ)—उपाकर्म न कुर्यन्ति क्रमात्सामर्ग्यजुर्विदः । ग्रहसंक्रान्तियुक्ते-
 पु हस्तअवणपर्वस्तु । पूर्वाणहे इति—(गदाधरभाष्ये प्रचेताः)—
 भवेदुपाकृतिः पौर्णमास्यां पूर्वाणहएवतु । ग्राह्यणान्भोजयेत्तत्रं पि-
 तृनुदिरप देवता इति । तथा च—(दीपिकायाम्)—अस्य तु पूर्वाणह-
 कालः स्मृतः । यस्तु अध्यायानामुपाकर्म कुर्यात्कालेऽपराणहके ।
 पूर्वाणहेतु विसर्गः स्यादिति भेदविदोषिदुरिति गोभिलवचस्तत्सा-
 मगविषयम् । तेषामपराणहस्योक्तत्वात् । तेन याजसनेयि-भिः पूर्वा-
 णहव्यापिनीग्राह्येति—पण्मुहूर्तावच्छिन्नेति—(पराशरमाधवीये)
 आयणीपौर्णमासी तु संगवात्परतोयदि । तदैवोदयिकी ग्राह्या
 नान्यदौदयिकी भवेदिति । कालादर्शे च—आवण्यां प्रौष्ठपद्यां वा
 प्रतिपत्पण्मुहूर्तकैः । विद्धास्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्मोत्सर्जनं भवे-
 दिति । पूर्वैति—आयणी दुर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्वैद्य
 कर्तव्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति । औदयिकीति—पर्वण्यौदयिके
 कुर्युः आवण्यां तैत्तिरीयकाः । इति विशिष्य तैत्तिरीयकोपादा-
 नादितरैः याजुषैः पूर्वा—तैत्तिरीयैरौदयिकी ग्राह्या । इति—
 याजसनेयिभिरिति । संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि पौर्णमास्यां यदा भवेत् ।
 उपाकृतिस्तु पञ्चम्यां कार्यायाजसनेयिभिः । तथा (मदनरत्ने)
 यदिस्याच्छ्रावणं पर्व ग्रहसंक्रान्तिदूषितम् । स्यादुपाकरणं शुक्ल
 पञ्चम्यां आवणस्यत्विनि । (स्मृतिमहार्णवे) संक्रान्तिर्ग्रहणं वापि
 यदि पर्वणि जायते । तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते
 इति । अत्र (प्रयोगपारिजातेविशेषः) अर्धरात्रादधस्ताच्चैत्संक्रा-
 न्तिर्ग्रहणं तदा । उपाकर्म न कुर्यात् परतरच्चेन्नदोषकृत् । इति ।

युक्तायामयुक्तायां वा याजमानेयिभिः पूर्वाणहे कार्यम् । तैत्तिरीयैः
 प्रौष्ठपद्यां योधायनैः आषाढ्यां कार्यम् । एतच्चावस्य्याग्नी—अ-
 स्मिन्कर्मणि अध्यापयतांऽपि निरग्नेः । साग्नेऽपि अनध्यापयतां
 नाधिकारः । यत्तु लोके स्वशिष्यान् क्षत्रियादीन् पुगस्कृत्य उपा-
 कर्म प्रवर्तते लौकिकेऽप्यग्नी तस्याचारं विहाय मूलं न दृश्यते ।
 यच्च निर्णयसिन्धौ लौकिकाग्नी प्रकुर्वीत इति तच्च न कर्काचा-
 र्यादिसम्मतमिति । बह्वृचैः औषधीप्रादुर्भावेसति शुक्लप्रतिपदा-
 दिश्रावणमासस्य श्रावणनक्षत्रे धनिष्ठायुक्ते हस्तयुक्तायां श्रावण-
 शुक्लपञ्चम्यां के०प० हस्तयुक्तश्रावणशुक्लतिथ्यन्तरे वा पूर्वाणहे
 कार्यम् । छन्दोगैः सिंहस्थेसूर्ये हस्तनक्षत्रे अपराणहे कार्यम् । दिनद्वये
 हस्तव्याप्तौ परदिने कार्यम् । अथर्ववेदिभिः श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा
 कार्यम् । ग्रहणादिदोषराहित्यम् औषधीप्रादुर्भावश्च सर्वेषां तुल्यम् ।
 यदा गौणकालेऽपि औषधीप्रादुर्भावाभावः ग्रहसंक्रान्तियोगो वा नि-
 मित्तान्तरेण केनचिदापत्तिर्वा भवति तदा वर्पतुर्मध्ये यदाकदाचित्
 कार्यम् । न तु श्रावणसम्बन्धिनियमः । इदञ्चोपाकर्म रजोयुक्तो-
 यामपि नद्यां कार्यम् । अस्मिन्कर्मणि त्रिदिनादि वेधस्तु न दोषाय ।
 अथमोपाकर्म शुक्लास्तादौ न कार्यम् । सति सम्भवे द्विती-
 याद्यपि न कार्यम् । अधिमासेऽपि निषेधः । वनस्थैः
 प्युत्सर्जनोपाकर्मकार्यम् । खादिरगृह्यानुयायिभिरस्यामेव उ-
 त्सर्जनं कार्यम् । अस्यामेवापराणहे भद्राराहित्ये सति रक्षाबन्धनं
 कार्यम् । अत्र पूर्णिमा अपराणहव्यापिनी ग्राह्या । कर्मकालव्यापि-
 नात् । रक्षाबन्धनं सति सम्भवे भद्रान्ते कुर्यात् दिवाभाद्रायां सत्यां
 दन्ते रात्रौ वा कुर्यादिति—(निर्णयामृते)—प्रतिपद्युतायां तु न

नथा च (मदनरत्ने) यद्यर्घरात्रादर्वाक् तु ग्रहः संक्रम एव च ।
नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावण्यां श्रवणेऽपि चेति । प्रौष्ठपद्यामिति—
अथातः स्वाध्यायोपाकर्म श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा । तथा च (मनुः)
श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा उपाकृत्य यथाविधि । युक्तरश्मिर्द्वन्द्व-
धीयोन मामान्विशोर्धपञ्चमान् । इति विकल्पाभिधापक वाक्यात्
तैत्तिरीयपरत्वेऽपि पञ्चम्याम् वाजसनेयोऽग्नहणमनर्थकं स्यात् ।
अतस्तैत्तिरीयाणां तु न श्रावणपञ्चम्यनुकल्पः किन्तु भाद्रपौर्ण-
मासीति । आपाद्यामिति—(शौधायनगृह्यसूत्रे) श्रावण्यां पौर्ण-
मास्यामापाद्यां वोपाकृत्य द्वन्द्वस्यधीयीतेति । अतोशौधायनानां
तु आपादोपौर्णमास्यनुकल्पः । सर्वेऽपि स्वस्वगृह्यांक्ताः काला
अनुकल्पत्वेन व्यवस्थिता ज्ञेयाः । आश्विने औपश्यादुर्भावे मुख्यः
क्रमेण श्रुतिपर्वहस्ताः श्रुत्यजुःसामशाखिभिर्ग्राह्याः । आय-
मध्याह्नाविति—(छन्दोगपरिशिष्टे) (कात्यायनः)—न स्वेऽग्न्याव-
न्यहोमः स्यान्मुक्त्यैकां समिदाहुतिम् । स्वगर्भसंस्कृतार्थश्च याव-
न्नामौ प्रजायत इति । स्वेन आत्मना आहितः आपानसंस्कृतेऽग्निः
स्वः तस्मिन् स्ये अग्नौ अन्यस्यसंपन्धोमंत्कारकोहोमः अन्यहोमो
न स्यात् न भवेत् किं पर्युदस्य एकां समिदाहुतिं समिद्यामाहुतिः
समिदाहुतिः तां मुक्त्वा वर्जयित्वा मा च समिदाहुतिः उपाकर्मणि
आचार्यस्याग्नौ शिष्यकर्तृका भवति । तन्वायमध्याह्नायुपाकर्म
भवतीति गम्यत इति (हरिहरः) निरग्निनेति—(कर्त्ताचार्योऽजय-
रामश्च)—एवं हि स्मरन्ति । द्वन्द्वस्युपाकृत्याग्नौ—एवंमति
अध्ययनप्रवृत्तस्यैतद्भवति । अतएवाग्निमतोऽध्यापनं भवति न-
त्यनग्निमान् शक्तोऽत्यग्निमाध्यं कर्मकर्तुमिति । तथा च (हरिहरः)
उपाकरणस्य चावसध्याग्निमाध्यःचात् निरग्नेर्नाधिकारः । इति ।
एतच्चकृतावसध्याध्यापनप्रवृत्तस्य भवतीति (विश्वनाथः) ।
यदुच्यते—(आचलान्नः)—अथानोपाध्यायाकरणमौपश्यानां
मादुर्भावे श्रवणेन श्रावणस्य पञ्चम्यां हस्तेनवेति । अग्न्येदिनां
श्रवणोमुख्यः कालः अन्ये अनुकल्पाः । धनिष्ठायुक्तः इति—अथ-

एते तु गतकर्म क्षुत्तारापादमंगुलम् । संयन्संस्कृतोऽप्यागन्तव्यः
 देय नश्यति । धनिष्ठासंयुतं कुर्याच्छ्रावणं कर्म गृह्येन । नन्कर्म
 सकलं डोगमुपाकरणमंजितम् । ग्रहगोमंगुलं हन्ति संक्रान्ति
 शिष्यपानिनी । तपोहन्त्युत्तरापादा उपाकर्मणि धंणवः । धनिष्ठा-
 मिश्रितं कार्यमुपाकरणमंजितमिति । छन्दोगैरिति—(वीरमिश्रः-
 दये गर्गः)—सिंहं रथी तु पुण्यर्क्षं र्घ्याणहं विनरेदृष्टिः । छन्दोगा-
 मिलिताकुर्यात्सर्वं सद्यश्छन्दमाम् । शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्मा-
 पराह्निकम् । परदिने इति—(परिशिष्टे) धनिष्ठाद्रतिपक्षुक्तं स्वाष्ट-
 प्रवृत्तमन्वितम् । श्रावणं कर्म कुर्यात्तन् अग्न्यजुः मामपाठका इति ।
 अथर्ववेदिभिरिति—(कौशिकगृह्ये)—अथर्ववेदधिधि व्याख्या-
 स्यामः । श्रावण्यां प्रोष्ठपक्षां चांपाकुर्यात्पञ्चमासान् अर्धाधीरग्निनि ।
 सर्वेषां तुल्यमिति—संक्रान्तौ ग्रहणे चैव मृतके मृतके तथा । गण-
 स्नानं न कुर्यात् नारदस्य वचोयथा । अथर्ववेदोपसंयुक्ते पर्वणि
 स्यादुपाक्रिया । दुम्बःशोकामयग्रस्ता राष्ट्रे तस्मिन्निद्रजातय इति ।
 यदा कदाचिदिनि—(यह्नचकारिकायाम्)—अष्टौषोपययस्तस्मि-
 न्मासे न भवन्ति चेत् । नदा भाद्रपदे मासि श्रवणेन तदिष्यते ।

॥ उपाकर्मफलनिर्णयस्यायंसहस्रहः ॥

-यदा सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता पौर्णमासी तदा सर्वेषां याजुषाणां पूर्वम् । यदा तु
 पूर्वदिने मुहूर्ताद्यनन्तरं प्रवृत्ता द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयादिपरिमिता भवति तदा तैत्तिरीये-
 रुत्तरा प्राज्ञा । तद्विज्याजुषेः पूर्वा । यदा द्वितीयदिने परमुहूर्तपरिमिता तदा सर्वेषां
 मुत्तरा । यदा पूर्वदिने ॥ मुहूर्तानन्तरं प्रवृत्ता द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयन्यूना तदा सर्वेषां
 याजुषाणां पूर्वा । इति । एवं सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्तं अथर्व द्वितीयदिने मुहूर्तत्रयादि-
 च्छिन्नयुतं तदा पूर्वदिनेऽनुष्ठानम् । यदा तु नाट्यं द्वितीयदिने सम्पूर्णमुहूर्तत्रयं तदा
 यदा वा पूर्वदिने मुहूर्तार्थाद्यनन्तरं प्रवृत्तं द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयादिपरिमितं भवति ततो-
 न्तरदिनैवानुष्ठानम् । मुहूर्तद्वयान्यूनं चैवर्षदिन एवेति । एवं हस्तनक्षत्रमपि यदा
 दिनद्वये सम्पूर्णापराह्णव्यापि मास्येन वैषम्येण वा तदेकदेशव्यापि दिनद्वयेऽप्यपरा-
 ह्णाम्पर्विवा ततोत्तरमेव । यदा पूर्वदिनैवानुष्ठानेऽपि नदा पूर्वमेवेति । कर्मकाल-
 व्याप्येव निर्णय इति हेमाद्रिभिः सिद्धान्तितत्वादिनि दिक् ॥

वेदोपाहृतोपाधीजनने पक्षे मिते श्रावणे भ्याद्वत्तप्रतिनां गृह्यमनुषां पायां
 यजुः शास्त्रिनाम् । श्रावण्यां द्व्यह्णानु कर्ममये व्याप्नोति मा चेन्न वा कार्यान्तिरि-
 शास्त्रिभिः परदिने पूर्वतरैर्याजुपरिनि ।

तत्राप्यनुद्गमे तु कुर्यादेवतद्वार्पिकमित्याचक्षते—(वर्पन्तौ भव-
 वार्पिकम्)—रजो युक्तायामपीति—(कान्यायनः)—उपाकर्मणि चो-
 त्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यत
 इति । वेदाश्चन्द्रांमि मर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः । जलार्थि-
 नोहि पितरो मरीचाद्यास्तथर्पयः । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे स्नानार्थं
 ब्रह्मवादिनः । पिपासवस्तु गच्छन्ति संहृष्टाश्चशरीरिणः । समागम-
 रचयत्रैषां तत्रान्ये बहवोमलाः । नूनंसर्वे क्षययान्ति किमुतैक नदी
 रज इति । स एव नदीनां रजोयोगमाह । एतद्वयं श्रावणादि
 मर्षा नद्यां रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्यात् वर्जयित्वा समुद्रगाः ।
 न दोषायेति—नित्येनैमित्तिके जप्ये होमयज्ञक्रियादिषु । उपाकर्म्म-
 णि चोत्सर्गे ग्रहवेधो न विद्यते इति । शुक्लास्तादौ न कार्यमिति—
 (संग्रहे)—शुरुभार्गवयोर्मोक्षे घाल्ये वा बार्द्धकेऽपि वा । तथाधिमास-
 संसर्पमलमासादिषु द्विजैः । प्रथमोपाकृतिर्न स्यात्कृतं कर्म विना-
 शकृदिति । शुक्ले मूढेऽप्युपाकृत्य विद्यावित्तादिनाशनम् । आयुःक्ष-
 यमवाप्नोति तस्मात्तत्कर्म वर्जयेत् । द्वितीयादिप्रयोगेऽपि सति सम्भवे
 दोष्यः—अतएव श्रावण्यां प्रौष्ठपथां वा शुक्लास्तमयादीनां प्रति-
 बन्धस्तदानोमापाठ्यां कार्यमिति (माधवः) मलमामग्नहेमाद्या-
 दिग्रन्थाश्च संगच्छन्ते—(निर्णयसिन्धौ तु)—उपाकर्मोत्सर्जनं च
 पवित्रदमनार्पणम् । इति दमनरांसे लिखितवचनात् शुक्लास्तादा-
 वपि कार्यम् । प्रथमारम्भस्तु न भवतीति—(अग्रव्ययस्या सुधी
 निः कार्या)—निषेध इति—(उपोतिष्पाराशरः)—उपाकर्म्म तथोत्स-
 र्गः प्रसवाद्दोषाष्टकाः । मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैतृ-
 कमिति । यस्तु दशहरासु नोत्कर्षश्चतुर्वर्षि युगादिषु । उपाकर्म्म
 महापद्मोर्हतेदिष्टं वृषादित इति श्रुत्यश्रुद्वयचनमनुत्कर्षविधायकं
 तत्सामगविषयम् तेषां सिद्धार्कण्यविधानात् इति । धनस्थंरपी-
 ति—(प्रयोगपारिजाते)—उपाकर्मोत्सर्जनं च धनस्थानामपीप्यते ।
 धारणाध्ययनाद्व्याख्याद्विगृहिणो ब्रह्मचारिणाम् । उत्सर्जनं च वे-
 दानामुपाकरणकर्म च । अकृत्वा वेदजप्येन फलं नाप्नोति मानव

कार्यम् । इदं रक्षावन्धनं नियतकालत्वं न भद्रावर्त्यप्रदणदिनेऽपि
कार्यम् । होलिकावत् ग्रहसंक्रान्त्यार्द्रां रक्षानिषेधाभावादिति—(कम-
लाकरः)—अस्यामेव हयग्रीवपूजा कार्या जयावतन्त्र । सर्वदेवानां
पवित्रारोपणम् । केनचिदस्यां ग्वपांस्तत्रः प्रतिपादितः । अस्यां
आश्वलायनैः श्रवणाकर्मसर्ववलिश्च देयः । कात्यायनैः सामर्गश्चा-
पि श्रवणाकर्मसर्ववलिश्च देयः । तैत्तिरीयैः सर्ववलिर्देयः । अस्मि-
न्कर्मद्वये प्रदोषस्यापिनी पौर्णमासी ग्राह्या । अस्तमय कालविधा-
नात्—(दाक्षिणात्याः)—पौषति पूर्णिमांस्तत्र नागलीपूर्णिमांस्तत्र च ।

इति । ग्यादिर० अनुयायिभिरिति—(हेमाद्रौ)—ग्यादिरगृह्यांक्तिः ।
पुण्येत्तूत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मदिनेऽथवेनि । अपराण्ड इति—(भ-
विष्यात्तरे)—उपाकर्मदिने प्रोक्तमृपाणां चैव तर्पणम् । ततोऽपरा-
ण्डसमये रक्षापोदलिकाम् शुभःमित्यादि । भद्राराहित्येसति—
(स्मृतिसंग्रहे)—भद्रायां ह्ये न कर्तव्ये आचणीफाल्गुनी तथा । आचणी
नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फाल्गुनी । प्रतिपद्युतायामिति—(मद-
नरत्ने)—नन्दायां दर्शने रक्षावलिदानं दशासु च । भद्रायां गोकुल-
प्रीडा देशनाशाय जायते इति । हयग्रीव पूजेति—(कल्पतरौ)—
आचण्यां अचणे जातः पूर्वं हयशिरा हरिः । जगाद सामवेदं तु
सर्वकल्मषनाशनमित्यादि । जयावतमिति—(हेमाद्रौ)—ब्राह्मणा
यो विधिः शक्रे कथितोविजयावहः । जयेति पूर्णिमा तात आच-
णस्य शुभावहेत्यादि । पवित्रारोपणमिति—आपाढ्यामथवाष्टम्यां
चतुर्दश्यामुपापतिम् । पवित्रैरर्चयेद्ब्रह्म्यां आचण्यां चेतुरान्सुरा-
ग्निनि । अचणाकर्मिति—(रेणुकारिकायाम्)—अथातः अचणाकर्म
शास्त्रदृष्ट्या मयोच्यते । आचण्यामेव तन्कार्यमभावाद्गुणीकाल-
तः । वचनात्प्रकारस्य सकृदस्य क्रिया भवेत् । एवमेवेतराणां
त्यादावृत्तिर्वा स्मृतेर्यत्नात् । सकृत्करणमिच्छन्ति पाकयज्ञेषु केच-
न । आयुर्ति केचिदिच्छन्ति तत्रावृत्तिः सनामनेति । सर्ववलिरिति—
अहरदस्तूर्णी वलिहरेत्सायं प्राग्योमादाग्राहण्या इति गृह्ये ।

॥ अथ भाद्रपदकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकाहारी घनाढ्योभवेत् । मधुसर्पियुतपायसदानेन राजसूययज्ञफलप्राप्तिः । प्रतिपत्प्रभृतिमासपर्यन्तं घनावाप्तिव्रतम् । अगस्त्यार्घ्यदानञ्च कार्यम् ।

भाद्रपदकृष्णतृतीया—एषा कज्जली—सा पराग्राह्या । अस्यां विशालाक्षीयात्रा कार्या । अत्र रात्रिव्यापिनी ग्राह्या । रात्रिजागरण-विधानात् । एतद्देशे तृतीयायात्रापि ।

भाद्रपदकृष्णचतुर्थी—एषा बहुला । सा सायान्हव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये सत्वे पूर्वा ।

घनाढ्यइति—(निर्णयामृते)—प्रौष्ठपद्यं तु योमासमेकाहारो भवेत्तरः । घनाढ्यः स्फोटितमतुलमैश्वर्यं प्रतिपद्यन् इति । यज्ञ-फलप्राप्तिरिति—(वा० पु०)—मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुस-र्पिणा । हृषीकेशप्रीणनार्थं लघुणं सगुडौदनम् । राजसूयस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं भवेदिति । घनावाप्तिव्रतमिति—(विष्णुधर्मे)—आ-वय्यां समनीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पूर्वयत्पूजयेद्विष्णुं देवं मङ्गलार्थं विभुमित्यादि । अर्घ्यदानमिति—(नृसिंहपुराणे)—य-दागस्त्योदयप्राप्तिस्तदा सर्वसुराधिप । अगस्त्याय ददाभ्यर्घ्यं महा-पुण्यविघ्नद्वये इत्यादि ।

कज्जलीति—भाद्रस्य कज्जलीकृष्णेत्युक्तम्यात् । परेति—आप-स्नम्बः । चतुर्थी सहिता या तु सा तृतीयाफलप्रदा । अवैश्वयिकरी स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी इति । विशालाक्षीयात्रेति—(काशो-त्तण्डे)—भाद्रकृष्णतृतीयाभुषवासपरैर्नरैः । कृत्वा जागरणं रात्रौ विशालाक्षीं समीपेन इति ।

पहुतेति—गौर्प्याश्चतुर्थी चटधेनुपूजा दुर्गार्चनं दुर्भरहोलिके च । चतुस्रपूजा शिचरात्रिरेताः परान्विता प्रन्ति नृपंसराष्टम् इति ।

भाद्रपदकृष्णपष्ठी—सा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । उभय
चन्द्रोदयव्यापित्वे पूर्वविद्धा ग्राह्या । इयमेवहलपष्ठी—सप्तमीयुत
ग्राह्या । एषा हंसपष्ठीति (रत्नाकरदीक्षितः)

भाद्रपदकृष्णसप्तमी—एषा शीतला सप्तमी तत्र मध्यान्हव्या
पिन्यां व्रतद्वार्यम् ।

भाद्रपदकृष्णाष्टमी—एषा जन्माष्टमी—जयन्ती चेति द्विधा ।
तत्र केथलाष्टमी जन्माष्टमी सैव कलौ मुख्या । जयन्ती योगस्य
सदैवाप्राप्तत्वाज्जयन्त्यप्रधाना । सा जन्माष्टमी द्विविधा—शुद्धा,
विद्धा च । सूर्योदयमारभ्य प्रवृत्ता शुद्धा । अर्धरात्रादर्वाक् सप्तमी

अथ वत्सपूजायाः पृथगुपादानेन धेनुपूजाशब्देन बहुलाख्या गृह्यत
इति—(कमलाकरः) ।

चन्द्रपष्ठी—(निर्णयामृतं)—तद्वद् भाद्रपदे मासि पक्ष्यां पक्षे
सितेनरे । चन्द्रपष्ठीघृतं कुर्यात्पूर्वविद्धा प्रशस्यते । तथा—चन्द्रोदये
पदा पष्ठी पूर्याण्टे वापरेऽहनि । चन्द्रपक्ष्यमिते पक्षे सैवोपाख्या
प्रयत्नतइति ।

शीतला सप्तमीति—(भ० पुराणे)—शीतलासप्तमी नाम व्रतं
कुरु सुते शुभे । मौभाग्यारोग्यजननमयैषमयप्रदं तथा । मध्यान्ह
व्यापिण्यामिति—पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्यान्हव्यापिनीतिधिरिति ।
पूर्याण्टेति—(हेमाद्रिः) ।

जन्माष्टमीति—(स्कान्दे)—व्रतेनाराध्यं देवेशं देवकीमहिनं
हरिं । स्वपत्न्या यमपुरं गौरं यानि विष्णोः परमदम् । जन्माष्ट-
मीव्रतं यं यै प्रकुर्यन्ति नरोत्तमाः । वारपन्थोऽथवा लोका लक्ष्मी-
मत्तयां मदा न्धिरा । स्मरणं वामुदेवस्य मृत्युक्तालं भयंशुनं । मि-
ष्यन्ति सर्वकार्याणि कृते जन्माष्टमीव्रते इति । केषांतेनोपायाने-
न तस्मिन्जन्मदिने मम । शतजन्मकृतान्पापान्मुच्यते नात्र संशय
इति । तथा—(नविष्यपुराणे)—आवर्त्ते वृत्तं पक्षे कृष्णजन्माष्टमी

व्रतम् । न करोति नरोपस्तु भवति क्रूराक्षसः । कृष्णजन्माष्टमी-
 न्त्यक्त्वा योऽन्यव्रतमुपासते । नाप्नोति सुकृतं किञ्चिदिष्टापूर्त-
 मथापि वा । वर्षे वर्षे तु या नारी कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न
 करोति महाप्राज्ञ व्याली भवति कानने । इति—(स्कन्दपुराणे)—
 रदन्तीह पुराणानि भूयोभूयो महामुने । अतीतानागतन्तेन कु-
 लमेकोत्तरं शतम् । पातितं नरके घोरे भुञ्जता कृष्णवासरे इति ।
 जन्माष्टमीदिने प्राप्ते येन भुक्तं द्विजोत्तम । त्रैलोक्यसम्भवं
 पापं तेन भुक्तं द्विजोत्तम इति । जयन्ती चेति—(विष्णुरहस्ये)—
 अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणीशुक्लसंयुता । भवेत्प्रौष्ठपदे मासि
 जयन्ती नाम सा स्मृतेति । द्विचेति—(माधवीये) जयन्त्याख्यं
 व्रतं भिन्नं कृष्णजन्माष्टमी व्रतादिति । कलौ मुख्येति । (वन्हि-
 पुराणे) व्रतायां द्वापरे चैव राजनकृतयुगे तथा । रोहिणीसहिता
 चेषं विद्वद्भिः समुपोपिता । अतः परं महोपाल संप्राप्ते तामसे
 कलौ । जन्मना वासुदेवस्य भविता व्रतमुत्तमम् । इति । (निर्ण-
 यसिन्धुकारेण) तामसा न करिष्यन्ति किन्तु धन्याएवेति व्या-
 ख्यानं कृतं तत्प्रौढिद्यादमात्रम् । तामसे कलौ इत्यस्यविशेषणम्-
 सप्तम्यन्तत्वादिति । शुद्धेति—(शैवपुराणे) शृणु वत्स प्रवक्ष्यामि
 अष्टमीभेदनिर्णयम् । श्रावणस्यासितेपक्षे घटीपष्टि पदा भवेत् ।
 तदा जन्माष्टमीख्याता सम्पूर्णा सा प्रकीर्तिता इति । चिद्धेति—(माध-
 वीये) अष्टमी शिवरात्रिश्च अर्घरात्रादधोयदि । दृश्यते घटिका या
 सा पूर्वविद्धा प्रकीर्तिता इति । अर्घरात्रव्यापिनीति । दिवा वा
 यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणी कला । रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशे-
 पेण्डुसंयुतामिति । (इन्दुसंयुतां अर्घरात्रव्यापिनीमित्यर्थः) चिद्धा-
 पीति (कालमाधवेभृगुः) जन्माष्टमी जयन्ती च शिवरात्रिस्तथैव
 च । पूर्वविद्धैव कर्तव्या तिथिभान्ते च पारणमिति । तथा च
 (विष्णुधर्म) जयन्तो शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजयान्विते । कृत्वोप-
 यामं तिध्यन्ते तदा कुर्यात्तु पारणम् । (वन्हिपुराणेऽपि) सप्तमी-
 सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । भविता साष्टमी पुण्या

येधवती विद्या । पुनः शुद्धापि द्विधा । निर्णायक्यापिनी-निर्णाय-
क्यापिनी च । विद्यापि त्रिधा । पूर्वचुरेव निर्णायक्यापिनी ।
परचुरेव निर्णायक्यापिनी-उभयदिने निर्णायक्यापिनी चेति ।
तत्रार्धरात्र्यापिनी अष्टमी अस्मिन्वने मूल्या । दिनद्वयं निर्णाय-
केदष्टमी तदा बहुगत्र्यापिनी ग्राह्या । उभयदिने निर्णायक्याप्य-
भावे च परा ग्राह्या । विद्यापि पूर्वदिने परदिने वा या निर्णायक्या-
पिनी सा ग्राह्या । निर्णायक्यापिनीप्लेस्तत्र सत्यात् । शुद्धा
विद्या या याष्टमी अर्धरात्रे रोहिणीयुक्ता सा जयन्ती । सा च
त्रेधा-पूर्वचुरेव निर्णायके अष्टमीरोहिणीयोगः । परचुरेव निर्णायके
अष्टमीरोहिणीयोगः । इयं पूर्वदिने परदिने वा यत्रैवाद्धरात्रे रो-
हिणीयुताष्टमी सा जयन्तीव्रते ग्राह्या । आद्यपक्षे पूर्वत्र । निर्णाय-
कनिर्णायक्याप्लेस्तत्र सत्यात् द्वितीयपक्षे पर । यदा पूर्वदिने रो-
हिणीरहितार्धरात्र्यापिनी तिथिः । द्वितीयदिने रोहिणीरहितार्ध-
रात्र्यापिनी तिथिः तदा पूर्वत्रोपोष्या । कर्मकालशालस्य मवापि-
क्षया प्राचल्यस्य सर्वग्रन्थसिद्धत्वात् । अष्टम्याः प्राधान्यात् तस्या-
श्चपूर्वचुः कर्मकालव्यापित्वात् । रोहिणी तु प्राशस्त्यवोधिका बुध-
वारादिवत् । यस्मिन्वत्सरे अर्धरात्रे योगोनास्ति तस्मिन्नब्दे जन्मा-
ष्टमीव्रतनेत्र कार्यम् । केचिद्वैष्णवाः निर्णायक्याप्यत्रापि अहोरात्रे
अष्टमीरोहिणीयोगे जयन्तीव्रतमाहुः । तच्च सम्प्रदायानुरोधेन नृसि-
हपरिचर्याकर्तृप्रभृतयः सप्तमीविद्धां विहाय नवमीयुक्तोपोष्येति
वदन्ति । वस्तुतस्तु नवमीयुक्तोपोषणवता उपवासद्वयं कार्यम् ।
जन्माष्टमीव्रताकरणे प्रत्यवायश्रवणादिति ।

केवलतिथ्युपवासे तिथ्यन्ते पारणं । नक्षत्रयुक्ततिथ्युपवासे

यावच्चन्द्रदिवाकरौ । अर्धरात्रे इति—(भविष्येनिर्णयामृते च)
 अर्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमी भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं
 शौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजमिति । (वसिष्ठसंहितायाम्) अष्टमी
 रोहिणी युक्ता निशार्धे दृश्यते यदि । मुख्यकाल इति ख्यातस्तत्र
 जातोहरिः स्वयम् । (योगीश्वरः) रोहिणोसहिता कृष्णा मासे च
 आवणेऽष्टमी । अर्धरात्रादधश्चोदुर्ध्वं कलायापि यदा भवेत् । जयन्ती
 नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनीति । कलाया अतिमूढमत्थेन
 दुर्लक्ष्यत्वात् स एव (पद्मान्तरमाह) अर्धरात्रादधश्चोदुर्ध्वं एकार्ध-
 घटिकान्विता । रोहिणीचाष्टमी ग्राह्या उपवासव्रतादिषु । (एका-
 चार्द्धघटिकाचैकार्द्धघटिके ताभ्यामन्विता कलामपेक्ष्यार्द्धघटिका-
 स्थूला तामपेक्ष्यघटिकास्थूला) तत्रायमर्थः सम्पद्यते पूर्वभागा-
 वसाने एकाघटिका उत्तरभागादौ चैका मिलित्वा तन्निशीथशब्द-
 वाच्यं मुहूर्तम् । (वीरसर्वस्वे) मासि भाद्रपदे कृष्णेपक्षेऽष्टम्यां
 कलौ युगे । अर्द्धरात्रे च रोहिण्यां तत्र जातो जनार्दनः । पूर्वापर-
 दिदण्डात्मचार्यरात्रमिहोच्यते । जयन्त्यां चन्द्रार्घ्यस्यावश्यकर्त-
 व्यत्वात्तस्य च चन्द्रोदयकालीनम्यान्निशीथे योगः प्रशस्तः ।
 'सोपमर्धरात्रयोगोमुख्यः अतश्चार्यरात्रे रोहिणीयुक्ता सा जयन्ती'
 अहोरात्रे इति—(वसिष्ठसंहितायां)—अहोरात्रं तयोर्योगो ह्यस-
 म्पूर्णो भवेद्यदि । मुहूर्तमप्यहोरात्रे योगस्त्वेसामुपोपयेदिति ।
 विद्वां विहायेति—सर्वथा सप्तमीयुक्ता संम्याज्या सर्ववैष्णवैः ।
 उपोष्या नवमीयुक्ता तदुक्तं पुष्करे स्फुटम् । वर्जनीया प्रघत्नेन
 सप्तमी संयुताष्टमी । स ऋक्षापि न कर्तव्या सशल्या सा प्रकीर्ति-
 ता इति । सम्प्रदायानुरोधेनेति—(निगमे)—कृष्णपक्षेऽष्टमी यत्र
 कृष्णपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविद्धा तु कर्तव्या परविद्धा न कर्हिचित् ।
 उपवासादि कार्येषु ह्येषधर्मः सनातनः—(नारदीये च)—कृष्णा-
 ष्टमी तथा रम्भा तृतीया वटपैतृकी । बृहत्तल्पा तथा ब्रह्मन्
 कर्तव्या सम्मुखीतिधिरिति । इत्यादिवचनविरोधात् । तद्वचनम्
 (सम्प्रदायानुरोधेनैव)—यत्तु—(पद्मपुराणे)—अष्टमी विद्धा नवमी-

तिथिभान्ते पारणम् । यदि तिथिनक्षत्रयोरैकतरान्तोदिने लम्ब
उभयान्तस्तु रात्रौ तदा दिवैवान्यतरान्ते पारणं यदा दिवा नै
स्यान्तस्तदा निशीथादर्वागन्यतरान्ते उभयान्ते वा पारणम् ।

मृगशिरयुक्तायामष्टम्यां कालाष्टमीव्रतं । आर्द्रायुक्तायामुप्तम
हेश्वरव्रतम् ।

नवम्या चाष्टमी तिथिः । अर्द्धनारीश्वरप्राया उमामाहेश्वरोतिथिः
अष्टमी नवमी युग्मे महोत्साहे महोत्सवः । शिवशक्तयोः शिव
क्षेत्रे पक्षपोरुभयोरपीति । तच्च शिवशक्त्युत्सवविषयकमिति
यच्च—(स्कान्दे)—उदये चाष्टमीकिञ्चित्तवमी सकला यदि । भवति
बुधसंयुक्ताप्राजापत्यर्चसंयुतेत्यादि—नदानादिविषयकम्—उपवा
साभ्रवणादिनि—(अनन्तभट्टः)—तिथ्यन्ते इति—(विष्णुरहस्ये)—
कृष्णाष्टमी स्कन्दपक्षी शिवरात्रिभतुर्दशी । एताः पूर्वपुनाः का
र्णास्तिध्यन्ते च पारणम् भवेदिति । तथा—(विष्णुधर्म)—जपन्ती
शिवरात्रिरच कार्प्यं भद्रजयान्विते । कृष्णोपवासस्तिध्यन्ते तथा
कृष्णोच्च पारणम्—(निगमे)—पूर्वविद्वांसु तिथिषु भेषु च भयर्ष
विना । उपोष्य विधिष्वत्कृष्णोत्सदन्ते च पारणमिति । तिथि-
भान्तइति—(भृगुः)—जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तपेव च ।
पूर्वविदैव कर्णप्या तिथिभान्ते च पारणम् । दिवेषेति—(ब्रह्मपै-
वर्णे)—सर्वेषूपवासेषु दिवापारणमिष्यते । अन्यथा दुष्पहानिः स्या-
दने पाण्यपारणम् । अन्यतिथ्यागमे रात्रौ तामसस्तेजसोदिवा ।
नानमे पारणं कृष्णाममाहनिमरनुते इति—(नारदोपे)—तिथि
नक्षत्रसंयोगे उपवासोपदा भवेत् । पारणन्तु च कर्णप्यं पावनै-
काय संक्षयः । सांगोगिके ग्रहे शप्ते पञ्चैकोऽरिचिपुरादने । नष्टैव
पारणं कृष्णदेवैश्चैद्विदोविदुर्नि । अन्यतरान्ते उभापान्तेवेति—वि-
ष्णुधर्मो यदावेदो नक्षत्रान्नमपारि वा । कर्णप्राप्ते ऽरि वा कृष्णां
पारणमिति । तिथ्यन्ते सांगमयान्ते वा ग्रही कृष्णं

भाद्रकृष्णनवमी—एतद्देशे गोगानवमी प्रसिद्धा । अस्यां गुणसमाधिदर्शनम् ।

भाद्रकृष्णैकादशी—(अजा) ।

भाद्रपदकृष्णद्वादशी—अस्यां गोवत्सपूजनं ।

भाद्रपदकृष्णामावास्या—(कुशप्रहणी) ।

भाद्रशुक्लप्रतिपत्—अस्यां महत्तमाख्यं व्रतम् । इदमेव मौ-
नव्रतमित्युक्तं निर्णयामृते तदसत् तन्नामकस्य व्रतान्तरत्वेन मद-
नरत्नादौ प्रसिद्धत्वात् । इदं व्रतं पूर्वविद्यायाम् कार्यम् । भाद्र-
शुक्लद्वितीयायां गाजयीजपूजा ।

भाद्रपदशुक्लतृतीया—अस्यां काञ्चनगौरीं कृत्वा सम्पूज्य गु-

स्यात्कृष्णाष्टमी शुभा। युक्ता मृगशिरंणैष सातु कालाष्टमी स्मृता ।
तस्यां शिवपूजनं । उमामाहेश्वरव्रतमिति—(हेमाद्रौ)—नभस्ये
मासि चाष्टम्यां यदाद्री जायते तदा । व्रतमेतद्विधातव्यमुमामा-
हेश्वरं भुवि इति ।

अजेति—(व्रत्तयैवते)—मासि भाद्रपदे राजन्कृष्णपक्षे तु
शोभना । एकादशी समाख्याता अजानाम्पतिपुष्पदा । इति ।

कुशप्रहणमिति—(स्मृत्यर्थसारे)—नभोमामस्य दशैतु शुचि-
दर्भान्समाहरेत् । अपातयामास्ते दर्भा विनिषोऽयाः पुनःपुनः ।
नभः प्रायणः तेन दर्शान्तमासे जन्माष्टम्यनन्तरं दशौलभ्यत (इति-
कमलाकरः) । दर्भलक्षणं तत्रैव कुशाः काशापवादूर्वाउशीराश्च-
मकुन्दकाः । गोधूमाग्नीहोषुञ्जा दशदर्भा स षड्वजा इति ।
(विस्तृतकुशविचरस्तु मत्कृतशतचण्डोपश्लेषिधानस्य तृतोपभागो
द्रष्टव्यः) ।

महत्तमारूपमिति—(स्कान्दे)—मासि भाद्रपदे शुक्लेपक्षे च
प्रतिपत्तिपौ । नैवेद्यं तु पचन्मौनी पाण्डशत्रिगुणानि पेम्पादि ।
पूर्वविद्यायामिति (व्रत्तयैवते) रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्या सम्मुखोत्तिथिः ।

डापूपनैवेद्यं दद्यात् । अस्यामेव हरितालिकाव्रतम् अत्र व्रतद्वयेऽपि
तृतीया मुहूर्तमात्रसत्वेऽपि परैव ग्राह्या । परयुतायाः प्राशस्त्याभि-
धानात्पूर्वयुतायानिन्दाश्रवणाच्च । अस्यामेव हरिकालिकाव्रतम्
कोटीश्वरव्रतम् हस्तगौरीव्रतम् ।

भाद्रपदशुक्लचतुर्थी—एषा वरद चतुर्थी । अस्यां सिद्धि-
विनायकव्रतम् । मध्यान्हव्यापिनी ग्राह्या । मध्यान्हकालस्य कर्म-
कालत्वात् उभयदिने मध्यान्हाव्यापित्वे परा । अस्यां रात्रौ चन्द्र-
दर्शनं न कार्यम् । चतुर्थ्यामुदितस्य पञ्चम्यां दर्शनेऽपि न दोषः ।

शुद्धापूप० इति—(निर्णयामृते) शुद्धापूपारच दातव्या मासि
भाद्रपदे तथा । तृतीया शुक्लपक्षस्य सर्वपापहरास्मृतेति । इयं
मन्वादिः । मुहूर्तमात्रसत्वेऽपीति—मुहूर्तमात्रसत्वेऽपि दिने गौरी-
व्रतं परे । शुद्धाधिकायामप्येवं गणयोगप्रशंसनात् इति । आद्या
मधुश्रावणिका कज्जली हरितालिका । चतुर्थीमिश्रिता स्त्रीभिर्दि-
यानक्ते विधीयते । तृतीया नभसः शुक्ला मधुश्रावणिका स्मृता ।
भाद्रस्य कज्जली कृष्णा शुक्ला च हरितालिका इति । हरितालीति-
नाम्नेदमन्वर्थमभवद्व्रतं । आलिभिर्हरितायस्मात्तास्मात्सा हरिता-
लिकेति (आपस्तम्बः) चतुर्थीसहिता या तु सा तृतीया फलप्रदा ।
अपेक्ष्यकरा स्त्रीणां पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी । द्वितीया शेषमयुक्तां या
करोति यिमोहिता । सा यैष्यमाप्नोति प्रथदन्ति मनीषिणः ।
हरिकालीव्रतमिति—(भविष्ये)—शुक्ले भाद्रपदस्यैव तृतीयायां
समाचरेत् । रत्नैर्धान्यैः मधैरुद्वैः कृत्वा हरितशाकलैरित्यादि ।
कोटीश्वरव्रतमिति । तृतीया शुक्लपक्षे तु मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यां व्रतं तु सप्तम्यां यावदप्यंशुष्टयमित्यादि । हस्तगौरीव्रत-
मिति—विष्णुदृष्ट्या पुण्या मधुश्रा राज्यमयाप्यमि हस्तगौरी-
व्रतं भद्रे कुरुष्व शुचिमानमेत्यादि ।

वरदचतुर्थीति । (गोविन्दार्णवे) मृगशिरान्नापयन्तां गणेशं

चन्द्रदर्शनदोषशान्तये सिंहप्रसेनमिति पठेत् । इयमेव रविचारेण
भौमचारेण वा योगे महाचतुर्थी इयमेव शिवाचतुर्थी ।

भक्तिपूर्वकम् । तस्मात्प्रादाद्वरं यस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिकेति सिद्धि-
विनायकवनमिति—(हेमाद्रौ स्कान्दे)—गजवक्त्रं तु शुक्लायां
चतुर्थ्यां पूजयेन्नृप । प्रातः शुक्लतिलैः स्नात्वा मध्याह्ने पूजये-
त्तथा । स्वशक्त्या गणनाथस्य स्वर्णरौप्यमय्याकृति—(स्वर्णमयी-
रौप्यदन्ती)—परेति—चतुर्थीगणनाथस्य मातृविद्याप्रशस्यते । मध्या-
ह्नव्यापिनो चेत्स्यात्परतरचेत्परेऽहनि । मातृविद्याप्रशस्तास्याच-
तुर्थी गणनाथके । मध्याह्ने परतरचेत् स्यान्नागविद्या प्रशस्यते ।
चन्द्रदर्शनमिति—(हेमाद्रौ मार्कण्डेयः)—सिंहादित्ये शुक्लपक्षे
चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनम् । मिथ्याभिदूषणं कुर्यात्तस्मात्परपेक्षतं
सदेति । पञ्चम्यां दर्शनेऽपि न दोष इति । चतुर्थ्यां दर्शननिषे-
धात् तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्याम् दर्शने तु न दोषः ।
सिंहप्रसेनमिति—(विष्णुपुराणे)—सिंहः प्रमेनमवधीर्हिसहो-
जाम्बवना हतः सुकुमारकमारोदीस्तव ह्येषः स्पमन्तकः—(निर्णया-
द्युने विशेषः)—वासुदेवोऽभिशासतु निशाकरमरीचिषु । स्थितरचतु-
र्थ्यामाद्यायां मानुष्याणां यतरच सः । ततरचतुर्थ्यां चन्द्रं तु
प्रयत्नाद्विद्य मानवः । पठेत्पौराणिकं वाक्यं प्राङ्मुखोऽङ्मुखो-
ऽपिवा इति । प्रयत्नात्पठेदित्यन्वयः—वाक्यंसिंहः प्रसेनमिति—
महाचतुर्थीति—भाद्रशुक्लचतुर्थी या भौमेनार्केण वा युता महती
सात्र विघ्नेशमर्चित्वेष्टं लभेन्नर इति । शिवेति—(शिवा शान्ता
शिखा राजन् चतुर्थी त्रिविधा स्मृता । मासि भाद्रपदे शुक्ला शिव-
लोके प्रपूजिता इति ।

• ऋग्वेदे गणेशायर्चनम्—गणानान्त्वागणपतिर्देवामहे कविकर्त्रीनामुपप्रवृत्तमम्य
येपुराजप्रदणान्नक्षत्रस्पत आनः शृण्वन्नूतिभिः सीदसाधनम् । (नारायणोपनिषद्)—
गुरुपायविघ्नादे महादेवाय धीमहि । तन्नोरुद्रः प्रचोदयान् । तत्पुं ि राडे यक्रतुण्डाय
धीमहि । तन्नोदन्तिः प्र० । त० विद्देवक्रतुण्डाय धीमहि । तन्नोदन्तिः प्रचोदयान् ।
• विघ्नादे महासेनाय धीमहि तन्नः परमुष्टः प्रचोदयान् । (गणेशपुराणे द्वादशाध्याये
गणेशस्थाने गुणेश इति पाठः) गुणानामोसः गुणेशः ।

भाद्रपदशुक्लपञ्चमी—एषा ऋषिपञ्चमी—इयं मध्याह्नव्यापिनी
ग्राह्या । दिनद्वयं मध्याह्नव्यापित्वेपूर्वा ।

भाद्रपदशुक्लपष्ठी—एषा सूर्यपष्ठी—सप्तमीयुता ग्राह्या—अस्य
स्कन्ददर्शनात् ब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिः । इयमेव विशाखाभौमवैष्ण-
वतियुता चम्पापष्ठी ।

भाद्रपदशुक्लसप्तमी—अस्यां मुक्ताभरणव्रतम् । फलसप्तमी
व्रतम् । पुत्रसप्तमीव्रतम् । अत्र सप्तमी पूर्वविद्धा ।

ऋषिपञ्चमीति—(प्र० पु०)—नभस्यशुक्लपक्षे तु यदा ऋषि-
पञ्चमी । नद्यादिके यदा स्नाय्या कृत्वा नियममेव चेत्त्यादि । मर्यादा-
न्याय्यापिनीति—(हारिमः)—पूजायतेषु मर्येषु मध्याह्नव्यापिनी
निशिगिति । पूर्वैति—गनुर्गोमंगुता कार्प्या पञ्चमी परया म तु । वैष्ण-
वमिति पिण्ये च शुक्लपक्षे न्यासिता । प्रतिपत्पञ्चमी शैव सावित्री
भुवर्गुणिमा । नवमी दशमी शैव नानोत्तमाः परसंगुताइति । (अपि
पञ्चमी कथानन्तर्यामिण्यर्चयिष्यारःमिदः) ।

गार्ग्यपक्षाति—(अविष्णोर्गार्गः)—शुक्ले भाद्रपदे पक्ष्या स्नात-
भाद्रपदव्रतम् । प्रागर्ग्यं पञ्चमस्तस्य अश्वमेधकृतप्रदमिति । गार्गी-
युनेति—(पाथे)—नागविद्धा च कर्तव्या यष्टी शैव कदाचन । इह
स्कन्ददर्शनादिनि (प्र० पु०) । गेर्गं भाद्रपदे मासि यष्टी स्नातवर्गम् ।
इयं गार्ग्या युक्ता शिवा शान्ता गुणा मृग । स्नानदानादिकर्म-
मर्यादास्तस्यमुच्यते । नद्यां गार्ग्ये माद्वेर्गं दक्षिणागम्याभिने ।
प्रक्षरस्यदिशतेत्यु मुच्यते नात्र संशयइति । (माद्वेर्गः प्रक्षरः)
अन्तर्यामि—(हेमाद्रिः)—यष्टी भाद्रपदे शुक्ला वैष्णवा तु म-
र्यादा । विद्याया शैव योगे च सा अन्तर्यामि विष्णुनेति ।

मन्त्रव्रतम् अन्तर्यामि—(अविष्णोर्गार्गः)—यष्टे भाद्रपदे मासि
मन्त्रव्रतं अन्तर्यामि । स्नाय्या मित्रं मन्त्रव्रतं अन्तर्यामि मया
निर्दिष्टम् । अन्तर्यामि मन्त्रं कुर्यात्तद्व्याकृतं गुणमिमादि ।

भाद्रशुक्लाष्टमी—एषा दूर्वाष्टमी—पूर्वविद्धा ग्राह्या । ज्येष्ठा-
दियोगे कन्यार्के अगस्त्योदये च इदं व्रतं न कार्यम्—शुक्ले
अगस्त्योदयसम्भावनायां कृष्णाष्टम्यां व्रतङ्कार्यम् । अनिषिद्धकाल-
स्यालामे निषिद्धेऽपि व्रतानुकल्पोऽनुष्ठेयः । भाद्रस्याधिमासत्वे
तत्रैवेदं व्रतङ्कार्यम्—नतु शुद्धे । अस्यामेव 'ज्येष्ठाव्रतम्' अस्मि-
न्व्रते ज्येष्ठायुक्ताष्टमी ग्राह्या । दिनद्वये ज्येष्ठानक्षत्रयोगाभावे केव-
लाष्टम्यां व्रतङ्कार्यम् । नतु तद्युक्ततिथ्यन्तरेऽपि कार्यम् । दिन-
द्वयेऽपि नक्षत्रयोगे परदिने मध्यान्हादूर्ध्वं नक्षत्रसत्वे परा ग्राह्या ।
अन्यथा रात्रावपि नक्षत्रयोगे पूर्वा । अस्यामेवारभ्यं महालक्ष्मीव्र-
तम् । इदं च व्रतमष्टम्या द्वैधे यत्र ज्येष्ठायोगस्तत्रारब्धव्यं । तद-
सम्भवे नवमीयुक्तायां केवलाष्टम्यां वा शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शा-
खात् । ज्येष्ठायोगस्य प्राशस्त्यकरत्वज्ञापनात् । अस्य प्रथमारम्भस्तु
सिंहस्थे सूर्ये अष्टम्यां कार्यः । कन्यासंक्रान्त्यर्थे कृष्णाष्टम्यां स-
मापयेत् । सा च कृष्णाष्टमी चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । चन्द्रोदये
अर्घ्यविधानात् । दिनद्वयेऽपि तत्कालव्यापित्वे पूर्वा । कृष्णपक्षे
अष्टमी चैवेति सामान्यवचनात् । यदा तुत्तरदिने चन्द्रोदयोत्तरम्

फलसप्तमीति—(भ० पु०) अथ भाद्रपदे मासि मितेपक्षे महीपते ।
कृष्णोपवासे सप्तम्यां विधियत्पूजयेद्रविमित्पादि । पुत्रसप्तमीति-
मासे भाद्रपदे प्राप्ते शुक्लपक्षे सुरेश्वर । सप्तम्यामुपवासेन पुत्रप्रा-
प्तिपदं व्रतमिति । पूर्वविदेति—(ध० पु०)—पष्टी च मसमी तात
अन्योन्यन्तु समाश्रिता । पूर्वविद्धा द्विजश्रेष्ठ कर्तव्या मसमीनि-
धिरिति ।

दूर्वाष्टमीति—पक्षे भाद्रपदस्पष्टे शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वा-
ष्टमीव्रतं पुण्यं यः करोति महाघनइति । पूर्वविदेति—आषणी...इति ।

भाद्रपदशुक्लानवमी—एषा नन्दा अस्यां दुर्गापूजनं कार्यम् ।

भाद्रशुक्लदशमी—दशावतारव्रतारम्भः ।

भाद्रशुक्लएकादशी—एषा पद्मा—अस्याम् कटदानोत्सवः ।

यः स्पर्शाद्भवति तिथिग्रयस्य चान्द्रां त्रिशुष्टयमपुनरिदं द्वयं न
 नेष्टम् । एतदोपयर्जनमुपक्रम्योद्यापनयोरेव प्रायेण ज्ञेयम् । व्रतं
 स्याद्योऽद्याष्टसाध्यत्येन मध्ये त्यागायांगादिनि (रक्षाकरः) पुण्य-
 योगे प्राशस्त्यातिशय इति—(ब्रह्मा० पु०)—मसमी पुण्यसंयुक्ता
 कर्तव्या चाश्विनाष्टमी । दुर्गात्मयः मिते पक्षे बहुले श्रीव्रते शुभा ।
 इतिअत्रचआश्विनशुक्लाष्टम्यां दुर्गात्मस्य कार्यइत्येतावद्विवक्षितं
 सप्तमीपुण्यसंयुक्तेति बहुलाष्टम्याएव विशेषणं सिताष्टम्यां पुण्य-
 नक्षत्रासम्भवादिति (निर्णयामृते) राधाष्टमीति—(धीरसर्वस्वे)-
 भाद्रे मासि सिताष्टम्यां मूलर्क्षे सिंहोरेखौ । मध्याह्ने भानु-
 वारे च श्रीराधाजनि भारत । परविद्वेष कर्तव्या राधाजन्माष्टमी
 तिथिः । नापि ऋक्षेण सहिता पूर्यविद्धा कदाचनेति ।

नन्देति—(निर्णयामृते)—मासि भाद्रपदे या स्यान्नवमी बहुले-
 तरा । सा तु नन्दा मेढापुण्या कीर्तिता पापनाशिनी । तस्यां यः
 पूजयेद्दुर्गां विधिवत्कुरुनन्दन । सोऽश्वमेधफलं विद्याद्विष्णुलोकं च
 गच्छति ॥ इति ॥

दशावतारव्रतारम्भः—(भविष्ये)—दशम्यां शुक्लपक्षस्य मासे
 प्रौष्ठपदे शुचिः । स्नात्वा जलोदये स्वस्थः पितृदेवादितर्पणमित्यादि ।

पद्मेति—(ब्र० पु०)—पद्मानामेति विख्याता नभस्यैकादशी
 भवेत् । हृषीकेशप्रीतयेऽस्याः कर्तव्यं व्रतमुत्तमम् । इति । कटदा-
 नोत्सवइति—(भविष्योत्तरे)—प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादस्यां
 सितेहनि । कटदाने भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनमिति । विजयेति-
 एकादशी यदा शुक्ला श्रवणेन समन्विता । विजया सा तिथिः
 प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदेति ॥ दशमीविद्यायामपीति—दशम्ये-
 कादशी यत्र सा नोपोष्या भवेत्तिथिः । श्रवणेन तु संयुक्ता सा

श्रवणनक्षत्रयुक्तायामस्यां विजयाव्रतम् । इदं व्रतमुत्तरदिने श्रवण-
युक्तैकादश्यलाभे दशमीविद्यायामपि श्रवणयुतायां कार्यम् । अ-
स्यामेव मध्याह्ने वामनावतारः ।

भाद्रशुक्लद्वादशी—अस्यां श्रवणयोगरहितायां पारणम् ।
अपरिहार्ये योगे नक्षत्रस्य मध्यमानाडीत्यजेत् । एकादश्यां श्रवण
द्वादशीयोगे विष्णुशृङ्खलयोग इति (हेमाद्रिः) । श्रवणद्वादशीव्रतं
निशीथानन्तरं सूर्योदयावधिद्विकलामात्रमपि विष्णवर्क्ष । तदा पू-
र्व्वेव । एकादश्यामेव श्रवणं न द्वादश्यां तदा पूर्वा । द्वादश्येवर्क्ष-
युता तदा परा । (कमलाकरस्तूपवासद्वयमाह) हेमाद्रिस्तु एका-

शुभा सर्वकामदेत्युपक्रम्य—अथ काले दधुतिथे गते सा शुचिंशी
भवेत् । सुपुष्ये नयमे मासि पुत्रं मा वामनं हरिम् । इत्युत्पत्त्या—
गतस्मर्त्तं समभवदेकादश्यां युधिष्ठिर । तेनेष्टा देवदेवस्य सर्थथा
विजयातिथिः । एषा व्युष्टिः समाख्याता एकादश्यां मया तव ।
पूर्व्वमेव समाख्याता द्वादशीश्रवणान्विता इत्युपसंहारादेकादश्या-
मेव व्युष्टिः कलमिति (निर्णयसिन्धौ) । भागयतं द्वादश्यां वामनो-
त्पत्तिरुक्ता—तत्रापि द्वादशीशब्देनैकादश्याणवाभिधानात् भवि-
ष्योत्तरभागवतपुराणस्येनैव संगतिरिति (रत्नाकरदीक्षितः) ।

श्रवणयोगरहितायामिति—(स्कान्दे)—उपोष्यैकादशीं मोहा-
स्पारणं श्रवणेयदि । करोति हन्ति तत्पुण्यं द्वादशद्वादशीभयमिति ।
मध्यमानादिरिति—(विष्णुधर्मे)—श्रुतेन मध्ये परिवर्तमेति सु-
सिप्रबोधपरिवर्तनमेव धर्ज्यमिति । विष्णुशृङ्खलइति—(हेमाद्रौ)—
द्वादशी श्रवणस्पृष्टा स्पृष्टदेकादशी यदि । स एव वृष्णवोषांगो
विष्णुशृङ्खलसंज्ञितः । संस्पृश्यैकादशीं राजन्द्वादशीं यदि संस्पृशेत्-
श्रवणं ज्योतिषां त्रेष्टं ब्रह्महत्यां व्यपोहति । द्विकलामात्रमपी-
ति—(नारदीये)—तिथिनक्षत्रयोर्योगो योगरचैव नराधिप । द्विकलां
यदि लभ्येत सङ्गेषो साष्टयामिकः इति । (एकादश्यामेवेति)—

दद्यात् । नष्टे दोरके प्रायश्चित्तं विधेयम् । अस्यामेव पालीव्रतम् ।
 कंदलीव्रतञ्च कार्यम् । कन्यासंक्रान्तेरर्वाकं सप्तदिनमव्यङ्गस्त्य-
 पूजने अगस्त्यार्घ्यं च दद्यात् । भाद्रपदशुक्लपूर्णिमा—अस्यां भर्तुरायुर्भवद्भयं सावित्री-

त्रिमुहूर्तव्यापिन्यामिति—(भाष्यः)—उदये त्रिमुहूर्तापि प्रा-
 ह्याऽनन्तव्रते तिथिः । (निर्णयामृते) तथा भाद्रपदस्यान्तं चतुर्दश्यां
 द्विजोत्तम । पौर्णमास्याः समायोगे व्रतं चानन्तकं भवेदिति । नच
 मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तीर्य सरित्तटे, तददर्शं शीला सा-
 स्त्रीणां समूहं रक्तवाससां । चतुर्दश्यामर्चयन्तं भक्त्या देवं पृथक्
 पृथगिति । मध्याह्ने अनन्तार्चनसंकोर्तनान्मध्याह्नव्यापितीमास्ये-
 ति शङ्क्यम् । सामान्यविशेषप्रवृत्तशास्त्रान्तरविरोधे अर्थवादवि-
 चिकल्पनाया असम्भवात् । स्पष्टविरोधस्याश्रयणात् । अन्यथा-
 स्त्रीसमूहेनैषैतदुक्ततद्वाप्यमिति विध्युन्नयनापत्तेः । पूर्वान्हे देवा-
 दनुष्ठितस्यास्य व्रतस्य मध्याह्नोऽपि गौणकालतयास्वीकार्यस्ये-
 तदर्थवादास्तिष्येत् इति । अनन्तपूजनमिति—स्नानं कृत्वा नदी-
 तीरे शुचिर्भूत्वा समाहितः । कृत्वा दर्भमयं शयं कणाससकम्
 पिहितं । तस्याग्रतोदहं सूत्रं कुङ्कुमाक्तं मुखोभतं । चतुर्दशमन्त्रि-
 समायुक्तं सस्थाप्य पूजयेदित्यादि । प्रायश्चित्तमिति—दोरे नष्टे
 महान्दोषः प्रभयेदुग्रतिनामिह । तस्मात्सदोषनशार्थं प्रायश्चित्तं
 विधिपत इति । पालीव्रतमिति—(भविष्योत्तरे)—मासि भाद्रपदे
 प्राप्ते गुह्यलभूततिथौ भूय । तदा भक्त्या प्रदातव्यं वरुणायाप्यं
 मुक्तमम् इति । कंदलीव्रतमिति—(भविष्योत्तरे)—गुह्यपक्षे चतु-
 र्दश्यां मासि भाद्रपदे भूय । देवमर्घ्यं वरस्त्रीभिः कलैर्नानाविधै-
 र्दत्तयेति । अगस्त्यार्घ्यमिति—(भाष्ये)—आमसरा प्रादुदया रामस्य
 दानव्यमेनमकल नरेण । यावत्समाः मसदशाधवास्पुरधोर्ध्वमप्य-
 न्न वदन्ति केचिदिति ।

व्रतङ्कार्यम् । लोकपालपूजा च कार्य्या । अस्यामेव वरुणव्रतारम्भः ।
 अस्मिन्दिने कुलस्तम्भयात्रा कार्य्या । अस्यां प्रौष्ठपद्यां नान्दीमु-
 खानुदिरय पार्वणश्राद्धं कार्य्यम् । पार्वणश्राद्धेऽपरान्हव्यापिनी
 ग्राह्ये त्युक्तत्वात्पूर्णिमात्रापरान्हव्यापिनीग्राह्या । एतच्च प्रत्यन्दमि-
 त्युक्तेरवश्यं कार्य्यम् । यस्मिन्वर्षे भाद्रपद्याः कन्यार्कयोगाभाव-
 स्तदाश्वयुज्यां कन्यार्कयुक्तायां कार्य्यमिति (प्रयोगपारिजाते) इदञ्च
 श्राद्धं सपिण्डकं कार्य्यम् । अस्यां पौर्णमास्यां प्रथमप्रयोगे मातु-
 जापूर्वकमाभ्युदयिकं विधायावसध्यामनौ इन्द्रयज्ञाख्यं कर्म कार्य्यम् ।

पकामपा । सावित्रीतिप्रसिद्धं यत्सर्वकामप्रदायकम् । तस्य तुष्टा
 सा देवी सावित्रीव्रह्मणः प्रियेत्यादि । लोकपालपूजेति—(नि-
 षामृते)—पूर्वाभाद्रपदायोगे पौर्णमास्यां पितामहः । शक्राम्रियम-
 त्रन्मो वायुविसेशशङ्करान् । लोकपालास्तु रक्षार्थं त्रैलोक्यस्या-
 नपेक्षयेदित्यादि । वरुणव्रतारम्भइति—(हेमाद्रौ)—प्रौष्ठपद्यास्त-
 रभ्य सम्पूर्णशशलक्षणे । सम्पूज्य वरुणं देवं गन्धमाख्याघ्नस-
 दिति । कुलस्तम्भयात्रेति—(काशीतत्त्वप्रकाशिकायां)—नभ-
 पञ्चदश्यां च कुलस्तम्भं समर्चयेत् । दुःखं रुद्रपिशाचस्ये नभ-
 तस्य पूजनादिति । नान्दीमुखानुदिरयेति—(ब्रह्मपुराणे)—ना-
 नुखानां प्रत्यन्दं श्राद्धं कन्यागते रथौ । पौर्णमास्यां तु कतव्यं
 तद्वचनं यथेति ।

सपिण्डकमिति—(निर्णयप्रदीपेगार्ग्यः)—पौर्णमासीषु सर्वासु
 पिण्डपिण्डपातनम् वर्जयित्वा प्रौष्ठपदी यथादर्शस्तथैव स इति ।
 इयज्ञाख्यमिति—(पारस्करगृह्यसूत्रे)—प्रौष्ठपद्यामिन्द्रयज्ञः । पाय-
 न्द्रं श्रपयित्वाऽपूपांश्चापूपैः स्तीर्त्वाऽऽज्यमागाविष्ट्राज्याहुती-
 तीन्द्रापेन्द्राप्या अजायैकपदेऽहिर्बुध्न्यायप्रौष्ठपदाभ्यर्चयेति ।

॥ अथ आश्विनापरपक्षकृत्यनिर्णयः ॥

विषायास्मिन्मासे धृतदानेन रूपभाग्ययेत् । पञ्चनाभस्य
तिलादीनि देयानि । एकभक्तेन यदुपुत्रादिप्रमिः । अस्मिन्ने
मासे अनिरुद्रपूजनं कृत्वाऽऽरोग्यप्राप्तिकरं व्रतकार्यम् । अस्मिन्मासे
विष्णुपूजयत्नेकभक्ते कृते अतिरात्रयज्ञफलप्राप्तिः । आश्विनकृत्या
पक्षोऽपरपक्षः स एव महालयः । तत्र षोडशपञ्चदशत्रयदिनानि

धृतदानेनेति—(यमः)—धृतमाश्वयुजेमामि नित्यं दद्याद्विजा-
तये प्रोषयित्वाश्विनौ देयौ रूपभाग्यिजायते । तिलादीनीनि—
(यामनपुराणे) तिलास्तुरंगं पृषमं दधिनात्ररमादिकम् । प्रीत्यर्थं
पञ्चनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैरिति । एकभक्तेनेति—(भारते)—
तथैवाश्वयुजं मासमेकभक्तेन यो नयेत् । प्रजायान्यदुपुत्रश्च बाह-
नाश्च जायत इति । अनिरुद्रपूजनमिति—(विष्णुधर्मोत्तर)—
प्रौष्ठपथामतीतायामनिरुद्रं तु पूजयेत् । सारसैरर्चयेद् यं जानिष्ये
दिनैर्दिन इत्यादि । यज्ञफलप्राप्तिरिति—जपेरचाश्वयुजं विष्णु
पूजयेत्तेकभोजनः । अतिरात्रस्य यज्ञस्य तत्फलशुभमाप्नुयादिति ।
अपरपक्ष इति—(निर्णयामृत मनुः)—नभस्यापराः पक्षोऽपर
कन्या व्रजेद्रविः । स महालयसंज्ञः स्याद्व्रजबायाहयस्तथेति—(अत्र
नभस्यति शुक्लप्रतिपदादि चान्द्रमासाभिप्रायेण)—तथा च (गदा-
धरभाष्ये) अपरपक्ष इति कृष्णपक्ष इत्युच्यते । समाचारात् समा-
चरति हि कृष्णपक्षे आद्रमिति—लिगाच्च योऽपक्षीयते स पितर
इति—अत्र यद्यपि समस्तमाससम्बन्धपरपक्षस्य आद्रकालत्व
प्रतीयते । तथापि स्मृत्यन्तरे दर्शनात् कन्याकृष्णसम्बन्धिनो-
विशिष्टत्वम् । तत्रापि कन्यासम्बन्धिनः पुण्यतमत्वम् । तथा च
(मनुः) अनेन विधिना आद्र चिरन्दस्यह निवपेत हेमन्तग्रीष्म-
वर्षासु पाञ्चयाज्ञिकमन्वहम् इति । ऋत्वेत्तया हेमन्त ग्रीष्मवर्षा-
स्यति यदुक्तं तद्विवेचितं । (भाट्टस्ये)—अनेनविधिना आद्रस्त्रि-

रुदस्येह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्येकं कृष्णपक्षेषु सर्वदा । क-
न्यासम्बन्धिनिश्रुतपक्षेऽयं विशेषः । तस्या उभयथासङ्कीर्तनमस्ति
कथापि प्रोष्ठपदाद्यपरपक्षत्वेन कथाप्यश्वयुक्कृष्णपक्षत्वेनेति । पोड-
शदिनानिति—(शाट्थ्यायनिः)—नमसि चापरे पक्षेतिथिपोडशकन्तु
यत कन्यागतान्वितं चेत् स्थातृसकालः पितृकर्मसु । इति । (तथा
ब्रह्माण्डे)—कन्यागते सवितरि यान्यहानितु पोडश । प्रभुभि-
स्तानि तुल्यानि तेषु प्रदत्तमक्षयमिति । (कन्यागतएकदेशेऽपि)
(काष्णजिनिः)—आदौ मध्येऽवसाने वा यत्र कन्यां द्रजेद्वयिः ।
सपक्षः सकलः पूज्यः आद्वपोडशकंप्रति॥ । पञ्चदशदिवेति—कन्या-
गते सवितरि दिनानि दशपञ्चच पार्वणेनैव विधिना तत्र आर्द्धं वि-

आद्वपोडशकविचारः

इतरेके शुक्लप्रतिपदा सह तिथिपोडशकमाहुः तथा च (देवलः) अहः पोडशकं
यत् शुक्लप्रतिपदामह । चन्द्रधयाविशेषेण सापि दशात्मिका स्मृता—इति (तदयुक्तं)—
शुक्लप्रतिपदोद्देशिककर्ममातामहआद्वविषयत्वात् । तथा च मातृणां नवमी यद्ब्रह्मा-
नाञ्च चतुर्शी । तद्वन्मातामहानाञ्च शुक्लेऽथप्रतिपन्मतेति । अन्यत्वाद्दुः तिथि-
वृद्धिविषयः आद्वपोडशकमिति । (तदपि) तथासति वृद्धिबुद्धयोः पञ्चदशसप्तदशआद्व-
सम्भवान् पोडशकविधियाधापतेः । (तथा च पठन्ति) तिथयः पञ्चदश स्युः प्रेतपक्षे तु
पोडश अनुमत्यादिकं कुर्यान् पितृणां दत्तमक्षयं नातः पञ्चदशे कुर्यान्नातः सप्तदशे तथा ।
उने तु नरकं याति अथिकेभ्यस्तथेनमयः । इति । तस्मात्प्रतिबुद्धपोरभावे पोडशाद्व-
विधिरिति चेत् एतदपि (नोपपद्यते) तथा सति आद्वपोडशकस्य कादाचित्कत्वेन नित्य-
त्वानुपपत्तेः । अतः प्रोष्ठपदीमारभ्य शुद्धी प्रतिपदमभिन्याप्य वृद्धौ धहिः कृत्य आद्व-
पोडशककर्तव्यम् इतिव्यवस्थापनं युक्तम् । एवंतद्विप्रतिपदोद्देशिकविषयत्वमित्युक्तिर्वि-
रुध्यते । मैयम् शुद्धिविषयत्वात्तया पोडशं पूरणोपपत्तेः अथवा एकाहेतिथिद्वयसंभवे
माद्वकरणात्पोडशपूरणम् । ननु च दिनानि दशपञ्चचेत्यत्र तिथिपोडशकं प्रति विरोधः
उच्यते द्वादशकपालेष्टकपालवन् पोडशदिनेषु पञ्चदशदिनानुवाद इत्यविरोधः ।

अत्र पार्वणेनैव विधिनेयुक्तं तत्रैकपार्वणत्वा किम्वा द्विपार्वणमुत चतुःपार्वणम्वा । तथा
शेकपार्वणं (मत्स्यपुराणे) ततः प्रसृतिसंक्रान्तावुपरागादिकर्मसु । त्रिपिरडमाचरेच्छा-
दमेतद्विष्टे स्ते-हनि । (प्रजापतिरपि) संक्रान्तावुपरागे च चर्पोत्पन्नमहालये । विनि-
र्वपति पिरडास्तेनिति आह प्रजापतिरिति । द्विपार्वणं तु (कात्यायनः) कर्षू समन्वितं
मुक्त्वा तथाच आद्वपोडशम् । प्रत्यादिक्च शेषे स्युः पिरडास्युः पडिति स्थितिरिति ।
चतुः पार्वणमपि (कात्यायनः) कुर्यात्द्वादशदिवसं प्रेतपक्षे तु सर्वदा तथा नार्थं गत्या-
यं च एषधर्मः सनातनः । आदौ पिता ततो माता ततो मातामहस्तथा मातामहस्ततो

श्राद्धादिषु पुण्यतमानि । एवं सर्वस्मिन्नाप्यपक्षे श्राद्धं कुर्यात्तद-
शक्तौ पञ्चम्यादि तदशक्तावष्टम्यादि तदशक्तौ दशम्यादिदर्शपर्यन्तम् ।
तदशक्तायनिषिद्धे एकस्मिन्दिने या कुर्यात् । इदं श्राद्धं नित्यं
काम्यञ्च । प्रतिपदादिपक्षे तु चतुर्दश्यादिकं न वर्ज्यम् । पञ्चम्या-
दिदर्शान्तपक्षेषु चतुर्दश्यादिकं वर्ज्यम् । एकस्मिन्दिने क्रियमाणे
श्राद्धे प्रतिपत् पष्टयेकादशीचतुर्दशीशुक्लवारोजन्मनक्षत्रं जन्मनक्ष-
त्राहशमगेहोनविशं नक्षत्रं राहिणीमघरेयतीर्चयितुं वर्ज्यानि ।
केनचित्त्रयादशीसप्तमीरात्रिदशमीमन्वारायथ्यो उक्ताः । मृततिथ्यावैव
क्रियमाणेश्राद्धे नन्दादितिथिनं वर्जनीया । द्वादस्यमावास्याष्टमी-
भाणीव्यतीपातेषु मृततिथ्यभावेऽपि नन्दादिदोषो नश्येत् । यते-
रेकदण्डिनस्त्रिदण्डिनोश्च तत्पक्षद्वादश्यामेव पार्वणं कुर्यात् ।
तत्पक्षचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टं कार्यम् । यस्यपित्रादयस्त्रयोऽ-
पिशस्त्रहतास्तेन चतुर्दश्यां पार्वणमेवकार्यम् । चतुर्दश्यां मृतस्या-
पि चतुर्दश्यां श्राद्धं कुर्यात् । एवं पौर्णमासीमृतस्यापि पौर्णमा-
स्यामेव कुर्यादिति श्राद्धकाशिकाकारः । चतुर्दशीमृतस्य पौर्णमास्यां
मृतस्य द्वादश्यमावास्यादिषु कार्यमित्यन्ये । अत्र देशाचाराद्व्य-

दशात्प्रेतपक्षे सर्वदा । तथा (सुमन्तुः) पितृभ्यः प्रथमं दद्यान्मातृभ्यस्तदनन्तरम् ।
ततो मातामहेभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च । गयायाश्च तथा तीर्थे प्रेतपक्षे विशेषतः ।
कुर्यात्तद् द्वादशदैवस्यमेकोद्दिष्टमतः परम् । एवं वचनविप्रतिपत्तौ (व्ययस्योच्यते) तत्रैकं
पार्वणचतुर्पार्वणयोर्यथाक्रमं क्षयाह्नवमीविषयत्वेन पारिशोपाद्विपार्वणमेव पक्षश्राद्धे
व्यतिष्ठन्ते । तथा च (बृहदाश्वत्थः) पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । समी-
हन्ते मुताः सर्वे मातृपक्षे विशेषतः । भुञ्जते विप्रकायेषु पितरोऽन्तर्हिताः सदा ।
तस्माद् विप्रान् पितृन् विद्यात्पितृवृत्तान् प्रपूजयेत् । द्विपार्वणं प्रकर्तव्यम् विनाश्राद्धं
क्षयाहनि । पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुञ्जन् । तथा च (पुलस्त्यः) मातुःपितर-
मारम्भ त्रयो मातामहाः स्मृताः । तेषां तु पितृवच्छ्राद्धं कुर्याद्द्विदृशं सूनवः । (स्कन्द-
पुराणे) — पार्वणं कुरुते यस्तु केवलं पितृहेतुतः । मातामहां न कुरुते पितृहासोऽ-
न इति ।

घोयत। सर्वस्मिन्नपरपक्षइति-पितृगाथाः सदैवात्र गीयन्ते ब्रह्मवादि-
भिः । कदा नः सन्ततावग्रथः सकश्चिद् भविता सुतः । पितृपक्षे
सदा आद्रुधं पूर्णपक्षे प्रदास्यति तं प्रतीक्षामहे सर्वे सुवृष्टिमिव
कर्पकाः । काम्यदायी भवेत्कश्चित्कुलेऽस्मच्छाददोनरः । इति ।
(आदित्यपुराणे)-प्राष्टुदृतौ यमः प्रेतान्पितृश्चापियमालयात् ।
विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् । क्षुधार्ताः कीर्तयन्त-
श्च दुष्कृतञ्च स्वयं कृतं । काञ्चन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयु-
तम् । तस्मात्तास्तत्र विधिना तर्पयेत्पायसेन तु । मध्वाज्यतिल-
मिश्रेण तथा शीतेन चाम्भसा । भिक्षामात्रेण यः प्राणान्संधारयति
वा स्वयम् । आद्रु तेनापि कर्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसंचितैरिति । प-
ञ्चम्यादीति-(ब्रह्मपुराणे)-आश्वयुक्कृष्णपक्षस्य आद्रुं कुर्यादि-
नेदिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव वा । आश्वयुज्या-
श्च कृष्ण्यां ध्रुवोदर्यां मघासु च । (त्रिभागहीनमिति)-
प्रतिपदादिचतुष्टयं चतुर्दशीञ्च पञ्चम्यादि दर्शान्तम् । त्रिभाग-
मितिपक्ष तृतीयभागम्-दशम्यादि दर्शान्तम् । तत्रापि चतु-
र्दश्यासहदशतिथयोहीना भवन्ति । अर्द्धमिति अष्टम्यादिद-
र्शान्तम् । (प्राच्यास्तु) । पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति
इति विष्णुधर्मोत्तरवाक्यैक्याक्यत्वाय त्रिभागहीनं पण्ड्यादि
त्रिभागमेकादश्यादीत्याहुः । यस्तुतैरर्धमित्यस्य तृतीयभागाद्र्द्धं
ध्रुवोदश्यादीत्येषं व्याख्यानंकृतम् । तत्पक्षमित्यस्य नन्वयदोषापरो-
पेक्ष्यं । इति । (कमलाकरः) तथा च (गौतमः)-तथापरपक्षे आद्रुं
पितृभ्योदद्यात्पञ्चम्यादि । दर्शान्तमष्टम्यादि दशम्यादि सर्वस्मिन्वा
द्रव्यदेशब्राह्मणासम्भवेकालनियमः शक्तिः इति । एकस्मिन्दिन
इति । (पुराणसमुच्चये)-या तिथिर्यस्य मासस्य मृताहे तु प्रवर्तते ।
सा तिथिः प्रेतपक्षस्य पूजनीया प्रयत्नतः इति । नित्यमिति-
(कात्यायनः)-शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रमेत् । न चर्ज्यमिति-
(कार्ष्णाजिनिः)-नभस्यापरपक्षे तु आद्रुं कार्यं दिने दिने । नैव
नन्दादिवर्ज्यं स्थान्नैवनिन्या चतुर्दशीति । नन्वेवं प्रतिपत्प्रभृति-

प्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम् इति । (याज्ञवल्क्य) - विरोध इति चेन्न । अपरपक्षोऽपि कुर्वानोर्ध्वं चतुर्थ्यापदहः सम्पद्येत श्रुतं चतुर्दशीम् इति । कात्यायनवाक्यैकवाक्यतया पञ्चम्याष्टम्यादिपर विषयत्वेनाप्युपपत्तेः । आद्यपौडशकत्वापवादस्यासम्भवात् । अत एव प्रतिपदादिसर्वतिथिश्चाद्वेऽपि चतुर्दशीवर्जनोयेति केचनार्वाचीनाग्रन्था उपेक्षया हेमाद्रिमाधवमदनरत्नादिविरोधादिनि । (तथा च मनुः) - कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आद्ये प्रशस्तास्तिथयोपयैता नानायेतरा इति । वर्ज्यानीति - (गार्ग्यः) नन्दाया भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मसु । एषु आद्यं न कुर्वीत गृही पुत्रधनक्षयादिति । आद्यदशमैकोनविंशानि त्रिजन्मनक्षत्राणि मनुजन्मभन्तत्पूर्वोत्तरेवेति निर्णयसिन्धुकारोक्तम् । निर्मूललक्षितलक्षणप्रसंगादुपेक्षमिति (विष्णुभट्टः) - (शृङ्गगार्ग्यः) - प्राजापत्ये पौष्णे च पित्र्यर्चे भार्गवे तथा । यस्तु आद्यं प्रकुर्वीत तस्य पुत्रोचिनरयति । भानौ भौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च । पिण्डदानं मृदास्नानं न कुर्यात्तिलतर्पणमिति । मृततिथावेवेति - आपाढ्या पञ्चमे पक्षे कन्यासस्ये दिवाकरे । मृताहनि पितृर्षोर्वै आद्यं दास्यति मानयः ।

तिलनिषेधविचारः

ॐ (मरीचिः) सप्तम्यां रविचारे च गृहे जन्मदिने तथा । भृत्यपुत्रकलप्रार्थी न कुर्यान् तिलतर्पणम् । पञ्चगोहभयोरुजन् सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः । विनापुत्रकलप्रार्थी तिलान् सप्तसु वर्जयेत् । विवाहे घोषनघने चोद्रे सति यथाक्रमम् । वर्षमर्द्धे तदर्थं च च गेयाहूतितिलतर्पणम् । (भृगुस्यधमारे) गृही सन्यां च तन्मासि गेयाहूतिलतर्पणमिति । (मृद्वन्दे चारीयगण्डे) - रवौ शुक्ले त्रयोदश्यां सप्तम्यां निशि सौम्ययोः । सौम्ययोः प्राच्यां जातु न कुर्यात्तिलतर्पणम् ।

अथ च तर्पणे तिलप्रतिषेधो वाजसनेयोमिश्रपरः । ततोऽपरायं तिलमिश्रमिति चात्यायनोपदेशः संयुक्तः । तिलमिश्रमिति चेन्नैव तिलप्रतीतिः - एकैकस्य तिलैर्मिश्राणां मृदासप्तशतैस्तिलानि गृहे पुनस्तद्वत्तुल्यं मृदुयुक्तप्रतिष्ठितं तिलतर्पणं तिलनिवृत्तिमाप्नुते देवर्षिमिति इति हारादिज्योतिष्यान्त्याम् । वटाः कण्वाश्च जावाका ये च वृक्षमनेयिनः । सन्निव तर्पणं कुर्यात् त्रिषु दिनेष्वपि । तीर्थे त्रिविक्रान्तं च तपसां देवपुत्रं । त्रिषु दिनेष्वपि कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रमिति । अथ च तिलतर्पणं प्रतिषेधः हुतवन्ति च वटः । यदि कुर्यात्तुल्यं कुर्यात्तुल्येव तिलं कुर्यात् (मृद्वन्दे चारीयगण्डे)

वस्था ज्ञेया । केचित्पूर्णिमायां मृतस्य पूर्णिमायां वार्षिकं कृत्वा
 अन्यदिने महालयः कार्यइति भणन्ति । अत्र कन्याराशिगतसूर्यः ।
 प्राशस्त्यसम्पादकः तुलार्कान्तश्राद्धकालस्य विहितत्वात् । इदं
 श्राद्धं पक्वान्नेन कार्यं नत्वामात्रादिना एतच्च श्राद्धं मलमासेन
 कार्यम् । पित्रोर्मरणे प्रथमान्दे पार्वणश्राद्धं कृताकृतम् । सन्यस्त-
 पितृकादिना जीवत्पितृकेन गर्भिणीपतिना च पितृडरहितङ्कार्यम् ।
 जीवन्मातृकः सपत्नमातुरेकोद्दिष्टं कुर्यान्नपार्वणम् । यस्यानेकाः
 सपत्नमातरः तेन सर्वमात्रुदशेनैकएव पितृडोदेयः । अर्घ्यदानञ्च पृथ-
 क्पृथक् कर्तव्यम् । गुर्वाचार्यपितृव्यमःतुलश्चसुगेपाध्यायभ्रातृसखि-
 प्रियपोपकद्रव्यदत्तपुत्रशिष्यत्विगादीनां सखीणां अपुत्राणां एकोद्दिष्ट-
 विधानेन श्राद्धं कुर्यात् । अपरपक्षे केनापि हेतुना श्राद्धं न स्या-
 त्त्वा दीपोत्सवासावास्यायां कार्यम् । श्राद्धाङ्गुतर्पणं पक्षश्राद्धे
 श्राद्धानन्तरम् प्रतिदिनं कार्यम् । एकादेनपक्षे परेऽग्निं कार्यम् ।
 माघ्यन्दिनेः तद्दिने एव कार्यम् शिष्टसमाचारात् । अमावास्याया-
 मपरपक्षे च मृतानां पार्वणमेव नैकोद्दिष्टमिति केचित् । स्त्रीणान्तु
 क्षयाहादिव्यतिरिक्तश्राद्धेषु पत्या सहैव श्राद्धं कार्यम् । यत्र
 च मात्रास्वामिचित्याराहणं कृतं तत्रैकमेवपाकं कृत्वा पितृश्राद्धं
 पृथक् कृत्वैकवर्हिषि पटापण्डान् दधत् । विप्रपत्नी सुवासिनी
 वाधिकां भोजयेत् । एकदिनेऽनेकश्राद्धं प्राप्ता पूर्वं पितुः पश्चात्
 पितृव्यादीनां श्राद्धं कार्यम् । चतुर्दश्यां पित्रादित्रयमध्ये एकस्य
 योर्वा विपशस्त्राय पधातैर्मृतयोः पितृव्यादेर्वा तयोर्विधस्यैकोद्दिष्ट
 वेधिनैव कार्यम् । पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवः श्राद्धदिने प्रात-
 निमन्त्रणमः देयम् । जीवत्पितृकेणापि आश्विनप्रतिपदि माताः

तस्य मयःशरं गात्रम् संश्रुताः पितरौ भुङ्क्षुम् । मा निषिष्यंस्त्य मास-
स्य मृताहे तु प्रवर्तने । मा निषिः पितृपत्ने तु पूजनीया प्रयत्नः ।
अशक्तः पक्षमप्ये तु करोत्येकदिने यदा । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्
पिण्डदानं यथाविधि इति । (नागरम्ण्डे)-काम्यादननाम्ना कै-
रिचदर्याचोनेलिगिगानि यननानि संगच्छन्तं प्रयेनोयननममा-
नार्थस्यात् । एतान्पनाकराणि महानिबन्धेष्वदर्शनादिति कृत्य-
रत्नायन्यायार्थाचीनग्रन्था उपेक्षयाः प्रयेनोयननप्रामाण्यात् । न-
न्दादिदोषो न श्रेयः—(संग्रहे)-अमापातं अरण्यां च दादर्यां
पक्षमप्येके । निषिष्यारं च नचयं यांगञ्च न विचारयेत् । इति ।
दादर्यामेवेति—(वायुपुराणे)-सन्यासिनोऽप्यान्दिकादि पुत्रः कु-
र्याद्यथाविधि । महालये तु यच्छ्राद्धं दादर्यामेव तदुभयेदिति ।
(प्रचेताः)-दण्डग्रहणमात्रेण नैव प्रेतो भवेत्यतिः । अतस्सुतेन कर्तव्यं
पार्षणं तस्य सधेदिति । एकोद्दिष्टमिति—(बृहत्पाराशरः)-चतुर्द-
र्यां तु यच्छ्राद्धं सपिण्डीकरणेकृते । एकोद्दिष्टविधानेन तत्कुर्या-
च्छ्रध्यातिनाम् । पित्रादयस्त्रयोपस्य शस्त्रघातास्वनुकमात् ।
समूतं पार्षणं कुर्यादान्दिकानि पृथक्पृथक् । (अनएचैकस्मिन्द्रयो-
वैकोद्दिष्टविधिरिति विशेषाभिधानास्त्रयोणां पार्षणेमेवेति पुरुषार्थ-
चिन्तामणिकारः) शस्त्रादिहतानां चतुर्दर्यामेकोद्दिष्टमेवेत्यत्रका-
रणम् । (हेमाद्रौ)-यदि प्रेतस्वमापन्नः कदाचित्सत्पिता भवेत् । त-
त्पक्षार्थं तस्य कर्तव्यम् आदं तत्र दिने नृप । पितामहाद्यास्तत्रानि-
आदं नाहन्ति कुत्रचित् । अथचेद् आन्तितोदद्याद् ध्रियते रात्रि-
सस्तु तत् । ब्रह्मणोवचनाद्वाजन्मृतप्रेतश्चदानवः । तनेकोद्दिष्टमे-
वात्र कर्तव्यम् नतु पार्षणम् । पितृपत्ने चतुर्दर्यां कन्यासंस्ये दि-
याकरे । एतस्मात्कारणाद्वाजन्पार्षणं नैव कारयेत् । इति । (आ-
दिकाशिकाकारः) इति—(सूतः)-पूर्णिमाप्रभृतिआदं तस्मात्कुर्याद्
विचक्षणः । दिने दिने यज्ञफलं लभते आदतानरः । (ब्रह्माण्डपु-
राणेऽपि)-आदश्च पूर्णिमायां च कृत्वा पूर्णफलं लभेत् । प्रतिपद्य-
थलाभाय द्वितीयांथापि चापरे । (पुराणसमुच्चयेऽपि)-प्रशस्ताः

पूर्णिमा मुख्यास्तिथयः पौडशैवताः । यथाः तिलानां तैलञ्च तुल्यं
 वैरवेतकृष्णयोः । पूर्णिमायाममायां च समं पुण्यफलं द्वयोः । पूर्ण-
 पक्षे नमस्यैवं पूर्णिमेषां पितृप्रिया । अस्यां दत्तं पितॄणां वै तृप्तिः
 सावत्सरी भवेत् । सर्वान्कामानवाप्नोति अमायां च यथा यथा ।
 पौर्णमास्यां तथा कुर्वन् आदं पितृपरायणः । पूर्वापरान्हयोरन्ते यः आ-
 दं कुरुते नरः । नमस्यस्य द्विजश्रेष्ठाः पितरस्तेन पुत्रिणः । पौर्वान्हि-
 की पौर्णमासी ह्यमां चैवापराहिकोति (वृद्धपाशवल्कपोऽपि) काम्यकं
 तिथिर्कर्तव्यं आदं कर्म द्विजोतिभिः । पूर्णिमा आदूदानेन सम्पूर्ण-
 फलमश्नुते । कुर्वन् च प्रतिपञ्चादं धनमानस्यमश्नुते । (धायुपुराणे)
 पुष्टिं प्रजां स्मृतिं मेधां सिंस्याद्युपक्रम्य । पौर्णमास्याद्यमावास्यान्त-
 तिथिपौडशकम् । पौर्णमास्यां मृतस्य कुत्र कार्यम् । तत्रामासस्या-
 पामिन्येके-तत्र तिथ्याश्रया भोधात् । दर्शमृतस्यैव तत्रोचितं योऽहोत् ।
 अतो भाद्रपद्यामेव युक्तम् । तथो च (वृद्धयाज्ञवल्क्यः) पूर्णिमापा-
 ममायां वा मदा कन्यां गतं रवौ । (तथान्यत्र) प्रौष्ठपद्याममायां
 च कन्यां प्राप्ते रवौ सदा । सर्वस्येनापि कर्तव्यं आदं या इन्दु-
 लोचने इति । पूर्णिमादर्शयोः क्षयाहसंशकस्यात्प्रौष्ठपद्यामपरप-
 क्षदरां च पार्श्वे कर्तव्यमिति (आदं कोशिकाकूत्) (अन्यइति)-
 एकपञ्चान्तर्गतस्वोपाधिना पौडशसंख्यासोमञ्जस्योत् । तुलाका-
 न्तइति । (हेमाद्रौ ब्राह्मणचनम्) यावच्च कन्यातुल्योऽहोः प्रमादास्ते
 दिवाकराः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्शून्यं प्रेतपुरं तथा । कन्यागते
 मबितरि पितरो यान्ति च सुतान् । शून्या प्रेतपुरी सर्वा पापदु-
 वृत्तिकदर्शनम् । ततो वृत्तिके संप्राप्तौ निराशाः पितरोगताः । ततः
 स्वभवनं यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणं । इति । (अत्र यद्यप्यपि रोपेण
 शीघ्रः कालः प्रतीयते तथापि हेमाद्रौ यमयथनाम् आश्विनशुक्ल-
 पञ्चमीपर्यन्तं कालः प्रशस्ततरः । तथा च (यमः) हंसे यस्मांस्तु कन्या-
 स्य शाकेनापि गृहे धसन् । पञ्चम्योरन्तरे दद्याद्दुर्मयोरपि पक्षयो-
 रिति । आमासादिनेति—(प्रचेताः) भृतादहम् सपिण्डं गया-
 आदं महालयम् । आपन्नोऽपि न कुर्यात् आदुषमामेन कर्हिचित् ।

इति । मलमामे न कायम् इति—(नागरम्बण्डे)—नमोवाय नमः
 स्याच्चा मलमामो यदा भवेत् । मलमः पितृपंचः । स्यादन्यत्रैव तु
 पञ्चमः । इति । तथाच (मृगुः)—वृद्धिआर्द्रं तया सोममग्न्यायं
 महालयम् । राजामिपेकं कायम् न कुर्याद् भानुलंघिनं । इति ।
 कृताकृतमिति—अस्थिचेषं गयाआर्द्रं आदुषं चापरपक्षिकम् । प्रथ-
 मेन्दे न कुर्यात् कृतेपीडः सपिण्डने । अन्यद्वचनम्—अस्थिचेषं
 गयाआदुषं आदुषं चापरपक्षिकम् । प्रथमेन्देऽपि कुर्वीत यदि स्या-
 द्भक्तिमान्सुतः । इति । पिण्डरहितमिति—(दक्षः)—पिण्डं पिण्ड-
 दानञ्च प्रेतकर्म च सर्वशः । न जीवत्पितृकः कुर्यादुगुर्विणीपति-
 रेयचेति । (अन्यष्टक्यं मातृवार्पिकादी तु यचनाद्भवति) एकपुत्र-
 पिण्डोदेयः इति । (स्मृतिदर्पणे)—अनेका मातरो यस्य आदुषं चाप-
 रपक्षिके । अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात् पिण्डमेकान्तु निर्वपेत् । इति ।
 एकोविंशेविधानेनेति—आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिंज्ञातिभ्यः एव
 च । तः पत्नीभ्यश्च सर्वाभ्यस्तथैव च जलाञ्जलीन् । पिण्डांस्तेभ्य-
 स्तदा दद्यात्कन्याभाद्रपदेनरः । तीर्थेषु चैव सर्वेषु माघमासे मघासु
 च । एकस्मिन्ब्राह्मणे सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् । दशद्वादश वा
 पिण्डान् दद्यात्करणं न तु । नैयोगिकोविधिर्नूनं पक्षे च पञ्चमे स्मृतः ।
 तस्मिन्वत्तं इति नूनं पितृणामक्षयं भवेत् । (एकस्मिन्ब्राह्मणे इत्य-
 शक्तविषयम् । विप्रसम्भवविषयं वा) । (शान्तातपः)—अनाद्यगर्भ-
 ज्येष्ठस्य भ्रातुः सद्भिर्निगद्यते—मृतेः सपिण्डनात्तस्य नैव पाषण-
 माचरेत् । (सुमन्तुः) यस्तु मन्त्रस्य दाता स्याद्यस्तु विद्यां प्रपञ्चति ।
 गुरुतावपि कुर्वीत तयोर्नैव तु पार्वणमिति । तथा (वृद्धिगार्ग्यः)—
 मातुः सहोदरो यश्च पितुः सहोदरस्तथा । तयोश्च नैव कर्तव्यं पार्वणं
 पिण्डनादृत इति । (सपिण्डोकरं शास्त्रेः पार्वणं न कुर्वीत) ।
 दीपोत्सवो मावांस्यायामिति—येषां दीपान्विता राजान्ख्याता-
 पञ्चदशी सुवि । तस्यां दद्यान्नचेहरां पितृणां च महालयः इति ।
 परेन्दि इति—(नारदीये)—पक्षश्राद्धं यदा कुर्यात्तर्पणं तु दिने दिने ।
 स कृतमहालयः चैव परेऽहनि तिलोदकमिति । पत्या सहैवेति—

महत्प्रादुर्ध्वः कलोतिशयप्राप्तये नियमेन कार्यम् । मातामहेन संव-
दधः पुत्रिकपुत्रः स मातामहस्यैव नियमेन श्राद्धं कुर्यात् । यदा
पत्येव भर्तुः श्राद्धकर्त्री श्राद्धदिने रजस्वला भवेत्तदा पञ्चमेऽ
हनि सा श्राद्धं कुर्यात् । श्राद्धं साम्निकस्यैवाधिकारः । इति
(कर्काचार्यः) निरग्निकस्याप्यधिकार इति (हेमाद्रिः) । अपरपक्षे
भार्यायां श्राद्धम् प्रशस्तम् इदं पिण्डरहितं कार्यम् ।

सकृन्महोत्सवे चैव परेहनि तिलोदकमिति । पत्यासहैवेति—(जा-
तुं कर्णः)—चैवाहं यजयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथक् क्रिया । केचि-
दिच्छन्ति नारीणामन्यत्रापि महर्षय इति (अन्यत्रान्वेषकादिष्वपि)
(तदुक्तम्)—आन्वाष्टक्यं तथा घृदिमातृश्राद्धं मृतेहनि । एकोदिष्टं
तथा सुक्तेषां स्त्रीणां नान्यत्पृथग्भवेदिति—(शातातपोऽपि)—ना-
न्दीमुखाष्टकाश्राद्धे गणायां च मृतेऽहनि । पितामहादिभिः साध-
मातुः श्राद्धं पृथग्भवेदिति । तथा (काण्वाजनिः)—अष्टकादिषु घृदौ
च गणाश्राद्धे मृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं पृथक् कुर्यादन्यत्र पतिना
सह । अधिकामिनि—(मार्कण्डेयपुराणे)—मातुः श्राद्धं तु सर्वार्ण-
वोत्सवैः सह भोजनम् । सुवासिन्यै प्रदातव्यममुनिः शान्तान-
पोऽनवीत् । भर्तुरग्रे मृता नारी सहदाहेन वा मृता । तस्यांस्थाने
नियुज्जीत विप्रैः सह सुवासिनीमिति । श्राद्धदिने इति । (हर्म-
राणे)—श्वोभविष्यति । मे श्राद्धं पूर्वद्युरभि पूजयेत् । असम्भवे
परद्युर्वा ययोक्तैर्लक्षणेयुतामिति । तथा च देवताः । अ-
ति निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । असम्भवे परद्युर्वा
स्तोत्रमन्त्रयेदिति । (योषिप्रसङ्गिनः पूर्वद्यु रितारं इति
व्यवस्था) इति । पञ्चमेऽहनि—

करणरूपस्याहस्यान्यधिकरणस्यासंभुपसंहारे साम्प्रिकस्यैव शक्ति-
 नंतरस्य-नपेनृपजिगोहोमोलौकिकेऽग्नौ विनांगम इति निषेधात् ।
 अत्र च दारसंग्रहपर्यंककर्मोयसध्यापानवत्पर्यिका च कर्मप्रवृत्ति-
 रित्यनोऽपिनानमिमनोऽधिकारइति । यत्तुक्तम् । अग्न्यभावेऽपि
 विप्रस्य पाणायंयापादयेदिति तदप्यकृतायमध्याभ्युदयिकविषयम् ।
 अनमिमनोऽपि आदौऽधिकार इत्येवं विधा प्रसिद्धिस्तु इह वृत्ते
 यच्चस्तिष्ठतीति घेदनिश्चितमूलेति नानमिमनः आदौऽधिकारं प्रमा-
 णमिति (हेमाद्रिरिति)-तदिदमनुपपन्नम् । नित्यनैमित्तिकेपु हि यथा
 शक्नुयात्तथा कुर्यादिति न्यायात्सर्वाहोपसंहाराशक्त्याप्यधिका-
 रात् । अग्न्याभावे तु पाणौ होमविधानात् । अस्य विधानस्य चोक्त-
 विशेषव्यवस्थायाः प्रमाणशून्यत्वात् । सन्ति चाग्नौ करणरहितानि
 आदानि तेष्वधिकारनिवृत्तोरच । श्रीशूद्रानुपनीतानामपि आदौपो-
 पदेशात्साम्प्रिकानमिकोभयाधिकारेण विहितं आदौ सिद्धमिति (हे-
 माद्रिः) सकृन्महालयदेवताः (संग्रहेवक्ताः) ताताम्बाभ्रितयं सपत्नज-
 ननी मातामहादिभ्यं सस्त्रिस्त्रीतनयादि तात जननी स्वभ्रातरस्त-
 त्त्रियः ताताम्बा भगिन्यपत्यधनयुग्जायापिता सद्गुरुः शिष्यास्त-
 पितरोमहालयविधौ तीर्थे तथा तर्पणइति । विधवाकर्तृ कआदौ विरो-
 पः (संग्रहे)-वत्वारि, पार्वणानीह विधवायाः सदैवहि । स्वभर्तृ स्वभु-
 रादीनां मातापित्रोस्तथैवहि । ततोमातामहानाञ्च आददानमुप-
 क्रमेत् । स्वभर्तृ प्रभृतिभिः स्वपितृभ्यस्तथैव च । विधवाकार्ये-
 च्छादं सर्वकालमतन्द्रिता । इति । (लौगाक्षिः) सर्वाभावे स्वयं
 परन्त्यः स्वभर्तृ णाममन्त्रकम् । सपिण्डीकरणं कुर्युस्ततः पार्वणमेव
 च । (सुमन्तुः)-अपुत्रे प्रस्थिते कर्ता नास्ति चेच्छादकर्मणि । तत्र
 परन्त्यपि कुर्वीत सपिण्डयः पार्वणं तथा इति । प्रशस्तमिति-
 भरणीप्रेतपक्षे-तु महती परिकीर्तिता । अस्यां आदौ कृतं येन
 सगयाआदकृदुभवेदिति । पिंडरहितमिति-(पुलस्त्यः)-अयन-
 दितये आदौ विपुवद्विदितये तथा । भरणीषु च कुर्वीत पिंडनिर्ब-
 षणं नहि ।

आश्विनकृष्णाष्टमी—इयं भोम्वारेण रोहिणीनक्षत्रेण व्य-
तिपातयोगेन च युक्ता कपिलाष्टमी इयं, पक्षी पूर्वदिने, परदिने वा
यत्रेव्यागचतुष्टयवती सैव ग्राह्या । अत्र व्रतोपवासादिभिर्ब्राह्मणं
पूजयित्वा ब्राह्मणाय कपिला दद्यात् ।

आश्विनकृष्णाष्टमी—अस्या माघ्यावर्षसंज्ञं श्राद्धं आश्वला-
यनैः कार्यम् । इदं चाष्टकावत्सप्तम्यादि दिनत्रयेऽनुष्ठेयम् । आ-
श्वनायननाष्टकाशब्देनेह संकल्पः कार्यः । कातीयैरष्टकां करिष्ये इति
संकल्पः कार्यः । अस्यामेव महालक्ष्मीव्रतसमाप्तिः ।

आश्विनकृष्णावन्तमी—अस्यामन्वष्टका श्राद्धं कार्यम् । तत्र
चत्वारः पार्वणाः कार्याः । इदं श्राद्धं जीवत्पितृकेणापि मृतमातृकेणा-
प्यर्थं कार्यम् । स्वमातरि जीवन्त्यामपि सपत्नमातृणां श्राद्धं कार्यम्
सर्वासामितिवचनात् । तन्मरणेसति तस्यास्तासां च श्राद्धं कार्यं । न-
यमिः श्राद्धं धामम्मवेऽनुकल्पविधिः कार्यः । इदं श्राद्धं नुपनीतेनापि कार्यं ।
यनेकमृतमातृकेण सर्वोद्देश्यकं श्राद्धं सहैव कार्यमिति (स्मृतिः-

कपिलाष्टमीति—(याराहपुराणे)—नभस्पृष्टकृष्णपक्षे तु रोहिणी-
पातभूसुतैः युक्ताष्टमी पुराणज्ञैः कपिला परिकीर्तिता । व्रतोपवा-
सनियमैर्भास्करं तत्र पूजयेत् । कपिलाञ्च द्विजाग्रग्राय दत्त्वा क-
तुफलं लभेदिति । सैवग्राह्येति—(निर्णयामृते)—संयोगेतु चतुर्णां
तु निर्दिष्टा परमेष्ठिना ।

आश्वलायनैरिति—माघ्यावर्षं प्रौष्ठपण्याअपरपक्षे इति । का-
मीपैरिति—तथा (कात्यायनः) प्रथमाष्टकापञ्चाष्टम्याम् । इति—
(ब्रह्माण्डपुराणे)—आपाद्याः पञ्चमे पक्षे या च मघ्याष्टमी स्मृता ।
अयोदशी गजक्षायां गयातुल्या तु पैतृक इति ।

अन्वष्टकाश्राद्धमिति—अन्वाष्टकापु च ज्ञाणां श्राद्धं कार्यं
पैतृकं च । पिण्डं निर्वपणं कार्यं तस्यामपि तु मसम इति । चत्वारः

दर्पणकारः) प्रत्येकमिति यहवः । सामवेदिभिन्वष्टक्ये मातृमाता-
महश्रावधेन कार्ये । अन्यष्टकासु तेषां कर्तृविधानम् ।

पार्यणा इति । गयायां पुष्करेक्ष्य मधेयान्वष्टकासु च । पितृमुख्येन
कर्मन्यं पार्यणानां चतुष्टयम् । जीवस्तिपतृकेणापीति—(निर्णयामृतं)
आन्यष्टक्यं गयाप्राप्ती सम्पत्तिं यच्चमृतेऽहनि । मातुः श्राद्धं सुतः
कुर्यात्पितृर्प्यपि च जीयति । इति । अनुकल्पयिषिरिति—(अ-
गृहिधाने)—पश्चिन्मिर्जपेऽमत्र शतपारं तु तद्दिने । आन्यष्टक्यं
यदा शून्यं सम्पूर्णं याति सर्वयति । अनुपनीतेनापाति—(मास्ये)-
अमाघस्यान्यष्टकादिश्राद्धं प्रकृत्य—ममैवांनुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु
पर्यसु । श्राद्धं साधारणं नाम सर्वकर्मफलप्रदं । भार्याविरहितांऽप्ये-
तत्प्रवासस्थोऽपि नित्यशः । शुद्रोऽप्यमन्त्रघटकुर्यादनेन विधिना
बुध इति । सहयेति—(स्मृतिदर्पणगालवः)—अनकामातरो यस्य
श्राद्धे चापरपक्षकः । अर्घ्यदानं पृथक्कुर्यात्पिष्टमेकं तु निर्वपत् ।
इति । यहवइति—(हेमाद्री)—अन्यष्टकासु च श्रावणां श्राद्धं कार्यं
तथैव च । पिण्डनिर्घपणं कार्यः तस्योमपितुसंस्तमः (इतिवचसि-
श्राद्धत्वादेवप्राप्तपिण्डदानस्य पुनर्विधानं यथाजीवस्तिपतृकगर्भिणी

(पुराणमनुसारेण)—सर्वासामेव मातृणां श्राद्धं कन्यागते स्त्री । नवम्यां च प्र-
सन्नं प्रक्षालय्यैव यतः । पितृमातृकुले नौर्यायाः कश्चिन् प्रसूताः स्त्रियः । श्राद्धाभा-
तरोक्षेयास्तासां श्राद्धं प्रदापयेत् । वृद्धी तु मातृपूर्वं वै श्राद्धं कुर्वति बुद्धिमान् । अन्यष्ट-
कासु सर्वासु पितृपूर्वं समाचरेत् । तमिलिपक्षे । नवमी या पुण्या तु नवम्येकः । चत्वारः
पार्वणाः कार्यः पितृपूर्वा मनीषिभिः पितृणां तु त्रयः पिण्डा मातृपूर्वास्तथा त्रयः । माता-
मदानामप्येवं प्रयोमातामहापु च । एवं कुर्वन् ततः श्राद्धं मातृणां च न दोषभाक् ।
भवत्येव नरोविप्रा इति ब्रह्मानुशासनम् । इति । उपपूवे चन्द्रमसोरविश्रं गयायां गवे-
नांगमेपु । अन्यष्टकायाश्च महात्सवेषु श्राद्धं कुर्याद्वादेशदेवता स्यात् । (इदयाज्ञवल्क्यः)
गयायां च छरुक्षेत्रे गह्वरस्थे । दिवाकरे । कुर्याद्वादेशदेवत्वं पार्यणानां चतुष्टयमिति
ननु अन्यष्टकासु नवभिः पिण्डैः श्राद्धमुदाहरम् । पित्रादिमातृमध्यं तु ततोमातामाहा-
न्तिकम् इत्यादियच्चनविहितं नव दैवतत्वे विरुध्यते (मैत्रेयम्) अन्यष्टकारिणि बहुव-
युक्तस्य त्रित्वे पर्यवसितत्वात्सामिककर्तृकं नवदैवत्यमन्यष्टकाप्रत्ययपर्यं भवितुमर्हति ।
नोपरपक्षेनयमीविषयम् । अतोद्वादेशदेवत्वमपरमस्मन्नवमोविषयमिति । अन्यथा नव-
वत्वे मातृणां पृथक्त्वेन मातामह श्राद्धनामपृथक्त्वेनार्थजर्जराण्यपेक्षेति ।

आश्विनकृष्णत्रयोदशी—अस्यां मघायुतायामनिषिद्धद्रव्येण श्राद्धमावश्यकं कार्यम् । पुत्रवता पिण्डरहितङ्कार्यम् । अविभक्ता-
अपि अत्र श्राद्धं पृथक्पृथक्कार्यम् । करे सूर्ये मघायुता त्रयो-
दशी तदा गजद्वयाया अस्यां श्राद्धे कृते बहुपुण्यप्राप्तिः ।

आश्विनकृष्णचतुर्दशी—अस्यां शस्त्रहतस्यैकोद्दिष्टं कार्यम् ।
यस्यापत्रादयस्त्रयोऽपि शस्त्रहतास्तेन पार्वणं कार्यम् । यंतु शास्त्रा-
नुज्ञतजलाग्निप्रवेशादिनामृतास्तेषां श्राद्धं न कार्यम् ।

आश्विनकृष्णामावास्या-अस्यांगजद्वयायोगेश्राद्धं चातिप्र शस्तं ।

पनिष्यादिनिमित्तकपिण्डदाननिषेधे प्राप्ते तदपवादार्थं तथा
पृथक्पिण्डदानप्राप्त्यर्थं चेति घदन्तः प्रत्येकं ब्राह्मणभोजनपिण्ड-
दानेऽप्याहुः) (सामयेदिमिरिति)—न योपिद्भ्यः पृथक्दद्यादयसा-
नदिनादते । कर्पूसमन्यितं मुक्त्वातमाशं श्राद्धपाण्डशम् । प्रत्या-
न्दि रुद्ध शेषेषु पिण्डास्युः पडिति स्थितिरिति (घन्दोगपरिशिष्टे) ।
श्राद्धमाचरणकमिति—(चिष्णुधर्मोत्तरे)—प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघा
कृष्णत्रयोदशी । एतांस्तु श्राद्धकालान् यै निष्पानाद् प्रजापतिः ।
(अप्रसदेनिश्रुतेर्निष्यत्वं प्रतीयते अग्राघमाग्रश्रुतेः) शंभोक्तः
पापसः कलातिशयार्थः (शङ्खः)—प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां
त्रयोदशीम् । प्राप्य श्राद्धं हि कर्त्तव्यं मधुना पापसेनयेति । पिण्ड-
रहितमिति—(देवीपुराणे)—भौजद्वीनिधिमामाश यायचन्द्रार्कसं-
गमः । तत्रापि महतीपूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । अर्चे पिण्डदानन्तु
ज्येष्ठपुत्रीयि यर्जयेत् । (- भौजद्वीपत्रयी चन्द्रार्कमद्रमोऽमाया
स्यापितृदेवते अर्चेमघायां)—पिण्डनिषेधेयि ज्ञेयमाह (शानानपः)—
विहनिर्वापरहितंस्तु श्राद्धं विधीयते । स्वयायाचनलोपांऽग्रचिदि-
रस्तुमलुप्यत इति । अक्षय्यदक्षिणास्यस्त्रिसौमनस्यमभारि षति ।
अविभक्ताभपीति—(श्राद्धचिनामणौ)—विभक्ता अविभक्ता या

युः श्राद्धमदैयिकम् । मघासु च तथा अन्यत्र नाधिकारः पृथग्यनेति ।
जघ्रायेति—(स्मृतिः)—न मस्यापरंपचे मघास्त्रिन्दुः करे रविः । यदा
दा गजघ्राया श्राद्धेषुण्यैरवाप्यन इति । करे हस्तेन न त्रेकन्याद-
मांशोपरिसपादघ्नो विंशतिदिनं पायत् अत्र दशमदिवसं मघायु-
त्रयोदशीसत्येपरदिवसे मघासत्वेऽपि न कुंजरघ्रायां योगः । यो-
मघाघ्नोदरपां कुंजरघ्रायसंज्ञितः । भवेन्मघासंस्थे च शशिन्य-
करे स्थिते । इत्यत्र मघापदद्वयवैयर्थ्यापत्तेर्मघाघ्नोदशीनिमि-
कश्राद्ध एव कुंजरघ्रायस्य गुणफलत्वविधानात् ।

एकोद्दिष्टमिति—(मरीचिः)—समस्त्वमागतस्यापि पितुः शस्त्र-
तस्य वै । एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं चतुर्दश्यां महालये । (समस्त्वमाग-
स्यसपिण्डीकृतस्य) (मार्कण्डेयः)—युवानः पितरो यस्य मृताः
शस्त्रेण वा हताः । तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सिता इति ।
शस्त्रवैवर्ते—युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रदापयेत् । शस्त्रेण
हताये च तेभ्यो दद्याच्चतुर्दशीम् । (मरीचिः)—विपशस्त्रश्चापदा-
तिर्व्यग्रास्त्रघातिनाम् । चतुर्दश्यां क्रियाकार्यायेषां मृत्युर्विग-
तः । इति । नकार्यमिति—(शाकटोपनः)—जलाग्निभ्यां विपद्भानां
न्यासं गृहेऽपि वा । श्राद्धं कुर्वीत तेषां वै चर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
ति । (अतएव पतिमरणानन्तरविहिताग्निप्रवेशनसृजानां स्त्रीणां
पि चतुर्दश्यां श्राद्धनकार्यमिति फलितोऽर्थः । गजघ्रायां (कुंजरघ्रा-
इति । (निर्णयमिन्धौयमः) हसे करस्थिते या तु अमावस्या
रान्विता । सा ज्ञेया कुंजरघ्राया इति बोधायनोऽप्रवृत्तः । वन-
तिगते सोमे घ्राया या प्राङ्मुखी भवेत् । गजघ्राया तु सो प्रोक्ता
स्यां श्राद्धं प्रकल्पयेत् । जोषस्पितृकेणापीति—(निर्णयप्रदीपे)
तेषां श्विने शुक्ले दोहित्रस्त्वेकपावणम् । श्राद्धं मातामहं कु-
र्वात्सपिता संगये सदा । जातमात्रोऽपि दोहित्रो जीवत्यपि च
प्रातः संगवयोमध्ये आव्यस्य प्रतिपद् भवेत् । (यमः) स-
प्रतिसंवत्सरं नरैः । मातापित्रोः पृथक् कार्यमे-
मृतेऽहनि । (शङ्खः)—अमावास्यायां च योयस्य प्रेतपंचेऽ-

दोहित्रप्रतिपत् । अस्यांजीवत्पितृकेणापिमातामहश्चाहंनियमे-
नकार्यं । पणवतिश्राद्धानि—निरग्निकोवैश्वदेवंआदौकुर्यात्साग्न-
कस्तुश्रते । श्राद्धे आशौचादिनाविघ्नेसमुत्पन्नेश्राद्धकालाः ।
आशौचान्त्यः १ दर्शः २ कृष्णकादशी ३ शुक्ला ४ प्रतिसांवत्सर-
श्राद्धम् आशौचान्त्ये मलमासेऽपि कार्यम् ।

धवापदि । पार्षणं तस्य कर्तव्यं नैकोद्दिष्टं कदाचनेति । पणवति
श्राद्धानीति—अमा १२ युग ४ मनु १४ कान्ति १२ धृति १३ पात
१३ महालयाः १६ अष्टको ४ अन्यष्टका ४ पूर्वेषुः श्राद्धैर्नवति-
श्वं पदं । वैश्वदेवमिति—(यज्ञपार्षपरिशिष्टे)—यदाश्राद्धं पितृ-
भ्यश्च दातुमिच्छत्यनग्निमान् । वैश्वदेवं ततः कुर्यात्तदृत्ते श्राद्ध-
कर्मणि । अकृत्वा पैतृकं श्राद्धं वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं
तद्वेच्छाश्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते । वैश्वदेवं पुरा कृत्वा श्राद्धम्
तच्छेषपाकतः । कुर्यादेवाग्निमान् विप्रो ह्येष धर्मः सनातनः ।
मासपक्षतिथिस्पृष्टे योयस्मिन्प्रयतेऽहनि । ग्रन्थन्दे तु तथाभूतं
चंपाहं तस्य तं विदुः । मासश्वन्द्रपद्यग्राह्यः । आशौचान्त्यइति—
(अप्यभृहः)—आन्दिके चैव संप्राप्ते आशौचं जायते यदि । आ-
षौचपतिप्रान्तं च तत्र श्राद्धं विधीयते । दर्शइति—(गोभिलः)—
वात्स्यान्यान्दिके श्राद्धे त्यन्तरा मृतसूतकं । आशौचान्तरं कुर्यात्त-
मासेन्दुचयेऽपि च । कृष्णैकादशीति—(मरीचिः)—श्राद्धविघ्ने
समुत्पन्नेऽप्यविज्ञातेमृतेऽहनि । एकादश्यां तु कर्तव्यं कृष्णपक्षे

आदशान्तर्यः—(पारारारोक्तः)—देशे काले च पात्रे च यद्वया विधिना च यत् ।
तुनुरिरयविशेषोदत्तं श्राद्धमुदाहृतम् । वेतान्पितृंश्च निर्दिश्य भोज्यं यन्निषमामनः ।
इया दीयते यच्च सच्छादं परिधीर्तितम् (यमस्मृतौश्राद्धफलं) आयुः पुत्रान्यराः
नैकोर्ति पुष्टिं बलं भियम् । पशून्सौख्यं धनं धान्यं प्राप्नुयात्पितृजनान् । आद-
शः (हेमाद्री) देशोयदि पिताजातः शुभकर्मानुयोगतः । तस्यासममृतं भूत्वा देवत्वे-
नगच्छति । गान्धर्वे भोगरूपेण पशुत्वे च सूर्यं भवेत् । आदशं वायुरूपेण भागत्वे-
नगच्छति । पानं भवति यत्तत्वे राक्षसत्वे तथाभियम् । दानत्वे तथा मांसं देवत्वे
रोहणम् । मानुषत्वेऽन्नपानादि नानाभोगसोभयेदिति ।

॥ वेदेषुभाद्रप्रतिपादनम् ॥

(शतपथे)—अथ पुरस्तादुत्सुकं निदधानि सयदनिधायोत्सुकमथैतत्पितृभ्यो-
 दद्यात् अमुराराश्रसानि क्षेपोमेतदविमधीरग्नस्मात्पुरस्तादुत्सुकं निदधानि । (अथ-
 र्ववेदे) १ । ३४ । ये निष्वाता ये परोक्ता ये दग्धायंचोद्धताः । मर्यास्तानम आबह पितृ-
 न्हविषे अत्तये । (यजुर्वेदे) १९ । ६७ । येचेहपितरोयेचनेहयाश्चविद्ययाश्चनमविद्य ।
 त्वं वेत्थयतितेजातवेदःस्वधाभिर्यज्ञंमुकृतञ्च पश्य । १९।७० । उशन्तम्वानिधीमहा शन्तः
 समिधीमहि । उशन्तुशानआयहपितृन्हविषेअत्तये । येअग्निदग्धायेअनग्निदग्धामध्यदिवः
 स्वधयामादयन्ते । त्वंतान्वेत्थयतितेजातवेदः स्वधयायज्ञंस्वधितिजुपन्ताम् । य० १९ । ६९
 योऽग्निःकव्ययाहनःपितृभ्यश्चदत्तायुधः । प्रेदुहव्यानिवाचतिदेवेभ्यश्चापितृभ्यश्चा ।
 १९ । ५८ आयन्तुनःपितरससौम्यासोऽग्निष्वात्ताःपथिभिर्देवयानैः । अस्मिन्यज्ञेस्वधया
 मदन्तोऽधिमुषन्तुतेऽवन्वस्मान् । अथर्ववेदे—१८ । ४ । ८० । ७९ स्वधापितृभ्यः
 पृथिवीपदृभ्यःस्वधापितृभ्योअन्तरिक्षपदृभ्यः । स्वधापितृभ्योदिविपदृभ्यः । १९-३ ।
 पुनन्तुमापितरःसौम्यासःपुनन्तुमापितामहाःपुनन्तुप्रपितामहाः । पवित्रेणशतायुषा । पुन-
 न्तुमापितामहाःपुनन्तुप्रपितामहाः । पवित्रेणशतायुषाविश्वमायुर्व्यमये । य० २ । २३ ।
 आधत्तपितरोगर्भकुमारं पुष्करस्त्रजम् । यथेहपुरुषोसत् । गृहसूत्रे-आधत्त पितरोगर्भ-
 मितिमध्यमं पिएई पत्नीं प्रारणीयात् । इति ।

॥ पात्राणांशुद्धिप्रकारः ॥

तच्च लेपरहितानां दाहमयाणामशर्ममयानां च लेपंविनोच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां जलेन
 प्रच्छालनाच्छुद्धिः । सलेपानामेतेषां सलेपोच्छिष्टादिपुरुषस्पृष्टानां तक्षणात्प्रक्षालनाच्च
 शुद्धिः । सलेपानामेतेषां लेपं विनोच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानामुष्णोदकेन प्रच्छालनान्छुद्धिः ।
 लेपसहितानां दाहमयाणामशर्ममयानां च काकादिमुखावमृष्टानां तक्षणाच्छुद्धिः । लेपर-
 हितानां तूष्णोदकेनप्रक्षालनात् । एवं मार्जारव्यतिरिक्त्वापदमुखावमृष्टानामपिचाण्डा-
 लादिरुपर्शविण्मूत्राद्युपहत्योग्नु सर्वत्र परित्यागएव । सलेपानां सौवर्णराजतकांस्यता-
 म्रमयाणां यथाक्रममुष्णादकगोशकृद्द्रस्मान्नैः शुद्धिः । सलेपानां सौवर्णराजतव्यतिरि-
 क्तानां पात्राणां काकादिमुखावमृष्टानां शूद्रसंस्पृष्टानां च तक्षणात्प्रक्षालनाच्चशुद्धिः ।
 एवं शूद्रोपमुक्तानामलेपानामपि । सौवर्णराजतानां तु दाहादुष्णोदकेन प्रक्षालनाच्चशुद्धिः ।
 एतेषां चाण्डालादिस्पर्शं गोमूत्रे समरात्रं संस्थापनादाहादुष्णोदकेन प्रक्षालनाच्चशुद्धिः ।
 तूतनानां मृण्मयानां विनालेपमुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां जलेन प्रक्षालनम् । आप्यक्षिप्त्वा-
 तामुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां पुनर्दाहः । सलेपानामुच्छिष्टपुरुषादिस्पृष्टानां मूत्रपुरीषाद्युप-
 त्तानां च परित्यागएव ।

॥ द्रव्याणां शुद्धिप्रकारः ॥

शृण्णातिनस्य लेपंविनोच्छिष्टस्पर्शं गोमयोदकेन प्रक्षालनम् । सलेपोच्छिष्टस्पर्श-
 ० र्गसर्पपरिष्टैर्गोमयेन मृदोष्णोदकेनच शुद्धिः । विण्मूत्राद्युपहतावप्येवम् । पनायामू-
 र्ध्वमूत्राद्युपहती गोमयेनोपलेपनम् । ससुपिरायाः कर्पणम् । आर्द्रायामेभ्यमृदाप्रच्छादनम् ।
 मृगुद्रायां भूमौ न्यस्तानां प्रक्षालनम् । पुरुषवाष्पानां अघ्रिशिलेष्टकानां चाण्डालादि-

विशेषतः । शुक्लेति—(पृथ्वीचन्द्रोदये)—तदहरचेत्प्रमुच्येत केन-
चित्सूतकादिना । सूतकानन्तरं कुर्यात्पुनस्तदहरवचेति । मल-
मासेऽपीति—(आर्द्रचिन्तामणौ)—प्रतिसांवत्सरश्चाद्वमाशौचात्प-
तितं च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्यमिति भागुरिभाषितम् । आ-
शौचान्त्यदिनत्वेन निमित्तत्वात् ।

औरसेवपन्नेदत्तकस्यानिर्णयः

(वसिष्ठः)—शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकस्तस्य
प्रदानविक्रयपरित्यागेषु मातापितरौ प्रभवतो नैवेकपुत्र दद्यात्
प्रतिगृह्णीयादौ सहस्रतानां यः पूर्येषां नतु स्त्रीपुत्रं दद्यात्प्रतिगृह्णी-
याद्वाऽन्यत्रानुज्ञां ज्ञातुं पुत्रं परिग्रहीष्यन्वन्धूताङ्गस्य राज्ञि चाधे-
य निवेशनस्य मध्ये न्याहतिभिर्हृत्वा अदूरयान्धवं वन्धुसन्नि-
कृष्टमेव प्रतिगृह्णीयात्सदहश्चात्पन्नेदूरवान्धयम् शुद्रमिव स्थापये-
द्विज्ञापयेत् क्व केन ब्रह्मवस्त्रायन्तामिति तास्मिन्चेत्प्रतिगृह्णीयात् और-
सेवपन्नेतत्तु भूभागभागीस्यादत्तक इति । अन्यत्रानुज्ञाना-
ज्ञातुरिति । इदञ्च भूतसत्त्वे । अन्यथा साऽपि प्रतिगृह्णीयात् । दत्तक-
पुत्रपरिग्रहपद्धतिरथ कृत्यप्रकरणे लेखिष्यामः ।

सूत्रानां प्रज्ञास्यविशोपणम् । प्रज्ञादर्थः शूद्रादिभिराहूतानां शर्भकाद्यादीनां पवमानानु-
वाकेन प्रोक्षणाद्युद्धिः । एकपुरुषाहारपरिमितानां श्रोत्रियवर्गेषु मादीनां विरमूत्राद्यपहती
परित्यागः । अधिकानां तु यावत् उपहृतिर्भवति तावत् एषोत्सर्गकृत्वाऽवशिष्टानां प्रोक्षण-
एव न शालनानि कार्याणि । कलीकृतानां मृण्डलानां पाणिभ्यां निमलीकरणप्रोक्षण-
प्रचालनानि । हामात्यस्य चर्वादिः केशकोटपतङ्गादिभिरुपधाते परित्यागएव । सर्पिस्ते-
लस्य चोच्छिद्यस्पर्शवदेकं तत्पात्रं निधायोद्धृत्योपयोजयेत् । मधुपयोदध्यादीनां तस्मा-
त्पात्रादन्यमिन्पात्रे च दत्तयोपयोगः कार्यः । एतेषां लेपसम्बन्धे परित्यागएव । परित्याग-
व्यतिरक्ते सर्वत्र पवमानानुवाकप्रोक्षणस्य समुच्चयः । सर्पिणादीनां च केशकोटादिभिः
संसर्गं समुद्धृत्य पर्यामिकरणं यथादिभिर्गोमर्जं पवित्राभ्यां तूष्णोमुत्पवनं च कार्यम् ।
यथा कालादिभिरवधातेष्वपि । विरमूत्राद्यपहती तु परित्यागएवेति ।

इति आधिनापरपञ्चकृत्यनिर्णयः ।

॥ प्रसङ्गाज्जननाशौचनिर्णयः ॥

जननभेदाः। आशुः पातः प्रसूतिश्च। स्नानं मातुः मासप्रत्य-
प्यन्तं त्रिरात्रम् चतुर्थे चतुष्टयम्। पित्रादीनां स्नानार्थं शुद्धिः।
पातेमाससंख्यया गर्भिण्या आशौचम्। पित्रादीनां त्रिरात्रं। प्रसूतो
मातुः पित्रादिसपिण्डानां पूर्णमाशौचम्। विप्राणां दशहम्।
क्षत्रिये द्वादशहम्। वैश्यानां पञ्चदशहम्। शूद्राणां मासम्।
संकरजातीनां शूद्रवत्। सर्ववर्णेषु दशाहंवा। जननाशौचे गर्भिण्या-
दशहमस्पृश्यत्वम्। कन्योत्पत्तौ मासं पुत्रोत्पत्तौ त्रिशतिरात्रम्

भेदादिति—(मरीचिः)—आशुतुर्याङ्गवैश्यायः पातः पञ्चमपष्ठ-
योः। आशुर्ध्वं प्रसूतिः स्यादशौचं घृतकं भवेत्। आशुमातुस्त्रिरात्रं
पातसपिण्डाशौचयजननम्। पातमातुर्ययामासं पित्रादीनां दिनः
प्रयमिति। (आशौचगद्गाधर्ण्याम्)—तृतीयमासस्य समापनात्प्रा-
गर्भस्य पाते घनिता त्रिरात्रं। स्पर्श्या न तुर्पेतु चतुर्दिनं स्यात्स्ना-
युः सपिण्डास्तु चतुर्ष्वर्माषु। पञ्चममासे पतने स्त्रीणामस्पृश्यतातु
पञ्चाहम्। षष्ठे तु षड्दिनं स्यादनयोर्मासोत्पत्त्यहं सपिण्डानाम्।
सप्तमे तु सप्तमासे स्नानं सोदके मानवाः। कुर्युरित्यूचिवान्मह-
द्युनाथाह्वयः सुधीः। मासात्सप्तमतोजनौ दशदिनं ज्ञेयं स्त्रियाः
सूतकं पित्राद्येषु सपिण्डकेषु गदितं सप्ताहकं सप्तमे। मासेष्टाहम्
प्राष्टमे नवमतः पूर्णं समग्राधिकं—(समःसर्वपर्यायः) कन्यापात-
प्रत्यस्य वा प्रसवने स्नानं सचैलं पितुः। कर्मानधिकारइति—पुत्र-
स्य जन्मे सति सूतिकायाः प्रसूतितोर्विशतिवासराणि। कर्माधि-
कारो न हि कन्यकाया जनौ तु पूर्णमिति ३० दिनानि यावत्। अधि-
कारइति—यावत्सूतकमस्पर्श्या माता प्राक्स्नानतः पिता। अन्येषां
तु सगोत्राणामस्पृश्यत्वं न सूतकं। सापत्नमातुः पितृवदिति गौडा-
वभापिरे। शिशुः स्पर्शोऽपि नोदोषइत्याह (कमलाकरः)। प्रथमे
अथपष्ठे दशमे च दिने पिताधिकारी स्यात्। तद्विहितकृतनिवहे

कर्मानधिकारः । पितुः संपत्नमातुश्च स्नानात्प्रागस्पृश्यत्वम् । जात-
कर्मणि दाने वा नालक्षेदनात्पूर्वं पितुरधिकारः । एवं षष्ठदशमदिनेषु
दाने जन्मादिपूजने चोधिकारः । जनननिमित्तमस्पृश्यत्वम् माता-
पित्रोरिव न सर्वेषां सपिण्डानाम् । कूटस्थमारभ्य सप्तपुरुषपर्यन्तं
सपिण्डाः । ततः सप्तसौदकाः । ततः सप्तसगात्राः । आरब्धकर्मणि
आशौचप्राप्तौ न दोषाय नान्दीश्राद्धे कृतेऽपि आशौचप्राप्तौ न
दोषाय । पदार्थसिद्धौ आशौचत्वे कुम्भारुढीभिर्दुत्वा शुद्धिः । यथा-
विधिनिमंत्रणास्वीकारानन्तरमाशौचप्राप्तौ न दोषः ।

विप्राणां तत्प्रतिग्रहेऽधिकृतिः । सपिण्डा इति—कूटस्थप्रभृतिस्तु
सप्तमपराशेषः सपिण्डाह्वयस्तस्मात्सप्त तु न चतुर्दशपरास्ते सौद-
काख्याः स्मृताः । ये स्युः पञ्चदशासु सौदकसगात्रास्ते स्वधंशस्थता-
ज्ञानं पावदतः परं तु मनुजाये गोत्रजास्ते मताः । सौदकानां त्रिरा-
त्रात्रेण शुद्धिः सौदकगोत्रजे । एकाहाद्गोत्रजानां तु स्नानाच्छुद्धिः
प्रकीर्तिता इति । आरब्ध इति—घृते विवाहे हवने जपे च आदौ
मले चेश्वरपूजनेऽपि । आरम्भिते मृतकमेव नास्ति चेदनारम्भित-
एव सर्वम् । आरम्भणं स्यान्मधुपकएव यज्ञे विवाहे किल शुद्धिः
संशुभम् । आदौ च तद्वद्व्रतसत्रयाश्च संकल्पनं पौत्रमन्त्रे च पाकः ।
(पौत्रमन्त्रादपाकः प्रोक्षणं) अकृते मधुपकं तु अतिविजां स्यादशौ-
चकम् । जपानुष्ठानकेऽप्येवमिति शास्त्रस्य निश्चयः । यज्ञे विवाहे
मधुपनीनि चोले नान्दीमुखं स्वर्गदशाङ्गरामैः । दिनेश्वरेत्पूर्यमथो
पदा तु नारभ्यता तत्र दिनान्तरं सत् । पदार्थसिद्धाविनि—मा-
मयिकायाः किल सिद्धतायामाशौचकाले मधुपस्थिते तु । कृष्णा-
रिहसंश्लेषमनुमिच्छ ह्रत्वा सर्पिर्द्विजाग्रपायं सर्वमस्येनुम् । दद्या-
त्तन्मातुलिकं च सर्वमन्नादिदानं परगोत्रिहस्तात् । यज्ञोजनायै-
प्रशुचिता मृत्तिरसौदकं सर्वमपास्यविप्राः । आचान्ताः स्युश्चान्य-
नापेन शुद्धा यस्मिन्नन्ने पूर्वसंकल्पिते तु । दोषो नास्तीत्याह गुरिः

॥ अथ ग्रहणनिर्णयः ॥
 पूर्वप्रतिपत्सन्धौ राहुणाऽसूर्यचन्द्रससोर्यसनम् ग्रहणम् । पूर्व-
 शोरन्ते सावकाले ग्रहणारम्भः प्रायः प्रतिपदादिमेऽभागे तावदेवगते
 कालेऽमोक्षः । अतः आरम्भावसानमध्यगतः कालः पुरयतमस्तः
 प्रादावन्ते च । सचैलस्नानविधिरिति । ग्रहणारम्भः स्पर्शकालः ।
 पूर्वप्रतिपदोऽसन्धिर्मध्यकालः । प्रतिपदादिमेऽमोक्षः । जिननसंरण-
 निमित्ताशौचसत्वेऽपि स्नानादिकं कार्यम् । स्नानं उदक्यापि
 कार्यम् । स्नानेन ग्रहणनिमित्तमाशौचमपि निवर्त्यते । होमदानं

सुरेज्यस्तस्माद्विप्रैर्भोजनीये सुखेन । (यद्वादेवहेडनमित्यादयो
 मन्त्राः कृष्माण्डोसज्जकाः) । निमग्नमिति—(निणयतस्व) निमग्न-
 स्वीकरणात्तरं ग्रहाशौचिनः स्युः किल भूमिदयाः । कता च तत्पा-
 कविधौ निष्ठुता स्वाशौचवाश्चग्रहि दुपणाय ।

सन्धाविति—(वृद्धगायः)—पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुः सन्ध-
 यमण्डलम् । असत चन्द्रमकं च दशप्रतिपदन्तरे । (ग्रहसिद्धन्ते)
 यावान्कालः पर्वणन्त तावान्प्रतिपदादिमः । रवौन्दुग्रहणान्ता
 सः पुण्यामिश्रणाद्भवत् । अन्यत्र—ग्रहणयोगउक्तः । पदकाष्ठक
 वाप्यथ सप्तमे वा द्विदादशे वा तमसायुतो वा राकायशये ग्रहण
 सुधाशादशायशये कमलकयन्धोः । (हमाद्रिः)—ग्रस्यमानं भवेत्स्नानं
 प्रसन्नहमाविधायत । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्तस्नानं विधीयते ।
 (शङ्खः)—यापोकृपगद्गोपु गिरिप्रस्रवणेषु च । नद्यां नदे दयत्वात्
 मरमापूद्रताम्बुनि । उष्णादकेन वा स्नायात् ग्रहणं चन्द्रगुण्याः ।
 तथा च (व्याघ्रः)—आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतं च यन्निना ।
 यतोऽप्याप्यातुरः स्नायाद् ग्रहणेऽप्युष्णवारिणा । (स्नानविचारस्तु
 रस्युत्तरगतचण्डीपञ्चविधानं द्रष्टव्यं) । सचैलमिति—(वृद्धपमिश्रः)
 सर्वेषामेव यणानां मृतकं राहुदशने । मण्डलं च भवेत्स्नानं मृतकान्न
 पचनपत्न । (महामण्डपुराण)—ग्रहणं शावमाशौचं विमुक्तौ मोक्षकं

वद्वैवाचनमपि । स्नानद्वयमप्येव कार्यम् । ग्रहणे गत्रावपि स्नानादिकं कार्यम् । तत्काले स्नापादिकं न कार्यम् । चन्द्रग्रहणात् पूर्वं यामत्रये न भुञ्जीत । सूर्यग्रहणात्पूर्वं यामचतुष्टये न भुञ्जीत । चन्द्रस्य ग्रस्तोदये पूर्वं दिवा न भुञ्जीत । दिवैव ग्राससंभावितत्वात् । सूर्यस्य यदि सायं सन्ध्यायां ग्रहणं तदा पूर्वस्मिन्नहनि उत्तरस्यां रात्रौ च न भोक्तव्यम् । चन्द्रस्य ग्रहणं प्रातः सन्ध्यायां तदा पूर्वरात्रौ उत्तरस्मिन्धान्नि न भोक्तव्यम् । मुक्तिं दृष्ट्वा भुञ्जीत । यश्च काम्योपवासः स ग्रहणादिने गृहस्थैर्न कार्यः । चन्द्रग्रस्तास्ते उत्तरदिने सन्ध्याहोमादौ न दोषः । वेधकाले ग्रहणे वां पक्वान्नं त्याज्यम् । काञ्जिकादिग्रहणकाले कुशान्तरायं कृत्वा ग्राह्यम् । ग्रहणकालस्थितजलपाने प्रायश्चित्तविधानात् जलमपि त्याज्यम् । ग्रहणे श्राद्धं चावश्यमेव कार्यम् । तच्चामेन हेम्ना वा । रवि-वारे सूर्यग्रहणं सोमवारे सोमग्रहणं चेत्तदा चूडामणियागः । ग्रहणादिने वार्षिकश्राद्धप्राप्तौ ग्रामेनान्नेन हेम्ना वा तद्दिनमेव कार्यः । जन्मराश्यादौ यस्य ग्रहणं तेन शान्तिः कार्य्या । गर्भिणीपटं विना ग्रहणं न पश्येत् । सूर्यग्रहे मन्त्रारम्भणं कुर्यात् चन्द्रग्रहे तु न । मङ्गलकार्य्ये इन्दुग्रहे द्वादश्यादितृतीयान्तोवेधः । सूर्यग्रहे एकाद-श्यादिचतुर्थ्यन्तोवेधः । खण्डग्रहे ज्येष्ठं वर्जयेदिति ।

स्मृतम् । तयोः संपत्तिमात्रेण उपस्पृश्य क्रियाक्रमः । (स्पर्शस्य स-
पिण्डमरणवदाशौचमिति तत्त्वोक्त्या विमुक्तस्य प्रसवनवदुक्त्या
यथा जनेन मरणशौचयोः मयैलस्नानादेव निवृत्तिस्तदुत्तामेव च
कर्माधिकारस्तथात्रापि ज्ञेयम् । इति । अशौचसत्त्वेऽपि इति-चन्द्र-
सूर्यग्रहे स्नापात्सूतके मृतके तथा । अस्नायी मृत्युमाप्नोति
स्नायी पापं न विन्दति । सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने ।

तावदेव भवेत्तु द्विर्गोचरमुक्तिर्न हरयते इति । उदक्यापीनि—
 स्नाने नैमिषिके प्राप्ते नारी यदि रजस्यला । पात्रान्तरितोयं
 स्नानं कृत्वा प्रतं शरेत् । ग्रहणनिमित्तमिति—अशौचं जायते
 नृणां ग्रहणे चन्द्रग्रहणयोः । राहुः स्पर्शं तथाः स्नात्वा दानादौ
 कल्पते नरः । मध्यह्नि—(ब्राह्मणैर्धर्मैः)—स्नानं स्यादुपरागादौ मध्यं
 होमः सुरार्चनम् इति । रात्रौ च पीति—(देवलः)—यथास्नानं च
 दानं च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं
 विधीयते । स्वापादिकमिति, (शिवरहस्यं) सूर्योद्ग्राहणे पावत्
 तावत्कुर्याज्जपादिकम् । न स्वपेक्षच मुञ्जीत स्नात्वा मुञ्जीत
 मुक्तयोरिति । (वृद्धवासिष्ठः) शिदयाः स्पर्शसमये तृप्यन्ति पितर-
 स्तथा । मनुष्या मध्यकाले तु मोक्षकाले तु राक्षसाः । “अन्नकेचि-
 दाहुःस्पर्शसमये देवपितृतृप्यभिधानात्तत्साधनमविज्ञेपात्सर्ववि-
 तृदैवत्यं कर्मकार्यमिति” (तदुक्तं) स्नानं स्यादुपरागादौ मध्येहोमः
 सुरार्चनमिति ब्रह्मवैधर्म्यवचनेन होमदेवार्चनयोर्मध्ये विधानात् ।
 ग्रस्यमाने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं
 मुक्ते स्नानं विधीयते । तस्माद्धोमदेवपूजाव्यतिरिक्तविषयमेतत्
 इति (हैमाद्रिः) । यामग्रये इति—(महाभारते)—अर्वाग्यामत्रया-
 विन्दोर्ग्रहणे मुजिमाचरेत् । चतुर्थ्यामादधश्चैव राहुग्रस्ते दिवाकरे
 इति । तथा च (वृद्धवासिष्ठः) सूर्यग्रहे तु नारनीयात्पूर्वं यामचतु-
 ष्ठयम् । चन्द्रग्रहे तु यामांस्त्रोन्वालयवृद्धातुरैर्विनेति । बालवृद्धातुर-
 विषये (भक्त्यपुराणे) विशेषः । अपरान्हे न मध्यान्हे मध्यान्हे न
 तु संगवे । मुञ्जीत चेऽसंगवे स्यान्नपूर्वं मुजिमाचरेत् । (आतुरादि-
 ग्रहणात्पूर्वं याममात्रे भोजनं न कुर्यादित्यर्थः) । ग्रस्तोदये इति—
 ग्रस्तादये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत् । (मार्कण्डेयः) चन्द्रस्य
 यदि वा भानोर्यस्मिन्नह्नि भार्गव । ग्रहणं तु भवेत्तस्मिन्तत्पूर्वं
 भोजनं नरः । नाचरेत्सग्रहे चैव तथैवास्तमुपागते । यावत्स्यान्नो-
 दयस्तस्य नाश्नीयात्तावदेव तु । मुक्तिं दृष्ट्वा तु मुञ्जीत स्नानं कृत्वा
 ततः परमिति । (स्मृत्यन्तरे) सन्ध्याकाले यदा राहुग्रस्ते शशि-

भास्करो । तदा दिवा न भोक्तव्यमातुरस्त्रोशिशून्विना । इति (बृद्ध-
गार्ग्यः) सन्ध्याकाले यदा राहुर्ग्रसते शशिभास्करो । तदहनैव भु-
ञ्जीत रात्रावपि कदाचन । तथा च (विष्णुधर्मोत्तरे) अहोरात्रं न
भोक्तव्यं चन्द्रसूर्यग्रहोपदा । मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा
ततः परमिति । प्रस्तावेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । परे-
द्युदये स्नात्वा शुद्धोऽभ्यवहरेद्गृहम् । अत्र स्नात्वा शुद्धइत्युक्त्या-
शुद्धमंडलदर्शनकालिकस्नानात्पूर्वमशुद्धिप्रतिपादनाज्जलापहरणा-
दिकं शुद्धविम्वोदयकालिकस्नानात्पूर्वं न कार्यमिति भातोति (धर्म-
सिन्धुकारः) । गृहस्थैर्न कार्यमिति—(नारदः)—सङ्क्रान्त्यामुपवासं
च कृष्यैकादशिवासरे । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात्पुत्रधान्गृ-
होति । सन्ध्याहोमादाविति—(उशनाः)—ग्रस्ते चास्तं गते विन्दी-
ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नानहोमादिकं कार्यं भुञ्जीतेन्दुदये
पुनः । (एतदनाहिताग्निविषयम्) । सूर्यग्रस्तास्तं चन्द्रग्रस्तादये
वाहिताग्निनान्वाधानं विधाय जलेन व्रतं कार्यम् न तु भोजनम् ।
चन्द्रग्रस्तास्तं उत्तरदिने सन्ध्याहोमादौ न दोषः । तत्राक्षकालेन
शास्त्रतोनिश्चये मुक्त्यनन्तरं स्नात्वा होमादिकं कार्यम् (इति-
परमिन्धौ) । त्याज्यमिति—(मन्वर्थमुक्तावल्याम्)—अन्नं परमिह
त्याज्यं स्नानं सप्तसंमं गृहे । वारितकारनालादितिलदर्शनं दुष्यति ।
(जलेत्वंदोपांगाद्गृहिपयमिति (कमलाकरः)) सूर्येपामेष वर्णानां
मृतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्नं विषर्जयेत् ।
जलमपीति—ग्रहोपितं जलं पीत्वा पादकृच्छ्रं समाचरेदिति ।
(शुद्धवसिष्ठः) ग्रहणे आद्रमिति—सर्वस्वेनापि कर्तव्य आद्रं च
राहुदर्शने । अकुर्वाणस्तु नास्ति कथात्पङ्के गौरिव सोदति । (प्रजा-
पतिस्मृतौ) आद्रकालाः—वृद्धौ चयेऽन्दिग्रहणे युगादौ महालयं
आद्रममासुतीर्थं सूर्येकमे पर्वसु वैधृतौ च रुचौ व्यतीपातगति-
प्रकाशः । द्रव्यस्य संपासु मुनीन्द्रसगे काम्येषु मन्वादिषु सद्व्रतं
स्यात् । छायासु मातङ्गभवासु नियं आद्रस्य कालः स च सर्व-
दोक्तः । (शातातपः) आपयनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा ।

आमश्नादं द्विजोदगाच्छूद्रोदगात्मदैव हि । (गौषायनः) अन्नाभावे
 द्विजाभावे प्रचामे गुत्रजन्मनि । हेमश्नादं मग्रहे च कुर्याच्छूद्रः
 सदय हि । शूद्रामणिरिति (श्यामः) रविग्रहः सूर्यचारं मोने मोम
 ग्रहस्तदा । शूद्रामणिरिति श्यामस्तदानन्तकर्म भवेदिति । पारं
 ध्येन्येषु गन्धर्वाणां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रामं
 चूडामणौ स्मृतमिति । हेम्नेति—(गोभिलः)—दर्शं रविग्रहे पित्रोः
 प्रत्यान्दिक्मुपस्थितम् । अतोनामम्भवे हेम्रा कुर्यादामेन वा
 सुतः । (आमश्नादं प्रकुर्यात् माससंघत्सरादृतं । इत्यादिवचनानि
 तानि ग्रहणदिनातिरिक्तविषयाणीति (निर्णयसिन्धुकारः) जयाह-
 तिथौ ग्रहणे सति भोक्त्रभावादुद्विजोऽप्यामेन हेम्रा वा प्रत्यान्दिक्
 कुर्यात् भोक्तृसम्भवे तु पक्वान्नेनैव कुर्यादिति (निर्णयामृतकारः)
 शान्तिरिति—(मात्स्ये)—यस्य राशिं समासाद्यभवेद् ग्रहणस-
 म्भवः । स्नानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौपधिसमन्वितमित्यादि । पटं-
 धिनेति—सर्वैः पटस्थितं दीक्ष्य स्वस्थं तैलाम्बुदर्पणैः । ग्रहणं शु-
 विर्णा जातु न पश्येत् पटं धिना इति । मन्त्राचारम्भणमिति—
 सूर्यग्रहणकालेन समोनान्यः कदाचन । न मासतिथिचारादिशो-
 धनं सूर्यपर्वणि । चन्द्रग्रहे तु वा दीक्षा वा दीक्षा व्रतचारिणाम् ।
 यनस्थस्य च वा दीक्षा दारिद्र्यं सतजन्मसु । इति । बंधइति—
 द्वादश्यादितृतीयान्तोबेधइन्दुग्रहे स्मृतः । एकादस्यादिकः सौर-
 चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्तितः । अग्रहं खण्डग्रहे तयोरिति ।

॥ अथारिवन-

-शुक्लप्रतिपद् ॥

अस्यां महामायाप्राशनम् । उदयव्यापिन्यां नवरात्रारम्भः ।
अमायुक्तायां प्रतिपदि न कार्यः । यदा पूर्वाह्णोत्तरं व्याप्यापरत्र

महामायेति—महतीमाया विश्वनिर्माणशक्तिर्यस्याः सा महा-
माया । कालिकापुराणअ०६ । गर्भान्तर्ज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं सृति-
माकृतैः । उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुरुते या निरन्तरम् । पूर्वातिपूर्वसं-
बद्धसंस्कारेण नियोज्य च । आहारादौ ततोमोहं ममत्वं ज्ञानसंश-
यम् । क्रोधोपरोधलोभेषु चिप्त्वा चिप्त्वा पुनःपुनः । पश्चात्कामे
नियोज्याशु चिन्तायुक्तमहर्निशम् । आमोदयुक्तं व्यसनासक्तं
जन्तुं करोति या । महामायेति सा प्रोक्ता तंन सा जगदीश्वरोति ।
उदयव्यापिन्यामिति—(नन्दिपुराणे)—शरत्काले महापूजा क्रियते
या च वार्षिकी । सा काव्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मवेत् ।
इति । (भविष्योत्तरे) प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् । प्रातः
प्रातस्तु सम्पूज्या प्रातरेव विसर्जनम् । तथा (देवीपुराणे) भगवत्याः
प्रवेशादि विसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथावुदयगामिन्यां सर्वा-
स्ताः कारयेद्बुधः । इति । अमायुक्तायामिति—सामपासहिता

ॐ॥ अथ नवरात्रविचारः ॥

नवरात्रपदं कर्मनामधेयं तत्परव्यवस्थायात्—नवरात्रशब्दस्य गुणविधित्ववादि-
नानि तदन्तर्गतोत्तरात्रिशब्दः । अहर्गणनामधेयद्विरात्रनवरात्रान्तर्गतोत्तरात्रिशब्दश्च ॥
सावनाहोरात्रपरः स्वीकार्यः । तस्य प्रतिपदादिनवम्यन्तत्त्वबोधकानेकराश्रयशेन तिथि
हासदृढयोर्नित्यवत् तावदहोरात्रसाध्यत्वासम्भवात् । अहर्गणेतु सादृशतिथिसाध्य-
वाभावात् । अतोलक्षणया रात्रिशब्दस्तिथिपरः स्वीकार्यः । तत्रापि न यत्किञ्चि-
त्प्रतिपद्यान्तर्गुणविधिसम्भवात्—नित्यतावन्मन्त्रातिथिप्रापकेन अनेन शास्त्रेण
प्राश्नान्तरेण वा विरोधापत्तेः । येनैव व्यवस्थापेक्षणीयतिथि विशेषप्राप्तिः तेनैव
प्राश्नान्तरेण वा विरोधापत्तेः । पुनस्तत्प्रापणस्याप्रवृत्तिविरोधकरत्वाच्च । अतः
प्राश्नान्तरेण वा तच्छास्त्रसिद्धां वा तिथिगतां तत्साध्यप्रधानकर्मगतां वा संख्यां
विहितकृत्याहर्गणनामधेयनवरात्रशब्दवन्नामधेयत्वमेव स्वीकार्यम् । अन्यथातिमन्त्रादे

प्राद्या न कदाचिद्विगच्छन्तः । सर्वज्ञयकरीयस्मात्समात्तां परिवर्ज-
येतां । आभयास्यागुनां कुर्वीतदि कश्चित्कदाचनाराज्येनाशमयाप्रोति
पञ्चम्यं चाभिगच्छति । मुहूर्तमात्रा कर्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता ।
न दर्शकतया युक्ता प्रमिषधण्डिकाङ्गन । उदये द्विमुहूर्तापि प्राद्या
सोदयगामिनी । द्विमुहूर्तापि कर्तव्या या तिथिर्द्विगामिनी ।
कृद्काष्ठोपसंपुक्तां वर्जयेत्प्रतिपत्तिथिम् । राज्यनाशाय सा प्रोक्ता
निन्दिता आभयपूजने । इति । द्वितीयानिपेधवाक्यानीति—(धव-

नवरात्रं कुर्यादिति उक्तानेकधर्मागतनिर्देशानुसारेण । नव रात्रिपदे तिथ्यादिलक्षणाभ्यु-
पगमोद्देशः । मीमांसकैस्तत्प्रत्यन्यायेन स्वीकृतनामन्वेपुर्दशसमिदादिपदेषु लक्षणास्वी-
कारदर्शनात् । गुणविधिवन्वादिनापि नियिलक्षणास्वीकाराच्च । अस्ति च नामन्व-
माहकं सामानाधिकरत्यं नवरात्रमिति । यत्रापि नवरात्रे इदं कुर्यादिति मन्त्रमिति
देशस्तत्रापि पूर्वेष्वरमायास्यायां वेदि करोतीतिवत्कर्मनामैवेत्यलं । यद्यप्युक्तं देवीपुराण
वाक्ये सम्पूज्य नक्तं कुर्यादिति नक्तस्य विरोध्यत्वं प्रतीयते । तथापि पूजनमेव प्रधानकर्म ।
एकभक्त्यादिकन्तु ज्योतिष्टोमं पयोप्रतादिवत्कर्तुं संस्कारद्वारापूजनांगमितिवाच्यम् । पूजा-
याएव नित्यकाम्याधिकारविधिभ्यां प्राधान्यशोधनान् । नित्यविधिस्तावन् वर्षे वर्षे
विधातव्यं स्थापनं च विमर्जनमित्यत्र स्थापनप्रभृतिविसर्जनान्तं पूजायानित्यत्वं बाध्यते ।
वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेदितिवन् । तथा (कालिकापुराणे) योमोहादेयबालस्यादेवीं
दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दुष्टात्माद्वेषाद्वाप्यथ भैरव । क्रुद्धा भगवती तस्य कामाभि-
ष्टान्निहन्ति च इति । काम्यत्वमपि—(तत्रैव)—एवमन्यैरपि सदा देव्याः काले (काम्यं)
प्रपूजनम् । विभूतिमनुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकमिति । नक्तदेः कर्तुं संस्कारद्वारा पूज-
नाङ्गत्वं चोक्तं (देवीपुराणे)—कन्यासंस्थे रवी शुक्लामाश्विने प्राप्यनन्दिकाम् । अयाची
ह्यथचैकाशीनक्तशी ह्यथवायते । इति प्रकम्य त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायण इति
अत्र त्रिकालपूजनमुक्तम् तथापि रात्रिपूजनमेव प्रधानं । आश्रिते मासि मेघान्ते महिषा-
सुरमर्दिनी । निशासु पूजयेद्भक्त्या सोपवासादिकः क्रमात् । तथा रात्रिपूजनमिदं द्वे
सर्वपापप्रणाशनम् । सर्वकामप्रदं ज्ञानं सर्वरात्रनिवर्हणमित्यादिभ्योविशिष्य रात्रिपूजा-
या एयोपवासादि विशेषेण फलसन्धिर्वेन च बोधकेभ्यो देवीपुराणवचोभ्यः महानि-
बन्धकं कर्तुंभिहमाद्रिमाधवादिभिरपिनवरात्रप्रवत्स्यामुनैवाराधयेन नक्तप्रतत्वं वदन्निक्तवच-
नानां प्रामाण्यस्वीकारसूचनाय । न च नक्तभोजनाभिप्रायात्तेषां नक्तप्रतत्त्वोक्तिः उप-
वासादिकल्पान्तरविधिवलेन तस्य पाक्षिकत्वादुक्तदिशा तस्य बाधत्वाच्च । दृश्यते
चाष्टमोपूजा महानिबन्धेषु रात्रिकर्तव्यताविधिः । कन्यासंस्थेरवाचीपे या शुक्लान्तिथि-
रष्टमी । तस्यां रात्रौ पूजितव्या महानिबन्धविस्तरेति । अतोऽत्र रात्रिपूजाप्रधानं
तदङ्गं च नक्तभक्त्यादितादृशानवरात्रिसाध्यपूजा समुदायस्य च नवरात्रपदं नामधेयम्
इति सिद्धम् । अतएवतिथिद्वयेः पूजयोस्तन्त्रेणानुष्ठानमिति दिक् ।

मुहूर्तादिपरिमिता तिष्ठति तदा पूर्णत्वात्पूर्वैव ग्राह्या—घवलनिबन्धोक्तं
 द्वितीयानिपेधवाक्यानि अत्रैव योज्यानि । सूर्यादयादनन्तरं दशघटी
 मध्ये तत्रासम्भवेऽभिजिन्मुहूर्ते प्रारम्भः कार्यो न त्वपराह । प्रति-
 पद् आद्यषोडशघटिकानिपेधचित्रावैधृतियोगनिपेधः सति सम्भवे
 पालनीयो न तु निपेधानुरोधेन पूर्वाहः कालः प्रतिपत्तिथिरिति-
 कमणीयः । द्वितीयायुता चित्रावैधृतियुतापि चेत्सा ग्राह्या । कल-
 लनिबन्धे—अमायुक्तैव सा ग्राह्या प्रतिपक्षण्डिकाचर्चने । अन्यथा
 करेण तावद्राज्यभङ्गः प्रजायते । तथा (रुसिंहप्रासादे) अमायुक्तैव
 कर्तव्या प्रतिपक्षण्डिकाचर्चने । न ग्राह्या परसंयुक्ता शुद्धसन्तानका-
 इचिभिरिति । दशघटीमध्येइति—(विष्णुधर्मै)—भास्करोदयमार-
 भ्य यावत्तु दशनाडिकाः । प्रातः कालइति प्रोक्तः स्थापनारोपणा-
 दिषु । (देवीपुराणे) आधिनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सु यथाक्रमम् ।
 सुस्नातस्तिक्ततैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवाम् । अभिजिन्मुहूर्तेइति ।
 सम्पूर्णा प्रतिपद् च चित्रायुक्ता यदा भवेत् । वैधृत्या चापि युक्ता-
 स्यात्तदा माध्यन्दिने रवौ । अभिजिन्सु मुहूर्ते यस्तत्र स्थापन-
 मित्यते इति । न त्वपराहइति—योगस्य विहितः कालः कर्ण-
 स्तनुपक्रमे । विद्यमानो भवेद्भक्तो जिह्मतोपक्रमेण तु । उदिते देवते
 भानौ पित्र्यं चास्तमिते रवौ । विमुहूर्ते त्रिरहश्च सा तिथिर्हव्य-
 कल्पयोरिति । देवीपूजायाः देवकार्यत्वात् पूर्वाह्ण एव ।

(संग्रहे)—आधिने मासि मेघान्ते प्रतिपदातिथिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत
 रात्रौ देवीं प्रपूजयेत् । रात्रिरूपा यतो देवी दिवारूपो गहेश्वरः । रात्रिप्रतमिदं देवि
 स्वभाषप्रणामानम् । सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिवर्हणम् । रात्रिप्रतमिदं तस्य रात्रौ
 कर्तव्यमेत्यते । नक्तप्रतमिदं तस्मादन्वया नरकं गतिः । इत्यादिपूर्वोक्तवचनैरात्रिपूजाप्य-
 विहिता । पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवामिति वचनेन पूर्वाह्णे पूजनम् विहितम् । त्रिकालं पूजये-
 देवीं जपस्तोत्रपरायणइति वचनात्त्रिकालपूजा च विहिता । एवमेतेषां वचनानां परस्पर-
 विरोधे कुत्र पूजनद्वार्यमिति विचारे व्यवस्था—प्रातर्मध्याह्नयोः संक्षेपपूजा अर्घ्यादि-
 विस्तरपूजनं रात्रौ । इति । प्रातः प्रथमपूजनम् । कलशस्थापनपूर्वकदेवीस्थापनं पूजनञ्च
 ततोऽन्ये ।

शस्थापनं प्रातर्मध्याह्ने प्रदोषे वा कार्यं नतु रात्रौ तत्र तन्निषे-
धात् । अत्र चतुर्वर्णानां स्लेच्छादीनामप्यधिकारः । हेमादिनिर्मि-
तायां प्रतिमायां यथाविभवविस्तरैः त्रिकालं द्विकालं एककालं वा स्व-
स्वकुलानुसारेण नवमीपर्वन्तं भगवती आराध्या । स्वस्याशक्तौ श-
न्यद्वारा पूजा कारयितव्या । विस्तृतपूजाकरणाशक्तौ सङ्क्षेपेण
पूजा सम्पाद्या ।

षोडशनिषेधइति—आद्याः षोडशनाञ्च लब्ध्वा यः कुरुते
नरः । कलशस्थापनं तत्र अरिष्टं जायते ध्रुवमूहति । चित्रावैधृति-
योगनिषेधइति—स्वाष्ट्यवैधृतियुक्ताचेत्प्रतिपच्चण्डिकार्चने । तपो-
रन्ते विधातव्यं कलशारोपणं शुभं । तथा (रुद्रयामले)—वैधृतौ पुत्र-
नाशः स्याच्चित्रायां धननाशनम् । तस्मान्नस्थापयेत्कुम्भं चित्रायां
वैधृतौ तथा । (वाजिनीराजनांगभूतकलशस्थापनविषयोऽयं निषेधः)
आरभ्य नवरात्रं स्यात्प्रतिपच्चाश्विने सिते । वाजिनीराजनं पश्चा-
द्वित्या चित्रां च वैधृतिं । इत्यश्वशास्त्रीयवचनसंघादात् । आश्व-
युक् शुक्लपक्षे तु स्वातीयोगे शुभेदिने । नवमीयावदेव हि ।
इति धातुपचने स्वातीयोगेव तद्विधानात् । ततोनीराजनं कर्म
प्रतिपद्याश्विनेसिते आरभ्य नवरात्रं स्याद्वित्या चित्रां च वैधृतिम् ।
इतिनिर्णयशिरोमणिवचनेन स्फुटमेव तन्निषेधविषयान्तररूप-
नाथ । कात्यायनेन चित्रावैधृतियांगे विशेषउक्तः । प्रतिपद्याश्विने
शुक्ले भवेद्वैधृतिचित्रया । आद्यपादौ परित्यज्य आरभेन्नवरात्रकम् ।
भविष्ये—चित्रावैधृतिसंयुक्ता प्रतिपच्चेद्भवेन्नृप । त्याज्या शं-
शाम्भ्रपस्याद्यास्तुरीयांशे तु पूजनम् इति । द्वितीयायुतेति—(रु-
गोत्तरये)—भद्रान्यताचेत्प्रतिपदा लभ्यते विरुद्धयोगैरपि संगता
मतो । सैवापराण्डे विबुधैर्विवेका श्रोतुवराज्यादिविबुद्धिहेतुः ।
तन्निषेधादिनि—(मात्स्ये)—न रात्रौ स्थापनं कार्यं न च कुम्भा-
भिषेचनमिति । अधिकार इति—(भविष्योत्तरे)—गणेशविष्णुवा-
सिन्यां नवरात्रोपवामतः । एकभक्तेन नक्तेन स्वशक्त्याऽप्यश्विने

न वा । पूजनीया जनैर्देवी स्थानेस्थाने पुरेपुरे । गृहेगृहे भक्तिपरैर्ग्रामे
ग्रामे वनेवने । स्नातैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्वात्सल्यैः क्षत्रियैर्नृपैः । वर्यैः शुद्धै-
र्भक्तियुतैः श्लेच्छैरन्यैश्च मानवैः । स्त्रीभिश्च कुरु शार्दूल
तद्विधानमिदं शृणु इति । हेमादिनिर्मितायामिति—(देवीपुराणे)—
हेमराजतमृदातुचैलचित्रार्पितापि वा खड्गे शूलेऽर्चिता देवी सर्व-
कामफलप्रदा । तथा-मृण्मयीं प्रतिमां कृत्वा विख्ये वा यस्तु पूज-
येत् । आत्मविस्तानुसारेण सलभेन्मौक्तिकं फलमिति । (मृण्मयी-
प्रतिमाचेत्सत्रैव मण्डले दार्वादिमयासने स्थाप्या—सौवर्ण्यादि
प्रतिमाचेत्सत्याः—“पूजामण्डलकुम्भस्थेतिदेवीपुराणे कुम्भापत्येव
पूजाविधानात्तत्पूजनार्थं पृथगासनसम्पादनम्।”) सा च याम्या-
स्याच्छुभदा दुर्गा पूर्यास्याजयवर्दिनी । परिचमाभिमुखीनित्यं
न स्थाप्या सौम्यदिस्मुखीति वचनेन उत्तराभिमुखम् विहाय
स्थाप्या । प्रतिमालक्षणं च (माहस्ये)—जटाजूटसमायुक्तामर्ध-
न्दुकुलक्षणाम् । लोचनत्रयसंयुक्तां पद्मेन्दुसदृशाननाम् ।
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनां । नवयौवनमपन्नां सर्वा-
भरणभूषिताम् । सुचारुवदनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् । त्रिभङ्ग-
स्थानसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् । त्रिशूलं दक्षिणे दद्यान्खड्गं
वक्त्रे क्रमादधः । तीक्ष्णं घाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि निबोधत ।
लोटकं पूर्णचापं च पाशमङ्कुशमूर्धजम् । घण्टां वा परशुं वापि
वामनः सन्नियेशयेत् । अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।
शिररद्धेदोद्गर्भं तद्वद्दानं खड्गपाणिनम् । हृदि शूलेन निर्भिन्नं
निर्व्यदन्त्रविभूषितम् । रक्तरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितं क्षणम् ।
वेष्टितं नागपाशेन त्रुकुटी-भीषणाननम् । सपाशवामहस्तेन धृत-
केशं च दुर्गया । वमद्गिरसिक्तं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् । दे-
व्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् । किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाम-

ॐ ॥ अधिकारविचारः ॥

ननु नात्र स्त्रीशूद्राणामधिकारः संगच्छते नतरां श्लेच्छान्ये । (लैङ्गे)—शारदीया
शारदा चतुःकर्ममयी शुभा । इति स्नपनपूजनवलिदानहोमरूपचतुःकर्मोत्सवचने
शारदानिर्देशान् । तेषां च कर्मेणां तत्तत्पौराणमन्त्रसाध्यत्वान् । आद्येष्वनुरावर्णांकृत्वा-
क्षणमममति इति शूद्रस्य श्रवणमात्रविधानेन पौराणमन्त्रोच्चारणे अधिकाराभावान् ।

॥ नवरात्रव्रताशक्ताधिकारिका अनुकल्पाः ॥

सप्तमं तृतीयादिनवम्यन्तम् । पञ्चमं पञ्चम्यादिनवम्यन्तम् ।
त्रिंशत् सप्तम्यादिनवम्यन्तम् । द्विरात्रं अष्टम्यादि । एकरात्रपक्षो
द्विविधः—केवलाष्टम्यां केवलनवम्यां वा । एषां पक्षाणां स्वस्वकु-
लानुसारेण व्यवस्था । पुत्रव्रताष्टम्यां उपवासो न कार्यः । इयं
पूजा शुक्लास्तादात्रपि कार्या । मलमासे तु वचनाभावात् भयतीति
(कमलाकरः) अत्र दुर्गापाठकुमारीपूजनादीनि दिनवृद्ध्या कार्या-
णि । पूज्यकन्यालक्षणादीनि (शतचण्डीयज्ञविधानस्य द्वितीयखण्डे
द्रष्टव्यानि) शारदीयपूजाकाले स्तोत्रश्रवणं चावश्यकम् । प्रारब्धे
जपेष्टपूजयित्वा वा इति । सङ्क्षेपेणेति—(कालिकापुराणे)—
सम्पत्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् । उपचारांस्तथा
द्वारं पञ्चैतान्वितरेतादा । गन्धं पुष्पं च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।
अभावे तोयपुष्पाभ्यां तदभावे तु भक्तिः । सङ्क्षेपपूजा कथिता
तथा बह्नादिकं पुनरिति । अनुकल्पाः (भविष्ये) आश्विने मासि
शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकम् । प्रतिपदादिक्रमेणैव यावच्च नयमी
भवेत् । त्रिरात्रं वापि कर्तव्यं सप्तम्यादियथाक्रमम् । अथवा नव-
रात्रंतु सप्तपञ्चत्रिकादि वा एकभक्तेन नक्तेनापाचितोपोषितैः क्र-
मात् । सप्तरात्रमिति—(रुद्रयामले)—दुर्गास्तवे स्मृतं देवि उपवा-
सस्य सप्तकम् । अष्टमे दिवसे होमस्ततः किञ्चित्तु भक्षयेत् । पञ्च-
रात्रमिति—(भविष्ये)—एकभक्तस्तु पञ्चम्यां पष्ठ्यां नक्तं प्रयत्न-
येत् । अपाचितस्तु सप्तम्यामष्टम्यां तु उपोषितः । नवम्यां पारणं
कुर्यात्पञ्चरात्रमितीरितम् इति । त्रिरात्रमिति—(भविष्ये)—व्रती
प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रयम् इति । द्विरात्रमिति—अष्टम्यां
च नवम्यां च जन्ममोक्षप्रदां शिवाम् । पूजयित्वाश्विनेमासि वि-
शोकोजायते नरः । केवलाष्टम्यामिति—(वाल्मीके)—तत्राष्टम्यां
भद्रकाली दक्षपञ्चविनाशिनी । प्रादुर्भूता महायोरा योगिनी को-

दिभिः सह । अतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मानवैरिति । कंवलनयम्यामिति—लब्धाभिषेका घरदा, शुक्ले चाश्वयुजस्य च । तस्मात्सा तत्र सम्पूज्या नयम्यां चण्डिका नुर्धैरिति (पुराणान्तरे) तस्मादियं महापुण्या नयमी पापनाशिनी । उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपार्थिवैः । पार्थिवग्रहणं नवरात्राशक्तमात्रोपलक्षणार्थं—पूजितव्या नयम्यां तु देयदानवराक्षसैः । गन्धर्वैर्गरुडैश्चैः पूज्यते किन्नरैरपि । इति भविष्योत्तरवचस्युपवासशेषिभूतायाः पूजायाः कंवलनयम्यां सर्वाधिकारत्वेन विधानात् । केचिदुक्तपक्षवत्पृथग्वादि-कल्पोऽप्यनुकल्पइत्याहुः । बोधयेद्विल्वशाखायां पृष्ठ्यां देवीं फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखायां तामाहम्यं प्रपूजयेदित्यादि । तदसत्—अत्रानुकल्पद्योतकं वाशब्दाद्यभावेऽनारब्धनवराश्रयत्वं । कुमार्स्यामिव पत्रिकायामपि पूजाविधिप्रतीतिः इति । पुत्रवतेति—(कालिकापुराणे)—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवाञ्छा समाचरेत् । यथा तथैव पूतात्मा व्रते देवीं विसर्जयेदिति । शुकास्तादावपीति । (धर्मप्रदीपे)—नष्टे शुके तथा जीवे सिंहस्थे च बृहस्पतौ । कार्या चैव स्वदेव्यर्चा प्रत्यब्दे कुलधर्मतः इति । दिनवृद्धयेति—(देवीपुराणे)—यदाद्ये दिवसे कुर्याच्चण्डिकापूजनादिकं । द्विगुणं तु द्वितीयेऽह्नि द्विगुणं तत्परेऽहनि । नवमीति धिपर्यन्तं वृद्ध्या पूजाजपादिकं । एकोत्तरधिवृद्ध्या तु नवमीं यावदेव तु । चण्डीपाठं जपेच्चैव जापयेद्वा विधानतः । (स्कान्देविशेषः) । एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्ध्या तथैव च । द्विगुणं चापि प्रत्येकं नवकं नवकं तु वा । नवमिर्लभते भूमिमैश्वर्यं द्विगुणेन तु । एकवृद्ध्या लभेत्क्षेममेकैकैः श्रियं लभेदिति । स्तोत्रश्रवणमिति । बलिप्रदाने पूजायामग्निकार्यं महोत्सवे । सर्वं ममेतच्चरितमुच्चार्यं श्राव्यमेव च ।

॥ अथोत्तरार्णववर्णविचारः ॥

मार्कण्डेयपुराणस्य देवीवचसि सामान्यतः वरुचरणश्रवणे बलिप्रदानाद्यंगत्वेन विधत्तेन विहिते तथापि उत्तरार्णवपूजाकाले श्रवणमेव कार्यम्—१. शरत्काले महापूजा क्रियते यां च वार्षिकी । तस्यां ममेतन् माहात्म्यं श्रुत्वा भक्तिममन्वितः । सर्वबाधा विनिर्मुक्तः भवत्यर्णवपूजादिभिः । सप्तम्येवार्णवपूजादेन भविष्यति न संशयः इति तत्रैव-

देवीपूजादिकं सूतकादी प्राप्तं सति स्वयमेव पूजादिकुर्यात् । अ-
नागव्ये तु अन्येन कारयेत् । रजस्वला च स्वयमुपवासादिकं कृत्वा
पूजाद्यन्येन कारयेत् । शिष्टास्त्वाशांचे पूजादेवतास्पर्शदिलोकवि-

स्वयमेवेति—(विश्वरूपनिबन्धे)—आश्विनस्य सितं पक्षे प्रारब्धं
नवरात्रकं । शायंशुते समुत्पन्ने क्रिया कार्या कथं युधैः । इति-
प्रश्ने—शुनके चर्नमानेचेत्तत्रात्पन्मं यदा भवेत् । देवी पूजा प्रक-
र्तव्या पशुपक्षयिधानतः । शुनके पूजने प्रोक्तं दानं चैव विशेषतः ।
देवीसुहृदयं कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यतइति । पूर्वसंकल्पितं यच्च
व्रतं मुनियनव्रतैः । तत्कृतव्यं नरैः शुद्धं दानार्चनविचर्जितम् इति ।
(रघुनन्दनभट्टाचार्यः) । रजस्वलंति—(मानस्ये)—अन्नरातु रजो-

चोमासु माहात्म्यं शृणुयान्मम । उपसर्गः प्रशमं यान्तीत्यादि । तथा अख्ये प्रान्तरे
यापि वाचाभिपरिवारितः । दस्युभिर्वा वृतः शून्यं गृहीतोयापि शत्रुभिः । सिद्ध्याप्राप्तु-
यातोवा वने वा यनहस्तिभिः । राक्ष्सा कुक्षेन बाह्यमोष्योवन्धगतोऽपि वा । आपूर्णि-
तोवा वातेन स्थितः पोतोमहारण्ये । पतसु चापि राक्षसेषु संग्रामे भूरादारणे । सर्वबाधाषु
चोमासु वेदगाभ्यर्क्षितोऽपि वा । स्मरन्ममैतच्छ्रितं नरोमुच्येत संकटान् इति । संख्या-
विशेषफलविशेषो (धाराहीतन्त्रे) चण्डीपठफलं देवि शृणुष्व वदतोमम । एकादशवि-
पाठानां यथावरकथयामि ते । संकल्प्यपूर्वम् सम्पूज्य गृहस्थांगेषु मनुन्सकृत् । पाठादलि-
प्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः । उपसर्गोपशान्त्यर्थम् त्रिरावृत्तं पठेन्नरः । प्रहोपशान्ती
कर्तव्यं पश्चाद्वृत्तं वरानने । महामये समुत्पन्ने समावृत्तं समाचरेत् । तत्रावृत्त्या भवेच्छा-
न्तिर्वाजपेयफलं लभेत् । राजवश्याय भूत्यै च रुद्रावृत्तमुदीरयेत् । अर्कावृत्तेः काम्य-
सिद्धिर्वैरहानिश्च जायते । मन्वावृत्तात्पुमान्वश्यस्तथास्त्रीवश्यतामियात् । सौम्यं पञ्च-
दशावृत्ताच्छिष्यमाप्नोति मानवः । कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राक्षां भीति-
विमोक्षाय वैरस्योच्चाटनाय च । कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये । महारण्यवि-
मोक्षाय त्रिंशदावृत्तं पठेत्सुधीः । पञ्चविंशावर्तनात्तु भवेद्बन्धविमोक्षणम् । संकटे समनु-
प्राप्तं दुश्चिह्नित्यामये तथा कुर्यात्सप्तदशावृत्तं ततः सम्पद्यते शुभम् । भयोपृद्धि-
रातावृत्त्या राज्यवृद्धिस्तथा परा । मनसा चिन्तितं देवि सिद्धये दष्टोत्तरावृत्तात् । राता-
श्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते । सहस्रावर्तनास्तत्क्षीरावृत्ताति स्वयं विहरा । मुक्त्वा
मनोगतान्कामाग्रोमोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधजन्तूनां देवानाञ्च यथा हरिः । स-
वानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीन्मनवः । अथवा बहुनोक्तेन किमेतेन वरानने । एतस्याः
रातावृत्तिपाठात्सर्वाः सिद्धयन्ति सिद्धयः । (शतचण्ड्यादिप्रयोगविधिरातयणीयश्च-

द्विष्टत्वात् 'अन्येनैव कारयन्तीति' (धर्मसिन्धुकारः) । वस्तुतस्तु
 आशौच प्राप्ते अनुकल्प्याश्रयणं कृत्या निर्वाहः कार्य्यः । सर्वथा-
 सम्भवे ब्राह्मणद्वारा पूजादिकं कार्य्यम् । शागीनियमास्तु स्वयमेव
 कार्य्याः । बलिदानं प्रत्यहं अन्ते वा कार्य्यम् । सात्त्विकपूजायां
 बलिदानं कृताकृतम् । दातुमिच्छाचेत्कुम्भाण्डादिबलिर्देयः । तस्य
 त्रेदनेषु ब्राह्मणेन कार्य्यम् । होमोऽपि प्रत्यहमनुष्ठेयः । देवी-
 पोषे पूजामन्येन कारयेदिति । शारीरनियमादिति—सूतकात्प्रा-
 क्तमारभ्यमनेकाहं तु यद्वतम् । कायिकं तत्तु कुर्वीत नतु दानार्चनं
 जपम् । सूतकाहं तु यत्किञ्चिदानाद्यन्तरितं भवेत् । सूतकानन्तरं
 त्वन्नि तत्कतव्यमतन्द्रितः इति । प्रत्यहमिति—(देवीपुराणे)—
 बलि च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमापवत् । त्रिकालं पूजयेद्देवीं
 जपेत्सोमपरायणः । होमोऽष्टम्यां नवम्यां वा कार्य्यइतिवचनेन
 बलिदानमपि अष्टमानवम्योरेवति केचित् । (कालिकापुराणे)—
 देवीं तु पूजयित्वा योऽर्धरात्रेऽष्टमीयु च । घातयन्ति पशून्भक्षय्यात्
 भवन्ति महाबला इति । कुम्भाण्डादिबलिरिति—(रुद्रयामले)—
 ब्राह्मणेन सदा देयं कुम्भाण्डं बलिकर्मणि । श्रीफले वा सुराधोश-
 षेदं नैव तु कारयेत् (कालिकापुराणे)—नापान्नेन बलिर्देयो ब्राह्मणेन
 विजानता । (भुवनशीतपारिजात)—अन्नं व्यञ्जनपुष्पाम्बुबलि-
 ब्रह्ममुदाहृतम् । न दद्याद्ब्राह्मणामर्थं तथा देव्यै कदाचन । सिंह-
 व्याघ्रनरान्दवा ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् । इहापि स्यात्सद्दीनायुः
 सुखसौभाग्यवर्जितः । स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा तत्त्वहस्यामवाप्नुयात् ।
 मयं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव होयतइति । (गुप्तपत्नीटीका-
 याम्)—वरप्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो नार्पयेत्सुरामिति । होमोऽपी-
 ति—(देवीपुराणे)—प्रातः स्नायी जितद्वन्द्वस्त्रिकालं शिवपूजकः ।
 जपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत्सदा इति । शिवपूजकइति-
 शब्दाच्च शिवश्च शिवो तयोरित्यर्थः । सदति समभिष्याहरेण
 नक्षोपास्तयोः जपहोमयोः तुल्यवत्कर्तव्यतापत्तेः । तिलाज्येनाष्टा-

गृहेऽहोरात्रं दीपः संस्थाप्यः । प्रत्यहं वेदपारायणञ्च कार्यम् ।
भवानीसहस्रनामपाठोऽपि कचिद्विहितः । नवरात्रे काशीनिवासिनी
यात्रापि कार्या । प्रतिपदादि क्रमेण केशसंस्कारादिकर्माणि दश-

विंशतिसंख्यया अष्टोत्तरसंख्यया वा देवीमंत्रेण होमोऽपि प्रत्य-
हमनुष्ठेयः । नचैवमष्टमीनवम्योर्होमविधिविरोधः । तस्य देवी-
माहात्म्यगतश्लोकैः प्रतिश्लोकमनुष्ठेयमहाहोमविधयस्त्वादिति (सं-
नन्तदेवाचार्यः) । दीपइति—(रुद्रयामले)—अखण्डदीपकं—देव्याः
प्रातये नवरात्रकं । उज्ज्वलयेदहोरात्रमेकचिसौधुतव्रतः । इति—
(मात्स्ये)—गीतादिकमप्युक्तम्—गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे प्रका-
शयेत् । घण्टाभवेदशक्तस्य सर्वपापमयी यतइति । वेदपारायण-
मिति—(नारदीये)—वेदपारायणादीनि स्वशक्त्या कार्यदुव्रती ।
तद्विधिवर्धायनोपधमप्रश्ने द्रष्टव्यः । भवानीसहस्रनामपाठ इति—
(रुद्रयामले)—तदेवोपकम्यनवरात्रेऽकृमाहारोदहभक्तिजितेन्द्रियः ।
चण्डिकायतने विद्वानशुचिः सन्मृतिसंज्ञिधौ । एकाकी तु शमावृतं
पठेद्वीरश्च निर्भयः । साक्षाद्भवती तस्मै प्रपञ्चेदोप्सितं फल-
मिति । यात्रेति—(शिवरहस्ये)—तत्रैव विमलादुर्गातिष्ठत्यमललो-
चना । सर्वदुर्गहरा नित्यं स्वभक्ताभयदायिनी । तत्राश्रिते शुक्ल-
पक्षप्रतिपद्यवधि प्रिये । नवमीदिनपर्यन्तं पूजा कार्या प्रयत्नतः ।
सा सर्वातिहरा देवी नित्यं काशीनिवासिनी । पूजिता भक्तवरदा
भवत्येव न संशय इति । केशसंस्कारद्रव्याणां—(भविष्ये)—
केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात्प्रतिपदिने । पद्मेदोरं द्वितायायां केश-
संचयहेतवे । दर्पणं च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकं तथा । मधुपर्क-
चतुर्थ्यान्तु तिलकं नेत्रमण्डनम् । पञ्चम्यामंगरागं च शक्त्यालङ्क-
रणानि च । षष्ठ्यां विष्वक्तरौ बोधं सायं मध्याह्नकारयेत् । सप्त-
म्यां प्रातरानीयं गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उषोपणमथाष्टम्यामात्मश-
क्त्या च पूजनम् । नवम्यामुग्रचण्डायाः पूजां कुर्याद्वलिं तथा ।
दशम्यां केशसंस्कारं च कुर्यात् । सप्तम्यां प्रपणं क-

शीपर्व्यन्तं कार्य्याणि । नारिकेलफलादीनि च दातव्यानि । प्रतिपदा-
दे-ष्टमीपर्व्यन्तं नवरात्रे-लोहाभिसारिकं कर्म नृपंप्रति विहितम् ।

पद्मशय्यां शयरोत्सवैः । अनेन विधिना यस्तु देवो पूजयते नरः ।
हृन्द्वापात्येत्तं तु देवो मर्वापदिस्थितम् । नारिकेलफलदानीनि
(देवोपुराणे)-नारिकेलफलादीनि नवकं नवद. प्रिये । नात्रमृ-
त्पात्राणि सपथानि तथैव च । दंशपात्राणि वस्त्राणि भक्ष्य-
भोज्यान्वितानि च । यदि वा मिलपात्राणि मृत्पात्राण्यथवापुनः ।
अथवा चान्यपात्राणि पद्मचतुर्भुजानि च । सौभाग्यपात्राण्यथवा
कुङ्कुमादिभुजानि च । दुर्गादेवो प्रीयतां म ३त्युक्त्वा विधियद्दे-
दिनि ।

लोहाभिसारिकमिति—(भविष्योत्तरे)-जयाभिलाषो नृपतिः
प्रतिपदभृतिर्क्रमात् । लोहाभिसारिकं कर्म कारयेद्याद्यष्टमी ।
प्रागुदकप्रवणे देशे पनाकाभिरलङ्कृतं । मण्डप कारयेद्विष्यं नव-
मसकरं वरं (नवमससंयोगे पांडरा) । आग्नेयां कारयेत्कुण्डमि-
पुनात्र सुशोभनं । मेखलात्रयसंयुक्तं योन्या वस्थदलाभया । राज-
चिह्नानि सर्वाणि शस्त्राण्यस्त्राणि यानि च । आनीय मण्डपे
नानि मन्त्रैरेवाधियामयेत् । ततस्तु ब्राह्मणः शान्तः शुक्लाम्बरधरः
शुचिः । ओङ्कारपूर्वकैर्नैस्तस्मिन्कुङ्कुमादुच्यते । लोहनामाभय-
तूर्ध्वं दानयः सुमहायलः । स देवः समरे क्रुद्धैर्यदुधा शकलो हृतः ।
तदंगसम्भव सर्वं लोहं यदुद्दश्यते क्षिता ।

(अश्वशस्त्रनिदानभूतलोहलक्षणम् विषयवाचिन्यान्वलां करोमः) ।

लोहलक्षणम्—कान्तं कालिस्तथा भद्रं वसन्तं गिरिर्नक्षत्रम् । विहिताङ्गि-
न्या गात्रं मुखं लोहमिति क्रमान् । लोहं दराधिपं प्रोक्तं भेदं व्यादुनोत्तरम् ।
एकैर्लक्षणैरेषां कथ्यते शास्त्रसम्मतम् । कान्तलोहं च मृदुलं लोहनामिति दुर्लभम् ।
दुग्धं पक्वमपि क्षिप्रं नोत्तमपतिनन्दनम् । निम्बोमधुरतां यानि हिगुग्धं च मुखनि ।
पलात्रे न प्रमरति अले तैलविन्दुः प्रगते । हिगुग्धं च त्यजति च निम्बं निम्बानि निम्बानि ।
कर्म दुग्धं भवति शिखराकारकं नैति भूमिं वृज्याहः । व्याम्यत्र न च पक्वः पक्वलोहः
परायः । कालिः कालीयवर्गं प्रनियुक्तस्ततो वरः । अङ्गमेरुद्वीपार्थं कुण्डिपतिर्न
परा । वरं मदनप्राभमिपत्रवर्णद्वयवितं । निम्बोऽङ्गं मुखं च व्याम्यत्र न च ।

पिण्डः पिण्डीकृतं पिण्डं ताडित्वादिमाह गुरु । गोत्रं च तत्तदुल्लोमं ग्यादां ग्यंवेणुमं
 विदुः । गुग्गुलुं शाण्डेन शुष्कं ग्यादस्तुल्यं मयेव पुनः । मय्य वदीकलीकारं दृश्यते विरतं
 विदुः । तीक्ष्णं दृढं भवेत्तत्र पक्वं दग्धं च नीलतां । रक्तं वा प्रजेतत्तत्र मय्ययुधविमो-
 यनं । छत्रपञ्चमपणाकादि दृश्यते तत्र चेच्छुम्भम् । तैलैर्दिव्यैश्च द्रव्यैश्चाग्नयेनानि नयन्तं ।
 पुराणानि तथा शाण्डेनिस्तस्य स्थापयेद्वयथा । पुष्पेन्दुवुपनम्रे मानुषारे स्थितोऽयं ।
 स्वानुकूलं दिनं लोहैर्पटयेच्छस्त्रमाग्नयनः । येन लोहेन यन्कार्यं तत्तु तेनैव कृतमग्नः ।
 विशेन कर्मकारेण शुद्धलोहेन कारयेन् । शस्त्रं निर्माय प्रथमं यस्मीकमथमुक्तयो ।
 ययक्षारं कीटभोटं सम्भरं सैन्धवं तथा । तथैव लवणान्येव पिष्ट्वा संलिप्य रक्षयेन् । वर्षे
 क्रियत्यतिमान्ते शस्त्रं शाण्डेन परयेन् । निर्यातकल्मषं शस्त्रं मारभागाशरीरितं । पानीये
 पातयेत्तत्र यक्ष्यमायेन यस्मिन्ना । पानीये पातमात्रेण शस्त्रधाग दृढा भवेन् । तीक्ष्णाणि
 शीर्यन्तेऽत्यन्तं स्थल्पापातेऽपि दारुयन् । तद्धोहं कोमलमपि पानीयं पानितं हि सन् ।
 दृढं भिनत्ति पापाण्यलोहं च निग्नधारया । तस्मात्पानं य विपयः कथ्यते शास्त्रसम्मतः ।
 गिरिनिर्भरपानीयं निम्नजालकूपजं । सामुद्रं कारकं चापि गाङ्गं चोत्तरदेशजं ।
 सिन्धोर्वा ब्रह्मपुत्रस्य शोणस्य च तथा जलं । प्रक्षाल्य शस्त्रार्थमेतेषामभावेऽन्यदपि
 कथित् । आदौ शस्त्रे दृढं लिप्त्वा पिप्पलीकुष्ठमैन्धवम् । मरीचकुष्ठपूतान्वा लोहम्बण-
 जमाक्षिकं । रक्तचित्रस्य मूलं वा देवदारुसम्भवं वा । करीरकुष्ठमूलं वा कर्णिकारस्य
 वा रवेः । सगन्धकं पारदं वा दङ्गुलं तुलसीरसैः । हिंगुपिण्डं च मुग्गिगन्धं लेपयेन्माप-
 मयेजेनम् । शालमारगभाङ्गारनिघ्नैर्मेऽग्नौ प्रतापयेन् । शस्त्रानुरूपपात्रे तु प्रोक्तपानीय-
 पूरिते । पातयेद्वयन्ततः शस्त्रं यथा यकं भवेन्नहि । पानीये पातमात्रेण स्वर्णार्थं दृश्यते
 यदि । तदा शुभाय जानीयान् शस्त्रं चारिभंयाय तु । जवाभं पादलाभं वा ताम्रार्थं
 दृश्यते यदि । तत्रातितीक्ष्णधारं स्याज्जयदं सर्वदा मतम् । यदि रौप्यनिभं शस्त्रं
 कांस्थार्थं दृश्यते यदि । तदातितोक्ष्णं तद्वारा शीर्यते दृढपाततः । तस्माद्विविच्य
 लोहज्ञां यस्य लोहस्य यदुभयेत् । तत्तथैव विधातव्यं मृशौ तीक्ष्णे खरे मृदु । केचिद्-
 बद्धन्ति पानीये घृतगण्ड्ये पुगणके । तैले वा कटुतैले वा दुग्धे च तुरगोष्ट्रजे । मृगान-
 दुग्धे मेघाद्रकदलीतरुजे द्रवे । आर्ज्यं पयोमेघपटुगमसंयुतमतः पुनः । पारायतासुराकृता
 खड्गे लेपं प्रकाशयेन् । ततश्चैलेऽतिमधिते पादमात्रीभवं घृते । पातयेदतितप्तं तं खड्गं
 सपदि शस्त्रकृन् । रम्भाक्षारे वारियुक्ते स्यापिनोयोनिनोपितः । शितोऽसिः कुराडतां
 क्वापि न सयाति शिलादिषु । घृतपानान्श्रियः प्राप्तिर्वित्तं स्यात्तैलपानतः । दुग्धपानान्
 श्रियः प्राप्तिः शुभाप्तिः कदलीरसान् । शत्रुमारणकामश्चेच्छस्त्रं शीरेऽन्दि लेपयेन् ।
 स्यायरेश्च विपः सर्वविपैरेश्च कृष्णसर्पजैः । ततः प्रताप्यते बन्धौ खररक्षेपु पातयेन् ।
 तेनैव भिन्द्यान्शत्रुन्तु हतः क्वापि न जीवति इति ।

अथशस्त्रवरूपाणि—शुरूपादिप्रमाणेण शस्त्रसाधनमभ्यसेन् । शस्त्रसाधनमित्युक्ते
 राकांक्षा जनिता मृशाम् । कियन्ति कानि शस्त्राणि किं स्वरूपाणि चेच्छृणु । वृद्धं
 चेवानुकूल्यं तदसाधारणमेव च । साधारणमिति ज्ञेयं शस्त्रमन्त्रं चतुर्विधम् । त्रिशूलार्थं
 यत् वृद्धं मदिप्राधनकल्पकम् । हलाप्रसाधारणञ्च साधारणमप्युच्यते । सिद्धवागादि-

शङ्कान्तं पट्त्रिंशत्सङ्ख्यमेव तत् । नन्वेवं वाणघनुपोरेकत्वात् खड्गचर्मणोः । कथं
पट्त्रिंशत्सिद्धिरिति चेदुच्यते मया । अविभ्रदङ्कदः खड्गं हेमं चर्म च ऋक्षराट् ।
इति वाक्यात्पृथक्त्वञ्च दृश्यते खड्गचर्मणोः । घनुर्गाढं जघानांशु नासां चिच्छेद
पत्रिणा । इति रामायणोक्तेन पृथक्त्वं चापपत्रिणोः । अतएव महाभूपैः प्रत्यब्दं शारदो-
त्सवे । स्पष्टमष्टायुधार्चायां पूजनं क्रियते पृथक् । अतः पट्त्रिंशदेव स्युः शस्त्राणि भुवि
नान्यथा । एतत् स्पष्टीकृतं श्रीमद्भारते शृणु तदयथा । अयं गुणानां पट्त्रिंशत् पट्-
त्रिंशत् गुणसम्मिताम् । जानन्नपि गुणोपेतान् कुर्वन् गुणमवाप्नुयान् । शस्त्रं पट्त्रिंशकं
शोकाः पट्त्रिंशत्तत्त्वजं विन्दुः । कुर्वन्तु साधनोपेतं गुणीत्यादर्थ ईदृशः । जनिसूत्रेण
लोपां विवृतं हृद्भास्करे । यथा शस्त्राख्यजायन्त पट्त्रिंशत्तत्त्वसंहतेः । पञ्चभ्योजन्म
पञ्चानां सप्तभ्योऽजनि सप्तकम् । चतुर्विंशतितोजातश्चतुर्विंशतिकोगणः । अस्याथः
कथ्यते स्पष्टं बोधनायात्पमेधंसां । शुद्धिविद्यादितो मायादितोऽयम् प्राकृतादितः । वाङ्-
मता शुद्धिविद्यात ईश्वरादनुरूप्यभूम् । सदाशिवाच्छ्वरः शम्भोः पाराः शक्तेस्तथाङ्कुराः ।
मायातः समभूत्खड्गो विद्यातः फलकं पुनः । पुरुषाच्च गदा जाता कलातः शल्यमेव च ।
रागाच्च छुरिका जाता नियतेः कुन्तएव हि । फलदण्डोऽथ प्रकृतेर्बज्रं चक्रमहङ्कृतैः ।
आकांक्षात्पट्टिशोवायोर्मुद्गराऽग्नेः क्षुरप्रकं । जलात्तुठारोममेस्तु परशुः कर्तरीभ्रुवैः ।
बाधोमूलमेयाभूच्चक्षुपट्टङ्क एव च । जिह्वातोऽजनि खट्वाङ्गं मुशुण्डिप्रमाणतोऽजनि ।
शुक्लादभूद्भिन्निपालाहस्ताच्छूलमजायत । पादाद्भल्लोऽथ शधला पायोश्च समजायत ।
यम्भार उपस्थाच्च राज्ञाच्च परिषोऽभयन् स्पर्शाच्छक्तिः समुदभूद्दूरुपाट्टिरजायत ।
रसाच्छतानी गन्धाच्च कवचं सममृत्युनः । बुद्धेर्यण्डा तु मनसः शङ्खं इत्थं तदुदभवः ।
राक्षाणाञ्च समुत्पत्तिर्वयमित्येवमूचिम । आहुश्च केचित्पञ्चभ्यः सप्तभ्यश्चेति केचन ।
केचिद्वा शङ्खपण्डानां शस्त्रार्थं न विदन्ति हि । अतस्तन्मुखमुद्रायै युक्तिरप्युच्यते मया ।
दृष्टारेणैव तं भस्म सा चकाराम्बिका तदा । इति वाक्येन बाधश्च शङ्खवमुपपादिनम् ।
पण्डानादेन तान्सर्वानम्बिका चोपवृंहयत् । अनेनापि च पण्डायाः शस्त्रत्वं रिपुनाशकम् ।
गशरिभ्यां गणनया कम्बोः शङ्खत्वमीरितम् । राक्षाणां वारकतया साधनेत्वाच्च सज्जतः
कवचस्यापि शम्भुर्त्वं इति सर्वं निरूपितम् । एवमुद्दिश्य शस्त्राणि तत्स्वरूपमथोच्यते ।
वाक्स्वरूपम्—मन्त्रसंस्कारजनिता सिद्धा बाग्वागुदीरिता । मन्त्रः समुदितो-
मन्त्रसमये च विरोपतः ।

घनुःस्वरूपम्—घनुश्चतुर्विधं वंशशृङ्गघातन्यङ्गरजं । तन्मप्ये वंशजं श्रेष्ठं
दत्तं लक्षणमुच्यते । माघमासस्य या शुक्ला पंचमी गुरुर्हयुता । तत्र क्षात्रः क्षिती
गर्तम् निखनेन पुं प्रमाणतः । धीराङ्गं सुन्दराङ्गं वा करेष्टकं वंशचन्दलम् । शृङ्गं समूल-
मानीय घनयागादिपूर्वकम् । तत्र गर्ते समारोपय सिन्दूरैः परिलेपयेन् । प्रत्यहं तावसे-
कार्यैर्यत्नतो वदयेदम् । नाक्रमेयुर्निवारान्नी यथा तं पशुपक्षिणः । तथा विधेया मंत्रज्ञा
करेष्टकावरणादिभिः । वर्षद्वयमतिक्रान्ते तृतीयाद्वातन्तरे शुभे । भाद्रे मासि मिते पञ्चे
पुष्ययुक्ते रवेर्दिने । शनी हस्तयुक्ते वापि वंशं क्षित्वा समाहरेन् । तत्र संप्रफणाकारं
यत्रमनियुगां न्वितम् । कीटापविद्धं निरसारं त्वचसारं दूरतस्त्यजेन् । सभारमाहरेन्मू-

लान् त्यक्त्वा पर्येषत्पृष्ठम् । निम्मारमप्रमानिद्रिण मन्त्रोक्तप्रमाणतः गृहीत्वा तं द्वि-
भित्वा रचयेद्धनुर्मुक्तम् । निम्नक्षयगर्भतोर्वशं दशाङ्गुलप्रभम् । उभयत्र क्रमाच्छिन्ने
सप्तपञ्चाङ्गुलैः पृथु । सत्त्वधनुर्विरचयेत्कथ्यतेऽथ तदा कृतिः ।

नैमिकशार्धनैमिश्च शत्रुजकम्पकम्तथा । मन्त्रोदरश्च पञ्चने चापाकागः
प्रकीर्तिताः । शत्रुघ्नं समयकं यज्ञानिर्तीक्ष्णं सुदर्शनम् । अत्रेन च दैर्घ्यं नाभितं
नैमिकं धनुः । तद्वेदेन तथावर्कं धनुः स्याद्वेदेनैमिकम् । यद्वेदेऽनुपर्वोद्गमं द्वे
तदनुकं धनुः । उन्नतं शङ्खयोरनैव मध्ये च दृणकं विदुः । मन्त्रोदरं ॥ विज्ञेयमीष-
धनुस्तु यद्वेदेन । अटनी कर्णिकाराङ्गः स्कन्दः कोट्यन्तरेस्थितः । पल्लयोत्तमको
मध्ये पङ्क्तं धनुरुच्यते । अटनी वर्तुला तीक्ष्णा सुचम्पककलिप्रभा । मूले शङ्खावर्तनिभ-
धलयाभ्यां सुरोभिता । व्यङ्गुला चापकोटिस्था कनिष्ठाङ्गुलियत्पृथुः । तत्पारवं कर्णिका
ज्ञेया शङ्खः स्यात्तदनन्तरम् । स्कन्दस्ततः पल्लवरश्च मध्यं यस्तस्तकरश्चलम् । तदन्त-
र्लस्तकं कार्यं द्वादशाङ्गुलसस्मितम् । सप्ताङ्गुलं गुष्टिमितं पङ्क्तुलमथापि वा । धनुरच-
तुर्हस्तमितं चापोनववितस्तिर्युक् । कोदण्डश्च ललाटान्तः कामुकं बाहुसम्मितम् ।
निर्मन्ध्युधं पञ्चपर्वं पङ्क्तं प्रस्थि पृथुमध्यमम् । कार्यं वपमपेव समपर्वं न कुत्रचित् । त्रि-
पर्विकं भिर्यं दत्ते पञ्चपर्वधनप्रदम् । अथर्धं सप्तपर्वं नवपर्वमुत्तमप्रदम् । पर्वकादरासंयुक्तं
धनुः स्यात्सर्वसिद्धिदम् । ऊर्ध्वमेकादशान्नेव पर्यस्येति कंचन । धनुः कार्यमिति प्राहु-
र्धनुर्वेदविशेषाः । गुणोऽपि द्विविधोऽज्ञेयः प्राणिजोऽप्यज्ञस्तथा । प्राणिजः प्राणितन्तु-
त्यस्त्रिधा प्राज्ञादिभेदतः । भृगुस्त्रायुभया प्राज्ञा वैष्णवोऽन्यतन्तुजः । महिषस्त्रायुजः
शैवः पट्टजोऽपि कचिन्मतः । ग्रीष्मे वर्षासु हेमन्ते गृहीत्वादी युगादितः । अन्त्राणि
तन्तुरुपाणि कर्तयन्तुनुरूपतः । दृष्टजोऽपि द्विधाज्ञेयः सारजस्वरज इत्यपि । अर्कपू-
र्वादिसारोत्थः सारजः परिकीर्तितः । वंशादीनां त्वगुद्भूतस्वरजः संपरिकीर्तितः ।
ग्रीष्मे शरदि चानीय मूर्ध्नाभ्यूलदलानि च । निस्तक्ष्य सारसूक्ष्मांशौ क्षिप्यं रचयेद्
गुणम् । नातिस्थूलं नातिकृशं वंशादीनां नुरूपतः । तत्राधः पारिका कार्या पट्टगुच्छाम-
शोभिता । ऊर्ध्वं चापि तथा पारो सुवेणिगुच्छमसिद्धता । विभज्यैकादशवर्षं धनुर्गर्भं
अमाणतः । त्यक्त्वैकभागं दशभिर्भागैः सा सिञ्जिनी मता । गुणस्तु प्रान्तयोर्मध्ये
पट्टसूत्रेण वेष्टयेत् । मष्ट्यं मार्जयेद् बीरो गुणं गुणवतां वरः । प्रसंगतस्तद्वत्त्वाम्
ध्रुवे गोधादिलक्षणम् । व्यापृष्टिवारिणी गोधाङ्गुलित्राङ्गुलमूलगा । गोधापि धातुजा
शृङ्गदारुजैकादशाङ्गुला । मत्स्याकारातिरम्या च पत्रगुच्छायुतामका । कूर्परान्मणि-
वन्धान्तं वन्धनीया प्रकोष्ठके । मष्ट्या तेजसी सूक्ष्मा गुणाघातप्रतारिणी । शृङ्गं तु
सैरिभं श्रेष्ठं दान्तो दन्तेषु दन्तिनां । दक्षाङ्गुष्ठेऽङ्गुलित्राणं धातुजं सूत्रजं तु पा ।
मन्थिपाणिसमायुक्तं स्वयम् चलेयथा । शार्ङ्गं तु महिषादीनां शृङ्गजं मानतो लघु ।
विनस्ति सप्तमानं स्यात् काञ्चनादि विचित्रिणम् । तद्वद्गुणं सुगुष्टं चाप सदावस्त्र-
तया स्थितम् । क्षुद्रकाञ्चाध नाराचांस्तेन विच्यन्ति धन्विनः । दारुजं धनुषाकारं कुर्वाणं
वंशकथपुनः । नदर्थमात्रं सुस्निग्धं गृहीयादकनिर्घणम् । चापेऽलम्ब्येवमप्यभ्यस्य-
पि च धमणः । कार्यं च वदं श्रेष्ठं शालोवंशस्तथा मृतः । इति भागवतपुराणे च

विश्वरूपास्तथैव च । आरामदेवतार्वरमतापसाग्रमसम्भवाः । श्मसानसम्भवा ये च
 नोः कुर्यान् कथञ्चन । धनुर्धनुष्मतां श्रेष्ठमिति तत्त्वविशेषिदुः । धनुषोदेवता (कामो
 रक्षाज्ञो) बाणचापकृत् । अटन्योः (बन्धिवरुणौ) लस्तकस्थ च (भास्करः) गुणस्य
 देवता साक्षादेवो (यस्त्रिगुणात्मकः) कर्पणी देवता (शेषो) गोधाया (घरुदी) मता ।
 प्रसंगादनुप कृत्यम् कथितम् सर्वसम्मतम् ।

शरस्वरूपम्—स्यादस्थिसारस्वकसारः सर्वसारस्त्रिधा शरः । त्रिमादिजोऽ-
 स्थिसारः स्यात्स्वसारः शरवेषुजः । लोहवृत्गास्थिदन्तोत्थः सर्वसारः प्रकीर्तितः ।
 अरन्तिमौ गोणशरी मध्यमस्तु प्रशम्यते । तत्रापि शरजः श्रेष्ठमस्तस्य लक्षणमुच्यते ।
 सुतयो सरलः सूक्ष्मोद्विषाचारिशङ्कुलः । विशाङ्गः पुङ्खश्चापफलशोभितविग्रहः ।
 परिणाहः श्रेष्ठरारे इयं गुलः स्यात् मध्यमे । पर्वोद्भूतः कनिष्ठे च भवेदङ्गुलिमात्रकः ।
 मूले पुङ्खोद्विषातव्योमस्तिकोरकसभिभः । गुणप्रदणकार्यार्थम् मुत्ते चिद्रममन्वितः ।
 अंगुलित्रयविस्तारो मध्यस्यूलोक्तस्तकः । लोहपाषाणदन्ताभ्यमुत्तमृत्तृणोद्भवः ।
 काष्ठोत्थश्चेति निर्दिष्टः पुङ्खोद्विषातव्यो युषैः । मुरं कर्णम् तथा रक्तभी गात्रं पत्रासनं
 तथा । जङ्घापापुङ्खं विरोधे च समाङ्गन्युपकल्पयेत् । पुङ्खस्यादन्तरं जङ्घा पंखे
 निक्षलकारिणी । ततः पत्रासनं श्रेष्ठमष्टांगुलिमितं पुनः । पत्रपत्रावन्धनीयाः पट्टमृत्रेण
 निक्षलम् । प्रौढहंसमयूराणां चक्रेतेगुरुमतां । भर्तृदात्रस्य पित्तस्य पुङ्खककप-
 पञ्चजाः । पञ्चानां कुरराणाञ्च श्वेतकुक्कुटयोरपि । पक्षाः प्रशस्ताः सुरदाः शरणां
 बाणकर्मणि । त्रिधाराः पञ्चधारा वा सप्तधारा यदृच्छया । कर्णस्या विशिष्ये पक्षाः
 पञ्चधारापमा ददाः । कर्णम् स्यात्पुङ्खलोभाहं मध्यं सादङ्गुलोत्तमत् । मूलतोऽष्टगुलो-
 त्सेधः पक्षाणां मानमीरितम् । ततः पत्रासनं श्रेष्ठं चित्रितं स्वङ्गुलाष्टकम् । ततोऽष्टगु-
 समानं स्यात्पट्टगात्रं प्रमाणतः । शेषः पुनर्विचित्रः स्यान्पुङ्खस्य इत्येव परिणः । कर्ण-
 नामे योजनीयमृदमूलं शितामकम् । विविधाकारमसौर्ध्वं शुद्धलोहोपमसप्तम् । शर-
 कारस्य च समाभयोत्तनावन्वङ्गमभिभम् । उष्ट्रीनिहरशार्करं पुङ्खकुटननकरदकम् ।
 सुषिमुखं शलाकाभं गोदन्ताभं त्रिशूलवत् । इयारिषाक्षिपुन्दरचपकारिचनिग्रमम् ।
 चक्रार्थखण्डचन्द्राभं चक्राभं शफरोपमम् । केतकीर्णदलवन्पट्टमुद्रमसमभिभम् ।
 मुरद्वेषुदलाकारं स्वेच्छारूपं मनोरमम् । योजदेह बज्रलेपेन शरपञ्चानुमातः । कला
 सुतरे पञ्चे पञ्चासुतरे पञ्चे । शरान् याति साम्येन तन्मात्रशानुर्णं फलम् । कर्णं कर्ण-
 निपातकमेकाकारं पलं तथा । चित्रकर्म च तैवेव लक्षवन्नेवमराः शराः । शरस्य
 देवता वायुः पुङ्खस्य तपनात्मजः । फलस्य देवः पञ्चन्योरागोऽयं तैरधिष्ठितः । मूलो-
 र्ध्वमणां पुङ्खोत्पट्टकां चमचारणा । शरपूरणयोर्व्यान्नरमभेयं मूलेन संशुचन । दिग्धि-
 रवितनमूर्ध्वास्यं पट्टगुफाचालकम् । स्वच्छलः पुष्टगोणार्धं निरुदाहृदहरिभज ।
 पट्टकाम्याः शराः सन्ति वितस्मिन्नमिताः शिताः । तालेपणाकम् मनिषा बाणस्य स्पर्शी
 सुतोऽज्ञा । नाराचशरसङ्घातभेदाद्बाणास्त्रिधा मताः । कर्णोद्विषाः सुतुराश्च शर-
 वत्कोदिताः शराः । भाराचशरसंयुक्तं सङ्घाता इति कर्णमिताः । कर्णं पुङ्खमकमरा वे
 केराम्पु केरमस्तु । कर्णे स्थूलः सुमान्मर्ध्वः पट्टममूर्ध्वं मित्रं विदुः । मर्ध्वं मर्ध्वं केरं

शरीरदलाशरभं गुलशरविभूतम् । मानापुष्पसनापत्रैः धिप्रितम् गुमनोरमम् । तदप-
रशरभः कायां चतुःशतकादिना । तेषु शतकादिषु तनः विहाभिरायेत् । मध्यं
कुटुम्बामुष्टिरिषुचोपमा ददा । अपरगान् कालिनाभोजमप्रिमाभोगुमी मता ।
मध्यः पः इमिका काया धृग्नोदगजवना । एतद्वृत्तया मुष्ट्या योजयेत्तद्वृत्तयम् ।
द्वितीयमपैः कीलेः मयभिः पंचभिः । तद्वृत्तय इवना माध्या (कालिका) परि-
कीर्तिता । एतदुत्तमगजम् मध्यं ममुदाहृतम् । शेषोऽथ कट्यने तस्य येन त्यागो-
मवेदभिः । कायकट्टिकादिजम्बूकट्टिकादिनाम् । कट्टिकाणां पुरिषकानां शरदानां
तस्य च । काट्टिका सतिः शरभः मयरे मगदायकः । अमुदिलोहजोद्वयः कुण्डलधरः
कालिकाः । मुष्टिकाः कालिकायान्ताया शेषमयः मृगः इति ।

पञ्चमस्वरूपम्—पञ्चकं त्रिविधं दीर्घं वज्रं च वज्रं । पञ्चरांगुलविस्तारं
त्रिरांगुलपर्यन्तम् । दीर्घकार्यं ददं वज्रं गुणरांशानि निर्मितम् । पञ्चकं चतुरेष्टं
माहोदयमयं ददम् । वज्रं तु विषाणस्य त्रिरांगुलविस्तरम् । मध्यं त्रिषल्यं तेषां
पूर्वं पञ्चरात्रेण तु । दिक्पञ्चसिद्धेनाम तत्र विम्बचतुष्टयम् । मध्ये त्रियंगुविधातव्यं
ददुष्टं शनैरचरं । मूले पञ्चगुलायाम् कदलीकोपममिमम् । पञ्चगुलोन्नतं
कुर्म मध्ये त्र्यंगुलवन्धम् । कुर्मवन्धयोर्मध्ये कट्टमंगुलमेकम् । तदपे पञ्चकं
दिक्पञ्चकं केनचमभिधम् । द्वापञ्चगुलायाम् तीक्ष्णाम् त्र्यभिर्सेयुतम् । द्वागुला-
कं मिभिर्दिक् चतुर्भिश्च चतुर्दिशम् । तथा धार्य यथा भिन्नात्रिपुरेष्टकरं बलात् ।
अपः शस्त्रं शरभोत्र तक्ष्णाम् केनकोपमम् । पारश्वोरपि तन्मूले द्वागुलपञ्चवी ।
विषाणयो मुनीस्यामी वामदक्षिणतः पृथक् । परस्परगनिकन्धार्धं मूले पाशं प्रकल्पयेत् ।
शनैरचराथः पादाभ्यामिव ददं ददं गुलं । उपरिष्टारक्षणाद्द्वागुलतो न्तरे । दद-
मूलं भूगनायमकं कुशाम् निवेशयेत् । तत्राधिष्ठात् दीर्घां रेखाम् (द्विगुणं) दुर्गतिं क्रोदिनी ।
भूगनायो (गर्गारांशु) शस्ये कालान्तो (दरः) । शनैरचरे मयन्त्येव (रविषन्द्रेष्टारांशः)
पञ्चा शरभस्य कुशोद्विभिन्नं लोहयन्त्रितम् । मध्योद्वेगतामद्वेकरेवन्धविनिर्गतम् ।
चमाणि राह गजमोक्षं वज्रं केऽपि कुर्वते । पृष्ठोन्नतं चतुर्विन्ध्यैस्तैजसैरिभिर्वृत्तं ।
काष्ठे 'अन्तरागनादय' मध्यमं धान्यचर्मजम् । गर्भमध्यं केऽपि कवचं गर्भमन्थं प्रकल्पयेत् ।
यथा निरक्षमादध्याद्वामहस्ततलोदरे इति ।

गदाम्बररूपम्—गदा च द्विविधा प्रोक्त तैजसी लौहजेति । च । पटिता योष-
स्तस्य चतुःपञ्चारांगुलैः । अथवाष्टाधिकैरक्षत्वारिरादंगुलैर्मता । निर्मिता तीक्ष्ण-
शिखरा युक्त धाराभिः । मुष्ट्यां तु ददया वद्धा चतुरंगुलमात्रया । श्वंधाहुवल-
योगेन गौरवेण गुरु मता । सन्धे सिंहबलाः सर्वे प्रेतायां तु गजाश्च । द्वोपरे व्याघ्र-
स्यारधं क्लीं प्रपवला मताः । तस्मात्तस्य तुर्यां शैर्गदा कार्यं क्लीं युगे । विशेषा-
न्मुष्टलोहेन शोधितेन बलीयसा । (संक्षेपणी) इति देवो ह्यान् शरच्चन्द्रसमद्युतिः ।
कालमेव शारदाः वसन्त्यस्याः शिखादिषु । इति । (श्री १३०) । (१३०) । (१३०) । (१३०) ।
शस्यस्वरूपम्—शस्यं तु नवहस्तेषां सप्तमिर्वायपञ्चभिः । चतुर्भिर्ददमूलां
सप्तमिर्वायपञ्चभिः । प्रथमिः संयुते तीक्ष्णलोहजं मल्लकामजम् । अथः श्री फलवत्

स्युर्ग रांभुमस्तोहनिर्गिताम् । अभिनीतमयी देवी उमावत्राविदेवते । इति ।

सुरिवास्वरूपम्—सुरिका रुचिगङ्गा इत्यमात्रामहोत्तमा । एकधारा स्यूत-
पृष्ठा तीक्ष्णामा ददुष्टियुक् । शम्भा स्वर्गगुणैर्युक्ता तदोपैर्निर्मिता मृता । मणिमयी-
विदेवोऽस्याः शर्यसीमाग्न्यायकः । इति ।

दण्डस्वरूपम्—दण्डोऽहमयोदीर्घः पूर्वमाजोऽनिवर्तुनः । इत्यहमिति
कायः स्यूतलोहयुगाग्रयुक् । तन्मार्गं धरामीयुग्मं बद्धस्निग्धप्रयुग्मः । देवता कथिता
धारय भगवन्प्री (पनेपरी) इति ।

गुन्तस्वरूपम्—गुन्तस्तु त्रिविधः प्रोक्तः कृतमोमयमोऽधमः । नयमिः सप्रमिः
हस्तः पञ्चभिरपैव ते मिताः । वर्मायमागप्रमितं वंशमप्ये नियोजयेत् । दृढदाहमयं
वापि सारांशं रचयेत्तथा । अमयोर्हस्तमानेन कुर्यात्तोहमये मुखे । अथोमुखन्तु स्यू-
ताममूर्द्ध तीक्ष्णगुरं मतम् । अभिप्रय समायुक्तं (अम्भमूयान्यधिष्ठितम्) (कुमारो-
देवता) इत्यस्य संज्ञाधितायकः । इति ।

वज्रस्वरूपम्—वज्रः हस्तद्वयमितं मध्ये मुष्टया प्रकल्पितं । उभयत्र शिखा
काया कदलीकोपसमिधा । अस्त्रिभिर्वहुभिर्युक्तं द्विविधं तत्त्वं पूर्ववत् । (वासवो) देवता
हयस्य सर्वत्र शुभकारकः । इति ।

पट्टिवास्वरूपम्—पट्टिवां तीक्ष्णलोहोत्थं स्वहस्तत्रितयान्वितम् । इत्युपत्रनिर्म
तीक्ष्णं द्विधार्ः । दसारवत् । हस्तवेष्टनकं मूले रम्भापुष्पकलोपमम् । बलयत्रितयैर्युक्तं
हस्ते धर्तुं तदन्तरे । कुर्यात्तिर्यग्देहदण्डं चतुरंगुलमानतः । (चामुण्डा) देवताः चात्र
कथिता भयनाशिनी । इति ।

मुद्गरस्वरूपम्—मुद्गरः सार्धद्व्यङ्ग्यो दण्डाकारः सुमुष्टयुक् । तीक्ष्णलोहः
मये कर्णोस्तीक्ष्णधारस्तथाष्टभिः । उपरिष्ठाकृतः शीर्षः पञ्चकोरुकसभिः । मध्ये बलयः
चिन्हाक्योऽङ्गुलीर्योऽनुरूपतः । अस्याधिदेवता देवो (रेवतीरमणो) मत्तः इति ।

चक्रस्वरूपम्—चक्रं तु चक्राकारं हस्तमात्रायतं शितं । मूले मुष्टियुक्तं कुर्या-
देकधारं सुलोहम् । (भैरवी) देवता चात्र वसन्ती पूज्यते भूदेः इति ।

कुठारस्वरूपम्—कुठारोऽतीक्ष्णलोही । स्याद्द्व्यङ्ग्योऽङ्गुलद्वयमात्रः । तीक्ष्णधार
मूलपाशा काष्ठदण्डेन मण्डिता । स्वबाहुभ्यां प्रहर्तव्या तीर्थन्दक्षिणवामतः । अस्यास्तु
देवता प्रोक्ता (कराली) यमकर्मरा इति ।

परशुस्वरूपम्—परशुस्तीक्ष्णधारः स्याच्छार्ङ्गाकारो नतोन्नतः । दण्डदण्डेन
सयुक्तः षोडशाङ्गुलविस्तृतः । पाणिपल्लवयोर्मध्ये कण्ठः प्रवेष्टितः । देवता (विष्णु-
राली) च कथितास्यः समासतः इति ।

कर्तरीस्वरूपम्—कर्तरीखड्गं गव्यतीक्ष्णा । मुष्टयादिपविशोभिषा । वक्रादिधार
मुद्गा एकधाराथवा त्र्यङ्गुः । तदभेदा भूपकाचारच कर्तव्यायाः प्रकीर्तिताः । अस्यास्तु
देवता पूज्या (बलाका) विष्णवारिका । इति ।

भूपलस्वरूपम्—भूपलं तीक्ष्णशिखरं तदभाक्कसतो पृथुः । मूले मुष्टयुगं लीरं
दृढहस्तत्रयान्वितम् । साहहस्तद्वयमितम् के प्रत्युर्वन्ति योधिनः । देवता (गद्र) नामास्य

- कथितोतिमयह्वरी । इति । मूलपाशाद्विहस्तेन
 टङ्कस्वरूपम्—टङ्कस्तु लोहपटितो हस्तमात्रेः । शिताग्रकः । मूलपाशाद्विहस्तेन
 दारुदण्डेन संयुतः । अस्यापि धीर्यदाहृत्वा (स्पेशाच्चो) देवता मता । इति ।
 खट्वाङ्गस्वरूपम्—खट्वाङ्गं लोहजं क्षेपं दृढं क्षमरुसन्निभम् । मध्ये करमिता
 मुष्टिः कल्पनीयास्य शाल्पिभिः । (अयम्बर्का) देवता ह्यत्र सर्वापत्तिनिवारणः ।
 मुण्डास्वरूपम्—मुण्डास्वरूपं लोहलोहोत्था पुं प्रमाणसमन्विता । नारिकेलफलाकारा ह-
 स्तमात्रमिताग्रका । मध्ये हस्तमिता प्रौढहस्तद्वयमितोदरा । मूले वितस्तिमात्रेण खड्ग-
 वन्मुष्टि संयुता इति ।
 भिन्दिपालस्वरूपम्—भिन्दिपालः पञ्चहस्तस्त्रिहस्तो मुद्गराष्ट्रितिः । अष्टारवेभ्यु
 तीक्ष्णमैरायसैः करद्वैधिताः । (धर्परा) देवता ह्यत्र कथितातिविमोपणां इति ।
 चक्रस्वरूपम्—तीक्ष्णं लोहमयं चक्रं तीक्ष्णधारं सुवर्तुलम् । नेमिरुपगुलवि-
 स्तरा हन्तैकं शून्यमन्तरा । तन्मध्ये सुन्दरलयद्वादशांगुलवर्तुलम् । अक्षैः पौञ्चश-
 मियुक्तं द्विपद्मभिरधयाष्टभिः । गिरिलोहेन घटितमक्षं चक्रं विनिर्मितम् । एतस्य
 देवता (सूर्यः) सर्पसन्तापनरान इति ।
 शूलस्वरूपम्—शूलं तु लोहजं तीक्ष्णं शिखरं मुपिसंयुतम् । स्थूलमूलं
 क्रमाच्छीर्षं स्वर्णादिपरिलाञ्छितम् । पुं प्रमाणं प्रविश्वार्तं चतुर्हस्तमितं । मु यो ।
 चतुर्व्यं विधिवद्बीदैः (शङ्खरोऽ) स्याद्विधैवतम् इति ।
 भस्त्रस्वरूपम्—भस्त्रदण्डः सप्तहस्तः पञ्चहस्तमितोऽपि वा । दृढवंशमयः
 शुद्धोविग्रहः सरलः क्रमात् । मूले फलं विधातव्यं तीक्ष्णलोहमयं दृढम् । सार्द्धद्विहस्त-
 प्रमितं सार्द्धहस्तमितं तु वा । मध्ये शिरामयं तत्र मूलेऽष्टांगुलविस्तृतम् । क्रमात्कुशं
 च शिखरं तीक्ष्णमिश्रदलं यथा । (नन्दीश्वरो) देवतास्य सर्वानन्दविवर्द्धन इति ।
 शबलास्वरूपम्—शबला लोहपटिता पुं प्रमाणा द्वायता । मध्ये निवद्धमुष्टिः
 स्यादपट्टादिदामभिः । ऊर्ध्वमिश्रदलाकारा ग्रन्थिता कर्णरोखरा । चतुर्द्वारामयी चांथ
 तीक्ष्णधारामशोभिनी । (भुवुटी) देवता ह्यस्याः कथिता शास्त्रसम्मता इति ।
 यमधारास्वरूपम्—यमधाराफलं तीक्ष्णं कृतकीकोपसन्निभम् । धाराद्वययुतं
 मूले लोहपट्टालाकया । मध्ये मुष्टियुगं कार्यं चतुर्मुष्टिमितं ततः । अथ दोषपुणाक्षया-
 पन्नवद्वयधनुषवैः । (महोत्कालो) देवतास्य दूराद्विनिवारण इति ।
 परिपस्वरूपम्—परिपो लोहपटितस्त्रिहस्तः स्थूलकोटियुक्तः । वेणुदण्डनिभो मध्ये
 मुष्टियुक्तो द्वायतः । देवता (वीरमद्रो) इत्यं सर्वमद्रविधायक इति ।
 शक्तिस्वरूपम्—चतुर्हस्तमितो शोर्ध्वतुला यष्टिका मता । शूलवतीक्ष्णशिखरा
 विहस्तं दधतीत्वधः । मूले चामरपुच्छादयो युक्ता स्तेणरश्मिना । (कर्निकयो) इति-
 रोऽस्याः शक्तिर्हेतिः प्रकीर्तिता इति ।
 ऋष्टिस्वरूपम्—ऋष्टिर्विस्फलाकारा विततामितराः शिखा । अथः शलाका-
 यता क्षिप्यते रज्जुबन्धनैः । (कालरुद्रो) इति देवोऽस्य सदैविघ्ननिवारणः इति ।
 शतघ्नीस्वरूपम्—शतघ्नी लोहिनलीका दृष्टतालोयता दृढा । वदपुच्छं धृतामूलं

नलिका लोही हस्तमात्रायतादृशः । बाह्यतः परिणाहेन प्रमिताष्टादशांगुलाः । चतुरङ्गुल-
मानेन मध्यरन्ध्रेण संयुताः । पृष्ठतो गुच्छवदवन्धाः । विघ्नलोहशलाकया । तन्तुना
लोहजातेन स्रविता चातिनिश्चला । पश्चादतिकृशां स्निग्धं बन्धिरन्ध्रश्च विभ्रती ।
आग्नेयचूर्णपूर्णा सा पृष्ठतो ज्वलिता सती । स्वयं यातो ज्वलत्येव मध्नाति रिपुबोहिनी ।
मार्गकं गन्धकस्य स्याद्विभागं क्षारमुत्तमम् । चतुर्भागं तथाङ्गारमेतदाग्नेयमादिमम् ।
पञ्चभागं गन्धकस्य क्षारं सप्ताहं प्रिसम्मितम् । अङ्गारान्तु चतुर्भागमेतदाग्नेयमुत्तमम् ।
एते द्विविधे चूर्णे गुलिका नलिकासु च । नियोजनीये सुदृढं लोहदण्डाप्रघातनैः ।
पट्भागं गन्धकं तस्माद् यवक्षारं चतुर्गुणम् । अङ्गारमष्टभागं च ऋक्षचूर्णं तदर्द्धकम् ।
एतत् क्षिप्तनलिकायोग्यमाग्नेयचूर्णकम् । एभिः प्रज्वलिता याति गर्जनं नलिका हि
सा । सार्द्धप्रभागं गन्धः स्यादङ्गारो वेदभागयुक् । चतुर्विंशतिभागेन घषक्षारेण
संयुतम् । एतच्चूर्णमपि क्षिप्रं योज्यं तत्र तथा दृढं । शीघ्रा सा नलिका तेन रिपुं
याति मनोजवा । द्विविधा नलिका तान्तु प्रादुराद्युनिका भटाः । यन्त्रामुधमिति स्वरं
पुढे चाप्युपयोगिनी । तस्यान्तु विद्यमानायां पट्त्ररात्वं न सेत्स्यति । तस्मात्सप्तत्रिंश-
ति शस्त्राणां गणनास्तु यः । मैथं चैषाधुनाख्याता पृथिव्यां भोजराजतः । यस्मात्प्राचां
भवा नैषा न शस्त्रे गणिता तत इति ।

पण्डोस्वरूपम्—पण्डो कस्यमयी सूक्ष्मा विदुताष्टाङ्गुलानना । उन्तमाद्विगुणा
नीचाष्टाङ्गुलाजिह्वा निवेता । सा यथोक्तप्रमाणास्थान्मूले पारोसमन्विता । पण्डो-
लोहेन चोत्रेण रचनीयेति केचन । रम्बा तत्पाणिपुतया बन्धनीया तथा भटैः । (नैष्ठ-
सो) देवता हस्या सर्वस्याकर्षणक्षम इति ।

शङ्खस्वरूपम्—शङ्खः सुरेन्द्रपृथुलो विराटो मधुरस्वनः । अक्षिद्रो दक्षिणावर्तो
बायावर्तोऽथवा मत्तः । विधातव्यो भटवरैर्वैरिर्बर्गभयावहः । शंखस्य देवता (सोमो)
दुर्वाणवसमुद्भवः । हिण्डीरद्रवपिण्डपाण्डरतनुः सत्युण्डरीकोलसत्क्षोपस्निग्धबुधंशु-
ककुदरो दीर्घप्रणास्थान्वितः । शंखः शंखलुसंतनोति नृपतेः शत्रुस्य दक्षिणावर्तोभर्तृ-
मुखं करोति कुरुते शब्दामिषेकोत्सवम् । एकावर्तोयरोध्नः समरमयकृदावर्तयुग्मस्त-
देव । श्वावर्तो वीर्यशायी मृतिमपि चतुरावर्तिशंखस्तनोति । आयुः सौख्यं जयं च
प्रवर्तमपि तथा पञ्चसहाङ्करुद्राः । कुर्वन्ति प्राणेषींश्च मृतवसुद्रामावर्तिशंखाः । क्रमेण ।
श्वं निगदिताश्च लक्षणं शंखसंहतेः । एवमुक्तवरूपेण घटनीयानि तान्यपि । धनुः
शरश्च बाणश्च शंखः पाराङ्कुशौ पुनः । कवचं कलाई चेति नवमेयानि सर्वतः ।
आकर्षकं द्रावकं च रक्षकं क्षेपकं तथा । खड्गः कुठारी परनुः सुरश्च पट्टिस्तथा ।
भर्तृ चेति पट्क्षोरीषातनीयायुधान्यपि । मुपुण्डो भिन्दिपालश्च मुद्गरः परिपोगदा ।
पट्टिश्च च मुपलं टङ्कः खट्वाङ्गमित्यपि । आयुषानि दशानि शत्रुमोघ करानि च ।
अट्टिश्च शतपत्नी च शक्तिरचेति चतुष्टयं । बाहुप्रावत्यवद्वीरैः क्षेपणाय महामूषे ।
राज्यञ्च सुरिका कुन्तः शबला शूलभट्टके । यमपारा इमेऽस्त्र शत्रूणां मर्ममर्दिनः ।
सर्वे शस्त्रे सत्रियाणामर्क्षं यन्त्रमयं स्थितम् । प्रयोगसंहारभेदाव्ययेकं द्विविधं हि यत्न ।
इति ।

स्वातीयुता प्रतिपदमारभ्य नवमीपर्यन्तमश्वपूजा कार्या । स्वाती-
योगाभावे यस्यान्तिथौ स्वातीयोगः प्रातर्मवेत्तामारभ्य नवमीपर्य-
न्तमश्वपूजा विधेया । कल्हारसूत्रवल्लीदर्शनं चाश्वानां न कारयेत् ।

तस्याभिसारणाद्राजो विजयः समुदाहृतः । शस्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यं
पायसं घृतसंयुतं । हुनशेषं तुरङ्गाणां राजानमुपहारयेत् । लोहा-
भिसारिकं कर्म तेनैतदपिभिः स्मृतम् । घृतपल्पयनान्श्वान्गजाश्च
समलंकृतान् । आमयेन्नगरे नित्यं नन्दिघोषपुरसरान् । प्रत्यहं
नृपतिः स्नात्वा सम्पूज्य पितृदेवताः । पूजयेद्वाजचिन्हानि फल-
माल्यविलेपनैः । पूजा मंत्राः आमन्त्रणमंत्राः शस्त्रसाधनमंत्राश्च नव-
रात्रादिस्तथके लेखिष्यामः । शस्त्राणां साधनं प्रयोगसंहारभेदा-
मन्त्राखिलनं अभ्यासक्रिया शस्त्रमन्त्रोद्धारः रणजययोगाः यस्त्रा-
णि शस्त्ररक्षा शस्त्रमोचनमस्मकुहनादयः इष्टिसाधनं व्यूहरचना
विमानादिरचनाप्रकारश्चाप्रसंगात् ग्रन्थविस्मृतिभयाञ्चेह न
अपञ्च्यते । इत्यलम् ।

प्रतिपदमारभ्येति—(देवीपुराणे)—आश्वयुक् शुक्लप्रतिपदस्वाती
योगे शुभे दिने । पूर्वमुच्यैः श्रवानाम् प्रथमं ध्रियमाहरत् । तस्मा-
त्मारधेनरस्तत्रपूज्योऽसौ श्रद्धया सदा । पूजनीयारणं तुरगा-
नवमी पाषादेय हि । शान्तिं स्वस्त्ययनं कार्यं तदा तेषां दिनेदिने ।
धान्यं भक्षानकं कुण्डं घर्षां मिदार्थकांस्तथा । सूत्रेण ग्रन्थिं तेषां
तु घन्धयेत् । पायस्यैर्वागणैः सौरैः शाकैर्मधैरथ वैष्णवैः । वैशदेयै-
स्तथाग्नेयैर्होमः कार्या दिनेदिने । तुरंगारक्षणीयास्तु पुण्यैः
शस्त्रपाणिभिः । नय ताड्याः ध्वजित्कैश्चिद्वज्रपाशैः । कथञ्चन ।
अथ तुरंगपूजायाः उच्यैः श्रवणपूजायाः पृथग्विधानात् प्रणिमाया-
मुच्यैः श्रवणं रेवन्तनामकं देवं च सम्पूज्य प्रम्यचाश्वपूजनं कर्त-
व्यमिति प्रतीयते । वायस्यैति यादियद्वचनेभ्यः प्रम्येकं कवि-
प्रजलाधिकरणन्यायेन मंत्रेषु त्रिभ्यं लभ्यतइति (अनन्तरदेवः) ।
गम्यान्निधाविति—अश्वयुक्शुक्लपक्षे तु स्वातीयोगे शुभे दिने

प्रत्यक्षाश्चपूजनात्पूर्वं प्रतिमादौ उच्चैःश्रवपूजां विधाय रैवन्तपूजनं
कार्यम् । कदाचिदेतासु स्त्रीकर्तव्यप्रसक्तौ तदा रैवन्तपूजा न
विधेया । अश्वशालायां सार्वरात्रिकाः प्रदीपास्तथा मर्कटाश्च रक्षणीयाः ।

इतिब्राह्मवचनात् (अश्वशास्त्रे)-वाजिनीराजनं पश्चाद्वित्वा चित्रां
च वैधृतिम् । (गोविन्दार्णवे)-तृतीयापञ्चम्योरपि विधिः । स्वात्पा-
दित्ये तृतीयादौ सप्ताहं चाश्विने सिते । रक्षां कृत्या हयानां तु
शान्त्या नीराजयेत्ततः इति । अत्र पञ्चम्योक्तकालेषु देवास्तदना-
रम्भे गौणकालत्वेनाष्टमी ; द्वादशीपूर्णमास्योविहिता—(भूपाल-
वत्सर्ग)-कार्तिके मासि पूर्णायामष्टम्यां द्वादशीदिने । आश्विने
शुक्लपञ्चम्यां हयनीराजनं स्मृतम् । (दर्शनमितिहयशारीरे)-सौ-
गन्धिकपुष्पसूर्य्यवल्लीदर्शनं सुरगाणां न कारयेत् । दृष्ट्वा पुष्पद्वय

(शालिहोत्रोक्तं) राजयोगमुख्याभिलक्षणम् ॥

अर्कपत्रसर्पणस्य दन्ताष्टविरलाः समा । लाक्षारससमाः जिह्वा स्तनौ शोसर-
तालु च । मणिवैदूर्य्यवर्णं च नेत्रे यस्य नखारतथा । सु शुक्रबाह्वो बाह्वो विषये यस्य
विष्ठिति । कौरव्य पृथिवी तस्य चतुरन्ता स सागरा । आह्ला विनिर्जिता । तण्डुलस्या-
श्वनादृशो भवेत् । समामे विजयी चैव सर्वकामार्थदः सदा । शुद्धपञ्चसर्पणश्च यस्य
रक्तं भवेच्छिरः । निग्ध सर्वसमं चाक्षि नान्यवर्णेन चाश्रुतम् । तेन राष्ट्रं च कोशश्च
कोष्ठागारं च वर्द्धते । गौरोमणिभिश्चैव श्वेताश्वस्ताम्रतालुः । बलं कोशोऽथ मिश्राणि
प्रजा तेनैव वर्द्धते । श्वेताश्वस्तालुरक्तश्च मध्वक्षोलोहितैः सदैः । आवर्तशुद्धं तं बाहं
रामा वैरमनि वासयेत् । तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्द्धते । कृष्णमेघप्रभो वाजी
मेघदुन्दुभिनिःस्वनः । कृष्णसर्पश्चोद्देमः शुभसत्वगतिश्च यः । एतेनानुप्रयातस्य चक्रं न
प्रलिन्यते । शङ्खश्वेतोभवेद्वाजी शङ्खघोषसमस्वनः । सरीसृपं हंसवद्गच्छेद्वात्यर्थं त्रिने-
त्रोन्नतः । तेन राष्ट्रं च कोशश्च कोष्ठागारं च वर्द्धते । अरिष्टवर्णोविनतस्तान्मोघस्ताम्रता-
लुः । पराभूताश्च तिष्ठन्ति शत्रवः कामदोहि सः । पुष्करं पृथिवी माला चन्द्रौवै लाङ्गुलं
गदा । धनुः शङ्खः पताका वा ललाटे यस्य दृश्यते । सर्वशुक्लानि कौरव्य तस्य पार्थिव-
लक्षणम् । श्वेतपादश्च सुरगः श्वेतजिह्वश्च लोहितः । आनन्दं तं विजानीयात्पराष्ट्रप्रमर्दनं ।
वक्रं वा यदि वा यज्जमायतं वा धनुर्भवेत् । वणान्यत्वेन कौरव्य तस्य पार्थिवलक्षणं ।
सखिलक्षणं राजा येषु चास्वेषु लक्षयेत् । तेषामास्तरणे लेपं शिरस्थानानुलेपनं ।
तपमालाभगंधाश्च भोजनाभं तथैव च । देवं नित्यं सदाशवेभ्यः कर्तव्यं प्रदक्षिणाः ।
रंगाः पूजिताः सम्यग्यस्य तिष्ठन्ति वैरमनि । वर्द्धते पुत्रपौत्रैश्च मित्रैः शत्रून्जयन्त्यथ

आश्विनशुक्लद्वितीया—अस्यां दानस्यानन्तफलम् ।

आश्विनशुक्लचतुर्थी—कृष्णनवम्यां प्रवोधितायादेव्या-

अस्यामभ्यङ्गसंस्कारैः केशान्विशोधयेत् ।

आश्विनशुक्लपञ्चमी—अस्यां शान्तिपञ्चमीव्रतम्—तत्र शची-

वाहा न लभन्ते शुभां गतिम् । तस्मात्सौगन्धिकं पुष्पं सूर्यवल्ली
च वर्जयेदिति । (सौगन्धिकं तु कलारमित्यमरः) स्थलकमलमिति
यावत् सूर्यवल्ली दुरदुरेति प्रसिद्धा । रैवन्तपूजनमिति—(सार-
सिन्धौ)—कुङ्कुमाशुक्लपूरचन्दनाद्यनुलेपनैः । पशुपुष्पाघ्नघ्नपैश्च दधि-
मोदकपायसैः । ये पूजयन्ति रैवन्तं तेषां श्रीरनपायिनी इति । न
विधेयेति—अभूद्वै पूर्वभूपस्य पत्न्या रैवन्तपूजने सन्तु नाशस्ततो नारी
न नियोज्या तदुर्चनं इति । (वाजिनीराजेंनविधिश्च नवरात्रादि-
स्तवके लेखिष्यामः) । मर्कटारचेति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—तुरगाणां
तथा धार्याः प्रदीपाः सार्वरात्रिकाः । कुक्कुटांश्चारणांश्चैव मर्क-
टांश्च विशेषतः । धारयेदश्वशालासु सवत्सां घेनुमेव च । अजाश्च
धार्या यत्नेन तुरगाणां हितैषिणा इति । श्यामरक्तमुखभेदेन
यानरमर्कटभेदोऽत्र श्लेष इति—(अनन्तदेवः) । मन्दुरान्ते सदा
धार्या रक्तवर्णा महाकविः । सर्वामयविनाशाय वाजिनां च
यिदृद्धये इति । (वाजिशालातुमन्दुरा) । अन्यविशेषो—(ग्रन्था-
न्तरे)—गंगजाभ्यामिशालासु तत्पुराणस्य निष्कमम् । अस्ते गतं न
कुर्यान् देवदेवे दिवाकर इति ।

(यग्यादिप्रवृत्तीनां विमोक्षोपायः शालिहोत्रादिग्रन्थेष्व-
पलोकनोपः) ।

अनन्तफलमिति—(स्कन्दपुराणे)—आश्विने मामि ये पुण्या
द्वितीया शुक्लपञ्चमा । दानं प्रदत्तमेतस्यामनन्तफलमनुत इति ।

केशान्विशोधयेदिति—(देवीपुराणे)—कन्यायां कृष्णपक्षे तु
पूजयित्वाष्टमेऽपि वा । नवम्यां चाप्येदेवीं गीतयादिप्रतिस्वने ।
कृष्णपक्षे शुक्लचतुर्थ्यां तु देवीकेशविशोधनम् ।

सहितं कुशमयं नागं घृतक्षीरसलिलैः स्नापयित्वा सम्पूज्य क्षीरमिक्तं
गोधूमान्नं नैवेद्यं दद्यात् । अत्रैव प्रशोधितकेशायादेव्याः पूर्वाण्डे
नानं कार्यम् । अस्यामेशोपाङ्गललिताव्रतम् । अस्मिन्व्रते पञ्चमां
प्रपणहव्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये तथास्वे पूर्वा ग्राह्या युग्मशक्यात् ।
अत्रैवापराणहव्यासौ परैवेति काशीनाथः । पूर्वविद्यायां सन्ध्यागर्जिते
रा ग्राह्या ।

आश्विनशुक्लेमूलनक्षत्रे—पुस्तकेषु सरस्वतीमावाहयेत् ।
ततोऽध्यापनादि न कुर्यात् । अस्मिन्नक्षत्रं पूर्वविद्धं ग्राह्यं । सामा-

कुशमयं नागमिति—(भविष्योत्तरे)—तथा आश्वयुजे मासि-
पञ्चम्यां कुरुनन्दन । कृत्यां कुशमयं नागमिन्द्राण्या सह पूजयेत् ।
पूनादकाभ्यां पपसा स्नापयित्वा विशांपते । गौधूमैः पापसासि-
क्तैर्भक्ष्यैश्च विधिर्धैस्तथा । पूजयेत्कुशशाङ्गदूलं तस्य शेषादप्यो-
दपः । नागाः प्रीता भवन्तीह शान्तिमामोति वै विभो । इति ।
स्नानमिति—(देवीपुराणे)—प्रातरेव तु पञ्चम्यां स्नापयेत्सलिलैः
शुभैरिति । उपाङ्गललिताव्रतमिति—(स्कान्दे)—विधानं तस्य
वक्ष्येऽहं तच्छृणुष्व तपोधन । शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यामीपे मासि
चरेदुव्रतम् । गर्जितं सन्धयोस्त्याज्यं दिनवृद्धिचयौ तथा इत्यादि ।
अपराणहव्यापिनीति—विनिर्वर्त्यान्धिकं कर्म शुचिरागधिवर्जितः ।
चत्वारिंशत्स्थाष्टौ कक्षितानि विधानतः । इत्याद्युक्तस्यामण्डपां
निर्माणशुक्त्या । अपराणहस्यैव कर्त्तव्यं कालत्वात् ॥

सरस्वतीमावाहयेदिति—(संग्रहे)—आश्विनस्य सिते पक्षे मे-
षाकामः सरस्वतीम् । मूलेनावाहयेद्देवीं पूर्वापादांसु पूजयेत् ।
उसरासु बलिं दद्यात्अवधेन विसर्जयेदिति । न कुर्यादिति—
(रुद्रयामले)—मूलश्रुत्वे सुराधीश पूजनीयो सरस्वती । पूजयेत्प्र-
पहं देव यान्द्रैणवश्रचक्रम् । नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीपीतं
कदाचन । पुस्तके स्थापिते देव विद्याकामोद्विजोत्तमेति ।

न्यनिर्णयानुसरणादाचाराच्च । श्रवणाद्यपादे विसर्जनमिति शिष्टः ।

आश्विनशुक्लपक्षी—अस्यां ज्येष्ठर्चयुतायां केवलायां वा विल्य-
शाखानिमन्त्रणं पत्रिकान्तरनिमन्त्रणं वा सायान्हे कार्यम् । पष्ठ-
भावे तु पूर्वद्युस्तस्मिन्नेव काले निमन्त्रणं कार्यम् । पत्रीप्रवेशनं-

श्रवणाद्यपादइति—(ब्रह्माण्डपुराणे)—आदिभागे निशायां तु
श्रवणस्य यदा भवेत् । संप्रेषणं तदा देव्या दशम्यां च महोत्सवः ।

ज्येष्ठर्चयुतायामिति—(देवीपुराणे)—ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां कु-
र्याद्विल्याभिमन्त्रणम् । इति । केवलायामिति—(देवता)—तिथि
नक्षत्रयोयोगे द्वयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः
पूजनकर्मणि इति । तथा च (विद्यापतिः) । तिथि शरीरं देवस्य
तिथी नक्षत्रमाश्रितम् । तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं
विनेति । शाखानिमन्त्रणमिति—(हेमाद्री)—रावणस्य वधार्थाय
रामस्यानुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणाबोधोदेव्यास्त्वयि पुराकृतः ।
अहमप्याश्रितः पष्ठयां सायान्हे बोधयाम्यतः । श्रीरौलशिखरेजातः
श्रीफलश्रीनिकेतनः । नेतव्योऽसि मया शुद्ध पूज्यो दुर्गास्वरूपतः
इति । पत्रिकान्तरमिति—(दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां)—रन्माकंचोहरि-
द्राचजयन्तीविल्वदाडिमौ । अशोकोदानवृक्षश्च धात्र्यादिनवंप-
त्रिका इति । सायान्हेइति—(भविष्ये)—पष्ठयां विल्वतरौ बोधं
सायं सन्ध्यासु कारयेदिति । पूर्वद्युरिति—(ब्रह्माण्डपुराणे)—पत्री-
प्रवेशात्पूर्वद्युः सायान्हे विल्ववासिनीम् । चण्डीमामन्त्रपेदिद्रा-
क्षात्र पक्षी पुरस्किया । इति । (मातस्ये)—ज्येष्ठावाप्यथवा पक्षी
सायङ्काले न चेद्भवेत् । सायमेव तथापि स्याद्विल्वशाखाभिमन्त्र-
णम् । सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु । तद्दिने घरणं कृत्वा
परे शाखां प्रवेशयेदिति । रात्रौ न कार्यामिति—पत्रीविसर्जनं
रात्रौ प्रवेशं वा करोति यः । तस्य राज्यविनाशः स्याद्राजा च
विकलो भवेत् । ऋक्षयोगानुरोधेन रात्रौ पत्रीप्रवेशनम् । विसर्गो
वा चरेद्यस्तु सराष्ट्रः सविनश्यति इति । वृद्धिचपवशादिति—

रात्रौ निविधेयम् । तिथिवृद्धिद्वयवशो त्यहसाध्यमपि पत्रिकापूजनं
चतुर्विध्यापि द्वयद्वय्यापि च कार्यम् । तिथिः तु ज्येष्ठशुक्ल
श्राद्धनशुक्लसप्तमी । अस्यां मूलयुक्तायां केवलायां वा पूर्वोदहे
प्रवेशः । उभयत्र सप्तमीलाभे पराग्राह्या । सप्तम्यादितिथय उद-
गामिन्या एव ग्राह्या । पत्रिकां देव्युत्तरमार्गे स्थापयित्वा देवी-
मावाह्यं पूजयेत् । एवमेवाष्टमीनवमीदिनेष्वपि पूजा कार्या ।
देव्यागृहं दक्षिणायनेऽपि कर्तव्यम् ।

(भविष्ये) - प्रती पूजयेद्देवीः सप्तम्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुरहो-
मिर्बाहसिष्टदिवशोत्तिथेरिति । तिथिः ज्येष्ठशुक्ल सप्तमी ।
केवलामिति - (हमाद्रौ) - मूलाभावे तु सप्तम्यां केवलायां
प्रवेशयेत् । युग्माभ्यां नवविस्वस्य फलाभ्यां शाखिकां तथा । तथैव
प्रतिमां देव्याः स्नात्वा न्युक्ष्य प्रवेशयेदिति । पूर्वाह्न इति - (नि-
षिन्त्व) - पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभं करो संप्रमिषोरावहा । सायान्हे
षवधन्यामादिकलहं सर्वचते सर्वदा । सप्तम्यामस्तगायां यदि
विशति गृहे पत्रिका श्रीफलाद्या राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमे-
ल्लिहन्ति मूलानुरोधात् । तस्मात्सूर्योदयस्थो नरपति शुभदा
सप्तमीं प्राप्य देवीं मृपालोवेशयेत्ता । सकलजनहितां राक्षसच-
रितापेति । उदयगामिन्य इति - (देवापुराण) - युगागाधर्पवृद्धिरथ
सप्तमीं पार्वतीप्रिया । रवेन्दयमीचन्ते न तत्र तिथियुग्मतेति ।
तथा (नन्दिपुराण) - भगवत्यादिप्रवेशादिविसर्गान्तारं च या क्रियाः ।
नियानुदयगामिन्यां सर्वास्तोः कारयेद्वयुधं इति । पत्रिकापूजनं च
प्राक्स्थापितदेवीं प्रतिमां समाप्य एव कार्यम् । प्रतिमापूजनमपि
सप्तम्यामेव स्फुक्तपत्रे प्रतिमायास्त्वापि पत्रिकगेष महः प्रवेशादि-
विमर्जनान्तं कार्यमिति (दुर्गाभक्तिकरद्विषयम्) । दक्षिणायने
ऽपीति - (कल्पतरौ) - भट्टिपोसुरहन्त्यरेष प्रतिष्ठा दक्षिणायन इति ।
अन्येऽपि तत्रैव । यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठा स्वर्गरोपे ।

आश्विनशुक्लाष्टमी—(महाष्टमी)—सा चौदश्यां नवमीयुताः
 प्रह्ण । सप्तमीयुक्ता तु सति नवमये सर्वथा वर्जनीयः यदा तु प्रथम-
 दिनेऽष्टमीविद्धा नवमीक्षयवशात्परं सूर्योदयं नानुवर्तते तदा सप्तमी-
 विद्धाप्यष्टमी स्वीकार्या । एवं पुर्यदिने सम्पूर्णाष्टमी परदिने च
 नवमीविद्धा तदापि पूर्वाष्टम्येव ग्राह्या । अथ भौमवारयोगोऽतिप्रश-
 स्तः । अस्यां पुत्रवता उपवासो न कार्यः । आयुधादीनि चास्यां
 पूज्यानि ।

गर्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजित इति ।
 नवमीयुते नि—नाष्टमी सप्तमीयुक्ताः सप्तमी नाष्टमीयुता ।
 नवम्या सह कार्या स्यादष्टमी सर्वदेविर्बैरिति । नवमीसंयुता
 कार्या सदा दुर्गाष्टमीबुधैः । सप्तमीसंयुता हनि पूर्वपुष्पपुराकृतं ।
 तथा (स्कान्दे) नवम्या सह संयुतामष्टमीं कारयेद्बुधः । दुर्गादेवी
 तथा पूज्या पूर्वविद्धां न कारयेत् । (स्मृतिसमुच्चयेऽपि) शरत्माहा-
 ष्टमी पूज्या नवमीसहिता सदा । सप्तमीसंयुता नित्यं शोकसं-
 तापकारिणी । जन्मेन सप्तमीयुक्ता पूजिता तु महाष्टमी । इन्द्रो-
 णनिहतोजन्मस्तदा दानवपुङ्गवः । तस्मात्सर्वप्रपन्नेन सप्तमी मि-
 त्रिताष्टमी । वर्जनीया प्रपन्नेन मनुजैः शुभकारिणिभिः । सप्तमी
 शरत्पसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमीति । सप्तमी स्वरूपसंविद्धा वर्ज-
 नीया सदाष्टमी । स्तोकापि सा तिथिः पुण्या अस्यां सूर्योदयो
 भवेत् । सप्तमी विद्वापीति—(स्मृतिसंग्रहे)—सदा सूर्योदये न
 स्यान्नवमी चापरेऽहनि । तदाष्टमी प्रकुर्वीत सप्तमीसहितां च ।
 अह भद्रा च भद्रा च नावग्रोरन्तरं क्वचित् । तस्मादेतत्तं विद्वा-
 कार्या दुर्गाष्टमीति धिरिति । भौमवारयोगहति अष्टम्यां विद्धि
 सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् । कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया प्रप-
 न्त इति । पुत्रवतेति—उपवासं महाष्टम्यां पुत्रबाधं समाचरेत् ।
 यथा तथा पूतात्मा व्रती देवीं प्रपूजयेदिति । आयुधादीनीति—
 (विष्णुधर्मोत्तरे)—आश्विने शुक्लपक्षस्य अष्टम्यां प्रयतः शुचिः ।

इयं मूलनक्षत्रेण युक्ता महानवमी—पूर्वापादनक्षत्रेण युतापीति
 (निर्णयामृतकारः) ॥ एषा बलिदानं विहाय पूजादौ अष्टमीविद्या
 ग्राह्या वेधश्च मुहूर्तत्रयात्मको ज्ञेयः । त्रिमुहूर्तयोगाभावे परैव ग्राह्या ।
 नवमीप्रयुक्तमहाबलिदानं तु दशमीविद्यायां कार्यम् । उदयव्या-
 पिन्यां नवम्यां बलि दद्यादिति (निर्णयामृतकारः) । नवमीप्रयुक्तं
 बलिदानं नवम्यामेव कार्यम् नतु दशम्याम् ।
 तत्रैवायुषश्चर्मार्पणं चन्द्रं वस्त्रं च पूजयेत् । राजलिङ्गानि सर्वाणि
 तथा शस्त्राणि पूजयेत् । रात्रौ जागरणं कुर्यात्तत्रैव वसुधाधिप ।
 उपोषिता द्वितीयेऽह्नि पूजयेत्पुनरेव ताम् । आयुधाद्यं च
 सकलं पूजयेत्सुधाधिप इति ।
 मूलनक्षत्रेण युक्ता भविष्यत्सकलपक्षे या अष्टमीमूलसंयुक्ता ।
 सा महानवमी प्रोक्ता त्रैलोक्येऽपि सुदुर्लभा । कम्पागते सवितरि-
 शुक्लपक्षेऽष्टमी तु या । मूलनक्षत्रसंयुक्ता सा महानवमी स्मृता ।
 अष्टम्यां च नवम्यां च जगन्नातरमम्बिका । पूजयित्वा भुवि
 मासि विशाका जायते नरः । (निर्णयामृतकारः) इति मूलाभावे
 तु कृतव्या अष्टमीतोषसंयुता । त्रिष्वयुक्तापि कर्तव्या अष्टमी
 नवमीयुता । (रूपनारायणीये) मूले प्रपूजयेद्देवीं तथा सलिल-
 दैवते । वैश्वदैव तु नक्षत्रे पूजिता दुःखदा भवेदिति । बलिदानं
 विहायति बलिदाने कृतेऽष्टम्यां पुत्रभद्रो भवेन्नृप इति । अष्टमी-
 विदति भावणी दुर्गनवमी दुर्वा चैव हुताशनी । पूर्वविद्धा प्रकर्त-
 व्या शिवरात्रिर्वलेर्दिनमिति । त्रिमुहूर्ताश्मक इति—(दीपिकायां)—
 त्रिमुहूर्तगा तु सकला सायमिति । तथा च (माघवः) सायं
 तृतीया तद्वन्न्यूनया नतु विदधत इति । दशमीविद्यायामिति—
 (वेङ्कटपुराणे)—सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपरा यदि । बलिदानं
 प्रकर्तव्यं यत्र देशः शुभावहः । बलिदाने कृतेऽष्टम्यां राष्ट्रभद्रो भवे-
 न्नृप । नतु दशम्यामिति—(भविष्ये)—दशम्यां बलिदानं तु
 दीयते यत्र मानवैः । तद्वाष्ट्रं नाशमायाति मरकोपप्रचैः किलेति ।

अथ विष्णुमंदिरं कुंभोपचारः प्रवर्त्यते ॥

अथ निषेधोक्तयस्यां विहितं यैव चलेन तु वक्ष्यमाणाष्टम्यां विहितस्यावर्तः सप्तमीविद्यानिषेधवाक्यानि द्वितीयदिने पूजोपवासायाम्याष्टमी सप्तम्यत्र प्रवर्तन्ते । द्वितीयदिने उपवासादियोग्याष्टम्यलाभे तु सप्तमीयुता कार्या कर्मकालस्यापिराश्रम्य तत्र प्रवृत्तेः । महाष्टम्याधिने मासि शुद्धा कस्याप्यकारिणी । अस्यास्तु युता कार्या मूलतः विशेषतः । अहं भद्रा च भद्राहं नावयोरन्तरं वयमिह । सर्वसिद्धिं प्रदास्यामि भद्राया मर्चिता ह्यहं । भद्रायां भद्रकास्त्योश्च मध्ये स्यादर्थजनकिया । तस्मान् वै सप्तमीविद्या कार्या दुर्गाष्टमी युधेः । विष्टि स्यक्त्वा महाष्टम्यां मम पूजां करोति यः । तस्य पूजाफलं न स्यात् सेनाहमवमानिता । इति निर्णयामृताच्युदाहृतः विश्वरूपनिबन्धादिबचनेभ्यश्च यदा सार्धत्रयमुहता सप्तमी द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयमष्टमी तृतीयदिने मुहूर्ताधमं नवमी तदाऽत्रिकालं पूजयेदेषीति बचनान् । पूजयाऽऽलत्रप्रसाद्यत्वादुपवासास्य चादोषः साध्यत्वात्तत्र मुख्यतिथ्यभावे साकल्यबोधकवचनप्रादित्यतिथिमत्ताया अवश्यमपेक्ष्य त्वान् । द्विमुहूर्तापि कर्तव्या या तिथिष्ट दिगामिनी इत्यादिभिष्टुदावबु द्विमुहूर्ताया साकल्यप्रतिपादनाश्रयगामिन्यां निधौ द्विमुहूर्ताया साकल्याभावने पूर्वत्र कर्मणोपस्य यः काल इत्यस्य प्रवृत्तेः । वस्तरास्तिथयोयत्र क्षयं यान्ति नराधिप । पूर्वाष्टमी तदा कुर्वन्व्ययस्त्विह भवेत् । इति दुर्गास्तवकाकयेन पूर्वस्यां एव विधानान् सप्तम्यामुदितं सूर्ये प्रवृत्तमाष्टमी भवेत् । तत्र दुर्गास्तव कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि । यदाष्टम्यास्तु संप्राप्य अहं याति दिवाकरः । तत्र दुर्गास्तव कुर्यान्न कुर्यादपरेऽहनि । दुर्गि च तत्र जानीयाः अयम्यां यत्र पूजते । इत्यादि निर्णयामृतमदनरत्नाच्युदाहृतवचनेनैवमीयुक्ताया निषेधब पूर्ववत् । नचैव याष्टमी सप्तमीविद्या सति तिथिस्थयवरात् द्वितीयदिने न बद्धं तद्विषय स्वार्थे विद्याविधायकवचनेनोक्तुक्तमिह स्मृति संग्रहे । यदा सूर्योदये च स्यादष्टमी चापरेऽहनि । तत्राष्टमी न कुर्वीत सप्तम्याऽसदितो वृष्ट इति । द्वितीयदिनेऽष्टम्याश्च एव पूर्वविद्यावचनानां प्रवृत्तिरिति निर्णयामृतविरोध इति वाच्यम् । प्रवृत्तेः द्वितीयदिने चाष्टमी स्वीकारे कर्मकालस्यापिराश्रम्य विराजवमीयुक्ता निषेधवाक्यानां निर्विषयत्वा पक्षे । न चाधितरुणनेवम्या विहितोदयोप्रयागस्तद्वत्त्वेन कृष्णाष्टम्यां क्रियमाणं वेधीपूजा विषयाण्येतानीति निलेयामृत उक्तत्वाच्च निर्विषयत्वमिति शङ्क्यम् । महाष्टमी प्रकरणवद्विज्ञोक्त्यानामन्यप्यासिद्धं वचनं विज्ञेयं प्रकरणं विरोधेन कृष्णाष्टमी विषयज्ञाः सम्भ्रान्तं संप्रहवाक्यरप नवमीयुक्ता निषेधवाक्या विरोधेनैव विद्वानधिकाष्टम्यां चरितार्थत्वात् । मुहूर्तदिने नवम्यभावे पूर्वविद्याविधायकानीमानोति मदनरत्नादि विरोधा पक्षे । अतस्तथैव ही कर्तव्यं स्मृतिबाधे परित्यजेत् इति वज्रवापवाक्याम् प्रवृत्तेः निर्णयामृत उपेक्ष्य एव । यदा चोदराधटिका सप्तमी द्वितीयदिने बृहस्पतिस्तः सप्तमी विज्ञेयता । यदा रसाऽसाह मिरसाऽऽनीडिका इति ज्योतिर्विज्ञाभरणोपेः सप्तम्याऽपटिकाष्टमी नवमी च सूर्योदये सप्तमाष्टमा शुक्लपक्षे एमीया विषयतः । मूलतपि हि संयुक्ता सदा स्यादष्टमी युधेः । षोडशमात्रेण सप्तम्या अपि स्यादष्टमिरिति । इति निर्णयामृताच्युदाहृतं रूपनारायणाद्यनववचनविशेषश्च सप्तमीविद्या निषेधान् ।

अष्टमीनवम्योः सन्धौ पूजा—साष्टमीनवम्योः पृथक्त्वे दिवा-
रात्रौ वाष्टम्यन्तनाडीनवम्याद्यनोद्योः कार्य्येति काशीनाथः । यदि
शुद्धाधिकाष्टमी तदा पूर्वधुरष्टमीपूजा-परेधुः सन्धिपूजेति ।

सन्धौ पूजेति—(कालिकापुराणे)—अष्टमीनवमीसन्धौ तृतीया
सहस्र कथ्यते । तत्र पूज्यास्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुतेति । काल-

रात्महोष्टमी पूज्या नवमीसंयुता सदा इति पूर्वोदाहृतेन नवमी चे यदा देव्या-
मूर्तिरेव विनारात्री अतः एव हि पूज्या । स्यादष्टमी नवमीयुता इत्यादि दुर्गोत्सवादि-
विरोधवचनैरपि नवमी युताया एव पूज्यास्वप्रतिपादनात्पूज्यविधेरेव साकल्यबोधकवच-
नापादितमपि सत्वमादायैव कर्मकालशास्त्रप्रवृत्तिहेमाद्रिमाधवादिंसंमतेति प्रतिपादनात्
ग्रहते 'उत्तरदिनएव' । तत्र प्रवृत्तिरिति नवमीयुतैवाष्टमीमाह्वानं । 'एवं सप्तमीविद्वाष्टमी
द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयात्किंचिदधिका तृतीयदिने नवमीनास्ति द्वितीयदिनरेव । मूलनक्षत्रे
वशापि आश्वयुज्यक्षत्पक्षे तु यां, अष्टमी मूलसंयुता । सा महा नवमी-प्रोक्ता त्रैलोक्ये
तु सुदुर्लभा इत्युदाहृतवाच्यैर्मूलयुतायामेव पूजादिविधानात् । उदिते देवर्त भानौ पित्र्यं
वास्तविते रवी । द्विमुहूर्तस्त्रिमुहूर्तश्च सा तिथिर्हव्यकन्योः इत्यनेनौदयिक्यास्तित्येद्वि-
मुहूर्ता अपि साकल्यप्रतिपादनाद्द्वितीयैव ग्राह्या । नचैवं द्वितीयदिनेऽष्टमीलाभेऽपि
यदा तृतीयसूर्योदये नवमी नास्ति तदा सप्तमीविद्वैव ग्राह्या । 'यदा सूर्योदये नस्या-
नवमी चापरेऽहनि', इत्यादि स्मृतिसंग्रहवाक्यादिति मदनरत्नविरोध इति वाच्यम् ।
निर्णयाकृतेष्टमीत्येषपाठेन नवमीति पाठस्यैवाभावात् । भवतु नाम नवमीति पाठस्तथापि
यदा द्वितीयदिने मुहूर्तद्वयान्म्यूनाष्टमी तत्र स्तोकापि सा तिथिरित्यादिना प्रसक्तौ सप्त
मीविद्वानेन चरितार्थत्वात् । साकल्यबोधकवचनविषयो भूतनवमीयुक्ताष्टमीस्थले तत्र प्रवृत्ते
रसम्भवात् । अन्यथा द्वादशघटिका सप्तमीद्वितीयेदिने मूलयुक्तमुहूर्तत्रयाष्टम्यामपि
नवम्यसम्भवे सप्तमी, विद्वाग्रहणापत्तौ पूर्वोक्तानेकवचननिर्णयाष्टादिमन्यविरोधापत्ते
स्तस्मात्प्रकृतविषय उपेक्ष्य एव मदनरत्नः । एतेन मदनरत्नप्रस्तावनायापिनः कालतत्त्व-
विवेचनकृत्यरत्नावलीरमुक्तिकौस्तुभनिर्णयसिन्धुमयूखादयः सर्वे नवीनग्रन्था अपरयुक्ता
एव । यत्तु निशायां पूजितां देवीं वैष्णवीं पापनाशिनीं । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां
निशि पूजयेत् । इति निर्णयामृते भविष्ये रात्रौ पूजोक्तं तदर्धशामिनौ शेषे विजयार्थं
नृपोजतमः । 'पञ्चाब्द' लक्षणोपेतः, गन्धधूपस्रगार्धितम् । विधिवत्कालिकालीति जप्त्वा
सद्गुणं ध्यातयेत् इति-देवीपुराणे, राक्षोर्धरात्रे बलिदानमष्टम्यामुक्तं-तत्कालक्यापि-
न्यामेव कार्यम् । कर्मव्यापिराहं सर्वेभ्यः प्रबलमिति हेमाद्रिमाधवादिभिः सिद्धान्ति-
तत्त्वान् । अतः कर्मकालव्याप्तिराहं वाधित्वान्नवमीयुतामेव रात्रौ नवम्यामष्टम्यां नवमी
पूज्या सहस्रत्रेणष्टमी पूजोचितेति कालतत्त्वविवेचनरामृतिश्रीगुणादयः उपदेश इति ।
अत्र सुषिभिर्विचार्यव्यवस्थाकार्येत्यलम् ।

नवम्यां पूर्ववत्पूजां विधाय होमः कार्यः—(त्रेचिह्नोमस्याष्टमी
कृत्यत्वेनैव प्रतीतेस्तत्रैव होमः कार्य इत्याहुः । वस्तुतस्तु अष्टमी-
होमवचनानि लोहाभिसारकर्मपराणि । अपरे अष्टमोदयेविद्यमा-
नाष्टम्यां होममुपकम्य नवम्यां तत्तमास्तिकाय्या । तदसत्त्वे तु नव-

विशेषेण कलनारतम्यं—(मात्स्ये)—अष्टमीनवमीयोगो रात्रियोगो
विशिष्यते । अर्धरात्रे दशगुणं संध्यायां त्रिगुणं भवेत् । अष्टम्य-
न्तमास्तीति । (कामरूपीयनिबन्धे)—अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः
पूर्वपथ च । तत्र या क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफलंति । होम-
इति—(कालिकापुराणे)—नवम्यां यलिदानं वै प्रकृतं यथाविधि ।
जपं होमं च विधियत्कुर्यात्तत्र विभूतय इति । अष्टमीकृत्यत्वे-
नेति—(राजमार्तण्डे)—अष्टम्यां रात्रियोगे कृतनियमविधिर्यज्ञ-
प्रतिष्ठाम् इति । तथोच्यते (धौम्यः)—शंभासुरवचार्यादिरक्तबीजो
महासुरः । अष्टम्यां निहतोदेव्या रात्रौ चैयारुणोदये । ततः प्रभु-
तिचिन्ध्यादौ स्थिता पूजा प्रकीर्तिता । शस्त्रार्थमन्त्रहोतव्यं पायसं
घृतसंपुनमिति । लोहाभिसारकर्मपराणीति लोहाभिसारकं कर्म-
कारयेत्यावदष्टमीम् इति । भविष्योक्तवाक्येऽष्टमीपर्वन्तमेव तस्य
होमविधानात् इति । अष्टम्यां होममुपकम्यति द्विविधवाक्यव-
शोदिति (निर्णयसिन्धौ) शिष्टसमाचारादिति (पुरुषार्थचिन्तामणौ)
अत्र (रत्नाकरदीप्तिनः)—अष्टमी नवमीवचनान्यष्टरात्रनवरात्रप-
क्षयोऽर्थवस्थया होमविधायकानि । यस्तु (निर्णयसिन्धौ) समुच्च-
यपक्ष एव युक्त इति तदेतन् परास्तम् । यद्यपि (सूत्रयामले) विक-
ल्पउक्तस्तन्निर्मलमिति प्रौढिवादमात्रम् यामलस्यैव मूलत्वात्
अथ तस्यैव निर्मलत्वाभिप्रायस्तत्र तन्त्राणामपि वेदमूलकतया
नारदपञ्चरात्रादिपूक्तत्वात् । दुर्गाभक्तिरत्नरत्न्यादिगौडग्रन्थेषु
नवम्यामेव नवरात्रसम्बन्धिहोमविधानम् इति । यथाकुलाचार-
व्यवस्थेति (अनन्तदेवः) । (होमविधिहोममन्त्राश्च नवरात्रादि-
स्तवके मत्कृतशतचण्डोपज्ञविधानस्य तृतीयखण्डे वा द्रष्टव्याः ।

म्यामेव तदुपक्रमसमाप्तिकार्येत्याहुः ।

अथ विसर्जनकालनिर्णयः—तत्र । दशम्यां कार्यम्—दिनद्वये दशमीसत्वे पूर्वदशम्यां श्रवणान्त्यभागयोगे तत्रैव विसर्जनं कार्यम् तत्र तद्योगाभावे तु परदशम्यामेव तत्कार्यम् । परत्र दशम्यभावे पूर्वदशम्यां नक्षत्रयोगे सत्यसति वा कार्यम् । नक्षत्रयोगानुरोधेन क्रियमाणां विसर्जनं अपराह्णहेऽपि भवति अन्यथा प्रातरेव । मृदादि-प्रतिमासत्वे स्रोतसि तत्प्रवहेण कार्यम् ।

नवरात्रपारणनिर्णयः—तत्र द्विविधवचनानि—कानिचिन्नवमीपार-

दशम्यामिति—(कालिकापुराणे)—निहते रावणे धीरे नवम्यां मङ्कलैः सुरैः । विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः । ततः सम्प्रेषिता देवी दशम्यां शारदोत्सवैरिति (रुद्रयामले)—दशम्या-मभिषेकं च कृत्वा भूर्ति विसर्जयेदिति । श्रवणान्त्यभागइति—(यथलनिघन्त्रे)—अन्त्यपादो दिवा भागे श्रवणस्य यदा भवेत् । सम्प्रेषणं तदा देव्या दशम्यां तु पुनर्दिवा इति । तथा (राजमार्तण्डे) निर्मास्य तु श्रवणदशमी वासरान्ते तु जह्यात् । निर्मास्य स्यागेन देवी विसर्जनमुपलक्ष्यत इति । (कौस्तुभकारः) ने—(कृत्याण्येव हेऽपि)—नक्षत्रं श्रवणं तिथिं च दशमीं सम्प्राप्य सम्प्रेषयेदिति । प्रातरेवेति—(रूपनारायणीये)—दशम्यां प्रातः सम्प्रेषयेदिति । (गच्छ देवी परं स्थानं स्वस्थाने देवि अण्डिके । व्रजस्रोतो जले धृद्वयं तिष्ठ गेहे च मृतप इति ।) (नवमीपारणविधायकानीति—(ब्र० पुराणे)—आश्विने शुक्ल-

पक्षे तु नवरात्रमुपोषितः । नवम्यां पारणं कुर्यादशमीसहिता न केत् । तथा (रुद्रयामले) नवम्यां पारिता देवि कुलवृद्धिं प्रयच्छति । दशम्यां पारिता देवि कुलनाशं करोति हि । तस्मात्तु पारणं कार्यम् नवम्यां विबुधाधिप । अष्टम्यां जागरं चैव नवम्यां पारणं तथा । दश-म्यां च विसर्गः स्यादभिषेकश्च माघव । नवम्यां च विशालाक्षी

गाविधायकानि दशमीनिषेधकानि । कनिचिदशमीपारणाविधाय-
कानि नवमीनिषेधकानि । तत्र यथाकुलाचारं व्यवस्था ज्ञेया ।
अस्यामेव नवम्यां भद्रकालीव्रतम् । रथनवमीव्रतं शौर्यव्रतम् ।

कुर्याद्दोषादिकाः क्रियाः । पारणं च प्रकुर्यात् देव्यापूजनपूर्वकमिति ।
दशमीनिषेधकानीति—(श्रद्धांमले) दशम्यां मिश्रिता यत्र पारणे
नवमी भवेत् । सप्तजन्मकृतं पुण्यं तद्वचनादेव नश्यति । दशम्यां
..... विपुधाधिप इति । दशमीपारणाविधायकानीति । मतः प्रातः
पूजयित्वा दशम्यां विधिपूर्वकम् । सम्प्रेषणं तु कर्तव्यं गीतवादि-
धनिःस्वनैः । पदिने विसर्जनं तत्रैव नियमस्यागस्त्योचितत्वात्
विसर्जनोत्तरं तद्दिने यत्र पारणं कार्यमिति यद्वदः । प्रतिपदादि-
पूर्णान्तं वृद्धिभेदेन पूजयेत् इति धौम्यवचसि पूर्णापदवाच्यायां
दशम्यां पूजारूपव्रतान्ते श्रवणात् व्रतान्ते पारणौचित्यादिति
(देवीपुराणे च) । उत्तरेण नवम्यां तु शलिनाः पूजयेच्छिवम् ।
श्रवणेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेदिति । भद्रकालीव्रतमिति—
विष्णुधर्मोत्तरे) पूर्वोत्तरे तु दिग्भागे शिववास्तुमनोहरे । भद्रकाली
गृहं कुर्याच्चित्रवस्त्रैरलङ्कृतम् । इत्यादि । रथनवमीव्रतमिति—
(अविष्णुपुराणे) कृत्स्नैवाश्वयुजे मासि शुक्लपक्षे नराधिप । नवम्यां
मुपवासं तु दुर्गादेवीं प्रपूजयेत् इत्युपक्रम्य वस्त्रादिशोभितं नव-
रथं कृत्वेत्यादि । शौर्यव्रतमिति—(ब्रह्मपुराणे)—मासि वाश्वयुजे
शुद्धां नवमीं समुपोषितः । सप्तम्यां कृतसङ्कल्पः स्थित्वाष्टम्यां
निरोदनः । नवम्यां प्राशयेत्पिष्टं प्रथमं भक्तितोदपः । ब्राह्मणा
न्भोजयेद्भक्त्या देवीं चैव तु पूजयेदित्यदि ।

द्विविधवचने कौस्तुभोक्तव्यवस्था प्रदर्शयते ॥
प्रथमदिने स्वल्पाष्टमीयुक्ता नवमी द्वितीयदिने पारणापर्व्यामनवमीयुक्ता दशमी
तद् द्वितीयदिने च पूर्वोक्तविसर्जनाद्वैशाखादकनक्षत्रयोगवती दशमी तदोक्तनियमानु-
सारेण अष्टमीनवम्युपावसयोः पूर्वदिने सिद्धत्वादवशिष्टनवम्यां पारणं निर्विवादम् ।
संगच्छन्ते च तदभिप्रायेण नवमीविषेयादशमीनिषेधात् । अष्टमीदशमीमध्येदिनपारणा-

आश्विनशुक्लदशमी—(विजयादशमी)—अस्यामपराहव्या-
न्यामपराजितापूजनम्-शमीपूजनं-सीमोल्लङ्घनं च कार्यम् । दिनद्वये
पराहव्यासी पूर्वा । दिनद्वयेप्रदोषव्यासी परा ।
अपराहव्याप्तेराधिकस्यात् । उभयत्रैकदेशस्पर्शे, पूर्वा ।
परस्यामेवापराहव्या-अथवा-प्रतीतदा परा । अस्यामेव
विजयमुहूर्तयोपिन्यां देश-न्तर्यात्रार्थिभिर्यात्राविधेया ।
एकादशायुते उक्तमुहूर्तऽपि प्रस्थानं न विधेयम् । अस्याम् त्वञ्जरीद-
र्शनं कार्यम् । शम्या अलाभि अश्मन्तकपूजा कार्या । राज्ञो
पट्टाभिपेके तु एषा-शौदयिकी-ग्राह्या । एषा बुद्धजयन्ती ।

अपराहव्यापिन्यामिति—(स्कान्दे)—दशम्यां तु जनः सम्पक्
पूजनीयाऽपराजिता । ऐशानीं दिशमाश्रित्य अपराहव्या प्रयत्नतः
नि । (भविष्ये) शमी स लक्षणापेतामीशानाशाप्रतिष्ठिताम् ।
सम्याध्य तां च सम्पूज्य यत्सर स सुखी भवेदिति । सीमोल्लङ्घ-

कृत्यतावद्वयं चासि च । संज्ञकृतं च दशमीमिधितनवमीनिषेधोऽप्यत्रैव नवम्यां
श्रीशनेमेमापयभिप्रायेण । अथवा-तु अवशिष्टनवमीदिनः एव । दशमीनक्षत्रयोगादिना
विमर्जनाहना तदापि विसर्जनोत्तरं पारण निर्विघ्नादम् । यथा-तु पूर्वदिने
नवमीपक्षेपरहितः । पष्टिदण्डात्मिका अष्टमी परदिने अष्टमशेषसंयुक्ता नवमी
पष्टिद्वितीयदिने नवमी शेषसंयुक्ता शुद्धा वा दशमी तदा परदिने दशम्याः सत्त्वे पि
नवमीयुक्तदशम्यामेव विसर्जनपारणे विधेयः । नवमीपूजायाः सन्धिपूजायाश्च पूर्वदिन
सत्त्वे परमिद्वयान् ॥ यदा तु प्रथमदिने अष्टमीद्वितीयसूर्यादयात्पूर्वं शुद्धद्वयादिपरिमा-
णा सत्त्वा वा परदिने च नवमीपष्टिदण्डात्मिका तद्वितीयदिने नवमीशेषसंयुक्ता
दशमी तत्रापि तत्परदिने दशमीसत्त्वं पि नवमीयुक्तदशम्यामेव विसर्जनपारणे । उक्त-
तोः निधिमूलस्य कृत्यान्तर्हत्वाच्च । यदा तु तिस्रोपि तिथयस्तत्तदिने सत्त्वं नवमीया-
व एवागद्वयचनद्वयोदाक्षिणात्मानां नवम्यामेव पारणाचारदर्शनात्वाच्यानो मु दश-
म्यामेव दर्शनात् यथाचारमेव व्यवस्थेति ॥

इति नवरात्रकृत्यनिर्णयः

नमिति—अलङ्काराभूषितमृत्युवर्गः—परिष्कृतोत्तुहुरङ्गनागः ।
 यादिधनादप्रतिनादिनाशः सुमङ्गलाचारपरम्पराशी । (पुराणसमु-
 चये) राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः । प्रास्थानिकं विधिं
 कृत्वा प्रगिष्ठे त्पूर्यनोदिशि । गत्वा नगरसीमान्तं यास्तु पूजां समा-
 रभेत् । सम्पूज्य चाथ दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः । मन्त्रैर्वैदिक-
 पौराणैः पूजयेद्यशमीतमम् । अमङ्गला—शमीशुभाम् । ततः
 कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुक्रमान्क्रमेत् । रिपोः प्रतिकृतिं कृत्वा
 ध्यात्वा च मनसाऽथ तम् । शरेण स्वर्णपुङ्खेन विष्णुद्वन्द्वव-
 र्मणि । दिशां विजयमन्त्राश्च पठितव्याः पुरोधसा । पूर्वमेवंविधिं
 कुर्वाद्दिशिणां दिशां स्वपि । पूज्यान्निजांश्च सम्पूज्य सांवत्सर-
 पुरोहितौ । गजवाजिपदानीनां प्रेक्षाकौतुकमाचरेत् । जयमङ्गल-
 शब्देन ततः स्वचभनं विधेत् नीराज्यमानः पुण्याभिर्गणिकाभिः
 सुमङ्गलम् । य एवं कुरुते राजा वर्षे वर्षे सुमङ्गलम् । आयुरारोग्य-
 मैश्वर्यं विजयं च स गच्छति । नाधयो व्याधयस्तस्य भवन्ति न
 पराजयः श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयं च सदा सुखि । इति ।
 सीमोल्लङ्घनं शमीपूजनात्पूर्वं पश्चाद्वा कार्यमिति (काशीनाथः) ।
 पूर्व्वेति—(पुराणसमुचये)—या पूर्णा नवमोयुक्ता तस्यां पूज्याऽचाप-
 राजिता । क्षेमार्थं विजयार्थं च प्रसिद्धविधिना नरैः । नवमीशेष-
 संयुक्ता दशम्यामपराजिता । ददाति विजयं देवी पूजिताजयव-
 र्द्धिनी । आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः । एकादस्यां न
 कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति । प्रदोषन्यासाविति—(रत्नकोशे
 नारदः)—ईषत्सन्ध्यामतिक्रान्तः किञ्चिदुद्दिष्टनारकः । विजयो-
 नाम कालोऽयं सर्वकार्यार्थसाधकः । इति । अथ णयोगवतीति—
 अथ विजयदशम्यां पूर्वभाजिप्रयत्नात्स्तिनिपतिरपराह पूजयेदा-
 शकोषे । निखिलभुवनवन्द्यां चण्डिका मिष्टसिद्धये । अथ णभस
 हिता चेत्प्राक्परा वा प्रशस्या ॥ अथ णर्त्तु पूर्णायां काकुत्स्थः
 प्रस्थितोपतः उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्दिनं ततो नरा इति ।
 मूलेनागगनं देव्याः पूर्वापादासु पूजनम् । उत्तरासु बलिदद्याच्छु-

यस्यां वर्तमानवीकानेराधिपतेः—श्री १०८ गङ्गासिंहवहा-
 दुस्य जन्मोत्सवः—स च उदयव्यापिन्यां कार्यः । जन्मर्क्षयोगव-
 र्णेनापराजिता इति । यात्राविधेयेति—(ज्योतिर्निपन्थेभृशुः)—
 आभिनवस्य मिते पक्षे दशम्यां मर्षराशिषु । सायंकाले शुभायात्रा
 दिवा वा विजयेक्षणे । (सर्षराशिष्वित्यत्र सर्ववचनाद्यन्द्राद्यानु-
 हत्याभावेऽपि यात्रा कार्या । अस्मिन्नेव श्लोके सायमिति विजय-
 मुहूर्ताभिप्रायम्) । आभ्युक्तशुक्लदरामी विजयाख्याखिले शुभा ।
 प्रयाणे तु विशेषेण किं तुमः अयणान्विता इति । एकादशीमुत्त-
 इति—(स्कान्दे)—दरामीः पः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः । तस्य
 संवत्सरे राज्ये न कोऽपि विजयो भवेदिति । खञ्जरीदं दर्शन-
 मिति—(ज्योतिषे)—कृष्या नीराजनं राजा यलवृद्धयै यथाक्रमम् ।
 शोभनं स्वजनं परयेन्नलगाष्टस्य सन्निधौ । दर्शनफलं (तिथितत्त्वे)
 खञ्जेषु गोषु गजवोजिमहोरगेषु राज्यप्रदः कुरालदः शुचिरादलेषु ।
 भस्मास्थिकेश नम्यलोमनुपेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्ज-
 रीदः । अन्येषां (तत्रैव) ; यित्तं प्रत्नणि कार्ष्णसिद्धिरतुला शम्भो
 हुनाशं भयं पाम्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिलोभः समुद्रालये ।
 वायव्ये धरवन्त्रगन्धमलिलं दिव्यांगनाचोत्तरे ऐशान्यां भरणं
 धुषं निगदितं दिग्गलक्षणं खञ्जने । नमनमन्त्रः—स्वं योगयुक्तो-
 ऽपि मुनिसुपुत्रस्त्वमहं रयतामेपि शिखोद्धमेन । संदश्यसे प्रावृषि
 निर्गतायां एवं खञ्जनाश्चर्यं नमोनमस्ते । अशुभदृष्टप्रतीकारः—
 (बाराहे)—अशुभमपि विलोक्य खञ्जनं द्विजगुरुसाधुसुरार्चने
 रतः । न नृपतिरशुभं समाप्नुयात् यदि न दिनानि सप्त मांसमुक्
 इति ।
 उदयव्यापिन्यामिति—(कुर्यात्स्वार्णवे)—युगाद्यावर्षवृद्धिश्च
 सप्तमी पार्वती प्रिया । खेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मते-
 ति—(बौधायनमार्कण्डेयौ)—यस्मिन्नुदेति सविता तत्रैव त्रिदिनं
 स्मृतमिति । जन्मर्क्षयोगवतीति—(बृहद्राजमार्कण्डे)—यस्मिन्नेव ज-
 न्मतिथिर्यदि स्यात्कुर्यात्तदा जन्मभसंयुता च । असंगता तेन

तीचेतस्यामेव पूर्वोक्तं नक्षत्रं नाम कार्यः । अयं च शुद्धमासश्च
विधेयान्त्यधिकमासे । अस्मिन् तिलोद्धर्तनपूर्वकं स्नात्वा मार्कण्डे-
यादीनसंपूज्य पृष्ठां च पूजयेत् । ततो देवतानामभिः तिलहोमश्च
कार्यः । हस्ते ग्रन्थिवन्धनं अश्रुत्यर्धमितपयःपानमपि कुत्रचिद-
विहितम् । जन्मतिथौ शनिवारकजवाग्न्यां सति शान्तिं कृत्वा

दिनद्वयेऽपि पूज्या पराया भवनाहं यन्नादिनि । जन्मर्चयुतायाः
महत्त्वम्—(तिथितत्त्वे)—जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं
जन्मतिथिर्भवेत् । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् (नैऋत्यसम्मान-
सुखानि तस्य । पूर्वोद्धर्णे इति—(बृहस्पतिः)—नक्षत्रे खण्डिते येन
प्राप्तः कालश्च कर्मणः । नक्षत्रं कर्माण्यत्रैव तिथिकर्म तथैव चेति ।
जन्मर्च्यैवे निर्णयमाह—(बृहद्भाग्यः)—एकमासे द्विजन्मर्चं प्रथमे
जन्ममाचरेत् । तस्मिन्नक्षत्रे तु कर्तव्यं जन्मदिनमहोत्सव इति ।
तिलोद्धर्तनपूर्वकमिति—(ब्रह्मपुराणे)—तिलोद्धर्तनी तिलोद्धर्तनी
तिलहोमी तिलप्रदः । तिलमुक्त्वा तिलवापी (चन्द्रपदतिली नावसीद-
ति । । मार्कण्डेयादीमिति—(व्यवहारनिर्णये)—महाम्यं रघोर्भूत्वा
पूजयेच्च चिरायुषम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्प्रपतस्तथा ।
ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं ब्राह्मि कृपं मलिम् । प्रह्लादं हेतुमन्तं च
बिभीषणं मथार्चयेत् । स्वनक्षत्रं जन्मतिथिः प्राप्य संपूजयेत्ततो
पृष्ठां च देधिभक्तेन चर्पेत्पुनः पुनः । देवतानामभिरिति—(एकै-
कां देवतां राम समुद्दिश्य यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ नाम्ना
स्व प्रणवादिना । स्वनक्षत्रं च पितरौ तथा देवं प्रजापतिः । प्रतिसं-
वत्सरं चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः । शुद्धद्वयतिलान्दद्याज्जन्मग्रन्थे-
श्च वन्द्यतम् । जन्म ग्रन्थिवन्धनं नाम गुग्गुलादिपञ्चद्रव्यगर्भ-
पाटलाकायाहस्ते बन्धनम् । द्रव्याणि गुग्गुलं निम्बसिद्धार्थं दूर्वा
गोरोचनायुतम् । सम्पूज्य मानुविघ्नेशो महर्षिं प्रार्थयेदिदम् ।
चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्वितावा-
श्चैव त्रिषायुक्तरश्च सर्वदा । मार्कण्डेयं महाभागं मत्सकल्पान्त-

पूजनकार्यम् । आचारात् शस्त्रपूजा पट्टाभिषेकश्च कार्यः । न
केशादीनां छेदनादिकं च तद्दिने न कार्यम् कटिसूत्रवन्धनं च
पनीतस्य कार्यम् । जन्मर्क्षातिक्रमेतिथ्यादिकं तथा शान्त्युदकप्र
च वोधयनोक्तं कार्यम् । (शान्त्युदकविधानं पूजास्तत्रकेलेखिष्याम
(गर्गमतेऽयमनुष्ठानक्रमः) — जन्मदिनात्पूर्वदिने रात्रौ कौतुकवन्धन
नन्तरं शान्त्युदकं जन्मदिने पूर्वाह्णे मृत्युञ्जयहोमोऽपराह्णे ग्रहश
न्तिरनन्तरं नक्षत्रदेवतापूजातद्द्वैवत्योहोमः अनन्तरमायुष्यहोमोऽ
न्तरं दिगीशपूजा व्याहृणादिपूजनम् सुवर्णकटिसूत्रधारणं नव्यवस्त्र
धारणं पिनाकिदेवत्योहोमश्चेति । नृसिंहादिवचनैः सौरेणमानेन
व्यपुर्तैः सिद्धांश्चपि सर्वदेशीयाः शिष्टाः चान्द्रेणमानेनाव्दान्ते जन्म
दिनेऽव्यपुर्तिकृत्यमाचरन्ति — पूर्वजन्मदिनाद्रात्रौ इत्यत्र जन्मदिने

जीवने । आयुरिष्टार्थसिद्धयर्थमस्माकं वरदो भवेति । शान्तिं कृ
ति — कृत्वा नान्तकुजयोर्घारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् । अष्टक्षयागसंक्रा
न्तिस्तस्य पदे पदे । तस्य सखीपथीस्नानं ग्रेहविप्रसुरार्चनम् ।
शरयोदिने मुक्त्वा दद्यान्नुत्तेतु काञ्चनम् । जन्मन्युत्ते यदि स्यात्
घारौ भौमशनैश्चरौ मासः सकल्मषोनाम मनोदुःखप्रदायक इति
नकार्यमिति — मुण्डनं नखकेशानां मैथुनाध्यगमौ तथा । आभि
कलहं हिंसां योर्पृच्छौ विवर्जयेदिति । कटिसूत्रवन्धनमिति —
(सापणीये) — आवध्यः कटिसूत्रं च वासः संगृह्य नूतनम् । दूय
कुरैरथाज्येन चरुणा वा पिनाकिने । आयुष्यं होमं कृत्वा
तर्पयेत्पितृदेवता इति । गर्गमतइति — (गर्गः) — पूर्वजन्मदिनाद्रात्रौ
कृत्वा कौतुकवन्धनम् । कृत्वा शान्त्युदकं चैव प्राशयेच्चाभिषेक

क्षेत्रपुराणोक्तमृत्युञ्जयदेवताकूर्वाहोमस्यापि कटिसूत्रवन्धनोपायस्य उ
तिथ्यान्तरं तत्वेन गृहस्थप्राज्ञायां प्रतिषेधमनुचितत्वात् । यत्किञ्चित्कुरुते कर्मयैति
बाधनाधिकम् । कटिवन्धनसंयुक्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । रात्रौ कार्यासकं हेमं पटम्
इति तथा । वज्रयन्त्रकालेषु कर्त्तव्यं विप्रो विशेषतः इति (कौस्तुभे) ।

पादानादिति । (अन्यथा संस्काराणां निर्णयामकृतसंस्कारबोधिन्या
द्रष्टव्यः) ।

आश्विनशुक्लएकादशी—(पाशाङ्कुशा)—अस्यामेव पुत्रप्राप्ति-
व्रतम् पद्मनाभद्वादशीव्रतञ्च । उपवासजगैरणादिकं कृत्वा द्वादश्या-
दिषु विष्णुपूजा कार्य्या । दक्षिणात्यैरस्यो कार्तिकस्नानारम्भः
कार्य्यः ।

येत् ग्रहशान्तिं समाप्यैव नक्षत्राधिपपूजनमिति । सर्वेष्व जन्मे-
दिवसं स्नातैर्बहुलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविष्णुश्च पूजनीयाः प्रपन्न-
इति । । सौरेणेति—रुसिंहायुक्ताः श्लोकाः । सौरेणद्विदान्तजन्मवै-
शिशुं संस्नाप्यशान्तरः । आयुष्य हेमसूत्रं तु राश्यादावनुकूलकै-
नयचौमयरादीनि यथाह धारयेत्तदा । यस्मिन्दिने सवितरि नक्ष-
त्रप्रदिनं भवेत् । प्रत्यहदान्तं च नक्षत्रं विधिं यत्न्ये नृणां परम् ।
येनायुष्यं दत्तं नित्यं बलं तेजः सुखं सदा । अय्येन सौरेण शिशो-
स्नमान्ते बालं तु संस्नाप्य च जन्मधिष्ण्ये । कृन्त्यायुषापृष्टिकरं
च कर्म तं धारयेच्छान्तिसुखं मृगमिति । ।
पाशाङ्कुशेति—(पाशे)—शुक्लपक्षे चाश्वपुजि भवेदेकादशी तथा ।
पाशाङ्कुशेति विख्याता सर्षपापहरापरा इति । पुत्रप्राप्तिव्रतमिति
—(भविष्योत्तरे)—एकादश्यां चाश्वपुजे स्नातयोपोष्यार्घ्येद्वरिम् ।
गां राशौ पूजयेद्दद्यात्सवत्सं यागयाहिकामित्यादि । द्वादशीव्रत-
मिति—(हेमाद्री)—नक्षत्राश्वपुजे मामि द्वादशी मितपक्षिणीम् ।
संस्नाप्याभ्यर्चयेत्तं पद्मनाभं मनामनमित्यादि । जागरणादिक-
मिति—(निर्णयामृतत्राग्रे)—सोपवासमरण कर्मण्य एकादश्यां प्र-
जागरः । द्वादश्यां चासुदेवस्य संनिवासमरणं गर्भदा । यात्रां गतमरण
कर्मण्यम्रपादश्यां तु वैष्णवैः उपवासमरणतुर्दश्यां पौर्णमास्यां
हरिजपेत् । स्नानारम्भ इति—(पाशे)—आश्विनस्य तु मामस्य वा
शुक्लैकादशी भवेत् । कार्तिकस्य मनानीष्ट तस्यां वै प्रारभेत्पुनः ।
(भागवार्चने)—प्रारभ्यैकादशीशुक्लमाश्विनस्य तु मानवः । प्रातः

आश्विनशुक्लद्वादशी—एकदश्यां पद्मनाभं देवं सम्पूज्य
द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् ।
आश्विनशुक्लपूर्णिमा—(कौमुदी) अस्यां कोजागरव्रतं कार्यम्
अस्मिन्व्रते पूर्णिमा प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी ग्राह्या यदा तु पूर्वे
द्यु निशीथव्याप्तिः परेद्युर्न प्रदोषव्याप्तिस्तदा पूर्वा । अत्र लक्ष्म
न्द्वयोः पूजनं जागरणतत्त्वकीडा च विहिता । अस्यामेवाश्विनीनक्षत्र
युक्तयोः द्युतपूर्णम् सुवर्णपात्रं दद्यात् । अस्मिन्दानकर्मणि पौर्वा
षिहकी पौर्णमासी ग्राह्या । अस्यां गजनीराजने च कार्यम्
अत्रैव निकुम्भं पूजयित्वा ब्राह्मणान्भोजयेत् । अस्यामेवाश्वलायनै
राश्वयुजीकर्म कार्यम् । तच्चपर्वद्वये विकृतित्वात् खण्डपवैरि
कार्यम् । तत्र तिथिः पूर्वाषाढव्यापिनी ग्राह्या देवकर्मदद्यात् तच्च
प्रयणं त्रेधा, प्रीह्याप्रयणं, यवाप्रयणं, श्यासाकाप्रयणमिति
अस्यामेवाश्वयुज्यां पृषातकाख्यं कर्म कात्यायनैः कार्यम् । तं
चावस्थे भवति ।

स्नानं प्रकुर्यात् यावत् कार्तिकमास्करइति ।
पद्मनाभमिति—(वाराहपुराणे) तद्वदाश्वपुजेमामि द्वादशी
शुक्लपक्षतः । संकल्प्याभ्यर्चयेद्देवं पद्मनाभं सनातनम् । पद्मना
भाय पादौ तु कटिं चै पद्मयोगये । उदरं सर्वदेवाय पुष्कराक्षाय
चै उरः । अन्यपाय तथा पाणि प्राग्वदन्त्राणि पूजयेत् प्रमवा
शिरः पूज्य प्राग्वदग्रे घटं न्यसेत् । तस्मिन्सौवर्णकं देवं पद्मनाभं
चिन्त्यसेत् । एवमेव तु सम्पूज्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् । प्रभा
तायां तु शर्वर्या ब्राह्मणाय निवेदयेदिति ।
कोजागरव्रतमिति—(भारते) पूर्णिमा आश्विने मासी कौमुदं
परिकीर्तिना । कौमुद्यां पूजयेत्क्षमाभिन्द्रमैरायनस्थितम् । निशी
जागरणं कृत्वा परेद्युर्न सर्वं धरेत् इति । निशीथे धरदा लक्ष्मी
कोजागतीति भाषिणी । तस्मै वित्तं प्रपच्छामि अक्षैः प्रोह
करोमि यः । नारिकेलैश्चपिटकै (चिपिटकाः शृणुकाः) । पितृन्देवा

नसमर्चयेत् । यन्धुं रश्च प्रीणयेत्तेन स्वयं नदशनां भवेत् । इति । अत्र
 निशिथ इति कथनादिशीर्षव्यापिनी आद्या—(सनत्कुमारसंहि-
 तायां)-यद्गुरात्रव्यापिनी या माऽत्र पूर्णाविशिष्यते । एवं तदमी-
 धत्तं कृत्वा न दक्षिणं न दक्षिणं न दक्षिणं न दक्षिणं । इति । पूर्वनिर्वादित्रतयोर्गो-
 तु रात्रियोगोविशिष्यते इति । दद्यादिति—(निर्णयोमृतविष्णुः)-
 आश्वयुजामभिनीगतेन चन्द्रमसां धृतपूर्णताम्रभाजनं सुवर्णयुतं
 विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति । भोजयेदिति—(ब्रह्मपु०)-आश्व-
 युज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भोऽवालुकार्णवात् । आयातिसेनयासाद-
 कृत्वा युद्धं सुदारुणम् । तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः स्वमेहस्य समीपतः ।
 शोधितव्याः प्रयस्येन भूपितव्याश्च मण्डनः । पुष्पाधकलघुपात्र-
 सर्पपप्रकरैस्तथा । वैरमानि भूपितव्यानि नानारङ्गविशेषतः ।
 सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाष्यं सवालकैः । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
 मनुष्यैश्च विवेकिभिः । आश्वयुजमूर्खवालेश्च भोक्तव्यम्
 पूजितैः सुरैः । पूज्याश्च सफलैः पत्रैस्तथा द्वारार्ध-
 भित्तपः । द्वारोपान्ते प्रदीप्तश्च सम्पूज्योह्यवाहनः । यवा-
 क्षतघृतोपेतैः तन्दुलैश्च सुतर्पितः । सम्पूजितव्यः पूर्णदु-
 पयसा पायसेन च । रुद्रः स भार्यः रुन्दरश्च तथा नन्दोऽश्वरा-
 मुनिः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या जगवद्भिर्हृताशनः । उरध्वद्विष-
 रुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः मातृश्च रेवन्तायथा विभववि-
 स्तरः । ततः पूज्यानि कुम्भश्च सामिपैस्तिलतन्दुलैः । सुगन्धिभि-
 र्घृतोपेतैः कुशराद्यैश्च मूरिभिः । ब्राह्मणान्भाजयित्वा तु भोक्त-
 व्यं मांसवजितम् । इत्यादि । गजनोराजनामिति—(गोपथब्राह्म-
 णे)-अथाश्वयुजे मासि पौर्णमास्यां पराणं हस्तिनोराजनं कुर्या-
 दित्यादि । त्रैवेति—(परिशिष्टे)-श्यामाकम्बोर्हिभिश्चैव यवैश्चा-
 न्योन्यकालतः । प्राग्यष्टु-युज्यतश्चर्यं नद्यात्राप्रयणात्पय इति ।
 पृषातकाद्यमिति—(पारस्करगृह्यसूत्रे)-आश्वयुज्यां पृषातकाः
 पायममन्द्रं श्रपयित्वा दधिमधुघृतमिश्रं जुहोतीन्द्रायेन्द्राण्या
 अश्विभ्यामाश्वयुज्ये पौर्णमास्यै शरदेचेति । इत्यादि ।
 इति आश्विनमासस्य श्रवणं

॥ अथ कार्तिकमासकृत्यनिर्णयः ॥

प्राश्निकशुक्लकादशीमारभ्य पाणमासी चारभ्य नाडीद्वयाव-
शिष्टायां रात्रौ तीर्थजलाशये गत्वा प्रत्यहं मासपर्यन्तं स्नानं । कुरु-
क्षेत्रादितोष्यु अस्य फलविशेषः । इदं च स्नानं काशीस्थपञ्च-
नदोऽतिप्रशस्तम् । मासस्नानाशक्तो ज्येष्ठं वा स्नायात् । अस्मि-
न्मासं तुलसीमंजरीहरिहरचर्चनमुक्तिः । रोपणपालनस्पर्शः पापक्षयः ।

तुलामकरमेपेपु प्रातः स्नायी सदा भवेत् । इष्टिपुत्रं ब्रह्मचर्यं
च महापातकनाशनम् इति । नाडीद्वयावशिष्टायां रात्रौ—(पाद्यं)
नाडीद्वयावशिष्टायां रात्रौ गच्छेज्जलाशयम् । इति । फलविशेषः
इति—कुरुक्षेत्रे कोटिगुणो गङ्गायामपि न तत्समः । ततोऽधिकाः
पुण्ये स्थात् शरण्यस्यां च भाग्यं । पुण्याः पुण्ये ससैव मुनयो
मयुराधिकाः । दुर्लभः कार्तिको विप्रो मयुरायां नृणामिह । यत्रार्चितः
स्वर्कं रूपं भक्तभ्यः संप्रयच्छति इति । पञ्चनदोऽपीति—(काशी-
खण्डे)—शतं समास्तपस्तप्या कृतं यत्प्राप्यते फलम् । तत्कार्तिके
पञ्चनदे सकृत्स्नानेन लभ्यते । कार्तिके विदुर्माषो ब्रह्मचर्यपरा-
यणः । स्नात्यप्यनुदिनं भोजनं नृणां भोः कुतः । इत्यादि । ज्येष्ठ-
मिति—धारणस्यां पञ्चनदे ज्येष्ठस्नानं तु कार्तिके । अथ मासं
पुण्येषु पुण्यैः पुण्यभाजोऽतिनिबला इति । उदयात्पूर्वं सन्ध्यां
समाप्य कार्तिकस्नानं कार्यमिति (निर्णयसिन्धौ) । नचैवं
मन्यान्तरं दृश्यते इति (धर्मसिन्धौ) पापक्षय इति—(पाद्यं)—
तुलसीकाननं राजनृगृहं यस्याचिच्छति । नदगृहं तथैव तु न
यान्ति यमकिंकराः । रोपणपालनस्पर्शानृणां पापहरा तथा ।
तुलसी (हरते) पापं योऽग्निः कायसंभवे । तुलसीमंजरीभियः
कुर्याद्विरहरचनं । न सगर्भगृहं याति मुक्तिभागी न संशयः ।
तुलसीविपिनच्छाया यत्र यत्र भवेन्नृपः तत्र भद्रं प्रकुर्वीत
पितृणां दत्तमक्षयम् । तुलसीदललेखेण कार्तिके योऽर्चयेद्भरिम् ।

तुलसीछायायां श्राद्धकरणात्पितृवृत्तिः । एवं धात्रीफलैः पत्रैश्च पूज-
नादिकृते महत्फलप्राप्तिः । अरुणादये जागरणाद् गोसहस्रदान-
ममफलप्राप्तिः । अरिमन्मासेयत्यादिभिर्मासोपवासः काय्यः । अस्मि-
न्मासे पलायड्वादीनि वर्ज्याणि । विशेषतः सप्तम्यां धात्रीकला-
नतिलाश्च वर्जयेत् । तथैवाष्टम्यां नालिकेरं रविवारे धात्रीफलं च
वर्जयेत् । भोजनादिवर्जनव्रते तत्समाप्ता शास्त्रोक्तानिदानानि दात-
व्यानि । मासपर्यन्तमाकाशदीपदानान्महच्छीप्राप्तिः । पुत्रकर्मने
स्नानकालेऽभिलाषाष्टकं पठनीयम् ।

पत्रे पत्रे मुनिश्चैष्ठमौक्तिकं लभतेफलमिति । महत्फलप्राप्तिरिति—
धात्रीछायासु यः कुर्यात्पिण्डदानं नृपोसमः । तृप्तिं प्रयान्ति पितः
रस्तस्य ये नरके स्थिताः । मूर्ध्नि पाणौ मुखे चैव देहं च नृपसत्तम ।
धत्ते धात्रीफलं यस्तु स च श्रेयोहरिस्वपमिस्पादि । (स्कान्दे) कार्तिके
मासि विम्रेन्द्र धात्रीपृष्ठोपशोभिते । वरं दामोदरं विष्णुं चित्रा-
न्नैस्तोषयेद्विभुम् । मूलेन पायसेनाथ होमं कुर्याद्विचक्षणः ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या स्वयं भुञ्जीत यन्धुभिरिति । जागरणा-
दिति—(पाद्मे)—जागरं कार्तिके मासि यः कुर्यादरुणोदये । दामो-
दराग्रे स्नानीर्गोसहस्रफलं लभेदिति । विष्णोः शिवस्य वा कुर्यात्
दालये हरिजागरं । शिवविष्णुगृहाभावे सर्वदेवालयेष्वपि । इति ।
(पाद्मे) पुष्पविशेषार्चनफलम् ।—केतकीपुष्पेणैकेन पूजितो गरुडः
ध्वजः । समासहस्रं सुप्रीतो जायते गरुडध्वजः । कार्तिके नार्चितो
यैस्तु कमलैः कमलेक्षणः । जन्मकोटिषु विम्रेन्द्र न तेषां कमलागृहे ।
विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवं । कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या
वाजिमेधफलं लभेदित्यादि । यस्यादिभिरिति—(पाद्मे)—वान-
प्रस्थोयतिर्वापि नारी वा विधवा मुने । मासोपवासं कुर्वीत गुरोर्वि-
प्राज्ञया यतः । आश्विनस्यामले प्रक्षेपकादस्यामुपोषितः । व्रतमेतच्च
गृहोपायावर्तिश्रद्दिनानि तु । (तन्त्रैव) न गृहस्थश्चरेद्भक्तमिति ।

(काशीखण्डे) एकान्तरव्रतं कुर्यात्त्रिरात्रेव्रतमेव वा । पञ्चरात्रं सप्तरात्रं संप्राप्ते कार्तिके व्रतते । पञ्चव्रतं वा कुर्वीत मासोपोषणमेव वा नोजोवन्ध्योविधातव्यो व्रतिना केनचित्कचित् । शाकाहारः पपाहारः फलाहारमथापि वा । चरेद्यवान्नाहारं वा संप्राप्ते कार्तिके व्रतते । इति । कृच्छ्रं वा स्वातिकृच्छ्रं च प्राजापत्यमथापि वा । संप्राप्ते कार्तिके मासि कुर्याच्छ्रुतं यातिपुण्यवान् । इति ।

(पादकृच्छ्रं दीपानां लक्षणं । तथा वज्रपदार्याश्च विषयबोधिण्याम् ।) दीपदानादिति—(वामनपुराणे)—राजतं कांचनं दीपं मणिमुक्ताफलादिकं । दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात्कार्तिके नरः । आकाशदीपउक्तः (पुष्करपुराणे) तुलायां तिलतैलेन सायङ्काले समागतं । आकाशदीपं दद्यान्मासमेकं हरिः प्रति । महती श्रियमाप्नोति रूपसौभाग्यसम्पदमिति—(हेमाद्रय कृत्वादीपदानविधिश्चः विषयबोधिण्यामवलोकनीयः) पठनीयमिति—(काशीखण्डे)—यैशाखे कार्तिकेमाघे विशेषनियमैर्युतः । यः पठेत्स्नानसमये लभते सकलं फलम् । कार्तिकस्य तु मासस्य प्रसादादहमन्पयः तव पुत्रस्य मेप्यामि इत्यादि ।

॥ प्रसंगादेवेवाम् लक्षणानि ॥

एकभक्त्येन नक्त्येन त्रयैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन चारुहृच्छ्रउदाहृतः । (प्राजापत्यं)—अथ प्रातश्च अथ मध्याह्न्यायितम् । अथ परन्व च नारसीयान् प्राजापत्यं चरन् द्विजः । (कृच्छ्रसान्त्वपते) गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः शुरोदकम् । पक्षरात्रोपवासश्च कृच्छ्रं सान्त्वपनं स्मृतम् । (अतिकृच्छ्रं) एकैकं मासमरनीयाश्च हाणि शीणि पूर्वयन् । अथ चोपवासदन्यमपि कृच्छ्रं चरन् द्विजः । (तप्तकृच्छ्रं) तप्तकृच्छ्रं परन्विशो जलाश्वीरघृतानिलान् । प्रतिअथ पितेदुष्णान् मन्त्रैस्तानी समाहितः । (पराक्रमवत्) यतात्मनोऽप्रमत्तस्य दानुराहमभोजनम् । पराक्रानाम कृच्छ्रोयं सर्वपापनाशनः । (चान्द्रायणः) एकैकं द्वासयन् पिण्डं कृष्ये शुक्ले च चर्दयेन् । उपपूरक्षिपवज्रमेतच्चान्द्रायणं व्रतम् । (पतिः चान्द्रायणः) अष्टावष्टौसमरनीयान् पिण्डान्यप्यन्दिने स्थिते । नियतात्मा हविष्याशी यतिश्चान्द्रायणं चरन् । (शिशुचान्द्रायणव्रतम्) चतुः प्रातरनीयान् पिण्डान्विषः समाहितः । चतुरोऽवतति मूर्ध्ने शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् । (चन्द्रलोकप्रतिफलकं) यथा कथञ्चिन् पिण्डानां तिष्ठोऽस्तीति (२४०) समाहितः । मासेनारनहविष्यस्य चन्द्रम्यैति सलोकता । (महामान्तपनव्रतं) दृष्यमान्तपनव्रतः परहः सोपवासकः । सप्ताहेन तु कृच्छ्रोवम्माहासान्वपनः स्मृतः । (परंकृच्छ्रं) पण्य-

दुस्वरराजीव वित्त्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकप्रत्यहम्प्रातः पर्यंकृच्छ्रच्छादितः ॥ (कुच्छ्राति
कृच्छ्रव्रत) — कृच्छ्रातिकृच्छ्रः पयसा दिवसानेकविंशतिम् । (सौम्यकृच्छ्रव्रतम्) —
पिण्याकाचामतक्रान्मुसक्तानां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपवासश्च कृच्छ्रः सौम्योऽयमुच्यते
(तुलापुरुष०) — एषां त्रिरात्रमभ्यासादिकैकस्य यथाक्रमम् । तुलापुरुष इत्येष श्रव्य
पञ्चदशाहिकः । (वैदिककृच्छ्र) — त्र्यहं ॥ दधिना मुहूर्त्त इत्यहं मुहूर्त्तं च सपिपा
क्षीरेण तु त्र्यहं मुहूर्त्तं वायुमक्षोऽदिनत्रयम् । त्रिपलं दधिक्षीरेण प्लुमेकन्तु सपिपा
पतदेव व्रतं पुरणं वैदिकं कृच्छ्रमुच्यते । (नक्तव्रत) — निशायां भोजनं चैव तत्रैव
नक्तमेव तु । (पादोन्नत) — त्र्यहं निराशनं पादः पादभ्यावाचितं त्र्यहम् सायं त्र्यहं तथा
पादः पादः प्रातस्तथा त्र्यम् प्रातः सायं दिनाह्नं च पादाने सामं योजितम् । (पादकृच्छ्र)
सायं प्रातस्त्वहोरात्रं पादः कृच्छ्रस्य तं विदुः । (अर्घकृच्छ्र) — सायं प्रातस्तथैवैकं दिन
द्वयमयाचितम् । दिनद्वये च नारनीयात्कृच्छ्रायं तद्विधायित इति । (अपमर्षणव्रतम्)
त्र्यहं त्रिपद्यणस्तानी स्नाने स्नानेऽपमर्षणम् । निमग्नश्चिपठेदमु न मुञ्जात दिनत्रयम्
पीरुधनश्च तिष्ठेत् गान्धराय पयस्विनीम् । अपमर्षणमित्येतद् व्रतं सवापनारानम्
(शौतकृच्छ्र) त्र्यहमुष्णं पिवेत्तथैव त्र्यहमुष्णं पूतं पिवेत् । त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायु
भक्तं त्र्यहं भवेत् । तत्र कृच्छ्रः विज्ञानीवाच्यते शौतमुदाहृतम् । (वातकृच्छ्र)
त्रिपिनोऽहसिद्धास्तु समरनीयात्प्रयत्नतः । सत्तन् हि सोदकोन्मासं कृच्छ्रः वातक
मुच्यते । (वायुकृच्छ्र) — गोपुरीषाद्यवाग्रत् मासं त्रित्वं समाहितः । व्रतन्तु वायु
श्रुयान् सर्वपापान्तु तथे इति । (उदालकृच्छ्र) — पतितसावित्री कउदालव्रतं परेत्
ह्रीं मामो यायकेन वज्रयेत् मासम्पयसा अर्द्धमासं माधुर्येणाष्टरात्रं पूजेन वहरात्र
मयाचितेन त्रिरात्रमम्भोऽह रात्रमुपवसेदिति ।

[illegible]

सुपुष्पां सतिलां मौनीं सहिरण्यां प्रदापयेन् । कार्तिके लवणं त्यक्तं येन प्रतभृता
सदा । त्यक्ताः सखेरसास्तेन तत्त्यागी गां प्रदापयेन् । भूराय्या कार्तिके कुर्वन्नेमुवं संस्मरोद्
प्रवी । पय्यङ्गे भूराया दद्यात् सतुलं सोपधानकम् । इति ।

॥ हेमाद्रिकृतोपधानविधिः ॥

पूर्णचौषधयुजे मासि पौर्णमास्यो समाहितः । प्रथमे च निशारम्भे मतोवाक्ये
संयतः । नमः पितृभ्यः प्रेतैभ्यो नमो धर्माय विष्णवे । नमो यमाय रुद्राय कान्तारपतये
नमः । दद्यादनेन संज्ञेन दीपं यद्वा समन्वितः । यः कार्तिके समये तु धर्मेन तस्य
संपन्नः । दिवाकरेऽस्तावत्समौलिभूते गृहाददूरे पुष्पप्रमाणम् । यूपकृति यक्षिणपुष्प-
शरमारोप्य भूमावय तस्य मूर्ध्नि । यवांगुलद्विगुणास्तु तत्र द्विहस्तरीपांश्च सुपट्टिका-
स्तु । कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाकृतीस्तु यामिर्भवेदष्टदिशःनुसारी ॥ (अष्टययैमित्तमंगुलं
यवांगुलं) तत्किंकिचायां तु महाप्रकारो दीपः प्रवेद्योदलगाम्भयाष्टौ । स्वदिग्मुखः दीप-
परास्तु तैलपूतारियुक्तस्तु यथोपलब्धः । अनेगलग्नं स्वयंस्वरूपं नवमुरक्तं स्वय-
वा सुशुद्धम् । धन्यं प्रयोज्यं च सुखं च ह्यसि स्तुतिं सुरोर्म सुसमं समरंरतम् । तच्छालि-
विष्टोपरि संनिधेयं यथा न नश्येन्न च कल्पिते वा । मर्धं प्रकुर्यात्त्रिगुणप्रमाणं मयि हि
तस्याप्येयं दीपराज्यः । दलेषु शोभादयमतीव कुर्यान्मन्त्रेरथानामुपलब्धये च । घंटाष्टकं
तन्निष्ठतपुष्पदामं सुवस्त्रशोभान्वितमत्र यश्चान् । संयोज्यं भूमित्यर्थं गोमयेन संयन्-
नाफेन जलेन लिप्यः । अनेकवर्णैरथ भण्डले तु कृत्वाष्टपत्रं कमलप्रमाणम् । फलानि
मूलानि तथाक्षतानि लाजादधिक्रीरमयासपानं । नानाविधं भक्ष्यं धरोपणं च स नृत्य-
गीतं मधुरं च वाद्यम् । निधेयं धर्माय हराय भूमी दीमोदरायाप्यथ धर्मयज्ञे । प्रजा-
पतिभ्यस्त्वयसत्पितृभ्यः त्रेतभ्यएवाथतपस्यितेभ्यः । नैष्ठिक्यकोणादथ षड्विणाम्भं धर्मा-
दिभ्यः प्रेतपत्यैतिकेभ्यः । ततो जलं शीतलमानयित्वा सर्पिः समध्वजमतीवदृढम् । चा-
पूर्य चाष्टौ कलशाञ्जलेन । नैष्ठिक्यकोणादथ सन्निपाथ । हेमाद्रिपात्रं तिलहेमपूर्णं
दद्यात्पिधानं च सदक्षिणं च । गोमूहिरण्यं रजतं च वस्त्रं फलानि मूलानि यवांश्च
धान्यम् । गृहं रथं शयनं वाहनं च यद्वापि किंचिद्ददये यतोर्हः । निवेदयेन् प्रादण-
सत्तमेभ्यो नैष्ठिक्यकोणादथ संनिधितेभ्यः । एकैकशः प्रीणने चाथ कुर्यात्त्रिगुणप्रमाणं
स्वयनं विचार्य । दीपान्समप्रानथवर्जयित्वा स्वर्धं नयेयुस्त्वथ । विप्रमुखाः । प्रदक्षिणी-
हृत्य वनांगनां (वनांगनावनदेवतदीपस्तम्भमूर्तिः) तु तनोर्भवेत्संयतनकंभोजी । (इती-
दमोष्टमवहारयुक्तं निशागमे प्रत्यहमेव कुर्यान्) मासः समर्थं परपां च भक्त्या
समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्यां । दिनत्रयं दीपमहोत्सवं वा एकैऽथवा दीपवररच देयः ।
तथाधेयुज्यादिसमप्रमासं निशागते प्रत्यहमेव भक्त्या । नमोस्तु कान्तारकदेवताभ्य
इत्येवमुक्त्वा स्वगृहस्य शान्तये । नार्घ्यानरेणाथ सुमंगलेन भक्त्यायुजेनाथ निशामु
भोज्यम् । संध्याप्रये दीपवररच देया शान्त्यागमे कार्तिकपौर्णमास्याम् । नरोत्तरे चैव
गृहांतरे वाप्यथैकलिङ्गेऽथ च 'चैत्यवृष्टे' । सहस्रमष्टाधिकमत्र तैलपत्रमथ पात्रे सुगुणे
रतिं वा । देवं तदर्थैरथवा तदर्थं प्रमाणपरिष्कारं दूरस्थाः । हस्तान्वहीयांश्च चतु-
रशीच प्रमाण्य वस्त्रं तथैव सुशुद्धं । प्रज्वालयेत्तां च निरुध्य धाम्नां कोणामंतर्धाय पुनः

दुम्बरराजीव वित्त्वपत्रकुशोदकैः । प्रत्येकप्रत्यहम्पतिः पर्यंकुच्छच्छादितः । (कुच्छाति
 कुच्छव्रत) — कुच्छाति कुच्छः पयसा दिवसानेकविंशतिम् । (मौम्यकुच्छव्रतम्) —
 पिरयाकाचामतक्रामुसक्तानां प्रतिवासरम् । एकरात्रोपनामश्च कुच्छः मौम्योऽयमुच्यते
 (तुलापुरुषः) — एषा त्रिरात्रमभ्यासादिककस्य यथाक्रमम् । तुलापुरुष इत्येष त्रय
 पञ्चदशाहिकः । (वैदिककुच्छ) — अहं तु दधिना मुह्यते । अहं मुक्ते च सापया
 क्षीरेण तु अहं मुक्ते वायुमक्षोऽदितप्रयम् । त्रिपलं तदधिक्षीरेण पलमेकन्तु सपिपा
 एतदेव व्रतं पुण्यं वैदिकं कुच्छमुच्यते । (नक्तव्रत) — निशायां भोजनं चैव तत्रैव
 नक्तमेव तु । (पादोनव्रत) — अहं निरारणं पादः पादश्चायाचितं अहम् सायं अहं तथा
 पादः पादः प्रातस्तथा अहम् प्रातः सायं दिनाहं च पादोनं सामं योजितम् । (पादकुच्छ)
 सायं प्रातरत्नहोरात्रं पादः कुच्छस्य तं विदुः । (अर्घ्यकुच्छ) — सायं प्रातस्तथैवैकं दिन
 द्वयमयाचितम् । दिनद्वये च नारनीयात्कुच्छार्घ्यं सद्यः विधीयता इति । (अर्घ्यमर्पणव्रतम्)
 अहं त्रिपयणस्नायी स्नाने स्नाने अर्घ्यमर्पणम् । निमग्नरिपठेदसु न मुञ्चति दिनप्रयम्
 योऽसन् च तिष्ठेत गान्धराय पयम्बिनीम् । अर्घ्यमर्पणमित्येतद् व्रतं सर्वोपनारतम् ।
 (शोतकुच्छ) — अहमुष्णं पिबेत्तयं अहमुष्णं घृतं पिबेत् । अहमुष्णं पयः पीत्वा वायु
 भक्षेत्तयहं भवेत् । तत्र कुच्छः विज्ञानीयाच्छ्रोतः शोतमुनाहतम् । (वारुणकुच्छ)
 विधितोऽहं सिद्धास्तु समरनीयात्प्रयत्नतः । सङ्गं हि सोऽहोमासं कुच्छं वारुण
 मुच्यते । (यावकव्रत) — गोपुरीषाद्यवाप्तु मासं नित्यं समाहितः । व्रतन्तु यावकं
 कुर्यान् सर्वोपापपनुतये इति । (उद्दालकव्रत) — पतितसावित्रीकउद्दालकव्रतं वरेत् ।
 द्वौ मासौ यावकेन वर्जयेत् मासम्पयसा अर्द्धमासं माक्षिकेणाष्टरात्रं घृतं पहरात्र
 मयाचितेन त्रिरात्रमम्भश्चोऽहं रात्रमुपवसेदिति ।

वर्यपदार्थाः — (पाद्य) — पलाण्डं लडुनं — दिगुं — छत्रकं
 गृध्रनं तथा । नालिकां मूलकं शिम्बं वर्जयेत् कार्तिके व्रती । अलार्घ्यं चारि
 घृन्ताकं कृष्णारण्यं गृह्णाति । कलितं च कपिर्धुं च वर्जयेद् वैष्णवीव्रती ।
 रजस्वलां त्यजेत् म्लेच्छं धनितावर्तकैः सह । दिनविदं वदयाद्यत्र न वदामवनी
 व्रती । (अन्यत्र) द्विः याचितं च दग्धासं नैवाद्याद्वैष्णवाव्रती । क्रमात्कृष्णारण्यं गृह्णाति
 छत्रकं मूलकं तथा । शीपलं च कनिगं च कलं घात्रीभव तथा । नारिकेलं तथाला
 पदोर्लं यदगफलम् । चमृन्ताकजं शाकं शाकं तुजसिजं तथा । शाकान्येतानि वारानि
 क्रमात्प्रतिपददिषु । घात्रीपर्लं रथी तद्वन्वर्जयेन्मेवैव गृही इति । (स्कान्देन) कानिके
 वर्जयेन्नेह द्विदलं बहुबीजकं । मापमुद्गममूरारिषं वणपरिषं कुलित्यकान् । निष्ठावा
 साजरायाश्च कौटिकयोद्विदलं गृह्णाम् । नूनान्यसि जीधानि सर्वाण्येतानि वर्जयेदिति ।
 (काराग्रण्डे) पत्रमोजी भवदूजं कांस्यत्याजं प्रयत्नतः । कांस्यं नियमं दद्यात् कांस्यं
 सर्पिः प्रपूरितम् । ऊर्जं न भक्षयेद्योऽमनि क्षौद्रगणि प्रदं । मधुयोगं घृतं दद्यात्पयमद्वय
 सं शर्करं । चाप्यङ्गे व्यवेक्षरे च तेलमूर्जं विवर्जयेत् । तेलग्यागं निजान्दगान् दानानां
 दानं न चांचेत्तान् । बहून् कांस्यमोमोषः सः कृमिपूषशोभिः । मांसादिभ्यश्च
 भूपरत्यजेयुमेऽपि कानिके । नियमं मन्त्रमोमानां दद्याद् वै कार्तिके व्रती । कृष्ण
 रत्नानि मयापानि त्रिरात्रवर्णयुनान्यपि । कानिके मोनभोजीयः मोनान्यमृगमेव ।

सुखार्थां सतिलो मीनीं सहिरण्यां प्रदापयेत् । कार्तिके लवणं त्यक्तं येन प्रतभृता
सदी । त्यक्तः सर्वरसास्तेन तस्यागो मां प्रदापयेत् । मूश्यां कार्तिके कुर्वन्नभुवं संस्पृशेद्
प्रती । पप्यङ्गे मूश्या दद्यात् सतूलं सोपधानकम् । इति ।

॥ हेमासुक्तदीपनानविधिः ॥

पूर्णआश्रयुजे मासि पूर्णमास्यो समाहितः । प्रथमे च निशारम्भे मनोवाक्ये
संयतः । नमः पितृभ्यः प्रेतभ्यो नमो धर्माय विष्णवे । नमो यमाय रुद्राय कान्तारपतये
नमः । दद्यादनेन मंत्रेण दीपं श्रद्धासमन्वितः । यः कार्तिके समर्पे तु वर्द्धन्ते तस्य
सम्पदः । दिवाकरे स्ताभलमौलिभूते गृहाददूरे पुरुषप्रमाणम् । यूपार्पति यज्ञियवृक्ष-
दारुमारोप्य भूमावय तस्य भूर्नि । यवांगुलत्रिद्वयुतास्तु तत्र द्विद्विस्तरीयांश्च सुपट्टिका-
स्तु । कृत्वा चतस्रोऽष्टदलाह्वीस्तु याभिर्मन्दप्रदिशानुसारं ॥ (अष्टयवैर्मितमंगुलं
यवांगुलं) तत्कर्णिकायां तु महाप्रकारो दीपः प्रदेयोदसमास्तथाष्टी । स्वर्दिङ्मुखः दीप-
वराम्बु तैलपुतारियुक्तस्तु यथोपलब्धं । अनङ्गलग्नं त्वथवस्त्रखण्डं नवमुरक्तं त्वथ-
वा सुशुद्धम् । धन्यं प्रयोष्यं च सुखं च इत्थं स्निग्धं सुशोभं सुसमं समस्तम् । तन्त्रालि-
पिष्टोपरि संनिधेयं यथा न नश्येन्न च कर्पते वा । सर्वं प्रकुर्याद्विगुणप्रमाणं नप्ये हि
सत्याप्येध दीपराज्यः । दलेषु शोभाह्वमतीव कुशोन्मनोरथानामुपलब्धये च । घंटाष्टकं
लम्बितपुष्पश्रमं सुवस्त्रशोभाप्यतमत्र पञ्चान् । संयोष्य भूमित्वथ गोमयेन संचन्द-
नाक्तेन जलेन लिप्त्वा । अनेकवर्णैरथ मण्डले तु कुर्यादष्टवर्णं कमलप्रमाणम् । कलानि
मूलानि तथाक्षतानि लाजादधिक्रीरमयाभयान् । नानाविधं भक्ष्यं वशोपणं च ॥ नृत्य-
गीतं मधुरं च वाद्यम् । निवेद्य धर्माय दद्यात् भूमौ दोषोदरायाण्यथ धर्मवह्ने । प्रजा-
पतिभ्यस्त्वथ सपितृभ्यः तैत्तिर्यवाद्यतपरिधतेभ्यः । नैऋत्यकोणादथ दक्षिणान्तं धर्मा-
दिभ्यः प्रेतपर्वतिकेभ्यः । ततो जलं शीतलमानयित्वा सर्पिः समध्वजमतीवगृह्यम् । चा-
पूयं चाष्टी कलशाञ्जलेन । नैऋत्यकोणादथ सन्निधाय । हेमरिपात्रं तिलहेमपूर्णं
दद्यात्तिथानं च सदक्षिणं च । गोभूहिरण्यं रजतं च वस्त्रं फलानि मूलानि यवांश्च
धान्यम् । गृहं रथं शयनं वाहनं च घंटाभि किञ्चिद्दहन्ते मनोर्हं । निवेदयन् प्राघ्न-
सत्तमेभ्यो नैऋत्यकोणादथ संनिधतेभ्यः । एकैकशः प्रोणने चाथ कुशोदराभिर्मही
स्वर्धनं विचार्य । दीपान्समप्रानथवर्जयित्वा सर्वं नयेयुस्त्वथः विप्रमुखाः । मक्षिणी-
कृत्यवतांगतां (वतांगनायनदेवतादीपस्तम्भमूर्तिः) तु ततो भवेन्नवतनच्छेदोऽर्चः । (इती-
दमीष्टक्यवहारसुक्तं निशागमे प्रत्यहमेव कुर्यात्) मासं समर्थं परया च मन्त्रया
समाप्यते कार्तिकपौर्णमास्यां । दिनत्रयं दीपमहोत्सवं वा एकोऽयं यो दोषहरश्च देवः ।
तथाभ्युज्यादिसमप्रमासं निशागते प्रत्यहमेव भक्षेया । नमोस्तु कान्तारकेशवताभ्यं
इत्येवमुक्त्वा भगवदस्य शान्त्यै । नार्घ्यानरेणाथ सुमङ्गलेन मन्त्रायुजेनाथ निशागु
भोग्यम् । संध्याप्रये दीपवरारच देवा रात्र्यागमे कार्तिकपौर्णमास्याम् । नरोत्तरे चैव
गृहांतरे वाप्यथैकलिङ्गे पञ्च चैत्यवृष्टे । सहस्रमष्टाधिकमत्र तैलपत्रम् पात्रे सुशुभे
राते वा । देवे तदर्पयथा तर्प्यं प्रमाथ्यरिभ्यस्त्वं पूर्योयाः । हनान्स्वर्दीपं च नु-
दीपे प्रमाप्य वस्त्रं त्वयै सुद्वर्णि । प्रज्वालयेथां च निकृष्य धोमान् क्षोणामंतं धारयुनेः

कार्तिककृष्णचतुर्थी—इयं चतुर्थी करकाभिधा । एषा चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या । उभयत्र तद्व्यासाव्याप्ती च संकष्टचतुर्थी यज्ञिणीयः । अत्र स्त्रीणामेव धिमाः तामामेव कस्त्युतः । अस्यामेव दशरथपूजनाद् दुर्गापूजनाच्च सौख्यवृद्धिः । दशरथपूजने प्रदोषव्यापिनी प्रक्षेति विष्णुभट्टः ।

कार्तिककृष्णासप्तमी—अस्यां पुत्रवत्या अहोर्द्वयतद्वाय्यम् । मार्गशीर्षाष्टम्यामनघाव्रतम् ।

कार्तिककृष्णाष्टमी—अस्यामष्टम्यां मधुरामण्डलवासिभिः राधाकुराडे स्नानं कार्प्यम् । अत्राष्टमी अस्याोदयव्यापिनी सूर्योदयव्यापिनी वा ग्राह्या स्नानकालव्यापित्वात् । अस्यां दाम्पत्याष्टमी-

करकाभिधेति—(यामनपुराणे)—शृणु देवि वरारोहे वक्ष्यामि त्वां महेश्वरो । पवित्रिहरीं श्रेष्ठां करकाख्यां चतुर्थिकामित्यादि । चन्द्रोदयव्यापिनीति—वृथैषा र्घ्यस्त्वपादस्तोविना चन्द्रोदयं शुभे इति वचनात् । सौख्यवृद्धिरिति—(संवत्सरप्रदीपे) आश्विने कृष्णपक्षस्य चतुर्थ्यां सन्निधोगतः । मृन्मयोऽस्थितः पूज्यो राजा दशरथः स्त्रिया दुर्गा च तत्र सम्पूज्या सर्वसौख्यविवृद्धय इति । अनघाव्रतमिति—(भविष्योत्तरे) कृष्णाष्टम्यां मार्गशीर्षे दाम्पत्यं वर्धनं निर्मितम् । अनर्थं चान्यथा चैव बहुपुत्रैः समन्विताम् । स्थापयित्वा शुभे देशे गोमयेनानुलेपिते इत्यादि । अनघाव्रतमेवाहोर्द्वयतमन्यद्वेति विचारयन्तु विज्ञाः ।

दाम्पत्याष्टमोव्रतमिति—(भविष्यपुराणे)—कार्तिके मासि विम्रेन्द्रपुत्रकामो नरो मुने । अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूजयेद्विधिवद्विजः ।

प्रयुज्य । देवीमहावर्तिरतीवर्वधा पुण्या च या सा भुवनप्रकारा । एतन्न कुर्यादप्यस्तु मन्दस्तस्यान्धकारस्य कुतः प्रशान्तिः । अयं हि दीपः कल्पवृक्षश्चिन्तामणिर्भस्मकरोऽथरेणुः । अनेन दीपेन मनोरथानां संप्राप्तिरस्तीति न संशयोऽत्र । एतानि चोक्त्वा च कश्चिद्वचांसि दामोदरचान्तरितो बभूव ॥ इति दीपदानविधिः ॥

वैतङ्ग्यम् । एषा राधाजयन्तीति धर्मसिन्धुकारः । भाद्रशुक्लाष्टमी राधाजयन्तीति सिद्धान्तः ।

कार्तिककृष्णैकादशी—(रमा)

कार्तिककृष्णद्वादशी—एषा गोवत्सद्वादशी—सा च प्रदोष-
व्यापिनी ग्राह्या । दिनद्वये प्रदोषसत्त्वे पूर्वा । अत्र गोपूजनं विधे-
यम् । तद्दिने तैलपक्वं स्थालीपक्वं गव्यं च वर्जयेत् । भाद्रद्वा-
दशी गोवत्सद्वादशीति केचित् । इमामेव द्वादशीमारभ्य पञ्चदिन-
पर्यन्तं नीराजनविधिश्च कार्यः ।

उमयासहितं देवं कृत्वा दर्भमयं विभुमिति ।

रमेति—कार्तिके कृष्णपक्षे तु रमानाम सुशोभना । एकादशी
समाख्याता महापापहरा परा इति ।

गोवत्सद्वादशीति—(भविष्ये)—सवत्सा कार्तिके मासि
कृष्णपक्षे युधिष्ठिर । द्वादस्यां भक्तिपुक्तैस्तैर्नन्दिनी नामनामत-
इत्यादि । प्रदोषव्यापिनीति—नरो वा यदि वा नारी नक्तं संकल्प्य
चेतसीति यचनात् । गोपूजनमिति—ऊर्जं सिते द्विदशमेऽन्धि च
गां सयत्सां याः पूजयन्ति बटकैः कुसुमैश्च हृद्यैः । ताः सर्वकामः
सुखभागविभूतिभाजो मर्त्ये वसन्ति सुचिरं नृपजीववत्सा इति ।
वर्जयेदिति—(हैमाद्रौ) तद्दिने तैलपक्वं च स्थालीपक्वं युधिष्ठिर ।
गोक्षीरं गोघृतं चैव दधितकं च वर्जयेत् । मापात्रं कामतोऽश्रीयाद्वाग्री
विगतमत्सरः । भूमौ स्वपेदुद्रस्रचारी शृणुयात्पुण्यमाप्नुयादिति ।
(अत्र गोक्षीरं समभिव्याहारादधितके अपि गोसम्यन्धिनी वर्ज्ये
इति लभ्यते—गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् । इति-
सान्तपनविधौ गोमूत्रसमभिव्याहारात्क्षीरे गोसम्यन्धवत् इति) ।
नीराजनेति—(आग्रये) कार्तिकः खलु मासो वै सर्वदेवमयो महान् ।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्र पञ्चदिनानि तु । पुण्यानि तेषु यद्वत्समक्षयं
सर्वकामिकम् । आश्विने कृष्णपक्षे तु द्वादश्यादिषु पञ्चसु । तीर्थ-

कार्तिककृष्णत्रयोदशी—अस्यां निशामुखे गृहाद्वहिर्यमाय दीपं दद्यात् । अत्र त्रयोदशी प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या दिनद्वये तद् व्याप्तावव्याप्तौ वा परा । इमामेवारभ्यंगोत्रिरात्रिव्रतम् । अत्र त्रयोदश्यौदयिकी-ग्राह्या कृष्णपक्षत्वात् । दिनद्वयेऽप्युदयव्यापिस्त्वे पूर्वा पूर्णत्वादितिरत्नाकरः ।

कार्तिककृष्णचतुर्दशी—(प्रेतचतुर्दशी) महाचतुर्दशी—अभ्यङ्गे एषा चन्द्रोदयव्यापिनीग्राह्या—दिनद्वये चन्द्रोदये अस्यान्द्वये पूरुः सर्वरात्रौ नृणां नीराजनोविधिः । नीराजयेयुर्दवांश्च विप्रांश्चैव तुरङ्गमान् । ज्येष्ठाज्येष्ठांस्तदन्यांश्च मातृमुख्याश्च योषितः । (आश्विनग्रहणमुख्यचान्द्राभिप्रायेण) ।

गृहाद्वहिरिति—(स्कन्दपुराणे) कार्तिकस्यासिते पक्षे त्रयोदस्यां निशामुखे । यमदीपं बहिर्दद्यादपमृत्युर्विनश्यति । तत्रैव दीपमग्नः सृज्युना पाशहस्ताभ्यां कालेन श्यामया सह । त्रयोदस्यां दीपदानात्सूर्यजः प्रीयतां मम इति । गोत्रिरात्रिव्रतमिति—(स्कन्दे) कृष्णपक्षे त्रयोदस्यां मासि चाश्वयुजे तथा । दीपोत्सवसमीपे तु व्रतमेतत्समाचरेत् । प्रातः स्नात्वा त्रयोदस्यां कृत्वा दन्तधावनम् । धिरात्रं नियमं कुर्याद्गोविन्दे भक्तिभायतः । गोविन्द जगतीनाथ गोवर्द्धनधरानथ । गोधिरात्रं करिष्यामि शरणं मे भयाच्युत । इति ।

चन्द्रोदयव्यापिनीति—(मदनरत्ने) कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दस्यां विषूदये । अथरथमेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभोगभिरिति । पूर्वमिति—(निर्णयामृतकारः) पूर्वविद्वच्चतुर्दस्यां कार्तिकस्य मितं तरे । पक्षे प्रमृपममये स्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः । त्रयोदशो यदाप्रातः क्षपणानि चतुर्दशी । रात्रियेषेभ्यमोवास्यांतदाभ्यङ्गे त्रयोदशोति ॥ अग्नौदय

(अथर्ववेदे) यमवशानम्—१८३।१३ यो यमार प्रयतो यस्तं यः प्रेयाय प्रयतो योऽमेतम् । वैश्वकर्म्म संगमनं कर्म राजानं हविषामाचर्यन (श्रुतवेदे) १८३।१३।१ वैश्वकर्म्म संगमनं जन्तुनं कर्म राजानं हविषा दुवन्द ।

सूर्योदयेऽद्याः सत्वे पूर्वा । चतुर्दशी चतुर्थयामारुणोदयचन्द्रोदय-
सूर्योदयानामुत्तरोत्तरस्यव्याप्यत्वादगुरुत्वम् । विभूतिकामैः सुगन्धि-
तैलेन स्नानं कार्यम् । अस्मिन्दिने जीवत्पितृक्रेणापि तर्पणं कार्यम् ।
प्रदोषे दीपदानम् । नरकोद्देशेन चतुर्वर्तियुक्तदीपदानञ्च विधेयम् ।
तत्पञ्चदिनानिदीपं दद्यात् । लांगजोद्धृतलोप्रयुतपामर्गतुम्बीचक्र-
मदीनां स्नानमध्ये शास्त्राभ्रमणं त्रिवारं कार्यम् । अस्यां शैववि-
प्रभोजनम् माषपत्रभोजनञ्च विहितम् । अस्तसमये उल्कादानञ्च
कार्यम् । इयं भौमवारयुक्ताचित्रालया ।

इति—(भविष्ये) अरुणोदयतोऽन्यत्र रिक्तायां स्नाति योनरः ।
तस्याब्धिकमयोधर्मोनरस्यत्येव न संशयइति । सुगन्धितैलेनेति-
चतुर्दशीयांश्वयुजस्य कृष्णा स्यात्पूजयुक्ता च भवेत्प्रभाते । स्नानं
समभ्यर्च्य नरैश्च कार्यम् सुगन्धितैलेन विभूतिकामैरिति । जीव-
त्पितृक्रेणापीति—(पाद्मे) या काचित्सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतु-
र्दशी । यमुनायां विशेषेण नियमस्तर्पयेद्यमम् । जीवत्पितापि
कुर्वीत तर्पणं यमभोष्मयोरिति । प्रदोषे दीपदानमिति—(दिशो-
दासीपे) अमाषास्याचतुर्दश्योः प्रदोषे दीपदानतः । यममार्गान्ध-
कारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः । ततः प्रदोषममये दीपान्दद्या
मनोरमान् । ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च । प्राक् रोग्यान्-
घापीषु प्रतौली निष्कुलेषु च । मन्दुरासु विचित्रासु हस्मिरालासु
चैवहि । इति । चतुर्वर्तियुक्तेति—दत्तोदीपश्चतुर्दश्यां नरकप्रोतये
मया । चतुर्वर्तिसमायुक्तः सर्वपापपनुत्तयइति । भ्रमणमिति—
(ध्रुवपुराणे) तैलं लक्ष्मार्जले गृह्णां दीपायल्याश्चतुर्दशीम् । प्रातः
स्नानं च यः कुर्याद्यमलोकं न परयति । मितालोष्टममायुक्तं मफटे-
फदलान्वितम् । हरपापमपामर्गं भ्राम्यमाणः पुनः पुनः । अशामार्गं
मथोनुम्यां प्रपसाटमथापरम् । आमयेस्नानमध्ये तु नरकस्य क्षयाय
ये । विहितमिति । माषपत्रस्य शाकेन भुक्त्वा तत्र दिने नरः ।

कार्तिककृष्णामावस्या—(सुखगत्रिः सुखमुक्तिका दीपावली)

प्रेतचतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते । नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्यात्
चिद्धयतुष्टये । न तत्कृतुशतं नापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् । कुमार्यो
पदुकाः पूज्यास्तथा शैवास्तपोधनाः । राजसूयफलं तेन प्राप्यते
नात्र संशय इति । उक्तादानमिति—(ज्योतिनिषण्ठे) तुलासं
सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उक्ताहस्ता नराः कुर्यात् पितृण
मार्गदर्शनमिति । चित्राग्नयेति—(पुष्करदराणे) कार्तिके भामधार
चित्राकृष्णा चतुर्दशी । तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं त
इति ।

शास्त्रदृष्ट्या दीपावस्यायन्महत्त्वं तत्तु सर्वोपरिवर्ततएव । साम्प्रतिकैर्यद्विज्ञा
दृष्टयोऽपि समबलोक्यते चेन्महोत्सवस्यास्य समयः सर्वथा तत्कालावरयकतातुल्यो
विद्यते । चातुर्मास्ये हि सततप्रस्तुतसलिलमम्प्यतेपु सदनपु यराकाशीनां प्राचुर्य
दुर्गन्धप्रसारश्च सुलभ इति शरदि तेषां शुद्धयर्थं दिशोपशुद्धिसम्पन्नोऽर्थः महांसत्त्व
महतां समारोहेण प्रवृत्त्यते । दारिद्र्यसूचकं सर्वं मलादिकं शरीरान् गृहाश्च दूरीकृत्य
स्वच्छतापक्षपातिनीं लक्ष्मीं सानन्दं सर्वे भारतीयाः सहर्षं तद्धिने सेवन्ते । इत्यपि ग्रयने
पतन्महोत्सवानन्तरः दुष्टकीटाः पृथ्वीगर्भान्तर्गता भवन्ति यत्र तत्र च विक्षीयन्ते ।
दीपार्चिषा दुष्टकीटानां दूरीकरणमपि पुणाक्षरन्यायेन भवत्येवेत्यलं बहुना । तदनन्तरमेव
द्वितीयदिने व्यापारसम्मेलनं वर्णिजः कुर्वन्ति । विपण्यां नवीनश्च धान्यागमः ।

(भविष्योत्तरे) अमावास्याकृत्यम्—एवं श्रभातसमयेऽअमावास्यायां नराधिप ।
स्नात्वा देवान्पितृन्भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्वणं श्राद्धं दधिक्षीरघृता
दिभिः । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यग्भोजयित्वा क्षमापयेन् । ततोऽपराहसमये धोपयेन्नगरे
नृपः । अथ राज्यं बलेलोक्येष्टे चैष्टतामिति । सोऽपि पुरे हृष्टः सुधाधवलितामिरे ।
पृक्षचन्दनमालाभिरर्चिते च गृहे गृहे । श्रुतपानरतोद्विक्तरजारी मज्जोदरे । नृत्यवादित्र-
संगुष्टे संग्रजलितदीपके । अन्योन्यप्रीतिसंगुष्टे दत्ततालनके जने । ताम्बूलहृष्टवदने
कुहकुमक्षोदचर्चिते । दुकूलपट्टनेपथ्यस्वर्णमाणि कथभूषिते । अद्भुतोद्भटगृहहारप्रदक्षिण-
कुतूहले । युवतीजनसङ्कीर्णं वस्त्रोज्ज्वलविहारिणि । दीपमालाकुले रम्ये विध्यस्तम्भान्त-
बन्धने । प्रदोषे दोपरहिते श्रान्ते वन्दिजनैर्युते । यात्राविहारसंचारे जयजीयेति वादिभिः ।
क्षत्रोपसर्गरहिते राजचौरभयोज्झिते । मित्रस्वजनसम्बन्धिसुहृत्प्रेमाभिरक्षिते । ततो-
ऽधरात्रसमये स्वयं राजा प्रजेपुरम् । अवलोकयितुं रम्यं पद्मधामेव शनैः शनैः । महता
तूर्यधोपेण अवलङ्गिर्हस्तदीपकैः । हृष्टशोभां तु संपरयन्कृतरक्षः स्वकैर्नरैः । तद्वत्प्रा-
महदाश्चर्यमृद्धिं चैवात्मनः शुभाम् । बलिराज्यप्रमोदं च सतां स्वगृहमाप्रजेदिति ।

प्रस्थां लक्ष्मीपूजनादिकं नववस्त्रधारणादिकं अभ्यङ्गमदीपश्राद्धञ्च
 कुर्यात् । दाक्षिणात्यैः केदारगौरीव्रतङ्कार्थम् । अत्र कौमुदीमहोत्सवः
 कार्यः । प्रत्युपसमये नारीभिर्गृहादलक्ष्मीनिष्कासनं कार्यम् शिष्ट-

लक्ष्मीपूजनादिकमिति—(ब० पु०)—अमावास्यायां देवास्तु
 कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्तास्तु सुखं क्षीरोदसानुपु ।
 तदानीदैत्यभयांमुक्ताः सुखं सुप्ताभ्युजादरे । अतोऽर्थं विधिघत्तं
 कार्याः मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवाराद्रौ न भोक्तव्यं श्रुते बाला-
 गुराजनात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षा-
 तथा कार्याः शक्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे रमसाने च नदी-
 व्रतवस्त्रमसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः
 शोभितव्याः प्रयधिक्रयभूमयः । दीपमालापरिविष्टे प्रदोषे तदे-
 वन्तरम् । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु संभोज्य च धुमुक्षितान् ।
 बलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिना । अगधैर्मृगधैर्विदग्धैरथ
 बान्धवैर्निवृत्तैः सहति । धिया सार्धं जगद्योनिः शेते विष्णुः
 सुखान्वितः । तस्यां रात्रौ जनानां तु अतोऽर्थं सुखसुप्तिका ।
 (मात्स्ये) दीपैर्नाराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृतेति । अभ्यङ्ग-
 मिति—प्रत्युपश्राव्यगुदशङ्कृत्वाभ्यङ्गादिमङ्गलम् । अक्तया सम्पू-
 जयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तय इति । (कंस्यपसंहितायाम्)—दीपा-
 वलीदर्शः प्रक्रम्य-इन्दुचयेऽपि संक्रान्ती रवौ पति दिनक्षये तत्राभ्य-
 ङ्गो न दोषः प्रातः पापापनुत्तपइति । केदारगौरीव्रतमिति—
 (पाद्मे) आश्विनस्यासिते पक्षे अमावास्या यदा भवेत् । तस्यां
 व्रतमिदं कार्यम् यथोक्तं शम्भुना पुरेत्यादि । दीपश्राद्धमिति—
 कार्तिके मास्यमावास्या तस्यां दीपप्रदीपनम् । शालायां ब्राह्मणः
 कुर्यात्सगच्छेत्परमम्पदमिति । कौमुदीमहोत्सवइति—कौमुद-
 निजना घस्माद्यानाभावेन परस्परम् । ह्यस्तुष्टां सुखापश्रास्तेनपा
 कौमुदो स्मृतः । अलक्ष्मीनिष्कासनमिति—गृहं गते निर्गमे तु
 जने निद्रान्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः शूर्पदिण्डिमपादनाः ।

कार्तिककृष्णामावस्या—(सुखरात्रिः सुखसुप्तिका दीपावली)

प्रेतचतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते । नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्यात्
च्छिवतुष्टये । न तत्कृतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् । कुमार्यो
यदुकाः पूज्यास्तथा शैवास्तपोधनाः । राजसूयफलं तेन प्राप्यते
नात्र संशय इति । उल्कादानमिति—(ज्योतिर्नियन्धे) तुलासं
महत्वांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितृण
मार्गदर्शनमिति । चित्राख्येति—(पुष्करदराणे) कार्तिके भौमधारण
चित्राकृष्णा चतुर्दशी । तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं तत
इति ।

शास्त्रदृष्ट्या दीपावल्यायन्महत्त्वं तत्तु सर्वोपरिवर्ततएव । साम्प्रतिकैर्यद्विज्ञान
दृष्ट्याऽपि समवलोक्यते चेन्महोत्सवस्यास्य समयः सर्वथा तत्कालावरयकतानुवृत्तौ
यिगते । चागुर्मास्ये हि सततप्रस्तुतसलिलमम्लनेषु सदनेषु यशकादीनां प्रापु
दुर्गन्धप्रसारश्च सुलभ इति शदि तेषां शुद्धयर्थं दिशेषु शुद्धिसम्पन्नोऽयं महोत्सव
महता समारोहेण प्रवृत्त्यते । दारिद्र्यमुषकं सर्वं मलादिकं शरीरागृहाश्च दूरीकृत्य
स्वच्छतापक्षपातिनीं लक्ष्मीं सानन्दं सर्वे भारतीयाः सहर्षं तद्दिने सेवन्ते । इत्यपि प्रयत्ने
एतन्महोत्सवानन्तरं दुष्टकीटाः पृथ्वीगर्भात्सर्गता भवन्ति यत्र तत्र च विभीषन्ते ।
दीपावलिप्रादुष्टकीटानां दूरीकरणमपि धुणक्षरन्यायेन भवत्येवेत्यलं बहूना । तन्मन्तरमेव
द्वितीयदिने व्यापारमम्मेलनं वर्णिजः कुर्वन्ति । विषयां नवीनत्र धान्यागमः ।

(भविष्योत्तरे) अमावास्याकृत्यम्—एवं प्रभातममयेऽथमावास्यायां मराधिप ।
गन्तवा देवान्पितृभ्यश्च संपूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पावणं भाद्रं वशिष्ठारपुत्रा
दिभिः । भक्ष्यैर्नानाभिः सम्यग्भोजयित्वा क्षमापयेत् । ततोऽपराह्णममये धौलेभगवते
नृपः । अथ राज्यं वन्द्योद्योगेषु चेत्युक्तमिति । सोमश्चापि पुरे दृष्टः शुपाथवर्णिनातिरे ।
वृक्षचन्दनमालाभिरर्चिते च गृहे गृहे । शुद्धपात्रमोदिकनानां मतोदरे । गुणवर्णि
संपुष्टे संप्रवृत्तिरुत्तरे । अन्योन्यश्रीतिर्महते दण्डाननके जने । ताम्बूलद्वयवृत्ते
कुक्षुमधोदधिविते । दुष्टवपद्वैतव्यम्बुगुमाणि कथमुपिते । अद्भुतोदृष्टद्वारप्रसिद्धि
वृत्तरे । युवतीजनमहोत्तरे वक्षोन्वसविशोभिणि । दीपमात्रावृत्ते रम्ये विष्णुभक्त
कथने । प्रशान्ते देवश्रिते रम्ये वसिष्ठनेत्रे । यात्राविहारसंचारे जयतीयेति वदिति ।
सुशोभमानदिने राजचौकमयोच्चिते । मित्रभ्रातृजनमव्ययिमुद्राश्रेमाभिरक्षिते । ततो
दुर्धराजममये स्वर्गं राजा प्रवेष्टुम् । अथवाचपिर्न रम्यं वदन्तामेव राजे रम्ये । वरग
नृप्येदेनेन अनङ्गिर्हन्तरीवहे । दृष्टोमां तु संप्रवृत्ततश्च स्वर्गं गते । महारा
महाराज्येष्टेष्टे वैशम्पव हुमम् । वनिताजयप्रयोगं च तत्रा स्वगृहमाप्रवेति ।

अस्यां लक्ष्मीपूजनादिकं नववस्त्रधारणादिकं अभ्यङ्गमदीपश्राद्धञ्च
कुर्यात् । दाक्षिणात्यैः केदारगौरीव्रतकार्यम् । अत्र कौमुदीमहोत्सवः
कार्यः । प्रत्युपसमये नारीभिर्गृहादलक्ष्मीनिष्कासनं कार्यम् शिष्ट-

लक्ष्मीपूजनादिकमिति—(ब्र०पु०)—अमावास्यायां देवास्तु
कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुसास्तु सुखं क्षीरोदसानुपु ।
लक्ष्मीर्देवभयान्मुक्ता सुखं सुसाम्बुजोदरं । अतोऽर्थं विधिवत्
कार्या मनुष्यैः सुखसुसिका । दिवाराद्रौ न भोक्तव्यं ऋते घाला-
तुराजनात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षा-
स्तथा कार्याः शक्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे रमसाने च नदी-
पर्वतचरमसु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरंषु गृहेषु च । घरैः पुष्पैः
शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदं-
नन्तरम् । ब्राह्मणान्भोजयित्वा तु संभोज्य च युमुचिनाम् ।
अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नययस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च
पान्धवैर्निवृत्तैः सहैति । त्रिधा मार्गं जगन्मोनिः शेते विष्णुः
सुखान्वितः । तस्यां रात्रौ जनानां तु अनोऽर्थं सुखसुसिका ।
(मात्स्ये) दीपैर्नाराजनादत्र सैषा दीपावली स्मृतेति । अभ्यङ्ग-
मिति—प्रत्युपमाश्रयुग्दर्शकृत्वाभ्यङ्गादिमङ्गलम् । भक्त्या सङ्ग-
जयेद्देवीमलक्ष्मीविनिवृत्तय इति । (करपसंहितायाम्)—दीपा-
वलीदर्शं प्रक्रम्य—इन्दुचयेऽपि संक्रान्तीरधौ पति दिनक्षये तत्राभ्य-
ङ्गो न दोषाय प्रातः पापापनुत्तपइति । केदारगौरीव्रतमिति—
(पाद्मे) आश्विनस्थासिते पक्षे अमावास्या यदा भवेत् । तस्यां
व्रतमिदं कार्यं यथोक्तं शस्त्रेणापुरेत्यादि । दीपश्राद्धमिति—
कार्तिके मास्यमावास्या तस्यां दीपप्रदीपनम् । शालायां ब्राह्मणः
कुर्वात्सगच्छेत्परमम्पदमिति । कौमुदीमहोत्समवइति—कौमुद-
निजना यस्माच्चानामाघेन परस्परम् । हृष्टास्तुष्टा सुखापदास्तेनया
कौमुदी स्मृताः । अलक्ष्मीनिष्कासनमिति—गवं गमे निरीथं तु
जने निद्रान्धलोचने । तावद्गमरनारीभिः शूर्पदिण्डिमपादनैः ।

कार्तिककृष्णामावस्या—(सुखगान्धः सुखसुप्तिकाः दीपावली)

प्रेतचतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते । नक्तं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्या-
च्छिद्यतुष्टये । न तत्कृतुशतेनापि प्राप्यते पुण्यमीदृशम् । कुमार्या-
षट्काः पूज्यास्तथा शैवास्तपोधनाः । राजसूयफलं तेन प्राप्यते
नात्र संशय इति । उल्कादानमिति—(ज्योतिर्नियन्धे) तुलासंस्थे
महत्सारांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनमिति । चित्रारूपेति—(पुष्करदराणे) कार्तिके भामवारेण
चित्राकृष्णा चतुर्दशी । तस्यां भूतेशमभ्यर्च्य गच्छेच्छिवपुरं तत
इति ।

शास्त्रदृष्ट्या दीपावस्यायन्महत्त्वं तत्तु सर्वोपरिवर्ततेष्व । साम्प्रतिकैर्यदिविज्ञान
दृष्ट्याऽपि समवलोक्यते चेन्महोत्सवस्यास्य समयः सर्वथा तत्कालावश्यकतातुकूलो-
विद्यते । चातुर्मारये हि सततप्रस्तुतसलिलमल्लुतेषु सद्गुणेषु यशकाशीनां प्राचुर्यं
दुर्गन्धप्रसारश्च सुलभ इति शरणि तेषां शुद्धयर्थं विशेषशुद्धिसम्पन्नोऽयं महोत्सवो
महता समारोहेण प्रपूज्यते । दारिद्र्यसूचकं सर्वं मलादिकं शरीरात् गृहाच्च दूरीकृत्य
स्थच्छतापक्षपातिनीं लक्ष्मीं सामन्द्यं सर्वे भारतीयाः सहर्षं तद्दिने संवन्ते । इत्यपि भूयते
पतन्महोत्सवानन्तरं दुष्टकीटाः पृथ्वीगर्भान्तर्गता भवन्ति यत्र तत्र च विक्षीयन्ते ।
दीपार्चिषा दुष्टकीटानां दूरीकरणमपि घृणाक्षरन्यायेन भवत्येवेत्यलं बहुना । तदनन्तरमेव
द्वितीयदिने व्यापारसम्मेलनं बाणजः कुर्वन्ति । विपण्यां नवीनश्च धान्यागमः ।

(भविष्योत्तरे) अमावास्याकृत्यम्—एवं प्रभातसमयेऽअमावास्यायां नराधिप ।
गत्वा देवान्पितॄन्भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्वणं भाद्रं दक्षिणैरुपृता-
दिभिः । भक्ष्यैर्नानाविधैः सम्यग्भोजयित्वा क्षमापयेत् । ततोऽपराहसमये घोषेनगरे
नृपः । अथ राज्यं बलेलोकयोधेष्टं चेष्टतामिति । लोकत्रापि पुरे हष्टः सुधाधवलितजिह्वे ।
वृक्षचन्दनमालाभिरर्चिते च गृहे गृहे । शूतपानरतोद्विक्कनरनारी मतोदरे । नृत्यवादिप्र-
संगुष्टे संप्रज्वलितदीपके । अन्योन्यप्रीतिसंहृष्टे दत्ततालनके जने । ताम्यूलहृष्टवदने
कुङ्कुमशोदचर्चिते । दुकूलपट्टनैपथ्यस्वर्णमाणि कथभूषिते । अद्भुतोद्भटद्वारप्रदर्शिन-
कुलहले । युवतीजनसङ्कीर्णं बलोज्ज्वलविहारिणि । दीपमोलाकुले रम्ये विध्यस्तैवान्त-
यन्धने । प्रदोषे दोषरदिने शस्ते बन्दिजनैर्युते । यात्राविहारसंचारे जयजीवेति वादिभिः ।
क्षत्रोपसर्गरहिते राजचौरभयोज्ज्वले । मित्रस्वजनमम्यन्धिसुहृत्प्रेसाभिरर्जिते । ततो-
ऽधराग्रसमये स्वयं राजा प्रजेपुरम् । अवलोकयितुं रम्यं पद्मधामेव शनैः शनैः । मद्रा-
तृप्यपोषणं भवद्विहस्तदीपकैः । हृष्टशोभां तु संपरयन्कृतारक्षः स्वकैर्नरैः । मद्रष्टा-
महदाग्रव्यमृद्धिं चैवात्मनः शुभाम् । बलिराज्यप्रेमोदं च ततः स्वगृहमाग्रजेदिति ।

यां लक्ष्मीपूजनादिकं नववस्त्रधारणादिकं अभ्यङ्गमेदीपश्राद्धञ्च
शीतं । दक्षिणात्यैः केदारगौरीव्रतङ्कार्यम् । अत्र कौमुदीमहोत्सवः
र्यः । प्रत्युपसमये नारीभिर्गृहादलक्ष्मीनिष्कासनं कार्यम् शिष्ट-

लक्ष्मीपूजनादिकमिति—(ब्र० पु०)—अमावास्यायां देवास्तु
र्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुसास्तु सुखं क्षीरोदसानुपु ।
जीर्द्वैषभयान्मुक्ता सुखसुसाम्बुजोदरं । अतोऽर्थं विधिवत्
र्या मनुष्यैः सुखसुसिका । दिवाराद्रौ न भोक्तव्यं ऋते याला-
ज्जनात् । प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् । दीपवृक्षा-
या कार्याः शक्या देवगृहेषु च । चतुष्पथे स्मृताने च नदी-
तटैरमस्तु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरेषु गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः
भित्तव्याः क्रयविक्रयभूमयः । दीपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदं-
तरम् । प्राच्याणाम्भोजयित्वा तु संभोज्य च पुंसुचिन्तान् ।
तद्वृत्तेन भोक्तव्यं नयवस्त्रोपशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्यदिग्धैश्च
ध्वजैर्निवृत्तैः सहति । धिया सार्धं जगद्योनिः शेते विष्णुः
त्रान्वितः । तस्यां रात्रौ जनानां ॥ अतोऽर्थं सुखसुसिका ।
(तस्ये) दीपैर्नाराजनादथ सैषा दीपावली स्मृतेति । अभ्यङ्ग-
ति—प्रत्युपमाभ्ययुग्दर्शकृत्वाभ्यङ्गादिमहलम् । भरतया सम्पू-
र्ये दीपमलक्ष्मीविनिवृत्तय इति । (करपसंहितापाम्)—दीपा-
दिदर्शं प्रक्रम्य—इन्दुक्षपेऽपि संक्रान्तौ रवौ पति दिवच्छयो तत्राभ्य-
न दोषाय प्रातः पापापनुत्तयइति । केदारगौरीव्रतमिति—
(द्ये) आश्विनस्थासिते पक्षे अमावास्या यदा भवेत् । तस्यां
मिदं कार्यं यथोक्तं शम्भुना पुरेत्यादि । दीपश्राद्धमिति—
र्तिके मास्यमावास्या तस्यां दीपप्रदीपनम् । शालायां प्राच्याः
र्यात्सगाच्छेत्परमम्पदमिति । कौमुदीमहोत्सवइति—कौमुद-
व्रजना यस्माच्चानाभायेन परस्परम् । हृष्टास्तुष्टा सुखापलास्तेनपा
मुदो स्मृता । अलक्ष्मीनिष्कामनमिति—एवं गते निर्यापे ॥
ने निद्रान्धलोचने । तावन्नगरनारीभिः शुद्धिदिष्टमपादनं ।

समाचारात् शस्त्रपूजा पद्माभिषेकश्च कार्यः । दीपदानेऽमावस्याप्रदोष-
व्यापिनी ग्राह्या । तस्य कर्मकालत्वान् । दिनद्वये प्रदोषव्याप्तौ
परा । उभयदिने प्रदोषव्याप्त्यभावेऽर्धरात्रव्यापिनी ग्राह्या । लक्ष्म्या-
गमनकालत्वाभिधानात् । प्रदोषार्धरात्रव्यापिनी मुख्या । एकैक-
व्याप्तौ परैव । प्रदोषमुख्यत्वादधरात्रेऽनुष्ठेयाभावाच्च । यदा पूर्वे-
द्युरेव प्रदोषव्यापिन्यभावास्या । श्राद्धयोग्या च । द्वितीयदिने तदा
पूर्वेद्युरेव प्रदोषे लक्ष्मीं सम्पूज्य दीपदानं कार्यम् । श्राद्धं तु
परादिनेऽपराणहे । इति ।

कार्तिकशुक्लप्रतिपद्—अस्यां वलिपूजनं दीपोत्सवः ।

निष्कास्यते प्रहृष्टाभिरलक्ष्मीः स्वगृहाङ्गणात् । परेति—(निधि-
परत्वे)—दण्डैकरजनीयोगे दर्शः स्यात्सु परेऽहनि । तदा विहाय
पूर्वेद्युः परेऽग्निं सुखरात्रिका । अर्धरात्रव्यापिनीति—(ब्राह्मे)-
अर्धरात्रे भ्रमत्येष लक्ष्मीराश्रयितुं गृहात् । अतः स्वलङ्कृता
लिप्तो दीपैर्जाग्रज्जमोत्सवाः । सुधाधवलितः कार्याः पुष्पमालोप-
शोभिता इति । परदिन इति अपराणहे प्रकर्तव्यं श्राद्धं पितृपरायणैः ।
प्रदोषसमये राजन्कर्तव्या दीपमालिका । अयं क्रमः सम्पूर्णतिथ्य-
भिप्रायेण । अतोद्वितीयदिनेपराणहे श्राद्धकार्यम् इति ।

वलिपूजनमिति—(स्कन्दपुराणे)—कृत्स्नसर्वमेवेह रात्रौदैत्य-
पनिर्यते । पूजां कृत्वा नृपः साक्षाद्भूमौ मण्डलके शुभे ।
वलिमालिख्य दैत्येन्द्रः वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः । सर्वाभरणसम्पूर्णं
चिन्ध्यायल्या सहान्वितम् । कूष्माण्डं चाणजम्भोरुमयदानयसं-
वृतम् । सम्पूर्णहृष्टवदनं किरीटोत्करसंकुलम् । द्विभुजं दैत्यराजानं
कारपित्या नृपः स्वयम् । गृहस्य मध्ये शालायां विशालायां ततो
ऽर्चयेत् । लांकेऽपि गृहस्यान्तः शस्यायां शुक्लतण्डुलैः । संस्था-
प्य वलिराजानं फलेः पुष्पैश्च पूजयेत् । वलिमुद्दिर्य दीपन्ते
दानानि कुरुनन्दन । यानि तान्यक्षयान्याहुर्नयैव संप्रदर्शितम् ।

गोवर्द्धनपूजा । मार्गपालीवन्धनं । वष्टिकावर्षणं । तैलाभ्यङ्गः ।
द्विजादीनां नूतनवस्त्रैः पूजनं । द्यूतादिकं । नारीकर्तृकनीराजनं

यदस्पां दीयते दाने स्वरूपं वा यदि वा यहु । तदक्षयं भवेत्सर्वं
विष्णोः प्रोतिकरं परमिति । दीपोऽस्सय इति—यलिराज्ये दीपदा-
नात्सदा लक्ष्मीः स्थिरा भवेत् । दीपैर्नाराजनादंघ्र सैषा दीपावलिः
स्मृता । यलिराज्यं समासाद्ययैर्न दीपावलिः कृता । तेषां गृहे
कथं दीपाः प्रज्वलिष्यन्ति कैराच । गोवर्द्धनपूजेति—(पाद्ये)
ततोऽधलेर्गृहकारि स्थाप्यो गोमयमूर्तिमान् । मुने श्रीचालगोपालाः
स्थाप्योगोवर्द्धनो महान् इति । मार्गपालीवन्धनमिति—(स्कन्द-
पुराणे) ततोऽपराण्हसमये पूर्वस्यां दिशि भारत । मार्गपालीं
प्रवन्धीयात्संगस्तम्भे च पादपे । कुराकाशमयीं दिव्यां लम्बकैर्वहु-
भिर्लताम् । कृते होमे द्विजेन्द्रैस्तु वध्नीयान्मार्गपालिकाम् । नमस्कारं
ततः कुर्यान्मन्त्रेणानेन सुव्रत । मार्गपालि नमस्तेस्तु सर्वलोकसुख-
प्रदे । विधेयैः पुत्रदारायैः पुनरेहि व्रतस्य मे । नाराजनं च तत्रैव
कार्प्यं राष्ट्रजयप्रदम् । मार्गपालीतलेनेत्थं यान्ति गावो गजावृषाः ।
राजानोराजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः । मार्गपालीं समुल्लङ्घ्य
नीरुजः स्युः सुखान्विता इति । वष्टिकावर्षणमिति—(आदित्यपुराणे)
कुराकाशमयीं कुर्याद्वष्टिकां सुदृढां नवाम् । तामेकताराजपुत्रा-
हीनवर्णास्तथान्यतः शूहीन्वा कर्षयेयुस्तां यथासारं मुहुर्मुहुः ।
जपेऽत्र हीनजातीनां जपोराज्ञस्तु यासरम् । जयचिन्हमिदं राजाः
विदधीत प्रयत्नत इति । तैलाभ्यङ्ग इति—(बृहवसिष्ठः) यत्सरादौ
यसन्तादौ यलिराज्ये तथैव च । तैलाभ्यङ्गप्रकुर्वाणो नरकं प्रति-
पद्यन् । पूजनमिति—नवैकस्त्रैश्च सम्पूज्या द्विजसम्बन्धिधान्धवाः ।
इति । द्यूतादिकमिति—(आदित्यपुराणे)—तस्माद्व्यूतं प्रकर्तव्यं
प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन्द्यूते जयो-यस्य तस्य संयत्सरं
शुभम् । पराजये-विरुद्धं तु लब्धनाशस्ततो भवेत् । श्रोतव्यं
गीतवाद्यादिस्वनुल्लसैः स्वेच्छकृतैः । विशेषभवनं स्वीयं प्रशस्त-

मङ्गलमालिकाचेत्यंमार्दीनि विहितानि । प्रतिपदलिपूजनं पूर्वविद्धा ।
 गोकीडने पूर्वयुता ग्राह्या । दिनद्वये सायान्हव्यापित्ये परा ।
 असत्ये पूर्वा । चन्द्रोदयदर्शनसम्भावनायामपि पूर्वा । मार्गपाली-
 बन्धने वष्टिकावर्षणे तैलाग्न्यङ्गे च पूर्वा ग्राह्या । धृते उत्तरा ।

घान्धयै सह । तस्यां निशायां कर्नच्यं शय्यास्थानं सुयोभनं ।
 दयिताभिश्च सहितैर्नैयासा च भवेन्नृश इत्यादि । अन्यदपि—
 (भविष्ये)—तनः प्रचुद्धे सकले जने प्राप्तमहोत्सवे । मातृदीपकहस्ते
 च स्नेहनिर्भरवत्सले । येस्याचिलासिनी सार्धस्यस्तिमङ्गलचारिणी
 गृहाद्गृहं प्रजति च पादाभ्यङ्गप्रदायिनी । पिष्टकोवर्तनपरे
 गुरुचुम्बूषणाकुले ।

पूर्वयुतेति—(देवलः)—या कुहः प्रतिपन्मिभ्रा तत्र गाः पूजये-
 न्द्वर । पूजने श्रोणि बधन्ते प्रजागायोमर्हापतिः । प्रतिपदश्यामी
 पूजनं तु गवांमतम् । परविद्धेषु यः कुर्यात्पुत्रदार्पणक्षयः । इति ।
 परेति—(निर्णयानृते)—वर्धमानतियो नन्दा यदि सार्धत्रियामिका-
 धितोपा वृद्धिर्गामिस्त्वादिस्तरं तत्र चोच्यते । (तत्र कीडनादौ स्मृत्य-
 न्तरेऽपि)—त्रियामगा दर्शतिथिर्भवेत्सार्धत्रियामा प्रतिपदिवृद्धौ
 दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्येषां पूर्वयुते विधेये इति ।
 (अत्रदीपोत्सवपदेन गोपूजनादिकमेव गृह्यतेकालानुग्रहात्)
 चन्द्रोदयसम्भावनायामिति—(देवलः)—शवां कीडादिने भयं
 राशौ दृश्येते चन्द्रेमाः । सोमोराजा पशुन्हन्ति सुरभीः पूजकांस्तथा ।

प्रभासमये राजा शोपणीयात्ततो जनाः । सुवासिनीस्योदयानि वक्ष्याम्यमरः
 णानि च । सद्भावेनैव संतोष्या दानेन च तथा द्विजाः धरत्रेस्ताम्यूलदानेन पुष्पकपूर-
 फुल्लैः । भोजयत्पूजयत्यनेनन्तःपुरविलासिनी । पदातिजनसंघातान्मेवैः कम्पुके-
 शुभैः । स्वनामाङ्कः स्वयं राजा शोपयेत्तवजनान्पृथक् । तथा गणाधिपत्याञ्च तथा
 महाभद्रान्भटान् । पृथगन्महिषाञ्चैव युष्यमानान्परैः सह । गजानघाञ्च दोषाञ्च
 पदातीन्समलङ्कृतान् । मन्थारुढः स्वयं परयेन्नदन्तकवारणान् । मुद्रापरेऽग्रीसवैव
 गोमहिष्यादिर्ह ततः । शृपान्कर्षयद्गोभिरुत्थिष्यपुत्थिवादिभिरिति ।

नारीनीराजनमङ्गलमालिकात्मकं कार्यद्वयं तु मुहूर्तमात्रायामुत्तरस्या-
मेव कार्यम् ।

कार्तिकशुक्लद्वितीया—(यमद्वितीया-भ्रातृद्वितीया)—अस्यां
यमुनास्नानं कृत्वा यमपूजयेत्तपयेत्च । भगिनीभिर्भ्रातरो भोज-

इति । उत्तरस्यामेवेति—(ब्रह्मपुराणे)—कार्तिके शुक्लपक्षे तु
विधानद्वितयं भवेत् । नारीनीराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका ।
अथ चेत्प्रतिपदस्वरूपा नारीनीराजनं भवेत् । द्वितीयायां तदा-
कुर्यात्सायं मङ्गलमालिकाम् । लभ्यते यदि धां प्रातः प्रतिपद-
घटिकाद्वयम् । तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिका इति ।
आश्विमासे, यदा दशैः नारीनीराजनं भवेत् । नारीणां तत्र वैधव्यं
देशदुर्भिक्षमेव च । कार्तिके शुक्लपक्षादौ अमा च घटिकाद्वयम् ।
देशमङ्गलभयाच्च च कुर्यान्मङ्गलमालिकाम् ।

यमद्वितीयैति—कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिर ।
यमोपमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् । अनो यमद्वितीया मा-
प्रोक्ता लोकः युधिष्ठिर इत्यादि । यमुनास्नानमिति—(स्कान्दे)—
ऊर्जं शुक्लद्वितीयायामपराण्हेऽर्चयेद्यमम् । स्नानं कृत्वा भानुजायाः
यमलोकं न परयति । ऊर्जं शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः ।
महिषासनसमारूढो दण्डमुद्वरधारिभिः । चेष्टितः किङ्करैर्दुष्टैस्तस्मै-
पच्छति वाञ्छितम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां तु नारद ।
यमोपमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहेऽर्चितः । द्वितीयायां महोत्सवं
नारकीयास्तु तर्पिताः । पापेभ्यो विप्रयुक्तास्ते मुक्ताः सर्वविबन्ध-
नात् । तेषां महोत्सवो वृत्तोपमराष्ट्रे सुखावहः । अनो यमद्वितीयै-
न्द्रिषु लोकेषु विश्रुता । अस्यां निजगृहे विप्रं न भोक्तव्यं ततो-
बुधैः । स्नेहेन भगिनीहस्तादु भोक्तव्यं पुष्टिर्बर्द्धनम् । दानानि च
प्रदेयानि भगिनीभ्यो विधानतः । स्वर्णालङ्कारवस्त्राद्यैः पूज्याः संस्का-
रभोजनैः । सर्वा भगिन्यः सम्पूज्या अमावे प्रतिपक्षाः । (पितृ-
व्यादिपुत्र्यः अन्यारथ या भगिनीत्वेन प्रतिपक्षाः) यमं च विप्रगुप्तं
च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्यश्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्रपैरिति ।

नीयाः । भ्रातृभिश्चमगिन्यां वस्त्रालङ्कारादिभिः सत्कार्याः । मय्या-
न्हस्य भोजनकालत्वाद् भोजने मय्यान्हव्यापिनी ग्राह्या । दिन-
द्वये तद् व्याप्ताव्याप्ता च युग्माग्नीतिवचनादुत्तरा ग्राह्या ।

कार्तिकशुक्लचतुर्थी—अस्यां नागव्रतद्वार्यम्—तच्च मय्या-
न्हव्यापिन्यां ।

कार्तिकशुक्लपञ्चमी—अत्र जयापञ्चमीव्रतद्वार्यम् । तत्र
सामान्यपञ्चमीव्रतनिर्णयः ।

कार्तिकशुक्लषष्ठी—अस्यां भौमयुतायां बन्धि सम्पूज्य बन्धिम्-
होत्सवं कुर्यात् । अत्र पणमुन्योरिति वचनात् उत्तरा ग्राह्या ।

कार्तिकशुक्लषष्ठी (गोपाष्टमी)—अस्यां गोपूजन गोप्रदक्षिणा
गवानुगमनैरिष्टकामावाप्तिः ।

(मदनरत्ने)—तिथौ । युगाहयायां तु समुपोष्य यथाविधि ।
शङ्खपालादिनागानां शेषस्य च महात्मनः पूजा कोट्यां पुष्पगन्ध-
क्षीराप्यायनपूर्वकम् । इति । मय्यान्हव्यापिन्यामिति—(स्कन्द-
पुराणे)—युगं मध्यदिने यत्र तत्रोपोष्य कृष्णेश्वरान् । क्षीरेणाप्याय-
पञ्चम्यां कारयेत्प्रयतो नरः । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तं
हिंसन्ति पक्षगाः । इति ।

जयापञ्चमीव्रतमिति—(भविष्योत्तरे)—मोहात्स्येमपि बद्ध्यामि
पञ्चम्यास्तेव भारत । जयेति या च विख्याता व्रतिनां जयदापिनी ।
यस्यां जयजयाशब्दं कुर्वन्ति व्रतिनोबुधाः । परिपूर्णं तत् यस्यां
सा ज्ञेया जयपञ्चमीति ।

बन्धिम्होत्सवमिति—(मत्स्यपुराणे)—शुक्लपञ्चमी
भौमयारेष्युपस्थितिः । महापञ्चमीति सा प्रोक्ता सर्वपापहरातिथिः ।
तस्यां स्वपिति चैव बन्धिः पूर्वत्रोपोष्य चैव दिने । पञ्चम्यां बन्धि-
संमभ्यर्च्य कुर्याद्बन्धिम्होत्सवमिति ।

गोपाष्टमीति—कार्तिकेयाष्टमी—शुक्ला । ज्ञेया गोपाष्टमी

कार्तिकशुक्लनवमी—इयं शुगादिः अतोऽत्रापि अपिगडंश्राद्धं
कार्यं । इयं पूर्वागद्व्यापिनी प्राणा । शुक्लपक्षस्थत्वात् । उपैवाक्षय-
नवमी—अस्यां गोदानादिकं कार्यम् । आचारादत्र कुम्भाण्डदा-
नमपि पर्यम् । [धाराहे] अस्यां मधुराप्रदक्षिणाप्रोक्ता । तद्विधि-
प्रयोगौ मधुरासेतौ द्रष्टव्यौ । अत्रैव विष्णुत्रिसारारम्भं कृत्वा
तुलसीविवाहः ।

कार्तिकशुक्लदशमी—अस्यां [सार्धभौमव्रतम्] ।

कार्तिकशुक्लैकादशी—अस्यां पञ्चदिनात्मकं भीष्मपञ्चक-
व्रतमारम्भणीयम् । दशम्यविद्धैकादशीमारभ्य पञ्चदिनात्मकं व्रतं
चतुर्दश्यविद्धपूर्णिमायां समापनीयम् । तिथिन्नयवशेन नैवं घटेत
चेद्विद्धायामप्यारम्भणीयम् । प्रधानव्रतानुरोधेनागामितिथिगुणस्य
परविद्धत्वादेरेनादरणीयत्वात् । एवमविद्धैकादश्यामारभ्य पञ्चविद्धे

शुभैः । तत्र कुर्याद्गुणयां पूजां गोप्रासं गोप्रदक्षिणं । गवानुगमनं
कार्यं । सर्वान्कामानभीप्सितेति ।

पूर्वाह्नव्यापिनी—शुक्ले पौर्वाह्निके क्षेपे इति । अक्षयनय-
मीति—(देवीपुराणे)—शुक्लपक्षे नवम्यां यः कार्तिकस्य समाहितः ।
स्नायाद्वाघ्नमस्कुर्व्यादक्षयं लभते फलमिति । तुलसीविवाह-
इति—(पद्मपुराणे)—कार्तिके शुक्लनवमीमवाप्य विजितेन्द्रियः ।
हरिं विधाय सौवर्णं तुलस्यासहितं विभुम् । पूजयेद्विधिवद्-
भक्त्या व्रती । तत्र दिनत्रयम् । एवं यथोक्तविधिना कुर्याद्देवा-
ह्निको विधिरिति ।

सार्धभौमव्रतमिति—कार्तिकस्य तु मासस्य दशमी शुक्ल-
पक्षगा । तस्यां नक्ताशनोक्तो दिक्षु शुद्धवर्णि-हरेदित्यादि ।

भीष्मपञ्चकव्रतमिति—(देवीपुराणे)—एकादश्यां तु शृणहीयाद्
व्रतं पञ्चदिनात्मकं । प्रातः स्नात्वा विधानेन मध्याह्ने च तथा

पूर्णमास्यां समापने यदि तिथिवृद्धिराशेन पङ्दिनापत्तिस्तदा
पूर्वपूर्णमास्यामपि समाप्तिः । उपक्रमसमाप्त्योरङ्गत्वाविशेषोऽपि
मुख्येवेति न्यायेनोपक्रमधर्मस्यैव बलवत्त्वात् । अस्यां - शिवविष्णु-
मन्त्राणां दीक्षा विहिता । अस्यामेव रात्रौ देवोत्थापनमिति बहवः
द्वादश्यां कार्य्यमिति रामार्चनचन्द्रिकानुयायिनः । अत्र देशकुला-
चारतो व्यवस्था । नवम्यादिदिनत्रये एकादश्यादिपूर्णिमास्ते वा
वैवाहिकनक्षत्रे दिने तुलसीविवाहः शुभः । अथवा देशपरिपाठ्या
प्रबोधोत्सवदिन एव कार्य्यः । अस्यामेवैकादश्यां सौवर्ण्ययोगेश्वरं

ध्रुती । नद्यां निर्भरगते वा समालम्ब्य च गोमयं । पवद्रीहितिलैः
सम्यक्पितृन्सन्तर्पयेत्कमात् । जुहुयाच्च घृतोम्यस्त-
निलघोहियेचान्द्रतो । पङ्क्षरेण मन्त्रेण स्वाहाकारान्वितेन च ।
उपास्य पश्चिमां संध्यां प्रणम्य गरुडध्वजं । जपित्वा पूर्वधर्म-
क्षितिशायी भवेन्नरः । सर्वमेतद्विधानं च कार्य्यं पञ्चदिनेष्वपि ।
(पाद्मे) स्नात्वा मौनं नरः कृष्णं धौतवासा दृढव्रतः । भीष्मा-
योदकदानं च अर्घ्यं चैव प्रयत्नतइत्यादि । दीक्षेति—(नारदः)—
कार्तिके तु कृता दीक्षा नृणां जन्मविमोचनोति । बहवइति—
(ब्राह्मः)—एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासि केशवे । प्रसुप्तं
बोधयेद्वात्रौ श्रद्धाभक्तिसमन्वित इति । कार्तिके शुक्लपक्षस्य
द्वादश्यां रजनीमुखे । सुप्तोत्थितं जगत्तोये स्नात्वा शुक्लाम्बरः
शुचिरित्यादि । तुलसीविवाहइति—(विष्णुपामले)—आदाधेवाथ
तुलसी वने वा स्वयंह्येऽपि वा । मासत्रयेण संवर्षे ततोयजन-
मारभेत् । सौम्यायने प्रकर्तव्यं गुरुशुक्रोदये तथा । अथवा कार्तिके-
मासि भीष्मपञ्चदिनेषु वा । वैवाहिकेषु शस्त्रेषु पूर्णिमायां विशेष-
पतः । मण्डपं कारयेत्तत्र कुण्डवेदी विवाहवित् । ब्राह्मणारच-
शुचीन् ब्राह्मणवेदवेदांगपारंगान् । ब्राह्मणं देशिकं चैव चतुरारच-
तपार्षिजः । ग्रहयज्ञं पुरःकृत्वा मातृणां यजनं तथा । कृत्वा

योगनिद्रास्थितं सम्पूज्य द्वादश्यां ब्राह्मणाय दद्यात् । सोमवारोत्तर-
भाद्रपदयोगे एषा महापुण्या । देवमुत्थाप्य यद् द्रव्यवर्जनं कार्तिके
कृतं तद् द्रव्यं शास्त्रानुसरिद्रव्यान्तरं च ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा व्रतस-
म्पूर्णतां नयेत् । नक्षत्रयोगप्रयुक्तपारणानिषेधनिर्णयस्तु शयन्यादि
बद्धोच्यः । चतुर्मास्य व्रतसमाप्तिरप्यत्रैवेति केचित् । कार्तिकमास-
व्रतोद्यापनं चातुर्मास्यव्रतोद्यापनं च चतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा इत्यपरे ।
कार्तिकशुक्लचतुर्दशी । (वैकुण्ठचतुर्दशी)—कृतोपवासजा-
गरेणोत्तराभाद्रपदव्यापिन्यामस्यां विश्वेशमभ्यर्च्य शैवान्
भोजयित्वा पारणं कार्यम् । विश्वेश्वरयात्रा च कार्यम् । विष्णुपूजने
चैवं रात्रिव्यापिनीग्राह्या । दिनद्वये तदव्याप्तौ निशीथप्रदोषमयव्या-

नांदीमुखे श्राद्धं सौपर्णं स्थापयेद्वरि । कृत्वा च सौपर्णं तुलसी
लग्नेत्यस्तमिते रथौ । संपूज्यालङ्कृतां तां च प्रदद्याद्विधिना हर-
रिति । महापुण्येति—(बाराहपुराणे)—एकादशी सोमयुता कार्तिके
मासि भामिनि । उत्तराभाद्रसंयोगे अनन्ता सा प्रकीर्तिता ।
तस्यां यत्क्रियते भद्रे सर्वमानस्यमश्नुते इति । द्रव्यवर्जनमिति—
चतुरोद्यापिकान् मासान् नियमं यस्य यत्कृतम् । कथयित्वा
द्विजेभ्यस्तदद्याद्भक्त्या सदक्षिणमिति । चातुर्मास्यव्रतसमाप्ति-
रिति—(भारते)—चतुर्धा गृह्य वै चार्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेदिति ।

भोजयित्वेति—(शिवरहस्ये)—तत्तोरुणोदये जाते स्नात्वा स्ना-
त्वा च भस्मना । समाप्य संध्यां विश्वेशं समभ्यर्च्य यथाविधि ।
मदभक्तान् भोजयामासुश्च पयो घुमुजुः स्वत इति । विश्वेश्वर-
पाथेति—(काशीखण्डे)—कार्तिकस्य चतुर्दश्यां विश्वेशं यो वि-
लोकयेत् । स्नात्वा चोत्तरवाहिन्यां न तस्य पुनरागतिरिति ।
विष्णुपूजनेति—(भविष्ये)—कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां

पिनी ग्राह्या । कार्तिकव्रतोद्यापनांगोपवासं तु परविद्धा ग्राह्या । प्रधानभूतव्रतसमाप्तेः परविद्धपूर्वमास्यामनुष्ठेया अनुरोधेनांगोपवासनिर्णयस्योचितत्वात् । अस्यामेव चतुर्दश्यां व्रतकूर्चव्रतम् । पापाण्यचतुर्दशीव्रतञ्च कार्यम् ।

कार्तिकशुक्लपूर्णिमा—अस्यां काम्यवृषोत्सर्गः । अस्यामेवलक्ष्मप्रदक्षिणाव्रतोद्यापनम् । लक्ष्मणमस्कारव्रतोद्यापनम् । तुलसीलक्ष्मपूजोद्यापनादीनि च विधेयानि । लक्ष्मवर्तिव्रतरुद्रलक्ष्मवर्तिव्रतधारणापारणाव्रतमासोपवासव्रतानामुद्यापनञ्च कार्यम् । इयं मन्वादिः

नराधिप । सोपवासस्तु सम्पूज्य हरिं रात्रौ जितेन्द्रियः । ब्रह्मकूर्चव्रतमिति—(भविष्योत्तरे)—कार्तिकस्य सिते पक्षे चतुर्दश्यां नराधिप । सोपवासः पञ्चगव्यं पिबेद्वात्रौ जितेन्द्रिय इति । (विस्तृतपञ्चगव्यविधिर्भस्मृतशतचण्डीयज्ञविधानस्य प्रायश्चित्तप्रकरणे अवलोकनीयः) पापाण्यचतुर्दशोव्रतमिति—(देवीपुराणे)—कार्तिके शुक्लपक्षे तु या पापाण्यचतुर्दशी । तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पापाण्यभक्षक इत्यादि ।

—वृषोत्सर्ग इति—(ब्राह्म)—अथ चैत्र्यां वृषोत्सर्गः कार्तिक्यां वा प्रयत्नतः । कर्तव्यस्त्वर्थरेव तस्यां त्रिभिर्वर्णैर्दिजातिभिः । (कात्यायनः)—अथ वृषोत्सर्गो गोयज्ञेन व्याख्यातः कार्तिक्यां पौर्णमास्यां रेव तस्यां वा श्वयुजस्येति—पौर्णमास्यामेव कर्तव्य इति । (कर्काचार्यः) तथा (मात्स्ये) कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वा माघपाषाढयोरपि वा । फाल्गुन्यां वाथ चैत्र्यां वा वैशाख्यां वा तथैव च । वैश्वती वा व्यतीपाते मन्वादिषु युगादिषु । दिनचिद्रेऽकस्मान्तो प्रान्ति-

—वृषपलक्षणमाह—(हरिहरः) लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डुरः श्वेतः खुरविपाणाभ्यां स वृषो नील उच्यते । चरणाश्च मुखं यस्य तथा श्वेतानि गोपतेः । लाक्षारसवर्णश्च तं नीलमिति निर्दिशेत् । (तथान्यत्रापि)—भूमौ कर्षति लाङ्गलं प्रलम्बं स्थूलबालधिः । पुरस्तादुन्नतो नीलो वृषभः स प्रशस्यते । (अन्यत्र)—श्वतोदरः वृष्णपृष्ठो ब्राह्मणस्य प्रशस्यते । स्निग्धवर्णोऽधरकश्च क्षत्रियस्य प्रशस्यते । काञ्च

नक्षत्रयोगेनेयं महत्पदवाच्या । तन्निर्णयस्तु महाज्येष्ठीविचारोक्तो-
द्रष्टव्यः । अत्रैव सायङ्काले त्रिपुरोत्सवः काव्यः । अस्मिन्दिने
कार्तिकेय दर्शनम् क्षीरसागरदानञ्च अस्यामेव संतानव्रतम्, राशि-
व्रतम्, कृत्तिकाव्रतम्, सौभाग्यव्रतम् । अत्र मनोरथपूर्णिमाव्रतमर-
म्भणीयम् । गोपव्रतञ्च कार्यम् । विशाखास्थे भानौ कृतिकासु
सोमश्चेत्तदा पद्मकयोगः । अस्मिन्योगे पुष्करतीर्थे गादानस्य
महत्पुण्यम् ।

साम्ये तथैव च इति । पद्मकयोगइति—(पादौ) विशाखासु यदा-
भानुः कृतिकासु च चन्द्रमाः सयोगःपद्मकोनाम पुष्करेत्वेति
दुर्लभः । पद्मकेपुष्करं प्राप्यकपिला यः प्रयच्छति । सहित्वा सर्व-
पापानि वैष्णवं लभतेपदमिति ।

तभरच वैरयस्य कृष्णः शुद्धस्य शस्त्रेने । यस्य प्रागायते शृंगे धूम्रुत्ताभिमुले सदा ।
सर्वेषामेव वर्णानां स च सर्वार्थसाधकः । रक्तशृंगाग्रनयनः रवेतवर्णो भवेद्यदि ।
एकैः प्रवालसहस्रैर्नोस्ति धन्यतरस्ततः अतसोपुष्पवर्णश्च तथा धन्यतरः स्मृतः ।
त्वेतं च'जठरं यस्य भवेत्पुष्टं च गोपतेः कृपमश्च समुद्रः स सततं कुलवर्द्धनः(कात्यायनः)
रक्तवर्णं द्विवर्णं वा वृषभं च समुत्सृजेत् । योवा यूयं द्यादयनि यं वा यूयं च द्यादयेत् ।
(प्रसिद्धागाथा) —एष्टया बहवः पुत्राः ययोकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत बाभ्रमेधेन नीलं
वा वृषमुत्सृजेत् । इति—तथा (वाराहे)—मुक्त्वा च नीलकण्ठं ॥ वीमुपाः समुपागम
इति । (महाभारते)—नीलपराङ्मनोक्षेण अभावास्त्रायां तिलोदकैः । वर्षासु द्वापकेरचैव
पितृणामनृणी भवेदिति । नीलवृषस्य लाङ्गूलं सोयमश्वमुद्धरेद्यदि । पट्टिर्षसहस्राणि
पितरस्तेन तर्पिता इति । लक्षप्रदक्षिणा मनोपापनम्—(विष्णुधर्मोत्तरे)—संकल्प्य
कृत्यान्नियतः कार्तिवर्था ॥ जितेन्द्रियः । सर्वं समाप्य पश्चात्तु कृत्यादुद्यापनं प्रणी
इत्यादि । लक्ष्मणमस्कारप्रतोद्यापनमिति—(प्रद्योतने)—आपादस्य सिते पक्षे एकादश्यां
समाहितः । संकल्प्य सत्रदेवस्यपुरतश्चक्रपाणिनः । ममलक्ष्मणमस्कारव्रतस्य.....
कार्तिके मासि संप्राप्ते पौर्णमास्यां ततः परं । संस्थाप्य कलशं पूर्णं सवस्त्रं सविधानक-
मिति । विधेयान्तीति—(भविष्ये)—अथ राजन्प्रवक्ष्यामि लक्ष्मणीतुल्यमोव्रतम् । विष्णु-
प्रतिवर्त्तनं नृणां विष्णुभक्तिविवर्धनम् । कार्तिके मासि कुर्वीत माघे वारम्भणं तथा ।
दिने दिने सहस्रं तु अर्घ्यंस्तुलसांदलं । एवं मासत्रयं कुर्वीतैव उद्यापनं चरेद्दिन
(स्कान्दे)— लक्ष्मणां प्रकल्प—भोक्षामो विल्वपत्रैश्च शोभितकामश्च दूषया । आपुः
क्षमेन कर्तव्यं चम्पकैः पूजनं हरेः विद्यादामेन कर्तव्यमेतसोपाविधिस्तथा । विष्णोः

प्रसादकामेन तुलसीभिः समाहितं । पुत्रकामेन कर्तव्यं वाहृतं पूजनं शुभम् । दुःख-
 प्रशमनार्थाय शस्यधान्यैः प्रपूजयेत् । रंगवत्पादिभिश्चैव देवस्यापैः विनिर्मितं
 पद्मादिभिः स्वरितकाचञ्चक्राद्यैः पूजयेद्विभुम् । एवं हि सर्वपुण्यैश्च सर्वकामार्थसिद्धये
 लक्षपूजां प्रकुर्व्याच्च सुप्रसन्नो हरिर्भवेत् । उद्यापनं ततः कार्यं मण्डपं तत्र कारये-
 दित्यादि । धृतानामुद्यापनम्—(वायुपुराणे)—लक्षवर्तिप्रतस्यास्य विधानं कीदृशं वद-
 इत्युपक्रम्य—कालो हि कार्तिको मासो वैशाखो मास एव च । सहस्रगुणितं धत्ते प्रत-
 मेन हि कार्तिक इति । रुद्रलक्षवर्तिप्र० । कर्पासतन्तुभिः कर्प्या रुद्रवर्तिः शिवप्रिया ।
 लक्षसंख्या च कर्तव्या गन्धान्येन परिष्कृतेत्यादि । धारणापारणाग्रतः—(भविष्ये)-
 चातुर्मास्ये तथा चादौ मासि कौन्तेय सुव्रत । पुण्याहं कारयेत्पूर्वमेकादश्यां सुरोभने ।
 पञ्चाशत्कल्प राजेन्द्र सशरश्च व्रतं चरेत् । आदौ मासि तथा चान्ते चातुर्मास्ये-
 पथापि वा । एकस्मिन्धारणं कार्यं पारणं च तथापरे । उपवासो धारणं स्यात्पारणं
 भोजनं भवेदित्यादि । मासोपवासग्रतः—एवं मासोपवासं तु कृत्वाभ्यर्च्य जनार्दनम् ।
 भोजयित्वा द्विजाञ्चैव विष्णुलोके भोजयत इत्यादि । त्रिपुरोत्सव इति—(भविष्ये)-
 पीर्णमास्यां तु संध्यायां कर्तव्यस्त्रिपुरोत्सवः । दद्यादनेन मन्त्रेण सुदीपाश्च सुरालयः ।
 इत्यादि कार्तिकेयदर्शनमिति । (कारोत्सवः)—कार्तिक्यां कृतिकायोगे यः कुर्व्यास्या-
 मिदर्शनम् । सप्तजन्मभवेद्विप्रो घनादयो वेदपारग इति । क्षीरसागरदानम्—(निर्णयामृत)-
 पीर्णमास्यां तु सम्पूज्यो भक्त्या दामोदरः सदा । ततश्चन्द्रोदये पूज्यास्तापस्यः क्षान्ति-
 कास्तु पट् । “.....” आश्विनायाथ योग्याय दद्यात् क्षीरसागरमिति । सन्तानग्रतमिति—
 (हिमाद्री)—कार्तिक्यामुपवासी यः कन्यां दद्यात्स्वल्ककृताम् । स्वकीयां परकीयां वा
 नदीसंगमके शुभे । एतत्सन्तानकं नाम व्रत संततिदायकमिति । राशिग्रतमिति—
 (भविष्ये)—कार्तिक्यां नक्षत्रमुद्गाढाश्विन्वस्त्रविभूषिताम् । पीर्णमास्यां पीर्णमास्यां
 कौन्तेय बहुवृक्षिणाम् । एतद्वाशिग्रतं नाम ग्रहोपव्रतनाराधनम् । सर्वांसापूरकं तद्वत्सो
 मलोत्पन्नयकम् । वृत्तिकाम्रतम्—(तत्रैव)—कार्तिक्यां पीर्णमास्यां तु गृह्णीयात्कृतिका-
 ग्रतम् पट् समारम्भं व्रतं तावदिदं भविष्यति चेत्सीत्यादि । मनोरथपूर्णिमाग्रतमिति—
 (भविष्योत्तरं)—कार्तिक्यां तु समारम्भं सम्पूर्णं शरानशनम् । पूजयेद्दुदये राजसस्य
 मन्त्रशानो भवेदित्यादि । “.....” जनाभिरामश्च शरणाङ्कनस्यान् भनाधिपालश्च तथैव
 सस्यश शस्त्रेण मुग्धश्च तथैव शक्त्या मानुष्यमासाद्य भवेत्साराज्ञेति । सीमाव-
 र्णमिति—(विष्णुधर्म)—कार्तिके पीर्णमास्यां तु पूर्णं शानिरक्षीधितिम् पक्षे वाञ्छराज्ञे
 तु वृत्तिकयां तु पूजयेत् । “.....” सीमावर्णं त्वविबर्धनं च सावायर्णं स्त्रीरतिभोग्यं
 च कार्यं प्रवर्णेन मन्त्रं पुंसां कार्यं तथा स्त्रीभिरन्विष्टमन्वेति । गोपग्रतम्—
 (नारदः)—कृष्णोऽग्निः—नवापि शीघ्रं मग्निनी प्रतैकं द्विगमाचर । गोपक्षेति च विक्रान्तं
 सर्वशोभेपु विभुमिदित्यादि ।

॥ अथ मार्गशीर्षकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकभक्ते कृते व्याधिभिर्विमुक्त्यं वाजपेययज्ञफलं-
भाक्स्यात् । अस्मिन्नेवमासे केशवप्रीत्यै खरोष्ट्रादिदानं कार्यम् ।
लावण्यावासिब्रतम् । सदसस्पतिमंत्रस्यास्मिन्मासे अयुतसंख्याक-
जपे कृते मेधाश्री स्यात् ।

मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी (भैरवजयन्ती) ॐ—सेयं प्रदोषव्यापिनी
ग्राह्या । उभयदिने प्रदोषव्याप्तौ तदेकस्पर्शं वा परा । मध्यान्हव्या-

एकभक्तकृतइति—मार्गशीर्षे तु योमासमेकभक्तेन संक्षिपेत्
वाजपेसु द्विजान् शक्यता मुच्यते व्याधिकविविधात् । कृपिभागी
पशुधनोपहृद्धान्यश्च जायतइति—(कल्पद्रुमे)—वाजपेयस्य यज्ञस्य
तत्फलमाप्नुयादिति । खरोष्ट्रदानमिति—(धामनपुराणे)—खरोष्ट्रा-
श्वतरीगावः शकटानिहाजाविक्रम् दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि
मार्गशिरे नरैरिति । लावण्यावासिब्रतमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—
कार्तिक्यां समतीतायां प्रतिपत्प्रभृतिक्रमात् । पदे वा यदि
चार्वायां प्रशुम्नं पूजयेत्प्रभुरित्यादि । मेधावीति—(शृङ्गिधाने)—
सदसस्पतिमेकं मेधाकामोजपेदुपुधः । अयुतं चैव सिद्धिम्
मार्गशीर्षे न संशयः । इति ।

भैरवजयन्तीति—(शिवरहस्ये)—कालाष्टमी तु विशेषा कार्ति-

ॐअथभैरवाष्टमीविचारः ।

अत्र चैकैवाष्टमी मुख्यगौणपञ्चमान्द्रमाणां कार्तिकमार्गशीर्षसिताष्टमीत्वेन
पुराणयोरुक्तम् । पूजोपवासजागरणानां त्रयाणामपि फलसम्बन्धावगमाश्रयान्यं ।
अतएवाष्टम्या दिनद्वयगामित्वे प्रधानकालव्याप्तिज्ञातात्पूर्वैव माह्यम् । कृष्णपक्षेऽष्टमीचैव
कृष्णपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्धाप्रकर्तव्येति शास्त्रम् । इन्द्रपक्षे तु सर्वेषु चर्तव्या सन्मुखी-
विधिरिति वचनाच्च । यत्तु (शिवरहस्ये)—नित्ययात्रादिं कृत्वा मध्याह्ने संस्थिते रवौ ।
इतिवासेभरं प्रापुर्विस्वपन्नादिस्वाध्यायः । इति प्रकृत्य—वशेषरूपाइनयान्मत्तः भोगाल-
भैरवः । आदिरासोत्तदालोक्यन्मीपयर्गालानपि इति । मध्याह्नेभैरवप्रादुर्भाषभङ्गा-
न्मध्यान्हव्यापिनी परा ग्राह्येति सदसन्—पूर्वापगतनित्ययात्रासम्बन्धित्वेनमध्याह्ना-

पिनीग्राह्येति निर्णयसिन्धुकारोक्तिः रात्रिव्यापिनीग्राह्येति नन्दप-
शिङतोक्तिः उपेक्षणीया—कृष्णापक्षेत्यादिवचनविरोधादिति विष्णु-
भट्टः । यत्तु निर्णयसिन्धौ मार्गशीर्षकृष्णाष्टमी कालाष्टमीत्युक्तं
तद्रभसात् । कालाष्टमी भाद्रकृष्णाष्टमीति हेमाद्रयुक्तेः । अस्यां

कस्यासिताष्टमी । तस्यामुपोषणं कार्यं तथा जागरणं निशि ।
इति । (कालाष्टमीभैरवाष्टमां) भैरवस्य तु कर्तव्या पूजायामचतु-
ष्टये । कार्यं शिष्यकथात्तापैर्निशि जागरणं सदा । जागरं चापयासं
च कृत्वा कालाष्टमीदिने । प्रयत्नः पापविनिर्मुक्तः शैवोभवति
शोभनेइति । तथा—(काशोम्बण्डे)—मार्गशीर्षासिताष्टम्यां काल-
भैरवसन्निधौ । उपोष्य जागरं कुर्वन्महापापैः प्रमुच्यतेइति ।
हेमाद्रयुक्तेरिति—(हेमाद्रौ) वामनपुराणवचनम्—नभस्ये मासि

मुयादात् । अस्ति च (कारीखंडे) सचलभारी संस्नाप्य चक्रपुष्करिणीजले । संतप्य
देवान्सपितृन्ब्राह्मणांश्च तथार्थिनः । इति माध्याह्निकमणिकर्णिकासनानोपक्रमा या एव
नित्ययात्रायाः । ततः पुनर्दण्डपाणिमित्येषा पञ्चतैर्धिका । दैनन्दिनी विधातव्या
महाफलमभीप्सुभिरित्यन्तेन ग्रन्थेन विधानान् अस्तु चोत्तरार्धगतक्रियान्वयमध्यान्ह-
स्य तथापि मध्यान्हेऽन्यैरपि कृतिवासेश्वरैर्गन्तव्यमिति विधिकल्पनं पुराकल्पवलेन
स्यात् । ततश्च (भैरवजयन्त्याः कथं निर्णयः) न च तदेति सर्वनाम्ना मध्यान्हपरामर्श-
इत्यपि शक्यम् अव्यवहितस्य प्रसिद्धेश्वरभिवन्दनस्य परामर्शमन्भवे बह्वर्थव्यवहित-
मध्यान्हपरामर्शयोगात् तत्परामर्शोऽपि नैतदर्थवादवलेन मध्यान्हविषयविषयुत्तरयनं
सम्भवति । सामान्यविधिविरोधे मध्यान्हे भोज्यवेलायामिति वाक्यरोपणामनन्तव्रते
मध्यान्हकल्पनासम्भवसिद्धये । माघवोक्तन्यायस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् । द्विविधसामान्य-
शास्त्रविरोधस्येहापि दर्शितत्वात् । विरोधप्रवृत्तकर्मकालशास्त्रविरोधस्येहाधिक्याच्च ।
उक्तौ हि रात्रौ पूजाजागरणविधौ । सन्ति च (शिवरहस्ये) भैरवप्रादुर्भावान्ते तदुपोद-
चलकानि वचांसि । एतस्मिन्नन्तरे देवाः सूर्योप्यस्तं गतः शिवे । ततः सन्ध्यादिकं
कृत्वा शिवपूजा परा वसुः । ततः कारीपालनार्थं भैरवः स्थापितो मया । कृतिवासेध-
रश्चैव दक्षिणादिशि सादरः । ततः सायं विष्णुमुख्याः कृत्वा पूजां मम प्रिये । भैरवा-
भ्यर्चनायां मुख्यभैरवसन्निधौ । ततस्ते भैरव देवमुपचारेण योदरीः सम्पूज्याव्यग्रदा-
नानि चक्रभक्तिसमन्विताः । उपोषणव्यांगमूतमर्च्यदानमिहस्मिन् । तथा जागरणं रात्रौ
पूजा यामचतुष्टये । इति । अत्रास्तोत्तरमेव चोत्तरपालनं तत्प्रयुक्तं सायंपूजनं तदेवेति
स्पष्टं प्रतीयते इति न मध्यान्हादरः प्रामाणिक इति प्रदोषव्यापिन्येवं ग्राह्यं इति सिद्धम् ।

कालोदके स्नात्वा भैरवदर्शनं कार्थ्यम् । पुजान्ते त्रयोध्या देवाः ।
 उपवासाजाग्रथ कार्थ्यः । अस्यामनघाव्रतमपि कार्थ्यम् ।
 मार्गशीर्षकृष्णकृदशी (उत्पत्तिः) - मार्गशीर्षकृष्णमावस्या
 (गौरीतपोव्रतम्) । मार्गशीर्षशुक्लप्रतिपद् - (धन्यव्रतम्) । मार्गशीर्ष-
 शुक्लद्वितीया (पितृपूजनम्) । मार्गशीर्षशुक्लतृतीया - (रम्भाव्रतम्) ।

अनघावासाजाग्रथमावस्या शुभाः । युक्ता मृगशिरिण्येव सा तु
 कालाष्टमी शुभा । तस्यां शिवपूजनं कार्थ्यम् । स्नात्वेति - (काशी-
 खण्डे) - तापे कालादके स्नात्वा कृत्या नर्पणमस्परः । यिलाक्ष्य
 कालराजं च निरेयादुदरेति पतृमिति । अर्घ्या इति - (शिवरहस्ये) -
 उपोषणस्याङ्गमूनमर्घ्यदानमिति मृन्मिति । अनघाव्रतमिति -
 (अविष्योत्तरे) - कृष्णाष्टम्याः मार्गशीर्षेः दाम्पत्यं दर्भं निर्मितम् ।
 अनघं चानघां चैव त्वहपुत्रैः समन्विनम् । स्थापयित्वा शुभे देशे
 गोमयेनाहुलेपितं इत्यादि । तस्याः - तपोमोक्षोदोः ।
 उत्पत्तिरिति - मार्गशीर्षासिते, पक्षे उपशिर्नाम् नामतः ।
 तस्याः उपोषणमात्रेण धर्माश्चो जायते धुषमित्यादि ।
 गौरीतपोव्रतमिति - गौरीमोक्षार्थमेवादौ । आभियत्क्रियते
 तपः । गौरीतप इति क्पातं तस्मादिन्नमुत्तमम् । तस्मात्क्रिया
 तपोभिन्नोपणीया शिवप्रिया । आदौ मार्गशिरि, मासि चमा-
 द्यास्यां दिने शुभे । गृहीयान्नियमं तत्र दन्तधावनपूर्वकमित्यादि ।
 धन्यव्रतमिति - (वाराहपुराणे) - अथातः संप्रवक्ष्यामि धन्य-
 व्रतमुत्तमम् । येन सद्यो भवेद्वन्यो ह्यधन्योऽपि हि यो भवेत् ।
 मार्गशीर्षे सिते, पक्षे प्रतिपद्यानिधिर्भवेत् । तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत
 रात्रौ विष्णुं च पूजयेदित्यादि ।
 पितृपूजनमिति - (लिङ्गपुराणे) - वृद्धिके च द्वितीयायां शुक्लायां
 पितृपूजनम् । योनः कुर्याद्विनश्यन्ति आतरः ससज्जनगा इति ।
 रम्भाव्रतमिति - (अविष्योत्तरे) - रम्भातृतीयां तद्व्यामि
 सर्वपापप्रणाशिनीम् । सुखसौभाग्यफलदां सर्वापघनिवारिणीम् ।

योगवतीः चम्पाभिधा । अस्यां विरवेश्वरदर्शनं । कार्यम् । इयं च
अधिकयोगवती पूर्वापरा वा ग्राह्या । योगाभावे पराग्राह्या । पञ्ची-
सोत्तराः शस्ताः ।

मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी—(नन्दासप्तमी, मित्रसप्तमी, त्रितय-
सप्तमी) पूर्वदिने उपोष्य कृतवपनः स्नानाद्विरवि सम्पूज्य ग्राह्यान्त्र
भोजयेत् ।

मार्गशीर्षशुक्लतृतीया—(नन्दिनी) । मार्गशीर्षशुक्लैकादशी—

चम्पाभिधेनि—(महारिमाहात्म्ये)—मार्ग भाद्रपद शुक्ला
ष्टौ धैर्यतप्तयुता । रविवारेण संयुक्ता सा चम्पताह विद्युता ।
वैश्वेश्वरदर्शनमिति—(स्मृत्यन्तरे)—मार्गशीर्षेऽमले पक्षे पष्ठ्यां
तरेऽशुमालिनः । शमन्तारागते चन्द्रे लिङ्गस्यादुद्रष्टिगोचरमिति
शिखलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

नन्दासप्तमी—(कालिविके)—यां तु मार्गशिरे मासि
क्लृपक्षे तु सप्तमी । नन्दा सा कपिला वीर सूर्यान्न्देकरी तथा ।
नानदानादिकं सर्वमस्यां क्षयमुच्यते । शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां नक्षत्रं
वितुर्भवत् । पदा प्रथममेवेशं तदा सा भद्रतां व्रजेत् । स्नपनं
त्रयैः पितृभूतेन कथितं युचैरिति । मित्रसप्तमीति—(ब्रह्मपुराणे)—
न्दा मार्गेशिरे शुक्ला सप्तम्यां नन्ददायिनी । जपन्ती नाम सा
क्ता पुण्या पापहरा स्मृता । यद्विष्णोर्दक्षिणं नेत्रं तदेवाकृतिमस्तुनः ।
दितेः करपाञ्चार्तामित्रो नाम दिवाकरः । सप्तम्यां तेन भाष्यता
किंस्मिन्मित्रसप्तमी । पष्ठ्यां च स्नपनं कार्यं तस्मै मित्राय
नवहति । त्रितयसप्तमीति—योगमार्गशीर्षे सितसप्तमीदिने
तर्क्षयोगे जगतः प्रसूतिम् । सम्पूज्य मानुषविधिनोपवासी
गान्धर्वाश्च वरोपहारैरिति । नन्दिनीति—प्रासि मार्गशिरे वीर शुक्लपक्षे तु या मयेत् ।
नन्दिनीमहापुण्या नवमी परिकीर्तितेति ।

मोक्षदेनि—मार्गशीर्षे सिते पक्षे मोक्षानामिति नामनः । सर्वे
स्तु तद्वत्तं कृत्वा भिक्षे पुण्यं प्रदीयतामित्यादि । सुनामकाद—
शुण्यैकमनाभूयः सुनामकादशी शुभाम् । सर्वपापहरां स्वर्गा
भुक्तिमुक्तिप्रदायिकामित्यादि । अरण्यकादशी० । (भविष्योत्तरं)—
मार्गशीर्षे सिते पक्षे एकादश्यां दिनोदये । स्नात्वा नरः सोपयासः
कृत्वा पूजां जनार्दनहस्यादि । मत्स्याकादशीव्रतमिति—(पाराह-
पुराणे)— मार्गस्य शुक्लपक्षे तु दश्यामां नियतात्मवान् । स्नात्वा
देवार्पणं कृत्वा अन्निकार्यपथाविधि इति ।
साध्यव्रतमिति—(विष्णुप्रोत्तरं)—मनोमहास्तथा प्राणोनरः
पानथे र्थोपयान् । चित्तिर्ह्योनपरश्चैव हंमोनारायणस्तथा विशु-
द्धोऽपि प्रभुरश्चैव साध्या कादशकीर्तिताः । पूजयेच्छुक्लपक्षे तावदा-
दश्यां मार्गशीर्षेणः । कृत्वा व्रतं यत्सरमेवदिष्टं । मामोति तेषां तु
मन्त्रोक्तमेव । तत्रोप्य कालं मुचिं मनुष्योराजा भवेदा विजयं
चोदति । कादश्यादिव्रतमिति—पूजयेद्दश्यादित्यान् शुक्लपक्षे
इत्योपिनः । मार्गशीर्षादधारमः कादश्यां नियतव्रतहस्यादि ।

मार्गशीर्षपुण्यमा—(दत्तात्रेयजयन्ती)—इयं त्रिदोषव्यापिनी ग्राह्या
शिष्टसमाचारात् न अस्यां मृगशिरयुक्तायां संसुवर्णचूर्णितलेवर्ण-
दानेन सौभाग्यभाग्यमेव । अस्यां चन्द्रपूजा न विधेया । चन्द्र-

जनार्दनपूजति—(स्कान्द)—मार्गशीर्षे सिते पक्षे द्वादश्यां नियतः
शुचिः कृतापवासादेवेशं समभ्यर्च्य जनार्दनमित्यादि ।

अनङ्गत्रयोदशीधनमिति—(भविष्यपुराणे)—मार्गशीर्षेऽमले
पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः । स्नाने नद्यां तडागे वा गृहे वा कूपे
तोऽपि वा । कृत्वाभ्यर्च्य महादयं विधानाच्छशिभूषणम् । लिङ्गं
स्वयं च सम्भूतमवाच यत्प्रतिष्ठितम् । तद्वन्दनमिति प्रोक्तं पूजये-
द्भक्तितां व्रताभ्यादि । यमादर्शनतन्त्रमिति—(भविष्य)—पूर्वाह्णे
मार्गशीर्षादौ अर्पमेकं निरन्तरम् । त्रयोदश्यां सौम्यदिने आर्क्य-
काङ्गावर्जिते । यमनाम्ना द्विजानघौ पञ्च वैधर्मथाह्वयेदित्यादि ।

शिवचतुर्दशीधनमिति—(मत्स्यपुराणे)—त्रिपुलकपु विख्यातं
नाम्ना शिवचतुर्दशौ । मार्गशीर्षे त्रयोदश्यां सितायामेकं भोजनं
इत्यादि । स्नात्वेति—(कौशिके)—मार्गशीर्षे चतुर्दश्यां कर्तव्यं
भस्त्रसन्निधौ । स्नात्वाऽन्यत्रापि भस्त्रेणैव पेशाच्यमवाप्नुयुरित्यादि ।

दत्तात्रेयजयन्तीति—(सत्याद्रिनिर्णये)—मार्गशीर्षे पंचमन्ति-
दशेऽन्ति च सुनिर्मलं । मृगशीर्षयुते पूणिमायां ज्ञेयं च वासरे ।
जनयामास देदीप्यमानं पुत्रं सती शुभम् । तं विष्णुमागतं ज्ञात्वा
अग्निर्नामाकरोत्स्वयम् । दत्तवान्स्वल्पपुत्रत्वादत्तात्रेयइत्यन्तर-
मिति । सौभाग्यमागिति—(निर्णयामृतेविष्णुः)—मार्गशीर्षशुक्ल-
पञ्चदश्यां मृगशीरोयुक्तायां चूर्णितलेवर्णस्य सुवर्णनाभं प्रस्थमेकं
चन्द्रोदये ग्राह्मणाप्य प्रतिपादयत् । अनन कमेणा सौभाग्यभाग-
मिजायत इति । चन्द्रपूजति—(ब्रह्मपुरा०)—वामनेत्रं हि यदु-
विष्णोः तदेव सुवनत्रयम् । अनसूया यतश्चन्द्रममृतेनाभ्यपेचयेत् ।
पौर्णमास्यां तस्यात्तं पूजयेत्तत्र सर्वदा । शुक्लैः पुष्पैश्च पयसा
स्नापयेत्पयसा मुदा । रत्नैर्दीपैश्च चलिभिर्होमैर्ब्राह्मणतत्परैः ।

पौषकृष्णद्वादशी—(सफला) । पौषकृष्णद्वादशी—अस्यां

सुरूपाद्वादशीव्रतम् । सुजन्मद्वादशीव्रतम् कार्यम् । पौषशुक्ल-

द्वितीया—(आरोग्यव्रतम्) । पौषशुक्लसप्तमी—अस्यामारोग्यं

संवत्सरमाध्यमभयसप्तमीव्रतम् । (मार्तण्डसप्तमीव्रतम्) । पौषशुक्ला-

ष्टमी—युधवारयुता—(महाभद्रा) रौद्रयुता (जयन्ती) । पौषशुक्लै-

कादशी—(पुत्रदा)—इयं मन्वादिः । पौषशुक्लत्रयोदशी—(अस्यां

वृक्षवृक्षजलान्ते—अन्धसं—सहिः । गृह्यसूत्रे—पौषस्य एतद्विषयां

मध्यमायां चाष्टकाग्रामध्यायानुसृजति ।

सफलेति—(पांशुं)—पौषस्यकृष्णपक्षे च सफला नामनामतः ।

नारायणोऽयं देवोऽस्याः पूजनीयः प्रपन्नत इत्यादि ।

सुरूपाद्वादशी—पौषेमासि तु—संप्राप्तः पुण्यर्चं तु । यदा भवेत् ।

तस्यां राशौ संयताम्ना ध्यात्वा विष्णुं मनाननमिति । सुजन्म-

द्वादशी—(विष्णुधर्मोत्तरे)—पौषे मासि मिते पक्षे ऋद्रंयां शक्यदेयता ।

तत्र प्रयोगे विष्णुं प्रथमं तु समर्पयेदित्यादि ।

आरोग्यव्रतमिति—(वि० घ०)—पौषशुक्लद्वितीयायां गंगां

शृङ्गोदकेन लेतुः । स्नात्वा—शुक्लाभ्यरथरोभूयोर्कोऽस्मत्पुत्रागत

इत्यादि ।

महाभद्रेति—(निष्पासने)—पौषे मासि यदा देवि शुक्लाष्टमा

पुषो भवेत् । तदा तु सा महापुण्या महाभद्रेति कीर्तिना । तस्यां

स्नानं जगद्गोमस्तं विप्रमोजनम् । मन्थीतये महादेसि पूज्योऽहं

विधिवदुपैरिति । जपन्तीति—(तस्यै)—पौषमासे यदा देवि

अष्टमा नगते कुर्यात् । नक्षत्रं जामते पुष्यं यज्ञोक्तं रौद्रमुच्यते तदा

तु सा महापुण्या जपन्ती अष्टमीयुता । तस्यां स्नानं तथा स्नानं

जगद्गोमस्तं तत्रणम् । मन्थं जगद्गोमस्तं देवि कृत्वा भयति कान्तं

इति । (रात्रं भ्रातृनि वराहमिहिरः) ।

पुत्रदेवि—(य० वैदर्भ)—पुत्रदा नामनामनि तस्यै वापरायण ।

नारायणोऽयि देवोऽस्याः आयदः मिहिद्रागकुर्यादि ।

मृतदानम्) ॥ पौषशुक्लचतुर्दशी—(विरुपाक्षव्रतम्) । पौषशुक्ल-
पूर्णिमा—अस्यां पुण्यनक्षत्रयुतायामलक्ष्मीनाशनं स्नानादिकं
कार्यम् ईशानव्रतञ्च । ॥ अथ माघमासकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकभक्ते कृते सत्कुलोत्पत्तिः । विद्यावाप्तिव्रतं ।
(कृत्स्नतन्त्रार्थे) — पौषे मासि अषोढर्यां घृतं विप्राय पार्थिवं ।
समन्वयेर्याच्युतं । दद्यात्सर्वाङ्कामानवाप्नुयादिति । विरुपाक्षव्रत-
मिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—शुक्लपक्षे चतुर्दश्यां विरुपाक्षं तु पूज-
येत् । पौषमासादधारम्य यावत्संवत्सरं भवेत् । कृत्वा व्रतं वत्सर-
मेतदिष्टं भयं न चाप्नोति स राक्षसेभ्यः । कामानवाप्नोति भव-
त्येरोगो भयं च राजस्य तस्य किञ्चिदिति । स्नानादिकमिति—
(निर्णयामृते)—इदं जगत्पुरा लक्ष्म्याः तप्तमासीत्ततो हरिः ।
पुरन्दरश्च सोमश्च तथा पुण्यवृहस्पती । यज्येते पुण्ययोगेन पौर्ण-
मास्यां तपोबलात् । लक्ष्मीयुक्तं पुनश्चक्रुः सौभाग्योत्सवके-
लिभिः । तस्मिन्सरे पुण्ययोगे तत्र सौभाग्यवृद्धये । गौरसर्प-
कण्ठेन समाक्षिप्य स्वकां तनुम् । कृतस्नानैस्ततः कार्यमलक्ष्मी-
नाशनं प्रेमिति । ईशानव्रतमिति—(कालिकापुराणे)—अषोषोप्य
चतुर्दश्यां पौर्णमास्यां गुरोर्दिने । पूजयेच्च विधानेन लिङ्गं शार्धं
नियोषये । इति ।

इति पौषमासकृत्यनिर्णयः ।

सत्कुलोत्पत्तिरिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—माघे मासि द्विजश्रेष्ठ
एकभक्तेन यः क्षियेत् । विष्णुशुश्रूषणपरः स कुले जायते सता-
मिति । विद्यावाप्तिव्रतमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—भगवन्कर्मणा
केन विद्यावाप्नुषुपो भवेत् । स विद्य एव विज्ञेयः पुरुर्यः पशुरन्यथा ।
पौष्ण्यां तु समतीतायां प्रतिपत्प्रभृति क्रमात् । प्राग्बत्तु पूजयेद्देवं
तुङ्गशिरसं हरिमित्यादि । (तुङ्गशिरसं हयग्रीवम्) । रविव्रतमिति—
माघमासे समुद्युक्तस्त्रिसन्ध्यं योर्चयेद्भुवि । लभेत्पाण्मासिकं

तदशंकत एकाहस्नानमपि कुर्यात् । मासपर्यन्तमर्घ्यदानादिनियमाः
 पालनीयाः । सूर्यप्रीतिकामेन प्रत्यहं दम्पतीभ्यां भोजनवस्त्रे च देये ।
 माघे गलेमासे सति मासस्नानं तन्नियमाश्च पालनीयाः । मकरगे
 सूर्ये मेघे च गुणे प्रयागे कुम्भयोगः ।
 माघकृष्णचतुर्थी—संकष्टचतुर्थी—इयं चन्द्रोदयव्यापिनी ग्राह्या
 चन्द्रोदये पूजाविधानात् । माघकृष्णसप्तमी—(सर्वासिसप्तमीव्रतम्)
 माघकृष्णकादशी—(पट्टतिला)—। माघकृष्णमाघास्या—अस्यां
 सावित्र्या सह व्रतपूजनम् । एषा रविवारयुक्ता चेदधोदयास्या ।
 माघशुक्लतृतीया—(गुडलव्रणदानम्) । माघशुक्लचतुर्थी—

संकष्टचतुर्थीति—माघमासे कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां व्रतमुत्तमम् ।
 प्रतिमासं प्रकुर्यान्न व्रतं संकष्टनाशनमिति ।
 सर्वासिसप्तमीति—(भविष्ये)—कृष्णपक्षे तु माघस्य सर्वांसि
 सप्तमी शृणु । यामुपाप्य समाप्नोति कामानात्मनः स्थिताकिति ।
 पट्टतिलेति—तिलस्नायी तिलोद्वती तिलहोमी तिलोद्वती
 तिलदाता च भोक्ता च पट्टतिला पापनाशना । पट्टतिलोद्वती
 देव कीदृशं फलमश्नुत इत्यादि ।
 व्रतपूजनमिति—(भविष्योत्तर)—अमाया माघमासस्य पूज
 यित्वा पितामहम् । माघस्या सहितं देव वेदवेदाङ्गभूषितमित्यादि ।
 अर्घोदयारूपेति—(मदनरत्ने)—माघमासां व्यतीपाते । आदित्ये
 धिष्णुदेवते । अर्घोदयं तदित्याहुः सहस्रार्कग्रहेः समम् । (प्रयोगः
 पारिजाते)—अर्घोदयः सविज्ञेयः किञ्चिन्मूना महोदयः । दिवं
 योगशस्तोयं न तु रात्रौ कदाचन । (वसिष्ठः)—सूर्यस्यार्घोदये काले
 ह्येते योगाः प्रकीर्तिताः । अर्घोदयः इति ख्यातः कोटिसूर्यग्रहेः
 सम इति । मकरस्थे च दिवानां च राजगे च बृहस्पती । कुम्भ
 मकर प्रयागे वातिद्वलम् ।
 माघशुक्लतृतीया—(भविष्योत्तर)—माघे शुक्ल तृतीयायां

(कुन्दचतुर्थी)—तत्र नक्तं प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या । अत्र कुन्दपुष्पैः
शिवपूजा कार्या । इयमेव वादा चतुर्थी । तत्र पूर्वविद्धा ग्राह्या ।
(तिलचतुर्थी-गौरीचतुर्थी-शान्तिचतुर्थी) ।
(माधवशुक्लपञ्चमी) — (श्रीपञ्चमी) — अस्यां वसन्तोत्सवारम्भः

गुहस्य लवणस्य च । दानं श्रेयस्कृतं राजन्त्रीणां पुरुषस्य च ।
गुह्येन तुल्यते देवो लवणेन स्वयं प्रभुरिति ।

कुन्दचतुर्थीति — (कूर्गपुराणे) — माघशुक्लचतुर्थ्यां तु कुन्दपुष्पैः
सदा शिवम् । संपूज्ये मोहि नकाराक्षीः सः प्राप्नोति श्रियम् । नरैः ।
(देवीपुराणेऽपि) — माघमासे तु संग्राप्ते चतुर्थी कुन्दसंज्ञिता ।
उपोष्या सा सुरश्रेष्ठ ततोराज्यं भविष्यति । इति — अथ नक्तो-
पवासयोधिकल्पः । वरदेति — (भविष्योत्तरे) — चतुर्थी वरदानाम
तस्यां गौरी संपूजिता । सीमां गेयं मेङ्गलं कुर्यात्पञ्चम्यां श्रीरपि
स्वयम् इति । तिलचतुर्थीति — (काशीखण्डे) — माघशुक्लचतुर्थ्यां
तु नक्तवत्परामृणाः । येषां दुण्डेऽर्चयिष्यन्ति तेऽर्घ्याः स्फुरस्फुर-
द्ब्रह्म । विधाय चार्पिकी यात्रां चतुर्थी प्राप्य तापसीम् । शुक्रां
शुक्लतिलैर्बद्धा प्रार्थनीमान्मोदकान्वृत्ती । तां यात्रां नात्र यः
कुर्यान्न भयं तिलमोदकैः । उपसर्गं तदस्य स्तु सङ्गन्तव्यो ममाज्ञया ।
श्रीं तिलाज्यद्रव्येण यः करिष्यति भक्तितः । तस्यां चतुर्थ्यां
मन्त्रज्ञस्तस्य मन्त्रः प्रसेत्स्यतीति । गौरीचतुर्थीति — (व०पु०)
उमाचतुर्थ्यां माघे तु शुक्रायां यागो नो गणैः । प्राग्भक्षयित्वा मृष्टा
च भूपः स्वाहास्वकर्गणैरित्यादि । शान्तिचतुर्थीति — (भविष्य-
पुराणे) — माघे मासि तथा शुक्ला या चतुर्थी महामते । सा सर्व-
शान्तिदा नित्यं शान्तिं कुर्यात्सदैव हि इति ।

श्रीपञ्चमीति — (वीरसर्गस्व) — माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी
मा-श्रियः प्रिया । तस्यां पूर्वाण्डपुवहः कार्यः सारस्वतोऽस्य इति ।
वसन्तोत्सवारम्भ इति — (पुराणसमुच्चये) — माघमासि सुरश्रेष्ठ
शुक्लायां पञ्चमीतिथौ । रतिकामौ तु सम्पूज्य कर्तव्यः सुमहो-

कार्यः । अत्रोत्तरदिन एव पूर्वाह्नव्यासोत्तरा । अन्यदा तु पूर्वा ।
 मध्याह्नः पूजाकालः पूजाप्रतत्यादिति टीकाकारः । चित्रशुक्ले श्रीपञ्च-
 मीति दिवोदासः । इयं वसन्तपञ्चमीति भट्टोजिदीक्षितः ।
 माघशुक्लपट्टी—(मन्दारपट्टी) ।—माघशुक्लसप्तमी—(अच-
 लसप्तमी—रथसप्तमी) ।

माघशुक्लष्टमी—(भीष्माष्टमी)—सा च मध्याह्नव्यापिनीग्राह्या ।
 अत्र भीष्मोद्देशेनैकोद्दिष्टश्चाहम् । तर्पणं च—कार्यम् । एतच्च
 तर्पणं जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । अत्र जीवत्पितृकस्य नाधिकारः
 इति कौस्तुभे । एतच्चापसंख्येन कार्यम् ।
 माघशुक्लानवमी—(महानन्दा) । माघशुक्लद्वादशी—
 (जया) । माघशुक्लद्वादशी—(तिलद्वादशी, भीष्मद्वादशी) माघशुक्ल-

त्सयः । दातानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति माघव इति ।
 मन्दारपट्टीति—प्रायस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुमुहूर्तः ।
 दन्तकाष्ठं ततः कृत्वा स्वपेदुभूमौ जितन्द्रियहत्यादि ।
 आह तर्पणं चेति—(पादो)—माघे मासि सिताष्टम्यां सतिल-
 भीष्मतर्पणम् । आह चैव तु ये कुर्युः कुरोः सन्तति भागिनः ।
 (मदनरत्ने)—अत्र आह काम्यं तर्पणं नित्यं । ब्राह्मणाचार्येण ये
 येषांदिशुभीष्माय नोजलम् । सर्वस्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति
 सत्तमइति प्रत्यवायश्रवणात् जीवत्पितृकेणापीति—(पादो)—
 जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयारिति । नाधिकारइति—
 सपितुः पितृकृत्येषु नाधिकारः कथञ्चन इति निषेधात्—पितृशब्द-
 स्यान्नजनकवाचित्वासम्भवेन सस्कारवाचित्वात् पुत्रपौत्रोचितां
 क्रियामित्थेन पितृकृत्यस्वप्राकृत्याच्चेति (कौस्तुभकारः) ।
 महानन्देति—(अविष्ये)—माघमासे तु या शुक्ला नवमी
 लोकपूजिता । महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी नृणां । तस्यां
 स्नानं तथा दानं जपोहोमउपोषणं । सर्वं तद्वक्ष्यं प्रोक्तं यदस्यां

चतुर्दशी । (आरटन्ती) यमतर्पणम् ।

माघशुक्लपूर्णिमा—अस्यां मघायुक्तायां तिलैः श्राद्धं तिलादि-
दानं च कुर्यात् । इयमेवयोगविशेषेण महामाघी । श्राद्धे अपरा-
ग्रहका ग्राह्या । अस्यां शिवपूजनञ्चकार्यम् । तत्र पौर्वाग्रहकी ग्राह्या ।

क्रियते नरैः इति । जपेति—(भ०)—कथयिष्यामि राजेन्द्र शुक्ले
माघस्य पा भवेत् । जयानामेति विख्याता सर्वपापहरापरेत्यादि ।
तिलाद्वादशीति—(ब्राह्म) माघसु शुक्लद्वादश्यां यतो हि भगवान्पुरा ।
तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् । तिलानामाधिपत्ये
विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः । तस्यामुपोषितः स्नातस्तिलैस्तस्यां यजे-
त्क्षरि । तिलतैलेन दीपाश्च देयाः देवगृहेषु च । निवेदयेत्तिलानेष
होतव्याश्च तथा तिलाः । तिलान्यत्वा च विमेष्यो भक्षयेच्च तिलानि
इति । (तिलैरिति मध्यमणिन्यायेन स्नानयजनाभ्यां संबध्यते-
तिलैः स्नात्वा तिलैः पूजयेदित्यर्थः) । भीष्मद्वादशीति—(पाद्म)-
अपाकृतमिदं धीर तव नाम्ना भविष्यति । सा भीष्मद्वादशीत्येषा
सर्वपापहरा शुभेति । आरटन्तीति—(ब्राह्मपुराणे)-माघकृष्णा-
चतुर्दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचय । ततो विभज्य बन्धुभ्याः कूसरं
भोजयेत्सर्वपम् । तत्रानर्कोदये स्नात्वा यमं सम्पूज्य तस्मै मस-
मिर्नामभिः सप्ततिलोदकाञ्जलीन्दत्वा—तिलहोमादिकं—कृत्वा
पितृभ्यः श्राद्धं दत्वा साक्षरैः कूसराद्यभोजनं दत्वा स्वयमपि
कूसराद्य भुञ्जीत ।

श्राद्धमिति—(विष्णु)-माघी मघायुक्ता च तस्यां तिलैः श्राद्धं
कृत्वा पूतो भवेदिति । महामाघीति—(गार्ग्य)-मपरायां पदा
सौरिः सिंहं चन्द्रगृहस्पती । भास्करः अवर्णश्च महामाघीति
सा स्मृतति । (विस्तृतविचारस्तु विषयविवेचिन्यां महत्पूर्विका-
विचारे द्रष्टव्यः)-शिवपूजनञ्चेति—पौर्णमास्यां तु यामाघे पूजये-
द्विधिवच्छिवम् । सोऽश्वमेधमवाप्यहं शिवलोके महीपते इति ।

इति माघमासकृत्यनिरणयः

कीर्यः । अत्रोत्तरदिन एव पूर्वाह्नव्यासोत्तरा । अन्यदा तु पूर्वा ।
 मध्याह्नः पूजाकालः पूजामतत्त्वादिति टीकाकारः । चैत्रशुक्ले श्रीपञ्च-
 मीति दिवोदासः । इयं वसन्तपञ्चमीति भट्टोजिदीक्षितः ।

माघशुक्लपञ्चमी—(मन्दारपञ्चमी) ।—माघशुक्लसप्तमी—(अच-
 लसप्तमी—रथसप्तमी) ।

माघशुक्लष्टमी—(भीष्मष्टमी)—सा च मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या ।
 अत्र भीष्मोद्देशेनैकोद्दिष्टश्राद्धम्, तर्पणं च कार्यम् । एतच्च
 तर्पणं जीवत्पितृकेणापि कार्यम् । अत्र जीवत्पितृकस्य नाधिकारः
 इति कौस्तुभे । एतच्चापसंख्येन कार्यम् । (श्रीपञ्चमीति)

माघशुक्लनवमी—(महानन्दा) ।—माघशुक्लद्वादशी—
 (जया) ।—माघशुक्लद्वादशी—(तिलद्वादशी, भीष्मद्वादशी) माघशुक्ल-

त्सयः । दातानि च प्रदेयानि तेन तुष्यति माघश्च इति ।
 मन्दारपञ्चमीति—माघस्यामलपक्षे तु पञ्चम्यां लघुभुङ्गनः ।
 दन्तकाष्ठं ततः कुत्वा स्वपेदभूमौ जितन्द्रियइत्यादि ।
 आद्व तर्पणं चेति—(पादौ)—माघे मासि सिताष्टम्यां सतिले
 भीष्मतर्पणम् । आद्व चैव तु ये कुर्युः कुरोः सन्ततिभागिनः ।
 (मदनरत्ने)—अत्र आद्व कार्यं तर्पणं नित्यं । ब्राह्मणाचार्येण य
 वर्णादिशुभीष्माय नोजलम् । सर्वस्वरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति
 सत्तमइति प्रत्यवायश्रवणात् जीवत्पितृकेणापीति—(पादौ)—
 जीवत्पितापि कुर्वीत तर्पणं यमभीष्मयोरिति । नाधिकारइति—
 सपितुः पितृकृत्येषु नाधिकारः कथञ्चन इति निषेधात्—पितृशब्द-
 स्यान्नजनकवाचित्वासम्भवनं संस्कारवाचित्वात् पुत्रपौत्रोचितां
 क्रियामित्यनेन पितृकृत्यस्य प्राकृत्याच्चेति (कौस्तुभकारः) ।
 महानन्देति—(भविष्ये)—माघमासे तु या शुक्ला नवमी
 लोकपूजिता । महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी दृष्टा । तस्यां
 स्नानं तथा दानं जपोहोमउपोषणं । सर्वं तदक्षयं प्रोक्तं यदस्यां

चतुर्दशी (आरदन्ती) यमतर्पणम् ।
 माघशुक्लपूर्णिमा—अस्यां मघायुक्तायां तिलैः श्राद्धं तिलादि-
 दानं च कुर्यात् । इयमेवयोगविशेषेण महामाघी । श्राद्धे अपरा-
 ण्हिका ग्राह्या । अस्यां शिवपूजनञ्चकार्यम् । तत्र पौर्वाण्हिकी ग्राह्या ।
 जपते नरैः इति । जयेति—(भ०)—कथयिष्यामि राजेन्द्र शुक्ले
 माघस्य या भवेत् । जयानामेति विख्याता सर्वपापहरापरेत्यादि ।
 तिलाददशीति—(ग्राह्ये) माघे तु शुक्लद्वादश्यां यतोहि भगवान्पुरा ।
 तिलानुत्पादयामास तपः कृत्वा सुदारुणम् । तिलानामाधिपत्ये
 विष्णुस्तत्र कृतः सुरैः । तस्यामुपोषितः स्नातस्तिलैस्तस्यां यजे-
 रिति । तिलतैलेन दीपाश्च देयाः देवगृहेषु च । निवेदयेत्तिलानेषु
 तथा तिलाः । तिलान्दत्त्वा च विप्रेभ्यो भक्षयेच्च तिलानि-
 तैः । (तिलैरिति मध्यमणिन्यायेन स्नानयजनाभ्यां संवध्यते-
 लैः स्नात्वा तिलैः पूजयेदित्यर्थः) । भीष्मद्वादशीति—(पाद्ये)-
 माकृतमिदं धीर तव नाम्ना भविष्यति । सां भीष्मद्वादशीत्येषा
 पापहरा शुभेति । आरदन्तीति—(ब्रह्मपुराणे)-माघकृष्ण-
 दश्यां विष्णोर्देहान्मरीचय । ततो विभज्य बन्धुभ्यः कूसरं
 जपेत्स्वयम् । तत्रातर्कादये स्नात्वा यमं सम्पूज्य तस्मै सप्त-
 नामभिः सप्ततिलोदकाञ्जलीन्दत्वा तिलहोमादिकं कृत्वा
 भ्यः श्राद्धं दत्त्वा त्राह्मणेभ्यः कूसराद्यभोजनं दत्त्वा स्वयमपि
 रात्रिं भुञ्जीत ।
 श्राद्धमिति—(विष्णुः)-माघी मघायुक्ता च तस्यां तिलैः श्राद्धं
 पूर्तमवेदिति । महामाघीति—(गायत्रे)-मेपरारौ यदा
 सिंहं चन्द्रग्रहस्पती । आस्करः श्रवणं च महामाघीति
 स्मृतति । (विस्तृतविचारस्तु विषयविवचिन्यां महत्पूर्विका-
 रे द्रष्टव्यः)-शिवपूजनञ्चेति—पौर्णमास्यां तु यामाघे पूजये-
 च्छिवम् । माघशिवमघमवाप्यहं शिवलोके महोपत इति ।
 इति माघमासकृत्यनिर्णयः

॥ अथ फाल्गुनमासकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकं भक्तं कृते ऐश्वर्यप्राप्तिः । मातः स्नानं विहितम् । गोविन्दप्रीतये श्रीहृदादिदानं दयम् । पुण्यापेक्षान्नं क

फाल्गुनकृष्णाष्टमी—(जानकीपूजा) । फाल्गुनकृष्णाका
—(विजया) ।

फाल्गुनकृष्णचतुर्दशी—(शिवरात्रिः) सा च निशीथ्या
पिनी ग्राह्या । पूर्वदिनैवार्यरात्र्यापिनी तदा पूर्वा । उच्चरात्रिः

एवार्धरात्र्यापिनी । तयोच्चरात्रिः । दिनद्वये निशीथ्यास्तौ त्रयोदश्या
युतैव प्रशस्तौ । कुहूयुक्ता तु निन्या । अथ अत्र उपधासं

जागरात्मककर्मत्रयं कार्यम् । यामित्रयादिका चतुर्दशीसम

एकं भक्तं इति—(महाभारते)—अगदेव तु पोमासमेकं भक्तं
। मां चिन्तेत् । ऐश्वर्यमतुलं धेष्टं पुमान्स्त्रीषा प्रपद्यत इति । मा

स्नानमिति—मातः स्नायी—भवेन्नियं । द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ
श्रीहृदादिदानमिति—(बौ०पुरा०)—फाल्गुने श्रीहृदयोगाद्यो वंशं कृत्वा

जानकीपूजति—फाल्गुनस्य कृष्णाष्टम्यां महीपते इत्युपकर्म
जाता दाशरथेः पत्नी तस्मिन्नहनि जागती । उपोषितारपुषति

समुद्रस्य तटे तदा । सर्वसस्यैरुत्तमात्तत्कृतव्यः एव हि
साप्यस्तस्य सम्पूज्या विप्रसंवाधिवान्धवाः । रामपत्नी च सम्पूज्य

सीता जनकनन्दिनामिति । विजयति—(स्कान्द)—कथयिष्यामि
राजन्द्र कृष्णा या फाल्गुने भवतु । विजया नाम नास्तीति

कत एव जयदा घरेत्यादि । शिवरात्रिरिति—(कालमाधवे)—शिवरात्रिशब्देऽपि योगरूपा
रात्रिपते—तत्र शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिः इति तत्पुरुषसमासेन
योगेन वर्तमानः शब्दोऽस्त्येव माघकृष्णचतुर्दशीरूपे कालविशेषे

नियम्यते । शिवस्यैरात्रिर्यस्मिन्व्रते इति बहुव्रीहिसमासेन
 प्रवृत्ताः शब्दोरुद्ध्या व्रतविशेषे नियम्यते । शिवरात्रिव्रतमेकादशीः
 जयन्तीव्रतवत्संयोगपृथक्स्वन्पायेन नित्यं काम्यं चेत्युभयविधम् ।
 तत्र नित्यस्वमकरणप्रत्यवाय वीप्सानित्यनिश्चलशब्देरवगन्तव्यं ।
 तत्राकरणं प्रत्यवायः (स्कन्दपुराणे) पथ्यत-परात्परतर नास्ति
 शिवरात्रिः परात्परम् । न पूजयति भक्त्यर्थं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 जन्तु जन्मसहस्रं यु ध्रमते नात्र संशयः । इति (वीप्सापि) वर्ष
 वर्ष महादेवि नरोनारो पतिव्रता । शिवरात्रौ महादेव कामं
 भक्त्या प्रपूजयत् । (नित्यनिश्चलशब्दावपि) माघकृष्णचतुर्दशी
 याः शिवे शशितव्रतः । मुमुक्षुः पूजयन्नित्यं स लभेदीप्सितं कल-
 मिति । अण्यथा यदि वा शुष्येत चाप्येत हिमवानपि । मन्मन्दार-
 लङ्काश्च श्रीशैलादिभ्य एव च । बलन्त्यते कदाचित्ति निश्चलं हि
 शिवव्रतमिति । काम्यत्वं कलभयणादवगन्तव्यम् । (स्कन्द-
 शिवश्च पूजयित्वा तु या जागर्ति चतुर्दशीम् । मातुः पयोधरस-
 नं पिबेत् स कदाचन । यदीच्छद्वाञ्छितान् भोगान् दिवि देवम-
 नोरमान् । आगमोक्तविधिं कृत्वा प्राप्नोति परमं पदम् । ममभक्त-
 स्ततो देवि शिवरात्रिमुपोषकः । गणस्वमक्षयं दिव्यं अक्षयं शिव-
 शासनम् । सर्वान्मुक्त्वा महाभोगान् मृताभूयो न जायते इति ।
 (काम्यव्रतस्पर्शानसंहितायां) वर्षसंख्या पठ्यते । एवमेतद् व्रतं
 कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं मती । द्वादशान्दिकमेतस्याचतुर्विंशतिः
 कन्तु वा । सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः इति ।
 नित्यकाम्यरूपस्यास्य पतस्य सर्वाधिकारित्वमपि तत्रैव—रायः
 रात्रियुतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् । आषण्डालमनुष्पाणां मुक्तिः
 मुक्तिप्रदायकमिति । निशीथस्यापिनीति—तत्रैव—पूर्वद्वारपरि-
 यो महानिशि चतुर्दशी । व्यासा सादरपते यस्यां तस्यां कृपाडु
 वृतं नर इति । त्रयोदशीयुतेति—(कारणे)—त्रयोदशीदिवाप्या
 रात्रौ चैव चतुर्दशी । उत्तमा शिवरात्रिः स्याद्रात्रौ तु शिवमर्चयेत् ।
 (विजयागमे)—त्रयोदशी शिवामूर्तिः शिवदेहश्चतुर्दशी । तस्याः

चतुर्दश्यन्ते पारणम् । ऊर्ध्वगामिन्यो चतुर्दशीमध्यं पृथ पारणम् ।
 एतस्यां धां मांसशिवरात्रिव्रतारम्भः । अत्र शिवरात्रिव्रतनिर्णयः ।
 यत्तु प्रदोषव्यापिनी प्राप्तेति तत्संन्यस्तविषयमिति ।

समागमः पुण्यः शिवदेहचतुर्दशी । त्रयोदशी भगाकारा लिङ्गा-
 कारा चतुर्दशी । तयोः समागमः पुण्यः शिवयोगः स उच्यते ।
 (स्मृतिसमुपाये) - धनुः कर्कटपञ्चास्य कुम्भमीनवृषालिपु । काम-
 पिद्रो हरः पूज्यः सर्वाभीष्टफलप्रदः । कुहयुकेति - त्रयोदश्यां
 चतुर्दश्यां निशिमिश्रणमुत्तमम् । चतुर्दशीस्त्वमाषिद्रा प्राणहानि-
 च कारयेत् । (योगजे) चतुर्दशी तु सम्पूर्णा कुहतिथ्या समन्विता ।
 तत्र जागरणं नृणां पद्महस्यात्मन भवेत् । अमा चतुर्दशी पूज्य-
 रौरवं नरकं पूजत् । (शिवपुराणे) - चतुर्दशीदिने रात्रौ कुह-
 योगो भवत्यदि । तत्र जागरणं नृणां पद्महस्यायताधिकम् ।
 कर्मत्रयमिति - (नागरखण्डे) - उपवासप्रभावनं बलादपि च जा-
 गदात् । शिवरात्रिस्तथा नित्यं तस्य लिङ्गस्य पूजया । अक्षयान-
 लभते भोगान् शिवसायुज्यमाप्नुयादिति । पारणमिति -
 (माधवे) - पूर्वविद्वायामुपवासस्तदा परेभ्यः किन्विष्यन्ते पारणं
 भवति किम्या तिथिमध्ये शास्त्रन्तु पञ्चदशेऽपि समानम् । तिथ्य-
 न्तपारणवचनानि जन्माष्टमीनिर्णये उदाहृतानि । तिथिमध्यपा-
 रणवचनन्तु - (स्कन्दपुराणे पठ्यते) - उपोषणे चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां
 तु पारणम् । कृता सुकूनलक्षस्य लभ्यते वाधवा नवा । ब्रह्मा
 स्वयं चतुरवक्त्रः पञ्चवक्त्रस्तथाप्यहम् । सिक्थे सिक्थे कले तस्य
 शक्तो वक्तु न पावति । ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु धानि तीर्थानि सन्ति
 वै । संस्थितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते । त्रितीयानामेव
 सर्वासामुपवासभूतादिषु । तिथ्यन्ते पारणे कुर्याद्बिना शिव-
 चतुर्दश्यामिति । बाहम् - अस्ति हि द्विविधं शास्त्रम् । यदेवाम-
 त्रयोदशीमेव चतुर्दशीं समोप्यते तदा तिथ्यन्ते पारणम् । यदा च-
 तुर्दशीं यामत्रेयमतिक्रामति तदा चतुर्दशीमर्थे श्रुतार्हं पारणं
 कुर्यादिति । (मंगलार्थम्) -

॥५॥ फाल्गुनकृष्णामाघस्या—इयं युगादिः । शतभिषानक्षत्र-
युक्तायामंस्यां श्राद्धादिकं पितृणां महावृत्तिप्रदम् । पूर्वभाद्रपदा-
घनिष्ठायुक्ताचेत्तदपि श्राद्धं कार्यम् । अस्यां रुद्रादिपूजा च विहितो
इयं मन्वादिपि ।

फाल्गुनशुक्लतृतीया—(सौभाग्यतृतीया) । फाल्गुनशुक्ल-
चतुर्थी—(विघ्नहरचतुर्थीव्रतम्) । फाल्गुनशुक्लाष्टमी—अस्यां

॥१॥ व्रतारम्भ इति—(स्कन्दपुराण) भाद्री मार्गशिरे मासे दीपोत्सव
दिने तथा । गृहीषान्माघमासे वा भाद्रपदशुक्लपौषपेत् । इति ।
संन्यस्तविषयमिति—(विश्वरूपनिबन्धे) मोक्षमार्गरतानां च
सुतो नाम्बन्धनसाम् । तेषामेव तु सा प्रोक्ता सा माघास्याचतु-
र्दशी । शतभिषानक्षत्रयुक्तायामिति—(विष्णुपुराणे) माघासिते
पञ्चदश्यादि कश्चिदुपेति योगं यदि चारुणेन । अक्षयेण कालः
स परः पितृणां नक्षत्रयुग्यरूपलभ्यतेऽसौ । पूर्वभाद्रयुतेति—
तत्रैव चेद्भाद्रपदास्तु पूर्वः काले तदा यस्मिन्पते पितृभ्यः । श्राद्धे
परावृत्तिमवाप्नुवन्ति युगान्सहस्रं वितरन् तेन । इति । घनिष्ठा-
युक्ताचेति—(भारते) माघामाघास्याप्रकरणे काले घनिष्ठा यदि
नाम तस्मिन्भवेच्च मृषाल तदा पितृभ्यः । दत्तं तिलान् प्रददाति
तृप्तिं वपायुतं तत्कुलजैर्मनुष्यैरिति । रुद्रादिपूजति—(लैङ्गे)-
फाल्गुनप्रक्रमे अस्याममायां पूज्यारव रुद्रोऽग्निब्राह्मणास्तथा ।
माघोदनैः पौलिकाभिः पूज्यश्चात्मा सचान्ववदति । सौभाग्य-
तृतीयेति—(वाराहपुराणे) अतः परं महाराजः सौभाग्यकरण-
व्रतम् । शृणु येनाशुसौभाग्यं स्त्रीषु सौख्यं जायत । फाल्गुनस्य
तु मासस्य तृतीया शुक्लपक्षगाः । उपासितव्याः नक्षत्रेण शुचिना
सत्पवादिना । सस्त्रीकं च हरिः पूज्यः रुद्रं वा गोमया सह । पा
थीः सो गौरिजाः प्रोक्ता मोहरिः स त्रिलोचन इति । विघ्नहरचतु-
र्थीति—(वाराहपुराणे) चतुर्थी फाल्गुने मासि गृहीतव्यं व्रतं
विदम् । नक्षत्रहारेण राजेन्द्र तिलानां पारणं कृतम् । तदेवाग्रां च

ऽपि भद्रान्तिं प्रीतिं च “शेषः सूर्योदयः—स्मृतः” इति उपरिभाषानु-
सारिसूर्योदयपूर्वभाविघटिकाद्वयात्पूर्वं होलिकापूजनं कार्यम् । यदा
तु परदिने प्रदोषस्पर्शाभावः पूर्वदिने भद्रारहितकालभावः तदा
पूर्वदिने एवोक्तसमये भद्रापुच्छे होलिकापूजनं कार्यम् । यदा तु
प्रतिपत्तयदिनद्वयेऽपि पूर्णिमा या प्रदोषस्पर्शाभावः उक्तसमये
भद्रापुच्छालाभो वा तदा सर्वत्रैव भद्रायामभिः कार्यम् । न तु परत्र
सोयान्हादौ यदा पूर्वदिने रात्रिः सर्वा भद्रायुक्ता उत्तरदिने प्रदोषश्च
पूर्णिमासी शेषयुक्तोऽपि चन्द्रग्रहणाकान्तः तदा सूर्यास्तोत्तरं भद्रा-

यदा । प्रतिपद्ग्रहमाना तु तदा सा होलिका स्मृता । (तदा द्वितीय-
दिने सा प्रतिपत्—घटिकाद्वयात्पूर्वमिति—(पुराणसमुच्चयः)—
दिनार्धोत्पराऽपि स्यात्फाल्गुनी पूर्णिमा यदि रात्रौ भद्रावसानं
च होलिकां तत्र दीपयेत् (नथा भविष्योत्तरं)—होला भद्रावसानं
च निशि स्वान्ते प्रदीपयेत् । भद्रापुच्छेति—पृथिव्यां यानि
कार्याणि शुभानित्वशुभानि च । तानि सर्वाणि सिद्धयानि
विष्टपुच्छेन मंशयः इति । भद्रायामिति—(शिवरहस्ये)—पूर्वविद्धा
प्रकर्तव्या फाल्गुनी पूर्णिमा मदा । तथा (बृहत्समः)—आयणीवृगनयमी
दुर्गा येय हुताशनी । पूर्वविद्धा प्रकर्तव्या शिवरात्रिर्धत्तेर्दिनमिति ।
उक्तयिषयपथेदृशयः साफल्यपात्—दिया भद्रा यदा रात्रौ रात्रि-
भद्रा यदा दिया । सा भद्रा भद्रदा यस्माद्भद्रा कल्याणकारिणीति ।
शुभे यज्यमिति—(धर्ममिन्धौ)—होलिकामहणभयुक्तायनं प्रेतदाह
दियमोऽत्र पंचमः । तत्परं च करिदिनमंशकं दिनं यजितं सकल-
कर्षमृगयम् । इति—ग्रहणापतमप्रेतदाहेषु निशीधविभागेन पूर्व-
दिनकरिदिनयोर्निर्णय इत्यपि तत्रैव । दोलोऽस्य इति—(मास्ये)—
नरोदोलागतं दृष्टा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् । फाल्गुन्यां संपत्तां भूया
गोविन्दस्य पुरं व्रजेदिति । अशोकप्रणमिति—(विष्णुवर्माशां)-
अशोकपूर्णिमामेतां शृणुष्व गदनोमम । उपोष्य न नरः शोकं

सत्वेपि पूर्वदिन एव कार्यम् । होलिकादिनं केरिदिनं तदुत्तरदिनं
च शुभं वज्यम् । अत्रापि होलिकोत्सवः कार्यः । अस्वामेवाशोक-
प्रतम् । लक्ष्मीनारायणव्रतञ्च । एषां फाल्गुनीयुक्ताचेतस्यां
शर्यादानं कार्यम् ।

अथ चैत्रमासकृत्यनिर्णयः ॥

अस्मिन्मासे एकभक्तव्रतम् गौरीव्रतञ्च कार्यम् । चैत्रकृष्ण
प्रतिपत्—(वसन्तोत्सवः)—सा चोदयिकीग्राह्येति निर्णयसिन्धुकारः
दिनद्वये उदये सत्वे पूर्वा । पूर्वविद्याग्राह्येति अनन्तदेवः प्रातर-
त्थाय श्वपचस्पृष्टास्नानादिकं कार्यम् । होलिकाविभूतियन्दनञ्च
कार्यम् । अत्र तैलाम्बुजोत्थः । आम्रपुष्पप्राशनञ्च कार्यम् ।

प्राप्नोति स्त्री तथापि धा । फाल्गुनामलपक्षस्य पौर्णमास्यां नृपोत्सवः ।
मृज्जलेन नरः स्नात्वा इत्था शिरसि वै मृदमिस्थादि । लक्ष्मीनारा-
यणव्रतमिति—(वि० ध०)—पञ्चदस्यां शुक्लपक्षे फाल्गुनस्य
नरोत्सवः । प्राखण्डपतिताश्चैव तथैवास्त्यायसायिनइत्यादि । शर्या-
दानमिति—(विष्णुः)—फाल्गुनो फाल्गुनीयुक्ताचेत्स्यासत्यां ब्राह्म-
णाय संस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्या मनोशां पद्मवतीं
द्रविणवतीं धामोति नार्पयि भर्तारमिति ।

इति फाल्गुनमासकृत्यनिर्णयः

एकभक्तव्रतमिति—(भारते)—चैत्रे तु नियतोमासमेकभक्तेन
पः क्षिपेत् । सुवर्णमणिमुक्ताख्ये कुले महतिजायते इति । गौरी-
व्रतमिति—(भारते)—चैत्रपितृवो मधौ यस्तु दधिचोरं एनैवयं ।
दद्याद् वैरागि सुहृद्वापि रसचक्रफलानिवा । संपूज्य विप्रमिपुनं
गौरी मे प्रीयतामिति । एतदुगौरीव्रतं नाम भवानीलोकदायक-
मिति ।

चैत्रकृष्णाद्वितीया—अस्यां महोत्सवः। चैत्रकृष्णाष्टमी—अस्यां
संतानाष्टमीवर्ते। पुनश्च शीतलाष्टमी—सा च सप्तमीयुता प्राज्ञा।

(पूर्यषिद्वयेनि)—यस्मिन्नादौ यमन्नादौ यत्निराज्ये नयेय च।
पूर्यषिद्वये कर्मण्या प्रतिपत्सर्वदायुगैरिति। तथा ज्ञानस्तदेव।
इदं सर्वं कार्यं होलिकानन्तरं कर्मण्यात् पूर्यषिदायां प्रतिप-
द्येयं कार्यम्। स्पष्टं नि—(अष्टम्यां चैत्रे)—चैत्रे मासे प्रहायाहो
पुण्यं तु प्रतिपदिने। यस्मिन् श्वपचं स्पष्टा स्नानं कुर्यात्पराशरः।
न तस्य दुरितं किञ्चिन्नाशयान्याधयो नृप इति। यिभूतिमन्दन-
मिति—प्रवृत्ते मधुमासे तु प्रतिपत्सु विभूतये। कृष्णां शायरय-
कार्याणि संनर्ण्य पितृदेवताः। यदग्रे द्वांलिकामूर्तिं सर्वदुष्टोपशान्तये
इति। अन्यच्च—गोमहिष्यादियस्किञ्चित्सर्वं भूषणैर्नृप चैलव-
स्त्रादिभिः सर्वस्तोरणाद्यस्ततो नयेदिति। नित्यं इति—यत्सरादौ
यसन्नादौ इति पूर्वोदाहृतवचने यमन्नादिग्रहणस्यानन्यार्थन्यान्-
पूर्णमायां होलात्सवे फागुन्यामिति फागुनविद्वद्व्यतिपत्तामार्थ-
मिति कौस्तुभे। अत्र पुण्यप्राशनमिति—वृत्ते तु पारसमये सितपञ्च-
दश्यां प्रातर्यसन्तसमये समुपस्थिते च। संपारये चूतकुसुमं
सहचन्दनेन सत्यंहि पार्थ पुरुषोऽथ संमाः सुखी स्यात्। महोत्सव
इति—ततः प्रातर्द्वितीयायां पुत्रमित्रादिसंयुतः। नृपनिर्वितते
देशे यितानवरशोभिते। सर्वतश्च समास्तीर्णं रत्नकमलशोभितं।
उपविश्यासने रम्ये पौरजानपदैः सह। सिन्दूरकुङ्कुमचोदपदे-
वासैः सचन्दनैः। विकीर्य लोकास्नाम्बूलैः संमान्य च पृथक्
पृथक्। नृत्यगातविनोदैश्च कुर्यात्काममहोत्सवम्। एवं कुर्वन्
यामोति यावत्संवत्सरं शुभमिति। (विकीर्यंतिलोकेभ्य एतानि
दत्त्वा)। संतानाष्टमीति—(हेमाद्रौ)—कृष्णाष्टम्यां चैत्रमासे स्नातो-
नियतमानस इत्यादि। शीतलाष्टमीति—चैत्रमास्यसिते पक्षे पाष्टमी
शीतलाह्वया। तमारम्य प्रकृत्यं यावन्मासचतुष्टयमित्यादि। दैव-
शविनोदे—(पराशरः)—सप्तमी सहिता कार्या चैत्रकृष्णाष्टमी
सदा। नयम्यां नाधिकारोऽस्ति शीतलापूजते मुने। ज्येष्ठामैत्रचः

चैत्रकृष्णैकादशी पापमोचनी । चैत्रकृष्णत्रयोदशी—रविवार
शतभिषायुक्तायामस्यां महाधारणीयोगः । चैत्रकृष्णचतुर्दशी—
अस्यां केदारकुण्डोदकपानं कार्यम् । अङ्गारकयुक्तायामस्यां गङ्गा-
स्नानं कृते पिशाचत्वनिवृत्तिः । पूर्वा ग्राह्या कृष्णपक्षत्यात् ।
चैत्रकृष्णामावास्या इयं मन्वादिः—अस्यां मारुत्यं पितृव्रतम्
बन्धिमतम् ।

सयोगे तोयमन्नं समर्पयेत् । पालानां शांतिदस्त्वैव इति दैवविदो-
विदुरिति ।

पापमोचनीति—(भविष्योत्तरे)—चैत्रस्य कृष्णपक्षे या भयस्ये-
कादशी शुभा । पापमोचनिका नाम सर्वपापक्षयं करीत्यादि ।

महाधारणीति—(ब्रह्माण्डपुराणे)—चैत्रासिते वारुणशुक्ल-
युक्ता अयोदशोत्तर्यसुनस्य चारे योगे शुभे सा महती महत्या
गङ्गाजलेकग्रहकोदितुष्ये । तथा (वाचस्पति निषण्णे) । शनिवार-
समायुक्ता सा महाधारणी स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येन कोदि-
सूर्यमहाधिकेति ।

केदारकुण्डोदकपानमिति—चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामुपवासं पिषाय
च । केदारोदकपानेन यथा तत्र फलं लभेदित्यादि । पिशाचस्य-
निवृत्तिरिति—चैत्रकृष्णचतुर्दश्यामङ्गारकदिनं यदि । पिशाचत्वं
पुनर्न स्थाप्यगङ्गायां स्नानभाजनादिति ।

पितृव्रतमिति—(विष्णुधर्मोत्तरे)—चैत्रकृष्णाममारुत्य पञ्चद-
श्यां नराधिप आदौ तदन्दि कुर्वीत यावत्सम्बत्सरो भवेदिति । बन्धि-
व्रतमिति—कृत्वा व्रतं घटसरमेतदिष्टं प्राप्नोति विसं सततं परमम् ।
धर्मे रति रूपमनुशमं च कामान्यपेष्टान्पुरुषप्रपान् ॥

इति श्रीभाष्यार्थवद्हरिनामदशमोऽध्यायः समाप्तः ॥
मान्य-विशाखाचार्य-वन्देवांगम्यादृशास्त्रिप्रणीते भाग्यशिर-
कस्तुमे चैत्रमुक्तादिचैत्रकृष्णान्तनिरूपकः
समाप्तार्थं प्रथमस्तवः

॥ अथ शुद्धाशुद्धनिर्णयः ॥

मनुस्मृतौ—त्रीणि देवाः पवित्राणि प्राज्ञानामेकस्ययन् । अदृष्टमिदं निर्मितं यच्च वाचाः प्रशस्यते । आपः शुद्धाभूमिगता वैतृष्यं वासु गौर्भवेन् । अद्यान्निदमेव्येन गन्धर्वैरसान्विताः । अत्रिस्मृतौ—गोदोहनं चर्मपुटेन तोयं यन्त्राकरं कारुकरिस्त्रिहस्तं स्त्रीबालवृद्धाचरितानि यान्यप्रत्यक्षदृष्टानि शुचीनि तानि । प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेवानिवेशे भवनस्य दाहे । अवास्य यक्षेपुः भद्रोत्सवेपुः तेष्वेव दोषा न विकल्पनीयाः । प्रपास्थररंगे पटकस्य कूपे द्राण्यां जलं कोराविनिर्गतं च । चर्मभाण्डस्तु घातभिस्तथा यन्त्रं कृतं जलम् । यमस्मृतौ—स्वभावयुक्तमव्याप्तममेव्येन सदा भुवि । भाण्डस्य धरणीस्थं वा पवित्रं सर्वदा जलम् । इति । (आपस्मृतौ २ अध्यायपञ्चमवर्गकः) देवयात्रा विवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु च । कसवपु च सवपु स्मृष्टास्मृष्टं न विद्यत इति । नित्यशुद्धः कारुहस्तः परेयेष्व प्रसारितम् । अन्नचारिगतं मैत्र्यं नित्यं मेध्यामिति स्थितिः । गोकुलं कन्दुकशालायां तैलचक्रं त्रयन्त्रयोः । अमीमास्त्यानि शौचानि स्त्रीणां च व्याधितस्य च । तथा चात्रेः—आरनालं तथा क्षीरं कन्दुकं दधिसंस्कारः । स्नेहपक्वं च तर्कं च शुद्धस्यापि न दुष्यति । लघ्वैश्चलायनस्मृतौ—अपूपसक्तवोधानास्तर्कं दधि घृतं मधु । एतत्पर्येषु भोक्तव्यं भाण्डलेषान् च द्रवेत् । आपस्तम्बस्मृतौ—शुद्धस्तक्रसामाद्या निवृत्तेनापि शुद्धतः । शाकादिकं मृणालानि तु स्युरुः सक्तवस्तिताः । रसाः फलानि पितृयाकं प्रतिमाद्या हि सर्वतः मनुस्मृ० । यत्किंचित्तन्द् संयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगाहितम् । तत्पु पितृमर्ष्यार्चं हविरार्पणं च यद्वेत् । चिरास्थितमपि स्वाधमस्नेहात्कं द्विजातिभिः । यद्यगौर्भजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियाः । अत्रिस्मृ० । अन्त्यजस्य तु ये वृक्षा बहुपुष्पफलोपमाः उपभोग्यास्तु ते सर्वेः पुष्पेषु च फलेषु च । आकराद् गतवान्निः नाशुचीनि कदाचन । आकराः शुष्यः सर्वे यजयित्वा मुरालयम् । शुष्ठाभृष्टयवार्येव तथैव वृषकाः स्मृताः । खजूरं चैव कपू रमन्यदभृष्टतरं शुधिः विनोदकेन पक्वं च यदन्नं जातवदसि । तदन्नं फलवद्मांसं दुण्णं तन्न दुष्यति । सुमत्वाङ्गिरसो—गोरसं चैव सत्तत्र तैलपितृयाकमेव च । अपूपान्भक्षयेच्छुद्राद्यन्यत्पयसा एतम् । इति हारितः—कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पापसं दधिमत्तवः । एतान्यपि शुद्धभुजो भोग्यानि मनुजगृहीतः । इक्षुरापः फलं मूलं वाञ्छूलं निलमोषम् । भक्षयित्वापि कृतव्याः स्नानशानादिकाः क्रियाः । इत्याचारोऽपि कृतव्य इति शास्त्रविदो विदुः । देशाचारस्तथा धर्म इति प्राह पराशरः । बृहद्विष्णुस्मृ०—अद्वि नोभयांनि स्नानि स्नानि भज्यानि निदिशन् । धान्यपस्तान्यमेव्यानि देशास्त्वैव भग्नारपुनाः । मक्षिका विप्रपक्ष्याया गौर्मातामरीययः । रमो मूवापुरग्निरथ सदाभेध्या सदाभुविः । नोच्छिष्टं कुर्वन् शुक्रया विप्रपोऽन्नं पतन्ति पाः । न रमन्ति गमन्यास्त्य मन्त्रास्तरवश्चिन्म । अशुभं विन्दुः वादी च आचामपनः पण्ड । भूमिदैर्भोगाशेवा न सैरप्यनो भवेत् । मनुः—यो दस्यं मांसमभक्षि स तन्मांसं च उरयेत् । मन्वाद्ः मन्मांसं मन्मांसं मन्मांसं भिन्नं यत् । आपस्तम्बः कारुहस्तं पण्यं यच्च कत्रादिनिम्नम् । स्त्रीबालवृद्धा चरितं भवनस्य विष्णुम् ।

वैकमीये शुभेयपे गजनागप्रहन्तुकं ।

माघस्य कृष्णसप्तम्यामगारसम्पूर्णतामयम् ॥ १ ॥

भाष्यान्विहरिनामदत्ताविद्युधो विद्वन्मुरारः सुतः ।

तत्पुत्रेण विदांघरेण रचिते देवीप्रसादेन यै ।

गंगासिंहनृपेन्द्रकीर्तिकलिते ग्रन्थेऽत्र कल्पद्रुमे ।

सम्पूर्णं खलु निर्णयस्तयककं चेतोहरं वादिमम् ॥ २ ॥

यद्राज्ये सततं प्रजासु कुशलं धर्मश्चसुस्थः सदा ।

शान्नाशांप्रतिपालकाय जयिने तस्मै यशो भाषिणे ॥

गंगासिंह नरेखराय महते ग्रन्थं समर्प्याधुना ।

सञ्जातोऽस्ति कृतिः कृपास्तु सुधिषां देवीप्रसादे द्विजे ॥

सर्वं हि शुद्धं लिखितं मयात्र पृथाभिमानं नहि मान्य कुर्वे ।

स्वाभाविकं विस्मरणं जनेषु विचार्य दृष्टिः सदया विधेया ॥

श्रीजगदम्बिकापणमस्तु

